

Міністерство освіти і науки України
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

На правах рукопису

Скакальська Ірина Богданівна

УДК: 94 (477. 82) „1921/1939”

**ПОЛІТИКО-СОЦІАЛЬНІ ВИМІРИ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ
ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ
(1921-1939 РР.)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

**Науковий консультант:
Микола Миронович Алексієвець,
доктор історичних наук, професор**

Тернопіль - 2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	16
1.1. Стан наукового вивчення теми.....	16
1.2. Археографія проблеми.....	38
РОЗДІЛ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛІТИ В КОНТЕКСТІ НОВИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ	52
2.1. Теоретико-методологічні засади дослідження	54
2.2. Трактування та сутність понять «еліта» й «інтелігенція»: до методології визначення	66
2.3. Типологія волинської еліти.....	78
2.4. Еліта в контексті ідейних та методичних орієнтирів біографістики.....	84
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ	97
3.1. Вплив суспільно-політичної ситуації на Волині в першій третині XX ст. на трансформацію української еліти.....	98
3.2. Джерела і шляхи формування української волинської еліти.....	120
3.3. Соціальне становище та пріоритети української еліти	139
3.4. Полонізація та репресії проти української еліти як цілеспрямована політика держави з метою асиміляції українців.....	149
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА	168
4.1. Громадський потенціал української інтелігенції Західної Волині.....	169
4.2. Політична діяльність національної еліти Волинського воєводства.....	190

4.3. Вибори до польського парламенту як чинник рекрутування волинської еліти	214
4.4. Українська релігійна еліта Волині як систематизуючий елемент духовних цінностей народу	228
РОЗДІЛ 5. ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ НА ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ ВОЛИНЯН	257
5.1. Освітянська інтелігенція Західної Волині та її роль у формуванні державницької еліти українського народу	258
5.2. Мистецька українська еліта в процесах національного відродження краю	282
5.3. Кооперативна українська еліта як суб'єкт економічної модернізації Волинського воєводства	298
РОЗДІЛ 6. УКРАЇНСЬКІ НАЦІОТВОРЧІ ІДЕЇ У ПРАЦЯХ ВОЛИНСЬКИХ ІНТЕЛІГЕНТІВ	315
6.1. Наукові розвідки українських вчених Волині та їх роль в реалізації національних інтересів.....	316
6.2. Національний дискурс у літературно-публіцистичних творах, мемуарах українських інтелігентів Західної Волині	340
6.3. Ідея захисту духовних надбань народу та відображення суспільно-політичної діяльності національної еліти у публіцистиці.....	354
ВИСНОВКИ	369
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	381

ВСТУП

Актуальність теми. Важливою складовою повноцінного розвитку будь-якого суспільства є наявність дієвої національної еліти. У сучасній Україні з усією гостротою продовжує фігурувати питання про власну еліту. Формування української еліти – одна з актуальних проблем сьогодення, оскільки ідеологічну трансформацію суспільства в Україні має поширювати верства, яка б поєднувала у собі інтелект, духовність, патріотизм, могла бути взірцем для загалу й повести його за собою. Державі потрібна власне національна еліта, яка є професійно відповідальною, відданою своєму народові. Минуле свідчить про те, що елітотворчі процеси – довготривалі. Проблема існування української еліти не є новою, вона була і раніше. Звернімося до нашої історії. Одним із зразків може бути формування та діяльність західноволинської української еліти міжвоєнного часу ХХ ст.

Еліта (політична, інтелектуальна, мистецька, економічна, духовна) завжди виступала активним учасником суспільних процесів, тому її формування, становлення та діяльність є актуальним об'єктом дослідження багатьох науковців із різних напрямків – політології, соціології, елітології, мистецтва тощо. Не оминули це питання й увагою історики, котрі досліджують місце еліти у політико-соціальній та культурно-освітній сфері суспільства в певному хронологічному проміжку. Українську еліту Західної Волині представляла національна інтелігенція, оскільки, перша ще не була остаточно сформована. Еліта у міжвоєнний період не виконувала своєї класичної функції – політичної, тому що не було власної держави, проте вона зуміла проявити себе у всіх галузях суспільства.

Важливим чинником політичного життя Західної Волині в умовах перебування його під владою чужоземних режимів було прагнення об'єднати українські землі в єдиній соборній національній державі. Одним із консолідуючих елементів, що був своєрідною ланкою, яка об'єднувала

обидві частинами Волині та Галичини судилося стати українській еліті. В сучасній Україні питання консолідації суспільства теж є актуальним, відповідно зразки вирішення проблеми варто шукати у попередні періоди нашої історії. Крім того, сучасна українська провідна верства повинна пройти шлях трансформації до виявлення консолідаційного потенціалу політичної еліти та подолання особистих інтересів й амбіцій.

Волинська українська еліта, незважаючи на спільні етнічні риси всього народу, через історичні причини, пройшла дещо відмінний від інших регіонів України шлях розвитку та становлення. Це обумовлене особливостями політичного статусу Західної Волині, асимілятивним характером урядової політики Польщі, що гальмувала розвиток національного життя й звужували соціальну основу місцевої інтелігенції. Українська еліта майже не виконувала управлінських функцій у державних установах Другої Речі Посполитої. Проте національно свідомий та політично активний провід українського населення Західної Волині зміг вирішувати проблеми етнічного самозбереження, задоволення суспільних, культурних і духовних потреб свого народу, ставши активним учасником громадського життя краю. Саме на цій території відбувається формування національної еліти з державницьким мисленням.

Зазначимо, що Польща, на відмінну від Радянського Союзу, була авторитарною державою, з елементами тоталітаризму. Аналіз політичних, освітніх, духовних, соціально-економічних чинників дає право відзначити, що українська еліта суттєво впливала на ситуацію в регіоні. Її представники були лідерами українських політичних партій, репрезентували інтереси громади у парламенті, створювали громадські організації, висловлювали свої думки у періодиці, були поборниками автокефалії православної церкви. Відповідно, історія еліти, її всеохоплююча діяльність на Волині у міжвоєнний час ХХ ст., її досвід у державотворенні, дозволяє зробити висновок про важливість й актуальність вивчення цієї проблеми. Це спонукає використовувати додаткові аргументи та факти для розуміння

необхідності вивчення багатогранного впливу провідної верстви на життя волинян, робити прогнозування наслідків таких процесів у сучасній розбудові держави.

У вітчизняній та зарубіжній історико-науковій думці окреслена проблематика розроблялась на перехресті філософсько-політичних, психолого-педагогічних, історичних студій. Серед фундаментальних праць варто назвати наукові розробки класиків елітології В. Паретто, Г. Моска, Р. Міхельса, В. Липинського та Д. Донцова. Проблема формування еліти піднімалась в роботах В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Костомарова, М. Грушевського та ін. В сучасній історичній науці питанням інтелігенції присвячені праці Г. Касьянова, О. Рубльова, В. Чоповського та інші.

Актуальність теми дисертації підтверджується також недостатнім рівнем вивчення політико-соціальних вимірів та етнокультурної трансформації національної еліти одного з регіонів України – Західної Волині, яка перебувала під владою Другої Речі Посполитої (1921-1939 рр.).

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Дисертаційна робота виконана в рамках комплексної наукової теми кафедри суспільних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка «Місце і роль Волині та Галичини в соціально-економічних, політичних та культурних процесах України» та наукової лабораторії «Освітньо-культурні процеси на Волині».

Окрім того, окремі аспекти дослідження пов'язані з програмами загальних і спеціальних навчальних курсів вітчизняної історії, передбачених навчальними планами вищих навчальних закладів.

Мета дисертації полягає у комплексній, ґрунтовній та всебічній реконструкції української еліти Західної Волині упродовж міжвоєнного періоду ХХ ст., спираючись на історичну літературу, методологічні засади та джерельну базу.

Окреслена мета спонукає визначити такі **завдання дослідження:**

- проаналізувати концептуальний досвід, стан наукової розробки теми, її джерельну базу, визначити методологічні засади дослідження еліти та сформулювати дефініції основних термінів;
- з'ясувати джерела і шляхи формування національної еліти Західної Волині упродовж 1921-1939 рр.;
- окреслити соціальне становище української еліти Західної Волині в умовах асиміляційної державної політики Польщі;
- висвітлити особливості діяльності еліти українського народу через призму найбільших громадсько-політичних та кооперативних інституцій;
- розкрити процес становлення політичної української еліти Західної Волині в міжвоєнний період;
- розглянути релігійну еліту Волині як систематизуючий елемент духовних цінностей народу та підкреслити її роль в українізації православної церкви;
- дослідити освітянську інтелігенцію краю як ключовий феномен у підготовці кадрів та формуванні державницької еліти українців;
- виділити мистецький аспект діяльності української еліти в процесах національного відродження;
- на підставі вивчення наукових, літературно-публіцистичних творів українських інтелігентів визначити їхні провідні ідеї;
- поповнити матеріали з історії України новими фактами з біографії волинської української еліти;
- засвідчити вагому роль української еліти у розвитку краю, окреслити її участь в розгортанні національно-визвольної боротьби українців у міжвоєнний період ХХ ст.

Об'єктом дослідження є українська еліта Західної Волині у процесі трансформації.

Предмет дослідження – напрями діяльності національної еліти Західної Волині та її роль у збереженні й розвитку національної свідомості українців.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період від 1921 р. – часу завершення польсько-радянської війни і підписання Ризького миру, за яким були встановлені кордони між УСРР та Другою Річчю Посполитою, що поділили Волинь на дві частини – та до вересня 1939 р. – початку Другої світової війни та захоплення Західної Волині радянськими військами.

Територіальні межі дисертації охоплюють землі Західної Волині, що входили до складу Волинського воєводства (сучасні Волинська, Рівненська та (Кременеччина) Тернопільська області). До складу воєводства входило 11 повітів: Володимир-Волинський, Горохівський, Дубнівський, Луцький, Здолбунівський, Ковельський, Кременецький, Любомльський, Рівненський, Сарненський, Костопільський.

Методи дослідження. При роботі над дисертацією, розробці її концепції, положень і висновків використані різні методи дослідження. У дисертації поєднано принципи історизму, науковості з використанням загальнонаукових і спеціальних історичних методів при вивченні питань теми. На думку історика Я. Калакури, одним із ключових принципів є принцип історичного антропологізму. Він орієнтує на домінування в дослідженнях людинознавчого підходу. Відповідно, було використано цей принцип і тому в центрі наукової розвідки є особа, її дії та переконання.

В основу дослідження покладено також фундаментальні цивілізаційні теоретичні положення, що розглядають історичний процес у сукупності, суперечності, різноманітності його проявів, дозволяють поєднати матеріальне і духовне, бачити сферу їх взаємодії на основі загальнолюдських цінностей тощо. Використання діалектичного методу сприяло висвітленню досліджуваних подій та їх результатів у динаміці, взаємовпливах, причинно-наслідкових зв'язках з урахуванням обставин того часу. Метод періодизації дозволив виокремити етапи в польській національній політиці щодо української еліти. Дослідження виконано на основі використання таких методів: історичних, емпірико-теоретичних (аналіз, синтез),

загальнонаукових (логічний, абстрагування, узагальнення, індукція та дедукція).

Дисертаційне дослідження здійснювалося з урахуванням комплексного характеру теми та в тісному зв'язку з політологією, соціологією, оскільки історія української еліти знаходиться у площині перетину інтересів різних наук. Це зумовило застосування міждисциплінарних підходів, ґрунтованих на використанні методик інших наук.

Під час написання роботи було застосовано особливі методи, які допомагали розкрити діяльність волинської еліти. Зокрема, залучено біографічний метод дослідження. Для біографічного методу характерне використання матеріалів, які стосуються особливостей життя людини, її розвитку як особистості, аналіз важливих подій у її дитинстві, юнацтві, навчанні та трудовій діяльності, внаслідок чого реконструюються характерні риси особистості. Саме на прикладі діяльності окремих осіб подано загальну характеристику еліти Західної Волині. Також у дослідженнях такого характеру неможливо не використати метод особистих документів. Автобіографічні тексти допомагають зрозуміти світогляд, ідеали української інтелігенції та детальніше характеризують напрями та пріоритети їхньої роботи.

Дисертаційне дослідження здійснювалося з урахуванням комплексного характеру теми та в тісному зв'язку з політологією, соціологією, оскільки історія української еліти знаходиться у площині перетину інтересів різних наук. Це зумовило застосування міждисциплінарних підходів, ґрунтованих на використанні методик інших наук.

Особливого значення в дослідженні теми набуває просопографічний метод, який дозволяє реконструювати багатогранні аспекти життя та діяльності цілих династій з урахуванням усіх чинників, які впливали на формування особистості. Саме цей метод, наприклад, дозволив розкрити історію священицької родини Шумовських або діяльність інтелігентних сімей Козубських, Полянських. Просопографічний метод сприяє створенню

колективних біографій, який розглядає кожну особу, що потрапила в поле наукової зацікавленості дослідниці, як особистість та індивідуальність. Навіть за відсутності достатньої кількості документального та наративного матеріалу він дозволяє шляхом історичного аналізу реконструювати особистість у її громадському, суспільному і приватному житті, відтворити духовний світ індивіда.

Важливим є метод «текстової епохи». Аналізуючи письмові матеріали (документи, публікації, дані періодики), було відтворено особливості праці волинської національної еліти.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що вперше у вітчизняній історіографії комплексно досліджено політико-соціальні виміри та трансформацію української еліти Західної Волині у міжвоєнний період ХХ ст. Це твердження набуває додаткової аргументації з урахуванням двох міркувань. По-перше, відсутності ґрунтовних і всебічних досліджень за обраним нами об'єкт-предметним полем у польській та вітчизняній історичній науці. По-друге, завдяки системному вивченню значного масиву опублікованих і неопублікованих джерел висвітлено діяльність української еліти Західної Волині.

Виявлено проблемну ситуацію, яка полягає в тому, що сучасна методологія недостатньо розкриває регіональний рівень еліти та її специфіку. Це вимагає переосмислення існуючих і пошуку нових концептуальних схем вивчення історії регіональної еліти.

Прослідковано джерела і шляхи формування та рекрутування української волинської еліти. Так, встановлено, що такими джерелами були: українські родини; освітні заклади, в тому числі приватні та духовні; іммігранти з Наддніпрянської інтелігенції; громадсько-політичні, молодіжні організації; національна преса та монастирі краю.

З'ясовано, що результати роботи доповнюють знання із багатьох інших наукових проблем історії міжвоєнної Західної Волині. Зокрема, соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку воєводства.

Відображено вплив вітчизняної еліти на політичне життя Західної Волині в умовах відсутності власної держави та прагнення репрезентувати інтереси свого народу з трибуни польського сейму та сенату. У цьому контексті показано політичну національну еліту як суб'єкт трансформаційних процесів. З'ясовано різні підходи політичної української еліти до вирішення майбутнього становища краю та нагальних проблем земляків.

Висвітлено громадський потенціал української інтелігенції Волині у творенні товариств та організацій, що акумулювали державницькі прагнення народу. Здійснено аналіз політики урядових кабінетів щодо українців загалом та, зокрема, національної еліти; заходів польської влади, що спрямовані на інтеграцію краю до складу Польщі. Розкрита відмінність підходів до української еліти Західної Волині адміністрації воєводи Г. Юзевського в контексті його «волинської політики» та санаційного уряду.

Розвинено твердження про правомірність оцінки діяльності української провідної верстви як такої, що захищала національні та релігійні інтереси свого народу у міжвоєнній Польщі. Проаналізовано наукові та літературно-публіцистичні праці українських інтелігентів Західної Волині, що дають змогу оцінити ідеологічні, світоглядні переконання національної еліти.

Обґрунтовано вплив титанічної праці волинської вітчизняної еліти на розгортання українського національно-визвольного руху в регіоні у роки Другої світової війни та наступні періоди нашої історії. При цьому доведено, що волинська еліта стала потужною соціальною базою українського національного руху, який ідеологічно оновлювався і демографічно зростав у роки Великої Вітчизняної війни.

Набули подальшого розвитку: - комплексний аналіз діяльності національної еліти; - виокремлення освітянської та мистецької еліти краю; - етапи зародження підприємницької еліти через працю провуду кооператорів та їх ролі в економічній модернізації господарства Західної Волині; - оцінки соціо-культурного потенціалу української інтелігенції Західної Волині у

творенні товариств та організацій, що акумулювали державницькі прагнення народу; - політичні характеристики урядових кабінетів щодо національної еліти; заходів польської влади, що спрямовані на інтеграцію краю до складу Польщі; - розкрито відмінність підходів до української еліти Західної Волині націонал-демократів (ендеків) та адміністрації воєводи Г. Юзевського в контексті його «волинської політики».

До наукового обігу залучено значну кількість раніше не використовуваних узагалі або мало вживаних архівних джерел, мемуарної літератури. Уточнено роль еліти у функціонуванні та розвитку західноволинського суспільства; правомірність оцінки діяльності представників української еліти науковцями. Поглиблено розуміння методологічних можливостей біографічного методу в дослідженні еліти.

Практичне значення одержаних результатів визначається ступенем наукової новизни та їх подальшого використання в наукових і навчальних цілях. Методологічна програма, розроблена у дисертації, може бути застосована у міждисциплінарних дослідженнях проблемного поля «історія – політологія – елітологія – соціологія». Концептуальні гіпотези, що сформульовані в дисертації, можуть використовуватися в таких галузях, як науково-дослідницька (при укладанні нових навчальних програм, написанні підручників і навчальних посібників з історії України, розробці та викладанні спецкурсів «Еліта Волині» з вітчизняної історії), навчальна (у процесі розробки та викладання нормативних і спеціальних курсів), а також у практично-політичній діяльності (для використання досвіду діяльності української волинської еліти, врахування прорахунків і помилок попередніх поколінь сучасними політичними партіями та лідерами).

Матеріали та висновки дисертації можуть використовуватися державними структурами при визначенні концепцій і методів національної політики з метою виховання майбутньої еліти держави. Результати дослідження мають значення для подальшого вивчення суті і характеру трансформації сучасної національної еліти.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою. Висновки та головні положення докторської дисертації розроблені автором на основі результатів, які були отримані у процесі вивчення спеціальної літератури та аналізу джерел.

Апробація результатів дисертації здійснювалася на засіданнях кафедр нової та новітньої історії та методики викладання історії; стародавньої та середньовічної історії та історії України (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка) та кафедри суспільних дисциплін і наукової лабораторії «Освітньо-культурні процеси на Волині» (Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут ім. Тараса Шевченка). Окремі положення дисертації висвітлено на звітних конференціях студентів, аспірантів, докторантів та викладачів, всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях за 2007-2013 рр. Серед них: Міжнародна наукова конференція «Краєзнавство і учитель – 2007» (м. Харків, лютий 2007 р.); III Міжнародний конгрес (м. Київ, жовтень 2007 р.); III Міжнародна наукова конференція (м. Івано-Франківськ, листопад 2007 р.); VI Міжнародна науково-теоретична конференція студентів-аспірантів і молодих вчених. «Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть» (м. Тернопіль, квітень 2008 р.); Міжнародна наукова конференція «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії» (м. Харків, квітень 2008 р.); Міжнародна наукова конференція «Суспільно-політичні виміри релігійних процесів в Україні» (м. Чернівці, квітень 2008 р.); Международная конференция «У истоков Второй мировой войны: Запад-Восток: политика, источники, подходы» (м. Санкт-Петербург, Росія, жовтень 2008 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Українознавство XXI ст. нові вимоги, проблеми та методологія розвитку» (м. Київ, жовтень 2008 р.); Міжнародна наукова конференція «Просвіта» в національно-культурному житті українського народу» (м. Тернопіль, грудень 2008 р.); Міжнародна наукова конференція «Краєзнавство і учитель» (м. Харків, лютий 2009 р.); Третій Міжнародний

конгрес «Українська освіта у світовому часопросторі» (м. Київ, жовтень 2009 р.); V Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська культура в умовах глобалізаційних трансформацій» (м. Рівне, листопад 2009 р.); Друга Міжнародна науково-теоретична конференція «Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності» (м. Житомир, листопад 2009 р.); Міжнародна наукова конференція «Краєзнавство і учитель» (м. Харків, лютий 2010 р.); II Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми соціально-економічних трансформацій у міжнародному середовищі», (м. Тернопіль, квітень 2010 р.); II-а Міжнародна науково-практична конференція «Краєзнавство: історичний досвід та перспективи розвитку» (м. Вінниця, жовтень 2010р.); Міжнародна науково-практична конференція «Українознавство в сучасному гуманітарному просторі» (м. Київ, жовтень 2010 р.); III Волинська історико-краєзнавча конференція (м. Житомир, листопад 2010 р.); Научная конференция «Историческая память: Люди и эпохи» (м. Москва, Росія, листопад 2010 р.); II Міжнародна науково-практична конференція молодих науковців, аспірантів, магістрантів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (м. Рівне, грудень 2010 р.); Міжнародна наукова конференція «Краєзнавство і учитель» (м. Харків, лютий 2011 р.); Сьомі Біографічні читання (м. Київ, червень 2011 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Постать на тлі епохи: до 120-річчя від дня народження Євгена Коновальця» (м. Львів, червень 2011 р.); Міжнародна науково-практична конференція: «Українознавство та всесвітня історія: теоретико-методологічні засади наукових парадигм» (м. Київ, жовтень 2011 р.); IV Волинська історико-краєзнавча конференція (м. Житомир, листопад 2011 р.); Міжнародна наукова конференція «Краєзнавство і учитель» (м. Харків, лютий 2012 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» (м. Тернопіль, квітень 2012 р.); Перша Міжнародна науково-практична конференція, присвячена подіям Другої світової війни на території Волинської області (м. Луцьк, квітень

2012 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток гуманітарних наук» (м. Познань, Польща, лютий 2012 р.); Международная заочная научная конференция «Историческая регионалистика: актуальные вопросы» Historical regional science: actual questions (м. Луганськ, квітень 2012 р.); Перша Європейська центральна славістична конференція (м. Перемишль, Польща, липень 2012 р.); I Всеукраїнська науково-практична конференція «Освіта і культура Волині: історія та сучасність» (м. Луцьк, жовтень 2012 р.); Міжнародна наукова конференція «Краєзнавство і учитель» (м. Харків, лютий 2013 р.); II Міжнародна науково-практична конференція «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» (м. Тернопіль, квітень 2013 р.).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано дві одноосібні монографії «Українська еліта Волині першої половини ХХ ст.: нариси життя та діяльності» та «Політико-соціальні виміри та етнокультурні трансформації української еліти Західної Волині 1921-1939 рр.», науково-документальне видання у співавторстві «Нескорена Кременеччина у першій половині ХХ століття (сторінки пам'яті)», навчально-методичний посібник «Українська еліта: політико-історичний аспект», краєзнавчий довідник «Українська еліта Кременеччини міжвоєнного періоду ХХ ст.» та 50 статей, із них 25 у фахових виданнях.

Структура дисертації обумовлена метою, завданнями та методологічними засадами дослідження. Дисертація складається із вступу, шести розділів, що діляться, у свою чергу, на підрозділи, висновків і списку використаних джерел (811 позицій). Обсяг основного тексту дисертації – 380 с., повний обсяг – 461 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1. Стан наукового вивчення теми

В Україні посилення інтересу до вивчення проблеми української еліти зумовили ті демократичні перетворення, що відбуваються в нашій державі після проголошення незалежності України. Аналізуючи наявні напрацювання українських і зарубіжних істориків та характеризуючи стан наукового вивчення досліджуваної проблеми, слід зазначити, що в історіографії нема спеціальних праць, які б стосувалися теми комплексного вивчення різнобічної діяльності еліти Західної Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. Особливо, що стосується формування всебічного портрета волинської української еліти. Проте цілий ряд дотичних та суміжних проблем вже були предметом наукових пошуків вітчизняних та зарубіжних вчених.

Сукупність праць, що опубліковані та дотичні до теми нашого дослідження, складають той історіографічний комплекс, який поділяємо на наступні групи: роботи 1920-1930-х рр.; дослідження радянських науковців; сучасна українська історіографія; сучасна зарубіжна історіографія та праці діаспори.

Зауважимо, що доцільність поділу історіографії досліджуваної проблеми еліти на визначені складові виділяється такими міркуваннями: роботи 1920-1930-х рр. – це погляд на події та явища самих сучасників, їхня оцінка власної діяльності та свого оточення, вивчаючи такі праці краще розуміємо суспільно-політичні умови того часу, які визначали трансформацію національної еліти.

Праці радянських науковців – усталений погляд на події з точки зору марксистсько-ленінської теорії, але вони висвітлюють боротьбу волинян проти колоніальної політики польського уряду і при критичному аналізі піднятих

проблем, можна почерпнути чимало важливих фактів, пов'язаних з політико-соціальними вимірами української еліти.

Українська історіографія кін. ХХ поч. ХХІ ст. – час помітного зростання уваги вітчизняних учених до проблем суспільного та культурно-освітнього життя в Західній Україні 1919-1939 рр. та Західній Волині, відповідно, праці присвячені ролі певних історичних постатей, без яких неможливо об'єктивно оцінити та осмислити минуле регіону.

Сучасна зарубіжна історіографія – виступає як альтернативне бачення досліджуваної нами проблеми «зі сторони»: погляд, значущість якого можна визначити як такий, що не узалежнений від проблеми формування загальної характеристики діяльності національної еліти.

Також праці діаспори – з'ясування широкого спектру питань, пов'язаних з становищем українців, які в силу певних політичних та соціально-економічних обставин опинилися поза своєю історичною батьківщиною, дають можливість ґрунтовного дослідження, становища національної інтелігенції на захдноволинських землях у 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

Цінними для розкриття теми дослідження є праці авторів міжвоєнного періоду ХХ ст., представників еліти. При цьому зазначимо, що власне історичних праць, які б поповнили історіографію зазначеного періоду є небагато. Наприклад, це статті, які характеризують інтелігенцію, розкривають її як верству, що має визначальний вплив на суспільні відносини [1, с.9]. В одному з досліджень О. Лозицького «Творімо сільську інтелігенцію» підмічено значення виховання та діяльності громадських організацій у формуванні інтелігенції, кращі представники якої ввійдуть до еліти краю [2, с.100].

Викликають зацікавлення, праці, що розповідають про життя і діяльність відомих діячів, що становили еліту краю. Професору В. Біднову присвячена стаття його молодшого колеги та товариша доктора історії Є. Саковича [3, с.280]. В публікації згадується його перебування на Волині у

м. Кременці, хоча увага у розвідці акцентована на варшавському періоді життя професора. Також Є. Сакович не раз у своїх працях звертається до знакових персоналій української історії, висвітлюючи їх діяльність [4, с.459]. Варто зазначити, що також Є. Сакович у публікаціях піднімав важливі питання, що стосувались історії релігії [5, с.556-561].

Важливими для розуміння діяльності національної еліти є її наукові праці, наприклад, дослідження А. Річинського «Проблеми української релігійної свідомості» [6]. Пізнавальним є твір А. Річинського «До щастя, слави і свободи» присвячений пласту, організації та поширення його діяльності [7, с.216-256]. Адже пластові організації у міжвоєнний період ХХ ст. набули значного розповсюдження на території Західної Волині. Вони були середовищем у якому плекалась українська еліта.

Певне значення для розкриття теми мають праці професора В. Біднова, зокрема, церковно-історичного спрямування «Православна церква в Польщі і Литві» [8], «Справа розмосковлення богослуження Православної церкви» [9], «Церковна справа на Україні» [10], та його біографічні дослідження «Спомини про А. Кашенка» [11], «Спогади про М. Петрова» [12] та ін. роботи вченого.

Питання краєзнавства були предметом вивчення наукової еліти, про це свідчать окремі дослідження, наприклад, О. Цинкаловського «Княжий город Володимир: історико-краєзнавчі нариси» [13], «Пересопниця» [14, с.16-20]. Важливою подією у вивченні історичного минулого Волині мають археологічні дослідження Ю. Шумовського та його публікації з цієї проблематики [15, с.607].

Цінним набутком у вивченні діяльності провідної верстви міжвоєнного періоду ХХ ст. є праці Д. Донцова. Він розглядав проблематику елітизму у своїх працях «Модерне москофільство», «Націоналізм», «З приводу одної ересі», «Сучасне положення нації і наші завдання», «Підстави нашої політики». У його концепції українського націоналізму посідає головне місце ідея провідної верстви, зокрема, у його відомому творі «Націоналізм», що

вперше вийшов друком у Львові в 1926 р. [16, с.243-425]. У праці «Правда прадідів великих» Д. Донцов підкреслює, що проблемою для національної еліти є єдність та спільність дій [17].

Таким чином, характерною рисою та змістом робіт 1920-1930-х рр. є відсутність ґрунтового аналізу та історіографії проблеми. Спеціальних праць, серед зазначеної групи, об'єктом яких є національна волинська еліта дослідниця не зустрічала.

В українській історіографії радянського періоду є наукові праці, присвячені виключно історії Волині [18] або Західній Україні загалом [19]. Праць, в яких би висвітлювалась діяльність провідної верстви Західної Волині – немає, є узагальнюючі дослідження [20]. Також були окремі праці, що висвітлювали польсько-радянські відносини [21]. Проте детально на характеристиці радянських джерел зупинятись не будемо, оскільки, для нашої теми вони становлять лише побічний інтерес. Відповідно, література радянської доби переконливо доводить, що в умовах всеохоплюючого панування тоталітарного комуністичного режиму дослідження історії діяльності української еліти на Західній Волині не могло бути об'єктом неупередженого наукового вивчення через наявність у державі політичної цензури. Проблеми, які порушувалися радянською історіографією, розглядалися лише з позиції негативного ставлення «до українського буржуазного націоналізму».

З проголошенням незалежності України починається новий етап у вивченні вітчизняної історії. Українська історіографія посідає особливе місце в нашому дослідженні. Це твердження визначається тим, що саме з часу постання України як суверенної держави розпочалося принципове, незаангажоване стереотипами радянської доби вивчення власної історії. Вчені отримали доступ до заборонених раніше архівних джерел. В останні роки з'явилося ряд узагальнюючих робіт, серед них слід назвати фундаментальні академічні видання. Зокрема, монографія С. Кульчицького «Україна між двома війнами (1921-1939)» [22], також праця Я. Грицака

«Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст.» [23]. Широкий спектр складного та неоднозначного українського суспільно-політичного руху в Західній Україні розкривається у книзі І. Васюти [24]. Праця К. Кондратюка [25] містить розділ, в якому систематично викладено події у Західній Україні під владою Польщі. На основі новітніх методологій написано монографію Л. Зашкільняка та М. Крикуна «Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів». Автори аналізують соціальну структуру Польщі міжвоєнного періоду XX ст. при цьому зауважують, що «українська інтелігенція теж була відкинута на другий план і трактувалася властями інструментально» [26, с.493].

Зазначимо ще один ракурс, який відносно швидко виокремився в сучасній вітчизняній історіографії – польсько-українські взаємини, в тому числі і в міжвоєнний період XX ст. Їх вивчали, зокрема, Л. Зашкільняк [27, с.156-160], В. Комар [28, с.236-242] та інші.

У межах ґрунтовного монографічного дослідження «Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918-1939)» автор М. Гетьманчук розкриває радянсько-польські відносини у міжвоєнний період XX ст. [29].

Праця Б. Тищика «Польща: історія державності і права (X – початок XXI ст.)» присвячена проблемі розвитку державності і права Польщі [30]. Автор аналізує діяльність важливих державно-правових інститутів країни. Вказується ряд статистичних даних щодо соціальної структури суспільства, кількості депутатів у парламенті Польщі у міжвоєнний період XX ст. та зазначаються напрями роботи послів. Про українських політичних діячів згадується лише побіжно.

Серед сучасних праць про національну еліту варто назвати монографію І. Белебехи «Українська еліта», в якій автор наводить оригінальну класифікацію еліти, при цьому наводячи приклади з іменами діячів української історії [31], також в історичному ракурсі українська інтелігенція розглядається в окремих публікаціях вітчизняних авторів [32, с.3-4].

Розкриття теми дослідження було б неможливим без використання робіт теоретичного і прикладного характеру. Зокрема, в теоретичному аспекті вивчення біографій волинської еліти була корисною праця В. Чишка «Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України» [33].

Як приклад використання біографічного методу у дослідженні стала праця «Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності», що вийшла у видавництві «Книги-XXI ст.» у 2010 р. за загальною редакцією А. П. Коцура, В. П. Коцура та Н. В. Терес. У виданні засобами біографістики розкриваються видатні досягнення науки і культури України у ХХ ст.

Українській інтелігенції міжвоєнного періоду ХХ ст. присвячено ряд досліджень, наприклад, монографія Г. Касьянова «Українська інтелігенція 1920-х-30-тих років: соціальний портрет та історична доля». В книзі проаналізовано умови діяльності інтелігенції у 1920-і-30-ті роки в УСРР у складний і трагічний період української історії. В ці роки було створено т. з. «нову» інтелігенцію, яка відрізнялась від старої своїм соціальним походженням, політичними поглядами, психологічними характеристиками, особливостями освіти [34].

Діяльність західноукраїнської інтелігенції висвітлена у книзі В. Ю. Чоповського «Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918 – 1939)» [35]. Сама назва свідчить про прагнення В. Ю. Чоповського виявити роль еліти у піднесенні національної свідомості українців та спонукати їх до боротьби за свої права. Предметом дослідження монографії О. Рубльова, Ю. Черченко «Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції» є політика сталінського партійно-державного керівництва СРСР щодо західноукраїнської інтелігенції у 20-х на початку 50-х років ХХ ст. [36]. Більшість сторінок праці присвячена, насамперед, галицьким діячам національно-визвольного руху. Також автори намагалися (поряд із змалюванням загальноісторичного фону подій) якомога більше уваги приділити біографіям конкретних людей, на долях яких

трагічним чином позначилася сталінщина. Дослідники наводять характеристику власне галицьких діячів, зазначаючи, «Якщо йдеться про приїжджих з Галичини... це були просто щирі українські патріоти, яким дорога була справа національної суверенності. Вони прибували на Україну, повіривши, що тут будується хай і комуністична, але українська держава. А вже ніяк не з дорученням польських імперіалістів. Скоріше навпаки, часто причиною їх переїзду в УРСР було переслідування українців у Польщі Пілсудського...» [36, с.45].

Чимало робіт вітчизняних дослідників присвячені різним факторам, що впливали на процес становлення еліти, характеристиці певних професійних груп інтелігенції, а також діяльності окремих представників провідної верстви. Серед досліджень не зайве назвати працю Б. Кухти та Н. Теплоухової «Політичні еліти і лідери» [37]. Саме у цій праці прослідковано витoki української еліти.

Варто відзначити книгу «Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу», яка розповідає про становлення української інтелігенції Волині, зокрема на Володимирщині, у 20-30-х роках ХХ ст. Саме у праці характеризується діяльність окремих представників національної еліти – історика, громадського діяча О. Цинкаловського, родину Річинських, священика Д. Герштанського [38].

Необхідно звернути увагу на те, що діяльність польської еліти Волині була предметом дослідження вчених, наприклад, праця В. Менджецького «Польська інтелігенція на Волині у міжвоєнний період». Автор зазначає, що польська інтелігенція працювала в тих же самих умовах, що й українська та інші [39].

У контексті нашого дослідження привертає увагу праця О. Зайцева «Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922-1939)», проте автор акцентує увагу на галицьких партіях і їх діячах [40, с.80-88].

Викликає науковий інтерес монографія присвячена відомому громадсько-політичному та релігійному діячу Волині, представнику національної еліти С. Скрипнику [41]. Автор розкриває різні аспекти роботи діяча, а також прослідковує еволюцію його суспільно-політичних поглядів. Зазначаючи, що громадсько-політична позиція С. Скрипника еволюціонувала від беззастережного конформізму і пропольської орієнтації до опозиційної діяльності наприкінці 1930-х рр. [41, с.69].

Сучасне бачення діяльності української інтелігенції в політичних партіях та громадських організаціях, радянська Волині та участь у цьому процесі провідних діячів знайшло відображення у дослідженні Л. Марківської [42]. Автором простежується діяльність української інтелігенції в політичних партіях, громадських організаціях, а також її участь в національно-визвольних змаганнях проти поневолювачів, боротьба за створення незалежної Української держави. Окремий розділ дисертації присвячено радянській Волині та участі у цьому процесі інтелігенції краю, а також переслідування українських діячів новою владою. У роботі відсутня інформація про наукову інтелігенцію, її праці, мало відомостей про публіцистичну діяльність української еліти. Також певний аспект культурницької діяльності волинської інтелігенції розглянула В. Доброчинська [43]. У дисертації на основі широкого кола опублікованих і неопублікованих джерел автором висвітлено особливості формування та роль української, польської, єврейської, російської, чеської, німецької інтелігенції у культурному житті Західної Волині міжвоєнного періоду. Розкрито дискримінаційно-асиміляційну політику Польщі щодо національних меншин.

Видання, у якому автор розповідає на основі документів, джерел особового походження та історико-біографічної літератури про краєзнавців, громадсько-політичних і релігійних постатей Західної Волині першої половини ХХ ст. дає можливість не лише познайомитися з життям відомих краян, представників еліти, а й оцінити їхню діяльність та внесок у державотворення [44].

Серед дисертацій, присвячених інтелігенції західноукраїнських земель та наближених до нашої тематики, виділяється робота М. Горного «Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст.» [45]. Публікація Н. Лицур висвітлює особливості життєдіяльності міської інтелігенції у зазначений період [46, с. 306-312]. Цікавими є висновки дослідниці, зокрема, що найбільш забезпеченими серед інтелігенції були викладачі вищих шкіл, які належали до найвищого рангу державних службовців. Проте великий вплив на фінансовий добробут інтелігенції мала шовіністична політика уряду, що перешкоджав працевлаштуванню та просуванню службовою кар'єрою українців.

Важливими у пізнанні політичної історії Волині є праці М. Кучерепа, які висвітлюють національну політику Польщі [47, с.27-34] і всі її прояви [48, с.169-170], в яких досліджено ряд питань щодо суспільно-політичної ситуації на Волині. Заслуговує уваги праця І. Лучаківської [49], де простежена роль західноукраїнської інтелігенції в період встановлення радянської влади. У дослідженні В. Комара проаналізовано українсько-польські відносини та політику польської влади щодо українського населення країни [50, с.120-128]. Особливо цінними у контексті досліджуваної проблеми є праці, які вивчають соціально-економічний, політичний стан Волинського воєводства та методи, якими польська влада здійснювала свою колонізаційну політику супроти українського народу та його провідної верстви. Зокрема, це роботи М. Гона [51], Н. Стоколос [52], Ю. Візитів [53].

Важливою складовою частиною сучасної української історіографії є розвідки, присвячені загальній характеристиці стану дослідження українського політичного життя Західної України, так у статтях В. П. Футали «Суспільно-політичне життя Західної України у 1920-1930-х рр.: стан і перспективи дослідження» [54, с.195-210] або «Діяльність українських легальних політичних партій у міжвоєнній Польщі (1921–1939): проблеми історіографії» [55, с.171-176] проаналізовані праці українських істориків, що вийшли друком за роки незалежності України. Автор підкреслює, що з історії

різновекторного за політичною спрямованістю суспільного руху Західної України у 1920-1930-х роках написані десятки праць сучасних вітчизняних вчених. При цьому, автор публікації, не зазначає досліджень присвячених безпосередньо волинській еліті.

У праці М. Кучерепи [56, с. 239-248] висвітлена узагальнена палітра політичних партій Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. Автор наводить декілька різних класифікацій волинських політичних сил, згадує окремих діячів.

Важливою складовою частиною сучасної української історіографії є дослідження, присвячені загальній характеристиці українського партійного представництва на західноукраїнських землях у складі Польщі, оскільки творцями політичних сил були представники національної еліти. Назвемо, публікації М. Швагуляка [57, с.77-82], М. Стахіва [58] також О. Красівського [59, с.410-420]. Важливою ділянкою роботи українських політиків була праця у парламенті Польщі. Цій проблемі присвячено ряд праць, зокрема, В. Цятко «До питання про діяльність українських послів сейму і сенаторів від Волині в 1922–1927 роках» [60, с.25-30], О. Зайцева «Українці у польському парламенті (1922–1927 роки)» [61, с.343-356], Я. П. Цецик «Участь українських політичних партій у виборах 1922 року на Рівненщині» [62].

Українська еліта була ініціатором створення громадських організацій та об'єднань Західної Волині. Праця Б. Савчука не лише розкриває особливості розвитку просвітянського руху в краї, але подає відомості про відомих діячів товариства, зокрема, М. Черкавського, С. Жука, Б. Козубського та ін. [63]. Сучасний дослідник І. Зуляк на значному джерельному матеріалі розкриває закономірності просвітянської роботи та підкреслює важливу роль «Просвіти» в громадсько-політичному житті західноукраїнських земель. Вчений звертає свою увагу на діяльності галицьких просвітян [64]. Про волинську «Просвіту» пише дослідниця М. Філіпович [65].

Важливий напрямок громадської діяльності еліти – це організація пласту на Західній Волині у 1920-30-х рр., зокрема, А. Річинським. Особливості розвитку пластового руху та його значення для формування національної свідомості волинян висвітлюється у дослідженні А. Гудими [66, с.149]. Монографія О. Дем'янюк доповнює зазначену тематику з історії пластового руху, організованого провідними діячами краю [67, с.160-166].

Для того, щоб простежити який вплив мала українська еліта у національно-визвольному русі у наступному періоді, то варто ознайомитись з монографією В. Мазурка, О. Лисенка та В. Разіцького «Самостійницький рух на Волині в 40-х – на початку 50-х рр. ХХ століття» [68]. В дослідженні автори простежують український самостійницький рух у 40-х – на початку 1950-х років на Волині. Проаналізувавши працю можемо константувати той факт, що підвалини могутнього самостійницького руху на Волині в роки Другої світової війни було закладено у міжвоєнний період ХХ ст., коли була сформована нова генерація борців за волю України.

Відзначимо, що у 1990-і рр. зростає інтерес до гендерної історії, про це засвідчили численні статті та дослідження про діяльність жіночих організацій та їх діячок. У праці М. Дядюк згадуються і представниці волинської еліти міжвоєнного періоду ХХ ст., наприклад, сенаторка О. Левчанівська [69].

Релігійна еліта була об'єктом вивчення В. Борщевича, що відображено у ряді статей та монографії «Волинське духовенство у ХХ ст.: ідентичність, статус, еволюція» [70]. Частково згадується духовна еліта у дослідженні Б. Савчука [71]. Загальна картина духовно-релігійних проблем, що мали місце у Польщі міжвоєнного часу ХХ ст. окреслена у статті Е. Бистрицької [72, с.6-13]. Історико-архівне дослідження з релігійного життя Західної Волині «Свято-Богоявленський Кременецький монастир у контексті історії православ'я в Україні» містить розділ присвячений діяльності та здійснюється аналіз творів митрополита Олексія (Громадського) [73]. При

цьому зазначається, що митрополит Олексій у своїх літературних працях проявляє себе високоосвіченою та духовною людиною свого часу.

Питання, дотичні до досліджуваної теми, розглядалися у дисертаційних дослідженнях О. Солов'я [74], Т. Раєвич [75], С. Пономаренко [76].

Відзначимо ряд монографій, які присвячені відомому письменнику У. Самчуку, здебільшого вони стосуються його творчості, наприклад, Ю. Мариненко «Творчість Уласа Самчука» [77] або А. Власенко-Бойцун «Хроніки, романи і мемуари Уласа Самчука» [78]. Про У. Самчука залишила спогади його подруга, соратниця по перу О. Лятуринська [79, с.573-577]. У сучасній пресі теж є статті, які розкривають елементи біографії У. Самчука, зокрема, «Улас Самчук і незалежність України» [80, с.7] чи дослідження А. А. Жив'юка [81] та інші.

Донедавна практично невідомим для науковців та широкого загалу є ім'я Марії Волосевич, саме її біографія висвітлена у публікації В. Манзуренко [82, с.299-301] дозволяє прослідкувати сподвижницьку працю національної еліти Західної Волині.

У книзі тернопільського дослідника біографії А. Річинського узагальнено життєвий і творчий шлях відомого представника волинської еліти, релігійного та громадсько-політичного діяча [83].

Чимале значення, для характеристики духовної еліти Волині має праця дослідника релігійного життя Волині та сподвижницької праці духовенства В. Борщевича «Отець Микола Малюжинський на тлі епохи» [84]. Це є спроба створення портрету відомого релігійного діяча краю, що зазнавав переслідувань та загинув за свої патріотичні переконання.

Об'єктом вивчення була громадсько-політична, публіцистична та кооперативна діяльність на Волині Семена Жука [85]. У монографії підкреслено здатність українських діячів займатись практичною політикою та вирішувати нагальні проблеми земляків.

Корисним для дослідження даної проблеми є праця М. Сивіцького «Записки сірого волиняка» [86]. В ній автор показує формування

національної свідомості у волинської молоді міжвоєнного періоду ХХ ст. Також автор підкреслює, що молода українська інтелігенція на Волині була, її творили самоуки, виховані літературою. Незважаючи на низку позитивних моментів, праця побудована в основному на спогадах автора, а не на документах. Вирізняє твір і художньо-публіцистичний стиль. Тим не менше «Записки сірого волиняка» збагачують матеріали нашої дисертації.

Краєзнавчі дослідження значно доповнюють тему волинської еліти [87, с.55-67]. Важливим для розкриття діяльності еліти краю є біографічні нариси Г. Чернихівського «Портрети пером» [88] автор на значному документальному матеріалі розкриває діяльність відомих у свій час діячів Волині. Дослідник у виданні «Портрети пером» опублікував цілий ряд статей про життя і діяльність таких визначних постатей: Романа Бжеського, Михайла Черкавського, Сергія Бачинського, Уласа Самчука та інших. Узагальнююча праця історії Кременеччини теж містить відомості про діяльність національної еліти [89]. Значно підсилюють фактологічним матеріалом наше дослідження науково-краєзнавчі пошуки В. Рожка [90]. Важливим для розуміння суспільно-політичної ситуації на Волині, в час коли працювала національна еліта, є науково-документальне видання «Нескорена Кременеччина у першій половині ХХ ст. (сторінки пам'яті)» [91, с.15-73].

Проблемам мистецької інтелігенції присвятили свої дослідження О. Панфілова [92], хоча в її праці більше акцентовано увагу на польській інтелігенції, С. Степанюк [93]. Також у розвідці П. Шиманського «Музичне життя Волині 20-30-х років ХХ століття» наводяться дані біографічного і творчого змісту відомих на Західній Волині солістів-бандуристів Д. Щербини, К. Місевича, Г. Білогуб [94].

У контексті характеристики літератури з окресленої теми необхідно виокремити сучасні статті в наукових збірниках, що висвітлюють окремі аспекти діяльності провідної версти чи дотичні до проблеми волинської української еліти. Зауважимо, що не всі публікації є рівноцінними з огляду на інформаційний, фактологічний матеріал та відповідні історичні оцінки. Утім

переважають об'єктивні і незаангажовані дослідження з історії західноукраїнських земель, в тому числі і Волині.

Серед здобутків української історіографії, що розглядають методологічний характер вивчення історії національної інтелігенції є публікація Г. Касьянова «Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпретації» [95].

Наукова розвідка М. Литвина присвячена проблемам історіографічного висвітлення українсько-польських відносин у міжвоєнний період ХХ ст. [96, с.134-140]. Автор вказує малодосліджені теми з історії обох народів.

Вчений М. Гетьманчук у статті «Політика Польщі щодо українського шкільництва та вищої освіти у процесі реалізації умов Ризького мирного договору (1921-1939 рр.)» робить висновок, що Польща проводила на західноукраїнських землях політику, спрямовану на полонізацію та асиміляцію українського населення, ліквідацію його національного шкільництва [97].

Стаття С. Макарчука «Західна Волинь у 20-30-х рр. ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї)» [90] розкриває становище українців у Польщі. Визначальним є те, що вчений цитуючи одного з польських авторів 1936 р. зазначає, що той визнає панування українського мовно-національного почуття на Волині. І ставить питання: «Де ж воно взялося?» та відповідає, що це давні традиції, які принаймні треба простежувати ще з ХVІ ст. [98, с.61].

Так само необхідно звернути увагу на публікацію В. Бородавко «Періодичні видання Волинського воєводства у міжвоєнний період (1921-1939 рр.)» [99, с.86-89], також розвідку про відомого волинського адвоката Г. Степуру [100, с.20-21]. Відповідно вкажемо й статті присвячені українській інтелігенції, зокрема, В. Колесник «Українська інтелігенція Волині та Холмщини у боротьбі за національну школу: (20-30-ті роки ХХ ст.)» [101, с.336-344]. Львівський історик І. Соляр у публікації

«Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій Західної України у 1920-х рр.» здійснює аналіз культурно-просвітницької діяльності національно-державницьких партій Західної України [102].

З краєзнавчих статей слід виділити публікацію, що окреслює релігійне життя Кременецького повіту міжвоєнного періоду ХХ ст. [103, с. 121-123] і Західної Волині загалом, через призму діяльності вихованців духовної семінарії [104, с.113-128] та інші публікації з церковної проблематики [105; 106]. Розгортання руху за українізацію церкви висвітлено у статті В. Ткачук «Роль національно-церковного руху православних українців Західної Волині міжвоєнного періоду (1920-1930-ті рр.) у формуванні модерної української нації» [107].

Важливими для розкриття проблеми є матеріали міжнародних конференцій, присвячених українсько-польським відносинам. Наприклад, за матеріалами Міжнародної конференції «Кременецький лицей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині ХХ ст.» вийшов збірник присвячений освітнім процесам на Волині між двома світовими війнами [108]. У цьому контексті слід назвати Міжнародну науково-практичну конференцію «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України та світу (від найдавніших часів до сьогодення)», за матеріалами якої вийшов збірник наукових праць [109].

Непрості питання польсько-українських взаємин розглянуто у праці «Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989)» [110]. Необхідно виділити наукову розвідку В. Терещенка в якій проаналізовано основні тенденції розвитку сучасної вітчизняної історіографії західноукраїнської кооперації 20-30-х рр. ХХ ст. [111]. Зазначена стаття вплинула на окреслення загальних тенденцій у праці кооперативної еліти у нашому дослідженні. Доповнює кооперативну проблематику наукова праця І. Таньчин «Український кооперативний рух у міжвоєнний період» [112].

Цінні історичні свідчення й теоретико-методологічні зауваги до питання еліти містяться у роботах сучасних зарубіжних вчених. Збірка досліджень «Нові підходи до історіописання» [113] висвітлює нові методологічні течії в західній історіографії. Певний ракурс у вивченні еліти вказує праця «Відкритість. Суспільство. Влада. Від Нантського едикту до падіння комунізму» [114]. Використання біографічного методу в сучасних дослідженнях показано в ряді праць закордонних авторів [115].

Видання Г. Дильонгової розкриває історію Польщі впродовж двох складних сторіч, в тому числі і в міжвоєнний період ХХ ст., зазначається, що питання національних меншин до кінця Другої республіки не було розв'язано, це очевидно було найскладнішою проблемою для влади. Зокрема, «пропагована ендецією політика полонізації білорусів і українців не мала успіху, попри антибілоруські та антиукраїнські дії щодо шкільної освіти...» [116, с.120]. Підмітимо те, що вивчення національної політики Варшави – один зі знакових компонентів зарубіжної історіографії [117].

Науковий інтерес для глибшого розуміння комплексу проблем дисертації для нас представляє польська військова історіографія. Це публікації Л. Ратайчука [118] та Ч. Пьотровського [119]. Також узагальнюючі праці з історії Польщі допомагають розкрити проблему, що вивчається [120]. На тлі зазначених робіт важливе місце посідають наукові пошуки присвячені аналізу становища українців у Польщі, насамперед, це праці дослідника Р. Тожецького [121].

У праці польського дослідника наводяться статистичні дані, про склад української еміграції в Другій Речі Посполитій у 20-х рр. ХХ ст. і зазначається, що значну частину їх склали особи, пов'язані з Українською Народною Республікою, її державними органами та з С. Петлюрою [121]. Політику польського уряду ендеків щодо національних меншин висвітлено у польських авторів [122].

Проблема українсько-польських відносин достатньо висвітлена як в українській, так і в польській історіографії. Серед праць на тему українсько-

польських стосунків у Другій Речі Посполитій варто назвати дослідження К. Зеленко [123], А. Хойновського [124], М. Сирник [125].

Питанням формування та діяльності української еліти й спробою пошуку шляхів для позитивного вирішення українсько-польського протистояння займався знаний польський публіцист, історик А. Бохенський [126, с.42-55]. Зокрема, він критично ставився до української еліти, але не відкидав її вагомому впливу на народ.

Важливі аспекти українсько-польських відносин в період входження Західної Волині до складу польської держави розкриває праця К. Подляського (Скарадзінського). Автор пише про стосунки між поляками та їхніми східними сусідами між двома світовими війнами [127]. В розділі, що присвячений міжвоєнному періоду, він характеризує політичні настрої, прагнення і соціальний склад українського населення в складі Польщі. Аналізує його політичне, економічне і культурне становище. В дослідженні розглядається розвиток національного життя українців через створення мережі освітніх, культурних, релігійних, господарських товариств, політичних партій та організацій. В цих товариствах, громадських і політичних організаціях активно працювала українська еліта, презентуючи себе та захищаючи інтереси свого народу.

Окремо слід виокремити праці польських науковців, що стосуються розвитку освіти на території Західної Волині у міжвоєнний період ХХ ст. Відзначимо те, що більшість праць відображають стан польського шкільництва, розкривають діяльність Кременецького ліцею та характеризують польську освітянську еліту. Зокрема, це праці В. Менджецького [128], А. Схейбаль-Ростек [129].

Для висвітлення проблематики дослідження не можна не врахувати публікацій українських та польських вчених у науковому часописі «Варшавські українознавчі записки». У виданні розміщені статті на тему історії, культури, біографічні дані про знакових особистостей, як української,

так і польської історії, також піднімається проблематика взаємовідносин обох народів в історичному ракурсі [130, с.316-327].

Відомий західний вчений Д. Ротшильд аналізує ситуацію у Польщі в міжвоєнний час ХХ ст. у міжнародному контексті [131].

Підсумовуючи дані зарубіжної історіографії підмітимо, що у зазначених дослідженнях зарубіжних авторів, українська еліта Західної Волині не була об'єктом вивчення.

Окремо варто виділити роботи 1920-1980-х рр., які були написані українськими дослідниками на еміграції. Інтелектуальна еліта емігрантського середовища поступово осмислювала історичний шлях розвитку української нації. Саме праці В. Липинського [132] І. Лисяка-Рудницького [133, с.361-380], які розвинули концепцію національної еліти, відповідно, допомагають проаналізувати формування та діяльність волинської провідної верстви українців.

У своїй розвідці А. Семенюк «На тему українсько-польських відносин критичні зауваження» характеризує діяльність волинських просвітян, кооперативних діячів, розкриває особливості польської політики на Волині та згадує відомих українських діячів міжвоєнного періоду ХХ ст. з якими товаришував та працював [134]. А. Семенюк розглядає проблеми, пов'язані з діяльністю еліти, наприклад, розкриває роботу українських послів в польському парламенті, політику польських властей щодо українських національних громадсько-політичних організацій та об'єднань. Головна ідея праці – це викриття антиукраїнської політики державної асиміляції українців польської влади в період її панування на волинських землях.

Важливим є аналіз суспільно-політичного життя західноукраїнських земель відображений у книзі І. Макуха [135]. Діяльності релігійної еліти та її роль у підтримці православ'я на Волині розкрито у виданні І. Власовського [136]. Важливим для висвітлення науково-публіцистичної діяльності Р. Бжеського є бібліографічний опис його творів, що вийшов друком у Торонто [137]. Автор Р. Бжеський видав низку праць під різними

псевдонімами, зокрема, Р. Млиновецький, так був підписаний двохтомник «Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1922 рр. (Про що «історія мовчить»)» [138]. Критичною налаштованістю до політики польської влади відзначається праця В. Макара, у якій автор підкреслює жахливу картину перебування в'язнів у Березі Картузькій, наводяться спогади про особливо психологічні знущання над політичними в'язнями [139].

Культурницька діяльність еліти, що покинула межі Волині, висвітлена у книзі С. Наріжного «Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами», що вийшла у Празі [140]. Ця праця є унікальною з точки зору подачі великої кількості фактів і представлення чималої кількості імен та постатей представників еліти Волині. Наприклад, в окремому розділі «Культурна праця еміграції на західноукраїнських землях: в Галичині й на Волині» автор висвітлює освітньо-культурну та кооперативну діяльність української еліти.

Різні напрямки та складність кооперативної праці національної еліти відображені у дослідженні І. Витановича «Історія українського кооперативного руху. Із праць історико-філософської секції НТШ» [141].

Окремі праці, написані в еміграції колишніми громадсько-політичними діячами Західної Волині, розкривають особливості їх світогляду та науково-публіцистичного таланту, серед них – праця присвячена князю Острозькому як оборонцю православ'я [142]. Ще як доповнення до зазначеного твердження є дослідження Р. Бжеського про М. Куліша [143].

Одним із потужних українських емігрантських центрів була Прага. Від початку 20-х років ХХ ст. саме до цієї країни почався великий наплив українських переселенців. Практично між двома світовими війнами Прага стає найбільшим осередком українського культурного, наукового і політичного життя на еміграції. Цьому сприяла, зокрема, протекціоністська політика тогочасного чеського ряду щодо українських навчальних і наукових

інституцій, що перебиралися в результаті поразки Української революції у західні держави на еміграцію [144].

Один із знаних громадсько-політичних та релігійних діячів Іван Власовський у 1944 р. емігрував спочатку в Прагу, де працював у бібліотеках. В 1944-1948 рр. перебував в Німеччині, де вів активне просвітницьке життя, став Директором Канцелярії Священного синоду, Директором Богословського інституту. З 1948 р. проживав у Канаді, де і помер. Протягом 1955-1966 рр. вийшло друком чотиритомне у п'яти книгах його видання «Нарису історії Української Православної Церкви». Українська волинська еліта зуміла знайти своє покликання і закордоном та стала активним учасником громадсько-політичного життя, це можна прослідкувати з вище наведеного прикладу.

У червні 1930 р. рішенням чеського уряду при Міністерстві закордонних справ цієї країни засновується специфічна архівна установа – Український історичний кабінет. Перед яким ставилося завдання систематизації й зібрання на довічне зберігання найсуттєвіше з того величезного архівного і бібліографічного матеріалу з історії українського національно-визвольного руху, який містився в розрізних місцях, де облаштовувалися емігрантські організації, переважно у непридатних для зберігання цінних документів умовах. На посаду референта, а згодом і керівника цього архіву й був запрошений А. Животко.

Про результати зробленого ним можна дізнатися із рукописного звіту про перші п'ять років діяльності Історичного кабінету в Празі. Цей звіт Аркадій Животко надіслав в 1935 р. до Варшави на адресу українського видавництва «Наша культура», що діяло там під керівництвом професора Варшавського університету Івана Огієнка [144].

Вражають обсяги опрацьованого А. Животком неоціненого матеріалу з української історії, що формувався за трьома головними розділами: документи, газетно-журнальна періодика, книжкові видання. Окремо було сформовано велику збірку фотографій, карт тощо. Книжковий фонд

охоплював практично весь український видавничий рух, що розвивався на етнічних українських теренах і далеко поза ними від початку XIX століття. Спеціальний відділ складали іншомовні книги, газети, журнали, в яких так чи інакше йшлося про Україну і українців. Через руки А. Животка пройшли всі архівні та бібліотечні приватні збірки цілого ряду неординарних особистостей української історії [145].

Найголовнішою з-поміж різноманітного за тематичним спектром творчого й наукового доробку Аркадія Животка є, безумовно, його «Історія української преси». У передмові до мюнхенського видання книги, здійсненого в 1989–1990 рр. заходами Українського технічно-господарського інституту та за фінансової підтримки німецького уряду, український учений з Канади доктор К. Костів зазначав: «Праця Аркадія Животка являє собою цінну цеглину, положену в будові історичної правди про постання, розвиток і завдання української преси».

Книга містить дев'ять розділів та охоплює період від найдавніших часів до 1939 р. Зокрема, в період 1920-1939 рр. автор характеризує різноманітні періодичні видання, наприклад, «Початки комуністичної та офіційної совєтської преси на українських землях. Три доби розвитку», «Українська преса на західноукраїнських землях по першій світовій війні», «Літературно-наукові та наукові органи», «Органи краєзнавчі», «Книгознавчі органи», «Педагогічні часописи», «Часописи для дітей і молоді», «Українська кооперативна преса», «Українська преса на Волині та Холмщині» та інші [146].

Вагомим є внесок Інституту дослідів Волині у Вінніпезі (Канада) у розвиток вивчення тематики волинської еліти міжвоєнного періоду XX ст. Головним завданням цієї установи було вносити свій вклад у «загальну скарбницю дорібку українців на рідній ниві науково-культурної праці» [147, с.2]. Інститут дослідів Волині за час свого існування видав десятки томів наукових праць [147, с.3].

Зокрема, в науково-популярному збірнику волинознавства «Літопис Волині», починаючи з часу його заснування з 1953 р., публікується ряд важливих матеріалів про діяльність еліти в краї у міжвоєнний період ХХ ст. та її роль в суспільно-політичному житті Другої Речі Посполитої. Автори публікацій, як правило представники міжвоєнної еліти Волині, більшість з яких були самі учасниками тих подій. Наприклад, з моменту створення і протягом десяти років, було опубліковано статті, що стосувались географії, природи, населення, історії Волині, біографії видатних волинян тощо [148, с.224-232]. Так, стаття Ю. Шумовського «Новий скарб Волині» приурочена ювілею письменника Віталія Волкова. Автор публікації підкреслює, що «невеликий на зріст, але могутній духом В. Волков з далекої Волині приніс скарби тієї землі і народу аж за синій океан до нашого Нью-Йорку...» [149, с.103-105].

Пізнавальними є спогади емігранта Якова Лавриченка, колишнього просвітянського та кооперативного діяча міжвоєнного періоду ХХ ст., вихідця з с. Попівці, що на Західній Волині. Наприклад, у його дослідженні зустрічаємо інформацію про українців-чиновників, правда лише найнижчої ланки польської влади. Зокрема, він розповідає про вїйта Почаївської гміни М. Свідерського «людину чесну, інтелігента та господарника» [150, с. 10]. Таким чином, спогади емігрантської еліти дозволяють вивчати історію Західної Волині. Автор вказує прізвища відомих волинян, зокрема, кременчан, називає їх фах та сферу діяльності (подружжя Черкавських, Михайло – сенатор, громадсько-політичний діяч, вчитель, його дружина – піаністка, діячка жіночого руху Кременеччини; артистичне подружжя Березовських; адвокат, посол Б. Козубський; Й. Жиглевич, він очолював Українську пасічницьку спілку, його замордували нацисти в роки Другої світової війни та інші).

Незважаючи на те, що «Літопис Волині» повідомляє важливі факти про події міжвоєнної доби, однак майже всі публікації потребують критичного розгляду. При аналізі публікацій виявлено те, що деякі автори підходили до

описуваних подій не зовсім об'єктивно, це все через брак джерельної бази, часто як аргумент, подаючи свідчення учасників тих подій, чи власне бачення проблеми. Насторожує те, що окремі статті або зовсім не підписані, або підписані псевдонімом чи початковими літерами, що теж викликає обережність із використанням даного свідчення у науковій роботі. Незважаючи на вказані недоліки, «Літопис Волині» є важливим джерелом для дослідження історії волинського краю і тих представників української еліти, які жили і працювали на території Західної Волині.

Звичайно, наведені праці не вичерпують переліку книг та публікацій, які торкаються окремих аспектів досліджуваної проблеми, оскільки вона є системною і багатоаспектною. Згадані дослідження виокремленні з широкого загалу через те, що вони складають основу історіографічного доробку істориків у вивченні діяльності української еліти Західної Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. та дозволяють прослідкувати ті трансформаційні процеси, що мали місце у її становленні та діяльності.

Крім того, аналіз історіографії засвідчив, що комплекс проблем, представлених у дисертації, що охоплюють політико-соціальні виміри та етнокультурну трансформацію української волинської еліти у 1921-1939 рр. є маловідомою сторінкою вітчизняної історії, що і спонукало дослідницю взятися за розробку теми.

1.2. Археографія проблеми

Для того, щоб ґрунтовно вивчити багатогранну діяльність української еліти Західної Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. необхідно було зайнятись пошуком та опрацюванням відповідних джерел. Джерел варто розрізняти два види: неопубліковані й опубліковані. Матеріали архівного збереження репрезентують неопублікований вид джерел. Опубліковані джерела можна класифікувати за декількома типами: 1) друковані документи (законодавчі, статистичні, звітні, інструкційні та інші матеріали; 2) мемуари та спогади; 3)

праці представників еліти; 4) преса; 5) наукові, науково-популярні та публіцистичні праці та промови української еліти, що вийшли окремими виданнями та опубліковані в періодиці; 6) художня література. Враховуючи сучасні інформаційні ресурси можемо виокремити й інтернет-археографію.

Керуючись методом типологізації джерел за їхнім походженням, матеріали архівів, використані нами в дисертаційному дослідженні, поділяємо на декілька груп: 1) документи органів влади і державної поліції; 2) документи громадських організацій; 3) матеріали партій та Української парламентської репрезентації; 4) персональні фонди громадських і політичних діячів; 5) документи навчальних закладів; 6) матеріали церкви та її установ.

Матеріали Брестського державного обласного архіву (Білорусь), ф. 98 «Табір Береза-Картузька» доповнюють інформацію про переслідування та репресії проти української еліти.

В Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігаються особові справи українських інтелігентів, які працювали на Волині і змушені були емігрувати до інших країн. Саме ф. Р-4465 «Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб» збагачує наше дослідження працями волинських інтелігентів. Лише у рукописному вигляді зберігаються твори Р. Бжеського, В. Біднова, У. Самчука. У цих працях в науковому та художньому стилі описано події у Західній Волині, погляд на вирішення окремих проблем українців, що стосуються релігійних, суспільних сторін життя. Для повноцінного дослідження теми намагалися залучити різнопланові джерела, наприклад, ф. 3963 «Жіноча українська національна рада», зокрема справа 12 «Звіт про діяльність Союзу українок емігранток в Польщі за 1936-1937 рр.».

Частина фактологічного матеріалу почерпнуто з фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові, зокрема, окремі документи ф. 348. «Товариство «Просвіта» підтверджують громадський потенціал

волинської еліти. Інший фонд – 392 «Українська парламентарна репрезентація в польському сеймі та сенаті» містить окремі відомості про політичну діяльність еліти, її участь у виборах до польського парламенту. Фонд 351. «Українське селянсько-робітниче об'єднання, м. Львів» підсилює інформацію про політичну діяльність еліти. Зазначимо, що у даному архіві є незначна кількість матеріалів, що мають відношення до діяльності західноволинської еліти міжвоєнного періоду ХХ ст.

Особливий науковий інтерес для дисертантки становили фонди Державного архіву Волинської області, так, ф. 46. «Волинське воєводське управління» розкриває трансформацію волинської еліти у міжвоєнний період у Західній Волині. Серед справ фонду є матеріали, що розкривають громадську та політичну діяльність провідних діячів краю по окремих повітах між двома світовими війнами. Важливими є звіти про діяльність громадських організацій, облікові листи на лідерів товариств, донесення староств про проходження виборів до сейму та ін. Для дослідження духовної еліти Волині важливе значення мають особові справи релігійних діячів. Зокрема, справа 2668. «Службова справа священика Малюжинського Миколи», що знаходиться у ф. 46.

Цінним для відтворення мистецького середовища української культурницької еліти є ф. 200 «Волинське українське театральне товариство». У Ф. 60 «Українська парламентська репрезентація на Волині» інформативною є справа 11. «Статті, доповіді та виступи посла Сергія Козицького (1926-1927)». Необхідно відзначити ф. 522 «Адвокат Григорій Степура в Луцьку». Змістовні матеріали для вивчення проблеми віднайдено у ф. 63 «Луцька управа товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православ'я ім. Петра Могили», наприклад, справа 13. «Звіт про діяльність товариства за період з 02.04.1933 по 09.10.1936 рр.».

Фонд 389 «Ковельське повітове товариство «Просвіта» сприяє повнішому розкриттю громадської діяльності еліти, так справа 109 «Відозва

голови українського крайового товариства союзу над інвалідами та охорони військових могил» використана дослідницею вперше.

Державний архів Житомирської області, зокрема, окремі матеріали з ф.1. «Волинська духовна консисторія» дозволили доповнити біографічні дані Б. Козубського, адвоката, просвітянина та посла сейму. Також ф. 560 «Товариство «Волинська Просвіта»», справа 4, уточнила біографію відомої сенаторки О. Левчанівської.

Важливим джерелом для вивчення теми послужили фонди Державного архіву Рівненської області. Окремі матеріали містить ф. 30. «Рівненське повітове староство». У ф. 160. «Гофман Якуб», історик-краєзнавець, депутат польського сейму, об'єктом ретельного аналізу стала справа 17 «Устав дискусійного клубу послів і сенаторів, проект статуту парламентської культурно-просвітницької групи послів та сенаторів», також документи пов'язані з функціонуванням Волинського наукового інституту при Кременецькому ліцеї, стенографічні записи виступів Гофмана Якуба в сеймі 1937-1938 рр. та ін. ф. 265. «60 виборчий округ по виборах до сейму 1938 р.». містить протоколи засідань виборчих комісій. ф. 33. «Прокуратура Рівненського окружного суду» дає можливість простежити політичну діяльність національної еліти. До роботи залучено також матеріали Ф. 86. «Рівненське повітове управління державної поліції» та ф. 113. «Другий комісаріат державної поліції м. Ровно».

Важливий джерельний матеріал з даної теми міститься у фондах Державного архіву Тернопільської області. Здебільшого – це ф.2. «Кременецьке повітове староство», наприклад, окремі справи вводяться у науковий обіг вперше, це є справа 1406 «Статут і прохання про реєстрацію товариства «Професійний союз промислових робітників» в с. Вишнівець», справа 1154 «Прохання жителів і правління гміни Колодно про зменшення нічної охорони в селі», справа 1408 «Статут і періодичні відомості стосовно товариства «Союзу сільських господинь» в с. Лосятин. 1936 р.». Інформативними для нас є також ф. 134. «Кременецька міська управа

Волинського воєводства», ф. 148. «Волинська православна духовна консисторія», ф. 222. «Кременецький повітовий шкільний інспекторат», ф. 231. «Політичні партії Кременецького повіту», ф. 232. «Кременецька православна духовна семінарія Волинського воєводства», у цьому фонді зустрічаємо особові справи майбутніх релігійних діячів (спр. 274. «Особова справа Ю. Шумовського»), ф. 316. «Кременецька повітова поліція». Вивчення цих джерел дозволило адекватно розкрити всі напрями політико-соціальної та етнокультурної трансформації української еліти Західної Волині.

Для вивчення питань, які розглядаємо у даній праці, велике значення має ф. 348. «Товариство «Просвіта»», який містить протоколи, листи товариства та інформацію про відомих просвітян. У процесі вивчення документів ф. 351. «Кременецька українська гімназія» встановлено, що важливим джерелом поповнення національної еліти були освітні заклади, насамперед, українська приватна гімназія у м. Кременець. З даного фонду вперше було залучено значну кількість документів. Детально розглянуто матеріали в яких наведено відомості про педагогів та вихованців. Матеріали ф. 223. «Кременецька жіноча гімназія Алексіної Київського навчального округу» теж раніше не були в полі зору дослідників. Документи зазначеного фонду розкривають функціонування навчального закладу в якому навчалась майбутня інтелігенція краю. Інформацію про освітянську еліту містить ф. 228. «Кременецька державна гімназія ім. Чацького».

Підкреслимо, що великий масив матеріалів щодо діяльності духовної еліти включає ф. 258. «Духовний собор Почаївської лаври», значна кількість документів цього фонду використовується вперше.

Фондова збірка Кременецького краєзнавчого музею вартісна для дослідження тим, що містить матеріали Волинського наукового інституту. Так називався заклад, що діяв при Кременецькому ліцеї впродовж 1938-1939 років і був причетний до проведення та узагальнення результатів краєзнавчої

та наукової роботи. Також ряд матеріалів музею допомагають розкрити діяльність освітянської еліти.

У фондах музею знаходяться не менш цінні для дослідження історії Південної Волині праці історика церкви М. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии» в 5-ти томах, т. 3-й «Кременецкий и Заславский уезды» (Почаїв, 1893. – 688 с.) та «История города Кременца» (Седлець, 1904. – 136 с.), які дозволяють вивчити передумови формування еліти.

Дотичними до нашої проблематики є краєзнавчі праці міжвоєнного періоду, що представлені польськими часописами і такими виданнями як: «Rocznik Wołyński» (т. 3-й під ред. Я. Гоффмана. – Рівне, 1934. – 678 с.); «WoJewództwo Wołyńskie w świetle liczb i faktów» (Луцьк, 1929. – 250 с.); «Życie krzemienieckie» (1932–1933 pp.); «Przewodnik po Krzemieńcu i okolicy» (Кременець, 1932. – 104 с.); «Przewodnik po województwie Tarnopolskiem (z mapą)» (Краків, 1928. – 337 с.); «Wołyń i jego mieszkańce w r. 1863. Krótkie opisanie gubernii Wołyńskiej» (1870. – 138 с.); А. Anorzejowski «Ramoty starego Detuka o Wołyniu» (Вільно, 1921. – 239 с.), J. Hoffman Przewodnik po Wołyniu (Варшава, 1938. – 68 с.).

Серед опублікованих документів необхідно виокремити Державний архів Служби безпеки України, ф.65, справа С-9134, присвячена діяльності Тараса Бульби-Боровця, його погляди та ідейні переконання формувались саме у Західній Волині у міжвоєнний період ХХ ст. [151, с.29].

Значним внеском у відтворенні діяльності української еліти в умовах тодішньої історичної обстановки на Волині у площині міждержавних дипломатичних відносин УРСР з Другою Річчю Посполитою є збірник «Україна і Польща: документи і матеріали 1920 – 1939 років», що вийшов друком у 2012 р. [152]. Широкий архівний матеріал використаний укладачами дає змогу для виваженого висвітлення політики радянських і польських властей щодо ситуації на волинських землях. Збірник складається із 133 документів з фондів Центрального державного архіву вищих органів

влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Галузевого державного архіву СБУ та його регіональних підрозділів.

Побіжно торкаються тематики нашого дослідження документи із збірника «Культурне життя в Україні. Західні землі» [153]. Документи, що розкривають ідеологічні переконання та партійну приналежність української еліти розміщені у виданні «Національні процеси в Україні: історія і сучасність» [154].

В процесі дослідження теми використовувались опубліковані документи з Архіву Актів Нових (Варшава) [155]. Документів, які б відображали проблему західноволинської еліти у виданні О. П. Реєнта та І. А. Коляди «Україна між світовими війнами (1914-1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії» немає, але окремі аспекти, що стосуються українського національного руху у міжвоєнний період на західноукраїнських землях доповнили наше дослідження [156].

Збірник матеріалів «Роде наш красний...» (Волинь у долях краян і людських документах) упорядниками якого є Л. Оляндер, Л. Бублейник, М. Кучерепа (виданий у Луцьку в 1996 р.) містить документи, що розкривають історію волинської еліти у міжвоєнний період ХХ ст.

Окремий блок джерел становлять матеріали виявлені та проаналізовані дослідницею у ході перегляду преси, зокрема, були використані часописи «Рідна школа», «Волинське слово», «Українська Нива», «Церква і нарід», «Рідний Край», «Діло», «За соборність», «Громадський голос», «Новий час», «Наша бесіда», «Сила», «Воскресное чтение», «Українське життя», «Наш світ», «Наша культура», «На варті».

З польських часописів слід виділити проурядові видання – «Sprawy narodowosciowe», «Sprawozdanie z zycia mniejszosci narodowych», «Gazeta Polska», а також «Przegląd Wołyński», «Nasz Widnokrąg», «Żamorząd Kremienieski». Наприклад, журнал «Nasz Widnokrąg» був пресовим органом Кременецького ліцею.

Так, цінні матеріали про діяльність української еліти на Волині знаходимо в громадсько-політичному тижневику «Волинське слово», що виражав позиції Волинського українського об'єднання.

Важливі матеріали для вивчення обраної нами проблеми розшукуємо у часописі «Церква і нарід», який виходив друком у м. Кременець Волинського воєводства в 1935-1936 рр. (редактор – Іван Власовський). У виданні «Церква і нарід» містяться різноманітні публікації, наукові дослідження з різних проблем тощо. За жанровою ознакою матеріали, представлені переважно нарисами, кореспонденціями і статтями. Зміст річника поділявся на два відділи – неофіційний (слова й проповіді, апологетичні статті, церковна історія й археологія, церковно-публіцистичні статті, оповідання, вірші, політичне життя, в пресі, хроніка, некрологи, дописи) та офіційний (розпорядження єпархіальної влади, ухвали, статuti, звіти тощо). Зауважимо, що офіційна частина є важливим джерелом з історії релігії та становища православної церкви у Польщі.

Часопис «Церква і нарід» – це своєрідне та багатопланове історичне джерело не лише за змістом, але й за структурою опублікованого фактичного матеріалу. На сторінках періодичного видання фіксувалась діяльність еліти Волині. Насичені різноманітною історичною, релігійною, літературною інформацією численні замітки, статті, виписки з місцевої преси відображають діяльність провідної версти українців краю. Відповідно, до матеріалів двотижневика, можна простежити той факт, що українська еліта була освіченою, мала широкий кругозір, їй притаманні були такі риси, як патріотизм, справедливість, сподвижницька праця, вболівання за долю свого народу та збереження національної ідентичності. Відзначимо й те, що духовна і світська інтелігенція висунули гасло надання православної церкві національного характеру і необхідності наближення до народу, ширшого залучення мирян до управління церковними справами, поступового вивільнення від російського та польського асиміляційних впливів.

Однак, публікаціям часопису не вистачає чіткого відображення участі української інтелігенції в національно-визвольному русі на Волині міжвоєнного періоду, її праці в товариствах та організаціях. В них відсутній також аналіз динаміки процесу входження інтелігенції волинського регіону в український національний рух, що ускладнює науковий показ складових цього явища. Також складно за публікаціями прослідкувати соціальний склад української волинської еліти та її політичні переконання.

Неперіодичний орган Товариства ім. Петра Могили «За соборність», що виходив у Луцьку розміщував матеріали релігійного спрямування, друкувались наукові розвідки В. Біднова («Волинь в обороні Православної Церкви в XVI-XVII ст.»), М. Кобриня («І кому потрібна ця неправда?»), І. Власовського («Церковна реформа та духовенство»), М. Тележинського («Св. Дмитрій, митрополит Ростовський») та інших представників української еліти Західної Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. Також в інформативному плані подавалась інформація про діяльність Товариства у Волинському воєводстві.

Назвемо одне партійне видання УСРП, вивчення якого сприяє розв'язанню визначених у дисертації завдань – «Громадський голос», у ньому публікувались замітки і волинських політичних діячів, аналізувалась суспільна ситуація на західноукраїнських землях, в тому числі і на Західній Волині.

Джерелом дослідження послужила також мемуарна література, спогади відомих політичних та громадських діячів: Ю. Шумовського, В. Кархута М. Скакальського, Р. Глуква, Г. Юзевського, І. Макуха.

Спогади дозволяють глибше осмислити складність тогочасних реалій, нерідко неоднозначне переплетення політичних обставин і життєвих колізій, різні сторони бачення проблеми, громадську позицію осіб, мотиви їх вчинків. Спогади – це цінний історичний матеріал, який деталізує перебіг суспільного життя, подає його крізь призму людського світогляду. Використання спогадів

вимагає критичного ставлення, тому що особисті погляди і переконання істотно впливали на інтерпретацію представлених ними історичних фактів.

Спогади – унікальний людський документ, свідчення про час і про людину в ньому. Позиція мемуариста наближена до позиції дослідника-спостерігача. Цінність мемуарів у тому й полягає, що автору доводиться роз'яснювати те, що колись було «зрозумілим для всіх». Загальновідомо, що використання мемуарів потребує глибокого знання особи автора та його долі, а також врахування часу, місця й обставин їх написання [157, с.149].

Спогади Юрія Шумовського, які написані наприкінці ХХ ст. є важливим джерелом для вивчення історії, культури, релігії та різних сфер життя народу Волині. Вони є цінними для дослідження різних аспектів громадсько-політичного та національно-культурного розвитку суспільства. Він згадує імена відомих діячів того часу з якими зустрічався чи стикався з їх діяльністю. Шумовський Юрій Федорович – археолог, православний священник родом з Волині. Його ім'я не є загальновідомим в сучасній Україні. Юрій Федорович Шумовський народився 23 березня 1908 року в селі Мирогоща Дубенського повіту у родині священника. Частина його життя була пов'язана з Волинню.

Унікальними спогадами з великою кількістю ілюстративного матеріалу є записи Мусія Скакальського, жителя м. Кременець [158]. Вони містять інформацію про вибори до польського сейму, про розвиток економічного життя краю, про культуру Волині. Уродженець Західної Волині, відомий митець, іконописець Р. Глукко теж залишив спогади про край, де він народився і виріс [159].

Для того, щоб зрозуміти політичну діяльність української еліти необхідно ознайомитись з працями на цю тематику, зокрема, сенатора М. Черкавського [160], також виступи окремих депутатів, зокрема, посла М. Чучмая [161, с.202], сенаторки О. Левчанівської [162, с.196-202]. Програмні документи партій теж висвітлюють один із напрямів роботи еліти [163]. Сучасник З. Порай обґрунтовував правильність політичного курсу

УНДО щодо участі української еліти у парламентських виборах 1938 р., які більшістю українських політичних сил бойкотувалися. Також завдання і мета УСРП викладена в політичній програмі «Чого хоче УСРП?», а це в свою чергу є переконанням та практичною діяльністю тієї частини еліти, що підтримувала ідеологію партії [164].

Не можна не відзначити, що українські діячі досить гостро реагували на факт вбивства С. Петлюри, тому з цього приводу з'явилися публікації в пресі [165, с.14]. Статті, що окреслюють політику польської адміністрації щодо національних меншин, теж залучали у своєму дослідженні для характеристики умов праці еліти [166]. Привертають увагу статті, що подають оцінку та показують діяльність духовної еліти [167, с.547]. Заслужовує на увагу публікація М. Тучемського, в якій проаналізовано, насамперед, проблеми релігійного життя Волині [168, с.574-579].

У пресі з'являлась інформація про наукову працю еліти, але була надзвичайно лаконічною і розрахованою на масового читача [169, с.373]. На сторінках періодичних видань публікувалися статті І. Власовського, який був помітною постаттю на Волині у міжвоєнний час ХХ ст. [170, с.20-25]. Свої погляди та дослідницькі пошуки у пресі розміщувала й мистецька еліта Волині [171, с.26-29]. Це дає змогу розкрити її світогляд та переконання. Привертають увагу публікації української інтелігенції, що подають аналіз стану господарсько-економічного життя Волині, підкреслюють значення кооперативного руху [172, с.142-144].

Окремо слід виділити автобіографічні твори, до яких ми підійшли критично, свідомі того, що вони містять значний відсоток і художньої уяви автора, проте відмовитись від таких джерел не змогли. Оскільки такі праці є інформативними і їх творцями є самі представники української еліти. Публіцистична повість з елементами автобіографії В. Кархута «Полум'яний вихор» подає імена відомих представників національної еліти Волині, розкриває особливості життя жителів містечка Кременець, що у Волинському воєводстві [173]. Варто звернути увагу на автобіографічний твір У. Самчука

«Юність Василя Шеремети», у якому розкриваються умови формування національної еліти Волині, показано, яку роль відіграла у цьому процесі Кременецька українська гімназія [174].

Новим та різноплановим джерелом є інтернет-археографія. Як зазначає дослідник Г. В. Папакін, що наші знання про минуле повинні ґрунтуватися на наймодернішій джерельній базі [175, с.153-166]. Відповідно, інтернет-археографія значно доповнила наше дослідження. Проте є ряд проблем з використання такого роду джерел. Насамперед, відсутність певної методології, важко визначати рівень вірогідності представлених матеріалів. Перш за все необхідно відзначити краєзнавчий веб-портал «Історична Волинь» (<http://istvolyn.info/>), що містить різноманітну інформацію про представників волинської еліти.

Отже, джерельна база дисертаційного дослідження складається з опублікованих і неопублікованих джерел. Враховуючи стан розробки проблеми, найбільш значущими для нас є останні. Зокрема, зважаючи на їх інформативний потенціал, першочергову вагу для дослідження діяльності української еліти у Польщі мають матеріали органів влади, партійні документи партій та Української парламентської репрезентації на Волині, а також персональні фонди громадських і політичних діячів тощо.

Джерельну базу складають також нечисленні мемуари сучасників досліджуваних подій та поодинокі опубліковані документи за темою дисертаційного дослідження.

Проведений джерелознавчий аналіз досліджуваної проблеми підтверджує, що джерельна база дослідження є доволі обширною та різноманітною. Всебічний та неупереджений підхід до всієї сукупності документів дає змогу здійснити науковий аналіз етнокультурної трансформації та соціально-політичного виміру в середовищі української еліти Західної Волині міжвоєнного періоду ХХ ст.

Широка джерельна база сприяє поглибленню і висвітленню по-новому різноманітних сторін життя етнічного населення краю та української еліти в

силовому полі існуючого польського режиму, який панував на волинських землях. Комплексний аналіз архівних документів дозволяє докладніше окреслити коло питань, які досі в українській історіографії розглядалися не в повному обсязі. Запровадження до наукового обігу нових джерел сприяє в іншому ракурсі висвітлювати трансформацію еліти.

Висновки до розділу 1

Здійснивши аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії з тематики дослідження, можемо зробити деякі узагальнення і висновки. Саме використання праць 1920-30-х рр., авторами яких є власне національна еліта Західної Волині, дозволяє зрозуміти їх погляди, переконання, участь у суспільному житті краю, підходи до державотворення.

Історики незалежної України зробили значний внесок у розвиток вітчизняної історіографії. Видано велику кількість праць, у яких висвітлено чимало «білих плям» в історії нашого народу у складі Польщі у міжвоєнний період ХХ ст. Однак залишається без належної уваги комплексне вивчення роботи регіональних діячів, що становили еліту Західної Волині.

Аналіз наукової літератури з тематики дослідження сприяє з'ясуванню більш і менш освоєні дослідницькі ділянки, чіткіше уявити перспективи вивчення проблеми.

Відзначимо, що спільною рисою більшості праць вітчизняних дослідників є негативні оцінки польської державної політики, автори підкреслюють її дискримінаційний і колоніальний характер. Сферою активного наукового інтересу є міжетнічна взаємодія українського і польського народів, діяльність громадських організацій та політичних партій. Представлено у світлі нових документів імена незаслужено забутих тоталітарним режимом діячів волинського краю. Вченими створюються просопографічні портрети окремих родин, об'єднань та постатей. Незначною є зацікавленість науковцями освітніми та економічними проблемами

міжвоєнного часу ХХ ст. на території Західної Волині. Потребує подальшого дослідження наукова та публіцистична спадщина української еліти міжвоєнного періоду ХХ ст. тощо. Важливо уточнити громадський потенціал українських діячів західноволинських земель. Очевидно, одним з актуальних завдань сучасної української історіографії є потреба проаналізувати регіональну еліту, в окремо взятому населеному пункті, наприклад, воєводстві. Загалом чимало аспектів цієї комплексної проблеми залишаються маловивченими. Насамперед, політико-соціальні виміри та етнокультурна трансформація української еліти Західної Волині у 1921-1939 рр.

На підставі вивчення та систематизації опублікованих документів різнопланового характеру вдалося значно поповнити емпіричний матеріал дослідження. Насиченість джерельної бази документами, спогадами, мемуарами дозволяє вести дослідницько-аналітичну роботу із залученням матеріалів, що мають різне походження, певне ідеологічне спрямування. Надзвичайно важливим елементом джерельної бази є періодична преса. Поєднуючи їх дослідниця вибудувала авторську концепцію з окресленої проблематики. Таким чином, джерельна база дисертаційної роботи є репрезентативною для виконання поставлених завдань і дозволяє розкрити тему.

РОЗДІЛ 2

КОНЦЕПТУАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛІТИ В КОНТЕКСТІ НОВИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ

У розділі констатовано, що історіографічне осмислення досліджуваної проблеми можливе на основі новітніх теоретичних та методологічних засадах історичної науки. Відповідне використання принципів та методів під час наукового пошуку, сучасного понятійного апарату, застосування широкого кола дослідницьких прийомів історичного пізнання, все це в кінцевому результаті дасть змогу отримати нове наукове дослідження. Особлива увага відводиться важливим питанням методології дослідження та методиці вивчення західноволинської еліти міжвоєнного періоду ХХ ст.

Наведено теоретико-методологічні засади дослідження. Зокрема, підкреслено основні принципи на яких ґрунтується дисертація, окреслено методи дослідження та використано конкретні історичні методики для вивчення і висвітлення проблеми ролі української еліти Західної Волині в національно-політичному житті регіону у міжвоєнний час ХХ ст. та процеси трансформації у її середовищі.

Незважаючи на різні методологічні підходи, основоположними принципами нашого наукового дослідження стали історизм та історичний антропологізм.

Розкрито значення термінології дослідження. Зокрема, пояснено сутність понять «еліта», «інтелігенція», їх інтерпретацію різними вченими, також термінів з методології дослідження – детально проаналізовано суть понять «біографістика» та «просопографія». Також у розділі проаналізовано основні залучені у дослідженні традиційні поняття, вироблені українською історіографічною наукою.

Відзначено те, що волинська українська інтелігенція міжвоєнного періоду в умовах відсутності власної держави, взяла на себе роль еліти у суспільстві. Встановлено типологію волинської еліти, при цьому підмічено її специфічні риси. Доказано, що доречніше волинську еліту поділяти за змістом її діяльності. Також можна стверджувати, що еліта була «відкритою», тому що ротація її складу відбувалась за рахунок різних верств суспільства.

Саме звернення до посткласичних і сучасних концепцій еліт (макіавеллістська школа, ціннісні теорії, теорії плюралізму еліт, ліберальна, консервативна, радикалістська версії елітизму, функціональний та синтетичний підхід та ін.) продемонструвало послідовні акценти в елітистській традиції на активізації вивчення типів еліт, відповідних актуальним ресурсам у розвитку суспільства на тих або інших етапах його життєдіяльності. Використання міжпредметних зв'язків збагатило історичну науку.

Біографічний метод дозволив персоніфікувати процес розвитку історичного вивчення минулого Західної Волині, висвітлити життєвий і творчий шлях кожного діяча, громадську роботу та визначити його внесок у державотворення тощо.

Аналізуючи проблеми дослідження української еліти Західної Волині варто врахувати те, що вона є багатовимірним феноменом, який тісно пов'язаний з такими особливостями українського історичного процесу, як відсутність державної тяглості, тривала бездержавність, асимілятивна політика з боку урядів Польщі, відсутність сформованої національної свідомості, а також активізації національного руху, спричиненого діяльністю національної провідної верстви.

2.1. Теоретико-методологічні засади дослідження

Теоретико-методологічна база вивчення діяльності еліти становить сукупність принципів, підходів та методів загальнонаукової методології та конкретних наукових методик історичного дослідження.

Під час написання роботи було використано ряд загальнонаукових та власне історичних принципів. Відповідно до принципу історизму процеси розвитку об'єктивного світу мають розглядатися в тому вимірі, в якому вони відбувалися в дійсності, тобто історизм збігається з науковою об'єктивністю і має виключати будь-які спотворення історичної дійсності [176, с.17]. Зокрема, принцип історизму передбачає, насамперед, загальну обізнаність із міжвоєнним періодом ХХ ст., що досліджується, і надає можливість здійснювати екскурси в попередній або ж наступний після нього історичний проміжок часу, спонукає дотримуватися логіки історичного процесу. В межах окресленого в темі періоду важливо враховувати ту обставину, що Західна Волинь, як складова Другої Речі Посполитої, стала ареною для асиміляції, полонізації та окатоличення українського населення. Також історизм у вивченні персонального складу еліти потребує врахування того факту, коли і за яких обставин вона виникла, тобто якими були джерела і шляхи формування еліти, які етапи в своєму розвитку пройшла і як себе проявила під владою Польщі та в наступні періоди. Цей принцип дав змогу зрозуміти суть державотворчих процесів на Волині.

Ще один принцип – наукового плюралізму є одним із найпопулярніших у західній науковій думці. Він покликаний забезпечити дослідження широкою історіографічною та теоретико-методологічною базою. Завдяки цьому принципу існує можливість ґрунтовно ознайомитися з думками різних авторів про предмет вивчення, виокремити найбільш науково доцільні з них. У межах дослідження нашої проблеми застосування принципу наукового плюралізму полягало у залученні різних підходів до вивчення політичних,

соціальних, освітніх, економічних явищ та процесів у Західній Волині у міжвоєнний період та безпосереднім учасником яких була національна еліта.

Термінологічний принцип передбачає вивчення сучасних базових понять, їх суті, а також розробку або уточнення їх змісту, встановлення взаємозв'язку і субординації між ними, їх місця в понятійному апараті теорії, на базі якої ґрунтується дослідження. У роботі було проаналізовано значення таких понять, як «еліта», «інтелігенція», «біографістика» та «просопографія».

У наукових дослідженнях, на думку історика Я. Калакури, одним з ключових є принцип історичного антропологізму. Він орієнтує на домінування в дослідженнях людинознавчого підходу [177, с.20]. Відповідно в центрі наукової розвідки є особа, її діяльність, взаємодія з іншими індивідами та її переконання, світогляд. Тому, у дисертації прагнули надати через діяльність окремих представників характеристику волинської національної еліти.

У своїй роботі застосували ряд наукових підходів для всебічного розкриття теми. Відзначимо, що системно-діяльнісний підхід зосереджується на людській діяльності. Відповідно до нього українська еліта Волині, зазначеного періоду, поставала як цілісна система, в якій діяльність кожного з її суб'єктів відбувається за схемою: необхідність – суб'єкт – об'єкт – процеси – умови – результат – характеристика. Основний акцент у вивченні робиться на виявленні різноманітності зв'язків і відношень, що мають місце як усередині досліджуваного об'єкта, так і у його взаємодії із зовнішнім середовищем. Підкреслимо, що системний підхід дає змогу визначити стратегію наукового дослідження. Уточнимо, що діяльнісний підхід – це методологічний принцип, основою якого є категорія предметної діяльності людини (групи людей). Він допоміг розкрити роботу еліти у різних сферах суспільного життя.

Важливу роль у нашому дослідженні відіграв функціональний підхід. Він дозволив під час дослідження діяльності української еліти Західної Волині, виділити її визначальні функції: інтеграційну (об'єднання

різноманітних соціальних суб'єктів), трансляційну (збереження і передача знань), ціннісно-нормативну (здатність творити, поширювати і зберігати цінності), інноваційну (створення та прийняття нових інтелектуальних рішень), пізнавальну (засвоєння нової інформації), консультативну (допомога у вирішенні проблем), комунікативну (спілкування, виступи, публікації) [178, с.16]. Окресливши функції волинської еліти, бачимо як вона була основним суб'єктом на суспільно-політичного, духовного, господарського життя краю. Саме еліта активно здійснювала опір асиміляції та колонізації, які здійснювала польська влада. Також було виділено взаємозв'язки між елементами еліти. Цей підхід дозволив вивчити закономірності функціонування та механізми відновлення цілісності еліти. Поряд з функціональним підходом використали і цивілізаційний. Його застосування сприяло врахуванню регіональних, національних особливостей міжвоєнного періоду, дозволило створити цілісну картину взаємодії різних чинників, що впливали на процес трансформації української еліти в умовах дискримінаційної політики Польщі.

Важливо наголосити на тому, що у сучасній історичній науці запанувала поліметодологія. Принаймні нині паралельно існують формаційний, цивілізаційний, модернізаційний, соціоантропологічний підходи в осмисленні історичного минулого. Спостерігається методологічний різнобій і в працях істориків, паралельно функціонують традиційна історія та так звана «нова історія». Змінюється погляд на світобудову. Світ представляється досліднику в усій своїй складності, не лінійності, багатомірності й одночасно цілісності, це змушує подивитися на хід історичного процесу з позиції багатоваріантності та альтернативності [179, с.242].

Відповідно, у дослідженні були залучені різні наукові методи, які відрізняються рівнями охоплення явищ, які вивчаються. Своєрідність методів дослідження диктується особливостями об'єкту і предмету, роботи з джерелами. Сьогодні є популярними «змішані» методології. В розвідках

історії еліти спостерігається відмова від ортодоксальності та догматизму в підходах дослідження та навпаки переважає кумулятивна методологія, відбувається вихід за рамки предмету [180].

Досліджуючи діяльність представників еліти Волині, авторка знайомилась із різними текстами першої половини ХХ ст. Це були рукописи, машинописні або офіційно друковані документи, протоколи засідань, спогади, художні твори тощо. Адже, історик – це свого роду перекладач, котрий мусить розуміти «мову», якою говорить джерело, тобто мусить знати той зміст та суть понять, що були в головах людей минулого [181]. Саме у таких джерелах була відображена суть періоду, який вивчався. На основі аналізу письмових матеріалів дослідниця намагалася відтворити особливості діяльності еліти того часу. Тому у дослідженні використовували метод «текстової епохи» [182]. Поняття тексту, яке пояснюється за допомогою типології текстових епох та типів текстів, дозволяє по-новому подивитись на процес, як в наукових, так і в не наукових знаннях «...в текстових епохах виражається специфічна поведінка творчої особистості» [182, с.255]. В досліджуваний період були створені як оригінальні тексти, так і документи громадських організацій, політичних партій, органів влади, творцями та читачами яких виступала й еліта. Це нам дозволило охарактеризувати світогляд та історико-краєзнавчу спадщину М. Теодоровича, громадсько-політичну роботу Б. Козубського, М. Черкавського, О. Левчанівської, І. Власовського, наукову працю Ю. Шумовського, І. Феценка-Чопівського, мистецьку діяльність М. Тележинського, літературний доробок У. Самчука та інших.

Особливого значення в дослідженні теми набуває просопографічний метод, який дозволяє реконструювати багатогранні аспекти життя та діяльності цілих династій з урахуванням всіх факторів, що впливали на формування особистості [183, с.4]. Саме цей метод, наприклад, дозволив розкрити історію священицької родини Західної Волині – Шумовських, яка виховала ціле покоління інтелігентів (громадських діячів, вчителів, вчених,

священника, відому співачку). Просопографічний метод сприяє створенню колективних біографій, який кожному особу, що потрапила в поле наукової зацікавленості дослідниці, розглядає як особистість та індивідуальність. Навіть за відсутності достатньої кількості документального та наративного матеріалу метод дозволяє шляхом історичного аналізу реконструювати особистість у її громадському, суспільному і приватному житті, відтворити духовний світ індивіда [184]. Знову ж таки, використовуючи цей метод дослідили діяльність кожного з дітей великої родини Шумовських або охарактеризувати сімейства Рошинських, Козубських. Вони всі здобули освіту, були інтелігентами та прислужились своєму народові у певній сфері роботи.

Відзначимо й те, що просопографія передбачає вивчення подій минулого та їхніх наслідків через людський чинник. У своїх дослідженнях представників еліти автор прагнула прослідкувати не лише якусь одну грань діяльності особи: політичну, громадську, публіцистичну, приватну чи культурницьку тощо. На нашу думку, завдання сучасного біографа полягає не лише в тому, щоб написати життєпис діяча, але простежити, що впливало на його роботу, які мотиви вчинків, як позначалися історичні обставини на переконаннях та діях, якою була поведінка у різних життєвих обставинах, яким було його оточення. Саме цим займається історична просопографія, вона є складовою біографії. Завдяки вивченню публіцистичної та наукової спадщини національної еліти змогли проникнути у пласти духовного світу особи. Це у свою чергу дозволило сформувати політико-соціальні виміри та етнокультурну трансформацію національної еліти Західної Волині.

Російська дослідниця М. Петрова, вважає, що просопографія вивчає взаємостосунки всередині соціальних груп, традиції, які склалися, описує особистостей певної епохи, регіону. Це дозволяє написати детальні біографії представників провідної верстви, які показують та пояснюють їхнє особисте життя, так і зробити висновки щодо історії краю загалом, яка неминуче відображалась на окремих долях індивідів [185, с.34].

Водночас, вдаючись до використання просопографічного аналізу, особливу увагу необхідно звертати на ті критерії, за якими моделюється уявна соціальна група, аби при цьому не створити штучну модель, що не характерна для міжвоєнного періоду ХХ ст. Крім того, варто пам'ятати і про неможливість рівномірного включення в дослідження всіх членів досліджуваної групи через цілком прогнозовану недостатню кількість джерел, котрі б з однаковою точністю представляли кожного окремого члена спільноти.

Усвідомлюючи доцільність та враховуючи поширення інтересу до мікроісторії, автор зосередила свою увагу на політичній історії не якоїсь відомої політичної сили чи знаного політика, а зупинились на розгляді боротьби за права та незалежність народу на рівні родини (зокрема, Козубських, Рощинських чи Шумовських ін.), тому що еліта формувалась також у колі сімейства [113, с.13]. Оскільки, реконструювавши індивідуальні стратегії поведінки шляхом їх спостереження з максимально близької відстані, історик отримує підставу для реконструкції соціальної конфігурації в цілому [181]. Мікроісторія як практика фактично полягає в зменшенні масштабу погляду, в мікроскопічному аналізі й інтенсивному вивченні документальних матеріалів [113, с.121]. Таким чином елементи мікроісторії теж присутні у цій розвідці. Саме інтерпретація трансформації волинської еліти не випускаючи з поля зору як окремого індивіда, так і всієї спільноти в цілому, мали велике значення у дослідженні.

Підбираючи методологію дослідження ми намагались врахувати й те, що робота має регіональний характер. На сьогоднішній день в історичній літературі найбільш помітного прогресу досягнуто у концептуалізації історичної регіоналістики як субдисципліни, зосередженої на аналізі генезису й еволюції суспільних процесів на мезорівні, проміжному між національним та локальним. Слід наголосити, що сучасна регіоналістика являє собою сукупність дослідницьких парадигм і відповідних методів, орієнтованих на вивчення регіонів різних рівнів, закономірностей їх

формування й функціонування з урахуванням історичних, демографічних, релігійних та інших особливостей, місця й ролі кожного з регіонів у загальноукраїнському та міжнародному поділі праці [186, с.120]. У дослідженні автор зупинилась на особливостях розвитку західноволинського регіону крізь призму біографічних портретів діячів різних сфер суспільства. В цьому контексті постає необхідність усвідомлення минулого Західної Волині, сприйняття його як своєрідної, але невід'ємної складової частини України. Це можливо простежити через долі конкретних людей – від громадського діяча та політика – до простого вчителя чи священика, через їхнє сприймання життєвих процесів і подій, учасниками або свідками яких вони були. Регіоналістика передбачає дослідження феномена регіональної еліти, особливостей її культури, ментальності, ідентичності. Разом з тим регіоналістика, виділяючи особливості волинської еліти, не виокремлює її від загально української провідної верстви.

У дисертації спиралися також на розроблену методологію регіоналістичних досліджень. Зокрема, регіоналістика використовує типово географічні методи – порівняльно-географічний, що аналізує ситуації в різних регіонах, і метод комплексних регіональних досліджень, при якому конкретна територія вивчається як система, що включає в себе безліч різномірних компонентів [187].

Звертаючись до висвітлення різних сторін біографій діячів Західної Волині, авторка не могла упустити особистих відносин, що склались серед представників еліти, прикладів буденних ситуацій, їхнього світогляду. У дослідженні провідної верстви корисною, на наш погляд, є думка сучасної української дослідниці О. Коляструк, згідно з якою «ігнорування таких характеристик людської історії, як світосприймання, система цінностей, способи поведінки перетворює історію на ігрову арену безособистісних абстракцій» [188, с.175]. Цього у дисертації прагнули уникнути.

Для створення історичної картини та відтворення діяльності провідної верстви українців Західної Волині було застосовано ретроспективний метод,

який в історичній науці органічно доповнює загальнонауковий принцип історизму. Цей метод дозволяє здійснювати ретроспективний аналіз минулого у відповідній послідовності. Серед основних процесів, явищ і подій, які стосуються діяльності еліти зазначеного періоду, можна виділити такі: розвиток освітніх закладів, які надавали їй освіту, формування системи соціальних та професійних зв'язків, становлення територіальної, політичної, культурної, релігійної спільноти та національної ідентичності тощо.

Актуальними для дослідження стали біхевіористичні методи, які характеризуються як спосіб дослідження суспільно-політичних відносин щодо аналізу поведінки окремих людей та груп. В основу методу покладено категорію політичної поведінки [189, с.192]. Під політичною поведінкою тут розуміють дії особистості, яка відіграє певну суспільну роль незалежно від того, свідомо чи підсвідомо це робиться. Враховуючи різні напрями у політиці, адже прикро, але необхідно відзначити й той факт, що політична українська еліта була розділена на різні табори, зокрема, націоналістичний, який відстоював інтереси свого народу та мав на меті здобути незалежність для нього. Це такі діячі, як Р. Бжеський, Б. Козубський та інші. Другий – угодовський, який співпрацював з польською владою, відповідно підтримував політику асиміляції. До них належать, зокрема, П. Певний, С. Скрипник, Є. Богуславський, М. Тележинський, А. Волинець та інші. До третього табору віднесемо тих, хто підтримував зовнішні сили, наприклад, комуністів. Відповідно такий розкол негативно позначався на самій еліті та послаблював її позиції в тогочасному суспільстві. Тому, виходячи з біхевіористичних методів було розглянуто позицію різних діячів, представників того чи іншого політичного табору. Цей метод дозволив простежити стимули, що впливали на політичну поведінку української еліти, надав можливості прогнозувати її реакцію на ті чи інші події або явища, що мали місце у Волинському воєводстві в період між світовими війнами.

Біхевіористичні дослідження зосереджені на кількох основних напрямках. Найважливішим з них є електоральна поведінка громадян [189,

с.193]. У такому контексті нас цікавило ставлення української громади до політичної еліти та критерії за якими громадяни обирали своїх представників до сейму.

Інший метод, який спрямований на вивчення генезису понять – це історико-генетичний. Його застосування дозволило з'ясувати етимологію основних понять дисертації, особливості їх трактування у добу, що досліджується. До уваги брались, зокрема, й усталенні терміни (Волинь, регіон, асиміляція, «осадництво», колонізація, окатоличення, трансформація). Також цей метод дозволив віднайти джерела, початки багатьох явищ і процесів, які пов'язані з діяльністю української еліти.

Під час дослідження використовувались загальнонаукові методи. Насамперед, метод збирання фактичних даних (нагромадження фактів) і метод їх компонування (аналізу) [190, с.74]. Аналітичний метод передбачає розчленування предмету дослідження на частини. При цьому важливо враховувати, що чим більше елементів цілого піддається аналізу, тим більша вірогідність його повнішої характеристики. Синтетичний метод за спрямуванням є протилежним до аналітичного. Він відповідає за цілісний опис предмету дослідження та його елементів. Отож, методи аналізу та синтезу передбачають ретельне дослідження кожного окремого елемента певної системи і водночас простеження внутрішніх зв'язків цих компонентів та наслідків їхньої взаємодії. Відповідно, саме завдяки цим методам краще було розкрито та проаналізовано різнобічну діяльність еліти її етнокультурну трансформацію.

Метод порівняльного аналізу дозволяє дослідити на різних рівнях окремі елементи всередині системи (у випадку, коли «системою» є волинська українська еліта), а також – поза нею (достатньо продуктивним є порівняння соціальних та етнокультурних характеристик еліти доби, що вивчається, із відповідними характеристиками інших періодів історії). Також цей метод дозволяє орієнтуватись на дослідженнях окремих історіографічних явищ і

ситуацій з урахуванням умов їх виникнення і взаємовпливу [191, с.13]. Названий метод дозволяє проводити відповідні паралелі із сучасністю.

Підкреслимо, що особливі можливості для вивчення діяльності еліти відкриває – синергетика. Вона являє собою теорію про універсальні закономірності розвитку складних динамічних саморегульованих систем. Синергетичний метод дозволяє стверджувати, що розвиток системи – це зміна стабільних станів системи короткими хаотичними періодами – точками біфуркації, що обумовлюють подальший стабільний стан. Саме в ці періоди відбувається зміна еліт [192, с.64]. Відповідно було прослідковано як формувалась нова волинська еліта та що впливало на її становлення.

Суть критичного методу полягає у вимогливому ставленні до будь-яких аксіоматичних суджень та гіпотетичних спостережень до тих пір, поки вони не пройдуть через дослідницьку верифікацію. Якщо аксіоми та гіпотези підтверджуються, зокрема, через достовірні джерела, значить вони можуть бути використані в роботі, якщо ні – вони є хибними і не можуть слугувати підґрунтям для подальшої дослідницької аргументації. Найбільш доцільно цей метод використано було при опрацюванні мемуарів, документів поліції та староств, а також статистичних даних та звітів.

Для того, щоб всебічно вивчити діяльність волинської еліти та врахувати усі складові життєдіяльності, а також фактори, що мали вплив на неї, відповідно у дослідженні важливу роль відіграв метод дослідження випадку, який передбачає виокремлення і вивчення якогось з елементів еліти (на рівнях однієї особистості, малої групи тощо). Мета методу – виявити закономірності й особливості діяльності української еліти на мікро та макрорівнях.

Автор використовуючи метод періодизації виокремила етапи в польській національній політиці щодо українства, а відтак реалізувала інше завдання: простежила еволюцію стратегії української еліти, яка значною мірою була реакцією на зміни в завданнях, котрі на різних історичних етапах намагалися реалізувати польські уряди по відношенню до залежних

територій. Ці положення і склали цілісну картину діяльності волинської національної еліти.

Зауважимо, що не менш важливим є дослідження джерельної бази. При цьому існуючі джерела треба розглядати не як усталену та непорушну систему, а як постійно змінюване, рухливе творіння. Наявні тепер джерела не є вичерпним переліком можливо існуючих, і при подальшому вивченні можуть відкритися досі невідомі. Таке налаштування дослідницьких пошуків дає змогу говорити про можливість наукового відкриття нових документів, які спричиняють появу нових версій у дослідженні. Науці відомі приклади цілковитої чи часткової втрати літературних пам'яток, тому їх пошуки є цілком виправданими та закономірними. Отже, метод підходу до джерельної бази не лише як до переліку наявних та досліджених відомостей, а і як до можливого джерела нових є надзвичайно актуальним та перспективним [193]. Особливо це стосується окремих фондів та документів, що не залучались раніше дослідниками і мають відношення до вивчення волинської еліти зазначеного періоду.

В ході проведення дослідження було використано діалектичний метод. Як вважає, професор Л. Зашкільняк, що власне діалектичний метод дає можливість уникнути крайнощів в історичному дослідженні. Цей метод встановлює такий зв'язок між об'єктом і суб'єктом в історії, який залишає останньому певні межі свободи діяльності. Ці межі визначають людину як активного «творця» історії, але при цьому обмежують її об'єктивними обставинами.

Обмеження волі людини мають природний і соціальний характер. Природні обмеження виникають з того, що людина є частиною природи, залежною від природних законів (здоров'я, життя і т.д.). Людина у своїй діяльності опановує природу, але не змінює законів природи, змушена лише використовувати їх для своїх цілей. Тому більша свобода суб'єкта залежить від все повнішого вміння використовувати ці закони.

Соціальні обмеження діяльності особи зумовлені двома головними обставинами. По-перше, вона діє в тих обставинах, незалежних від її волі, котрі вона сама не вибирає, а потрапляє в них. Причому ці обставини можуть бути нав'язані їй зовні. У випадку діяльності волинської еліти міжвоєнного періоду ХХ ст. – вона залежала від державницької політики польської адміністрації. По-друге, людина завжди є членом певної соціальної спільноти: стану, верстви, громади, етносу, держави тощо. Тому її життя і діяльність обмежені рамками стосунків цієї спільноти (традиції, звичаї вірування, закони, знання, мораль і т.д.).

Вказані обмеження не мають абсолютного характеру – людина може не зважати на них, але тоді вона створює небезпеку для свого життя або добробуту. Таким чином, можна вийти за рамки природних і соціальних обмежень, але тоді виникають серйозні перешкоди для існування і діяльності людини [194, с.42]. Таким чином, діалектичний підхід дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, постійну суперечність між сутністю та явищем, змістом і формою, і цим самим розкрити особливості функціонування волинської національної еліти в умовах бездержавності.

У дослідженні не можна було обійтись без наративного методу, оскільки він дозволяє структурувати минуле, вибірково сортувати релевантну інформацію, інтерпретуючи її розгляд через призму сьогодення і майбутнього. Використовуючи наратив, дослідниця не просто будувала реальні події в конкретній послідовності. Але переосмислювала їх канву, змушуючи історичні факти постати перед читачем «сюжетно-осмисленим» способом [195, с.8]. Таким чином, в процесі дослідження ми не лише наводили факти та явища, але їх аналізували, співставляли та узагальнювали.

Метод логічного аналізу було ефективно використано під час дослідження, щоб простежити хід історичних подій, що мали місце у Волинському воєводстві у 1921-1939 рр., прослідкувати роль національної еліти в національно-політичному житті. Також було зведено в систему всі матеріали, які знайдені дослідницею та здійснено їх логічний виклад.

За допомогою сучасної методології та відійшовши від «спекулятивної історії та політичної історії «великих людей», зосереджуючи натомість увагу на структурах і масових процесах, на невидимих дієвцях історії – пересічних людях, щоб розуміти не теологію, а конкретну механіку перебігу історії» [113, с.9].

У вивченні еліти ми свідомі в тому, «що жоден з методів не є універсальним і спроможним вирішити усі дослідницькі завдання» [194, с.71]. Тому здійснили комплексний підбір методів дослідження. Це дозволяє приступити до розгляду проблеми, враховуючи вище зазначені теоретико-методологічні її аспекти. Також були свідомі того, що завдання історика не лише описати та розтлумачити події, але і «переконати читача у своїй методологічній компетенції. Продемонструвати усвідомлення пасток, що їх розставила винайдена традиція, а отже, у пропонованих поясненнях історик також повинен показати, що значило перебувати в тому часі», [113, с.171] тобто належати до волинської національної еліти міжвоєнного часу ХХ ст. Поєднання різних методів дослідження стало важливим чинником всебічного висвітлення теми.

2.2. Тракткування та сутність понять «еліта» й «інтелігенція»: до методології визначення

Важливою проблемою є вивчення шляхів формування та розвитку національної еліти. Насамперед, необхідно переосмислити низку усталених понять, зокрема, таких як «українська еліта», «національна інтелігенція», які протягом тривалого часу у нашому суспільстві піддавалися ідеологізації. Також це дослідження є аргументованою відповіддю тим, хто, спекулюючи на тривалій бездержавності української нації, намагається піддати сумніву результативність сучасного процесу творення національної еліти. Хоча, на сьогоднішній день, важко встановити місце і роль провідної верстви у житті

українського соціуму ХХІ ст. і відповіді на питання кого слід відносити до еліти.

Спробуємо окреслити різні трактування сутності поняття «еліта». Найперше, відзначимо, що українська національна еліта – це ті, хто відстоює незалежність України, бореться за свободу, національну гідність, достаток і безпеку кожного українця... Елітарність визначається не лише аристократичним походженням, володінням багатством, а тим, що аристократизм, гроші, знання, енергія таких людей мають бути спрямовані на вирішення соціально-економічних проблем та побудову розвиненої держави [196, с.28]. В той же час у новітній українській політичній культурі узвичаїлось негативне ставлення до представників еліти. Вона у нас асоціюється з олігархами, представниками окремих кланів, фінансовими магнатами. Надмірні очікування народу цілком логічно обернулись розчаруванням в елітах, і тепер щоразу, як надходять парламентські вибори, їх оцінювання стає дедалі критичнішим. Втім, як вважає дослідник М. Мінаков у публікації «Якість влади: спроба оцінки українських еліт», треба визнати, що оцінити якість владних еліт не так уже й просто. На думку сучасного автора оригінальних поглядів щодо національної еліти І. Белебехи, що «сучасне українське елітарне поле перебуває в засміченому, забур'яненому стані. Дуже вже в ньому багато таких елементів, які не сприяють консолідації суспільства, а навпаки – його роз'єднанню, розмежуванню, поділові на всілякі категорії протистояння» [31, с. 91].

В Україні досі не склалося єдиної загальнонаціональної еліти, яка б відповідала своєму класичному статусу. Ті еліти, що сформувалися, характеризуються неоднорідністю, великою кількістю груп, протистоянням, не завжди компетентними діями і високим рівнем ідеологізації. Політична еліта сучасної України є строкатим конгломератом правлячої і неправлячої груп, які розпадаються, на думку М. Михальченка, на такі специфічні еліти: еліти класів, прошарків, професійних груп населення; еліти політичних партій, громадських організацій, рухів; еліти державних інституцій; еліти

регіонів (автономія, область, місто, район); еліти надпартійні (незалежні, які спираються на недержавні економічні структури та засоби масової інформації) [197, с. 252].

Зауважимо, що критерії оцінки еліт невідривно пов'язані з тим політичним режимом, у якому еліти функціонують. У країні, де впродовж двох десятиліть відбувається амбівалентний суперечливий процес, зумовлений то перевагою авторитарних тенденцій, то впливовістю малорозвинених демократичних інститутів, визначитись з критеріями дуже складно. Чимало дослідників схиляються до «класичної» версії оцінювання еліт, тобто за тим показником, як довго та чи інша група мала здатність утримувати контроль за певним центром влади [198, с.2]. Ці міркування щодо сучасної еліти спонукають шукати аналогії в історії для вирішення проблеми.

Крім того, слід відмітити, що формування еліти є складним процесом і тривалим в часі. Так, політична історія України свідчить, що в умовах бездержавності вкрай утруднене формування не тільки політичної, а й культурної еліти. За таких умов не існує прошарків, які б успадковували один від одного завдання збереження і творення культури, нації, держави [199, с.71]. Будь-який завойовник, щоб підкорити українські землі прагнув знищити національну верхівку або її асимілювати.

Еліта є предметом дослідження багатьох наук. Відповідно, провідні елітологи стверджують, що «еліту» слід розглядати, як в широкому, так й у вузькому змісті цього слова. В широкому – під елітою розуміють панівну верству суспільства в ту чи іншу історичну епоху. У вузькому значенні – приналежність до еліти визначається особистими моральними рисами, інтелектом, здібностями, талантами [200, с.35]. До речі, автор монографії про українську еліту, виділяє ще й супереліту. До цієї кагорти відносить тих діячів, що боролися і борються за незалежність України, перебуваючи на найвищих щаблях суспільної ієрархії [37, с.95].

Аналізуючи поняття «еліта», треба також мати на увазі, те що в його зміст традиційно вкладають два підходи: перший розглядає його як вибрану соціальну меншість, другий – як певну духовну якість. Перший підхід вирізнявся акцентом на спадковість, тому приналежність до еліти ставала призначенням. У духовній аристократії елітарність була особистою, тобто ознакою певних власних заслуг та якісних ознак особи. При цьому, історія свідчить, що еволюція суспільства залежала від ініціативності вибраних груп [37, с. 8]. Дійсно, головну роль у розвитку будь-якого суспільства відіграє саме провідна верства.

Важливо підмітити й те, що у новітньому українському лексиконі широко практикується використання терміну «еліта». Відзначимо, що тлумачення поняття навіть в суто науковій літературі досить різноманітне: а) соціальний прошарок; б) це те саме, що й номенклатура, бюрократія; в) це те саме, що й інтелігенція (але не в першому поколінні); г) краща, творча меншість суспільства наділена винятковими вольовими інтелектуальними та морально-етичними якостями; д) найбільш освічена та кваліфікована частина населення; е) група, яка зосереджує в своїх руках владу та значні фінансові ресурси [198, с.2].

Вагомим є те, що саме еліта розробляє ідеологію та основні засади державницької стратегії (цілі, завдання, загальні розрахунки вигоди й суспільних витрат), а також інструменти її реалізації (примушення, агітація тощо), опосередковано керує сукупною політичною практикою [189, с.224]. У такому співвідношенні бачимо, що вся відповідальність за майбутнє держави покладена на національну еліту.

Не можемо відкидати і моральні цінності еліти. Адже, до еліти відносять тих індивідів, що володіють якостями, які становлять ціннісний образ, на який орієнтуються інші члени суспільства [201]. Таке трактування слушне по відношенню до волинської національної еліти. Оскільки, звичайним українцям було за ким йти і на кого орієнтуватись у період перебування українських земель у складі Другої Речі Посполитої, тому що

національний провід, в переважній більшості це були люди віддані своїм ідеям та наділені високими моральними чеснотами. Підкреслимо, що домінуючою рисою національної еліти був патріотизм та безкорисливість у всіх громадських справах.

Зазначимо, що у сучасній науці існує ряд підходів щодо розуміння поняття «еліта», які доцільно поділяти на нормативні та функціональні концепції. Нормативні концепції передбачають використання терміну «еліти» відносно найкращих представників суспільства, представниками справедливості та свободи, носіями вищого рівня культури. У функціональних концепціях до еліти відносять тих, хто за допомогою влади має вплив на суспільство та події в ньому [202]. Якщо аналізувати волинську еліту з таких позицій, то нам підійде перший варіант – нормативні концепції.

Проблему еліт, в історії, а особливо, у політичній науці, давно й всебічно розглядають різні автори, висуваючи різні трактування поняття та його значення. Ідеї політичного елітизму висловлювали ще Конфуцій, Платон, Н. Макіавеллі, Ф. Ніцше та інші. У першій третині ХХ ст. розрізнені ідеї елітарності систематизували й узагальнили відомі вчені, соціологи Г. Моска та В. Парето, яких вважають засновниками науки елітології. Серед її основоположників є також Р. Міхельс, Ж. Сорель, М. Вебер. Саме в цей час термін «еліта» набуває розповсюдження в політології, історії та соціології.

Один з основоположників елітизму В. Парето, стверджує, що еліта складається з тих, хто наділений видатними якостями або доводить найвищі здібності у своїй сфері діяльності [203, с.59]. Водночас він поділяв поширену думку про те, що еліта оновлюється в межах родини, а елітний статус передається у спадок [198, с.2]. Інший вчений Г. Моска, сформував та виклав своє бачення суті еліти у працях «Основи політичної науки» та «Історія політичних доктрин». Він вважав, що найважливішим критерієм входження до політичної еліти є вміння керувати іншими людьми, тобто мають бути наявними організаторські здібності, а також матеріальні, моральні та

інтелектуальні переваги, які вирізняють певну особу із загальної маси суспільних індивідів [204, с.402]. Відповідно, можемо стверджувати, що діяльність волинської еліти була різнопланова, її представники були задіяні в різних сферах суспільства, вони зуміли себе проявити в громадсько-політичному житті, науці, освіті, в духовній сфері тощо. При цьому багато хто з її представників відрізнялись кращими моральними якостями та здатні були до самопожертви.

Продовжуючи думку Г. Моски, підтримуємо те, що еліту формують вихідці з різних верств, що вона не є спадковою. В той же час В. Парето зазначав про «спадковий характер» елітного статусу [198, с.2]. Тому волинська еліта мала у своєму складі представників різних верств населення. Хоча значна кількість її представників була із заможних та священницьких родин.

Такі відомі елітологи, як Х. Ортега-і-Гассет, М. Бердяєв, В. Ропке та ін., представники ціннісної концепції політичних еліт, розглядають провідну верству як найбільш продуктивну й ініціативну частину населення, наділену високими моральними якостями, а формування її – як результат природного відбору в суспільстві [205, с.508]. Проте вони здебільшого говорили про еліти як ідеальний тип. Справжня еліта, за М. Бердяєвим – це уявна група, до якої належать люди, що своєю творчістю довели належність до «аристократії духу». Ці творці мають на меті вести за собою людство, ушляхетнюючи рухи мас і водночас репрезентуючи їх своєю працею.

Критеріями оцінки еліт за ціннісним підходом є те, наскільки добре еліта розуміє 1) культурні орієнтири епохи, 2) потреби суспільства, що відповідають і потребам епохи, 3) вміє встановлювати цілі відповідно до потреб епохи та 4) вести до них суспільство. Цікаво, що тим, хто може оцінити якість еліти, згідно з прибічниками ціннісного підходу, мають бути самі ж представники культурно-політичних еліт [198, с.3].

Для української історіографії теж характерний інтерес до питання діяльності національної провідної верстви. У сучасний період дослідженням

різних аспектів процесу політичної елітаризації в Україні займалося широке коло відомих вітчизняних філософів, істориків та соціологів, серед яких необхідно виділити В. Андрущенко, В. Бакірова, С. Барматову, Є. Головаху, О. Дергачова, В. Журавського, А. Зоткіна, В. Кременя, Б. Кухту, О. Кучеренка, О. Куценко, О. Лазоренко, М. Михальченка, В. Пиlipенка, В. Полохало, В. Полторака, О. Потехіна, А. Ручку, В. Скуратівського, В. Сурміна, Д. Табачника, В. Танчера, Н. Теплоухову, В. Фесенка, М. Шульгу. Праці саме цих науковців були покладені в основу досліджень генези та історії політичних еліт в Україні [206, с.4].

Також, необхідно зважити на ту обставину, що в радянській соціогуманітарній літературі поняття «еліта» було практично вилучене із наукового вжитку або використовувалось в ідеологічно спотвореному вигляді. Майже невідомими для фахівців, а тим більше для широкого загалу читачів залишалися праці «елітистів». Оскільки елітарні теорії конфліктували з марксистською теорією класової боротьби [207, с.92].

Основа у визначення ознак еліти зробили вітчизняні вчені В. Липинський та Д. Донцов. Вони вперше в Україні створили власні завершені елітаристські теорії. В. Липинський започаткував засади теорій політичної еліти та намагався застосувати їх до аналізу суспільних процесів в Україні. Він стверджував, що провідною силою перетворень має бути еліта держави. Для окреслення тієї сили, що має взяти на себе завдання створення національної держави, повести за собою маси, він застосовує терміни «провідна верства», «національна аристократія». В. Липинський зазначав, що для виконання своїх функцій «національна аристократія» повинна мати матеріальну силу та моральний авторитет [208, с.127].

Автор українського елітаризму Д. Донцов зосередив свою увагу на питанні утворення національної еліти – «вибраної ініціативної меншості». Як Д. Донцов так і В. Липинський вважали існування національної еліти одним з головних чинників державотворення [209, с. 306]. Зрозуміло, що без

національного проводу важко здобути незалежність, а ще складніше розбудувати власну державу.

Досліджуючи еліту Д. Донцов виділяє певні характеристики елітарності – «прикмети володарського духу»: шляхетність – порив формотворця, задивленого лише в одну мету – втілення свого задуму, замилювання до абстрактного: прихильність до таких явищ як Вітчизна, Земля, Віра – пріоритет абстракцій. Відвага – боротьба зі всім, що заважає цілісності, як зовні, так і в середині країни. Мудрість – бачення майбутньої спільноти, яку прагне створити; організація твердої, благополучної системи; забезпечення спокою всередині суспільства [210, с.167]. Проте ці риси формуються поступово і протягом певного часу.

На нашу думку, волинська еліта міжвоєнного періоду ХХ ст. зуміла себе проявити і відстоювати права земляків, лише завдяки сформованим патріотичним переконанням, які були закладені в минулі епохи. На підтвердження цієї думки наведемо роздуми Ю. Липи, українського історика філософії, культуролога, письменника. На думку Ю. Липи, українська раса не породила окремих великих постатей проповідників, як, наприклад, Наполеон, Петро I тощо, котрі, по суті, нав'язували власному народу чужі для нього ідеї. Натомість українські проповідники – результат планомірної «праці» не одного покоління українців. Своєю появою на авансцені вітчизняної історії вони засвідчують завершення тієї чи іншої тенденції, яка могла напрацьовуватися впродовж доволі тривалого відрізка часу. Тому їх власні ідеї майже завжди виступали своєрідним озвученням тих чи інших бажань нації загалом. Ці ідеї були своєрідною відповіддю на виклик народу. Ілюструючи вищезазначене, Ю. Липа пише: «Святослав Завойовник успішно підбиває волзько-закарпатський шлях, але розпочали його підбивати п'ять століть тому ще готи з-над Дніпра... Урочисте прийняття християнства Володимиром Святим прийшло по кількох століттях зросту християнства над Дніпром і Чорним морем... Богдан Хмельницький завершував два-три століття козацької стратегії й устрою. Навіть Симон Петлюра не висловив би

того, що висловив, без попередньої, майже столітньої мурашиної праці української еліти» [211, с.60-65].

Сучасні підручники з політології подають такі визначення поняття «еліти». Наприклад, еліта – це вищі соціальні групи в системі соціальної ієрархії, які здійснюють керівництво у певних галузях суспільного життя [208, с.126]. Або інше – еліта – це сукупність індивідів, які володіють владою, приймають рішення стосовно змісту і розподілу основних цінностей у суспільстві [212, с.7]. Знову ж таки у цей формат не зовсім вписується становище, яке займала на Волині українська еліта міжвоєнного часу ХХ ст.

Один з сучасних авторів В. Лісовий, зазначає, що «еліта – група осіб, яка займає провідне або керівне становище у будь-якій галузі людської діяльності: політичній, економічній, військовій, науковій, управлінській, культурній, інтелектуальній, спортивній тощо» [199, с.169]. Нам таке визначення найбільше імпонує для характеристики волинської еліти, тому що вона проявляла себе в різних сферах, а політична складова у неї не домінувала.

Дослідниця не ставить перед собою завдання подати власне оригінальне визначення еліти. На нашу думку, в широкому розумінні слова, поняттям «еліта» можна окреслити відкриту групу осіб, які мають можливість приймати чи впливати на прийняття рішень, які визначають розвиток суспільства. Такі провідники мають домінуючий вплив на політичну, освітню, культурну, соціальну та інші сфери людського життя. Їм притаманні патріотизм, безкорисливість та кращі морально-етичні якості, вони є освіченими, але найголовніше – вони є професіоналами у своїй сфері діяльності. Таке визначення можемо застосувати по відношенню до західноволинської еліти.

Залежно від функцій еліт у суспільстві їх поділяють на господарську, інтелектуальну, військову, політичну. До господарської еліти належать визначні підприємці і менеджери, до духовно-інтелектуальної – провідні вчені, діячі мистецтва і священнослужителі, до військової – вищий

командний склад збройних сил, військові науковці, офіцери елітних збройних підрозділів, до політичної – державні та політичні діячі. Загальносуспільною є політична еліта – активна і компетентна меншість населення, яка приймає найважливіші рішення в суспільстві або впливає на їх прийняття і править більшістю [208, с.126].

Отже, цілком зрозуміло, що еліта – це найкращі «вершки» суспільства. В той же час, іноді поняття «еліта» та «інтелігенція» ототожнюються чи навпаки протиставляються. Інтелігенція має багато рис, які є спільними з елітою. Тому в науково-популярних працях, де відсутнє чітке розрізнення цих понять, нерідко інтелігенцію вважають інтелектуальною елітою суспільства, що не зовсім вірно. Інтелігенція неоднорідна за своїм складом. І тільки найосвіченіша, інтелектуально активна частина є інтелектуальною елітою суспільства.

Слушно навести міркування дослідника В. Журавського, який розрізняє ці два терміни, наголошуючи, що інтелігенція – це специфічне соціально-групове утворення, невід’ємна складова кожного сучасного суспільства (від лат. *intelligens* – розуміючий, думаючий, розумний), люди, які професійно займаються переважно інтелектуальною працею (лат. *intellectus* – пізнання, розум) [213, с.179].

Відзначимо, що термін «інтелігенція» вживається з давніх часів. Так, ще античні автори вживали це визначення для характеристики людської саморефлексії, а в середньовіччі надали йому суто релігійного змісту. В епоху Реформації та Просвітництва до нього було внесено гуманістичний смисл і водночас ознаку причетності до Божественного Розуму. Підсумували цю тенденцію, на думку сучасних філософів в ідеях німецьких класиків І. Канта та Г. Гегеля, які розуміли інтелігентність як властивість свідомості, що осягає світ, а також – як особливий стан «теоретичного духу», що досяг свого самоусвідомлення [214, с.5]. Зрозуміло, що у такій інтерпретації про волинську еліту міжвоєнного періоду ХХ ст. говорити не будемо.

Лише з XIX ст. термін «інтелігенція» почали використовувати для назви особливої соціальної групи суспільства, яка посідає в ньому особливе становище. Зокрема, відбулося надання поняттю соціологічного змісту, як зазначає російський філософ Р. Мамедов, і використання його для позначення соціального «прошарку», що охоплює освічених людей [214, с.20]. До речі, в Російській імперії фактично відразу ж склалася традиція називати інтелігенцією «передових людей, що прагнули ставити свої інтелектуальні здібності на служіння суспільному благу, вони переймалися долею народу та Вітчизни» [214, с.21]. В Україні поняття «інтелігенція» отримало широкий вжиток вже з другої половини XIX ст. Підкреслимо, що історія України попередніх століть не є «безінтелігентною», оскільки вживались інші назви людей розумової та творчої праці.

Сучасний дослідник інтелігенції професор Г. Касьянов у роботі «Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет» розглядає інтелігенцію як специфічну, відносно стабільну соціально-професійну групу, що мала свої, притаманні саме їй соціально-психологічні риси. З огляду на це, до інтелігенції, яка жила і працювала в окреслену добу, дослідник відносить усіх людей, професійно зайнятих кваліфікованою розумовою працею у сфері культури, управління, освіти, науки та матеріального виробництва. При цьому вчений зауважує на особливостях відтворення інтелектуальних кадрів у ті часи, у зв'язку з чим додає до інтелігентської верстви ще й осіб, які не мали вищої чи то спеціальної освіти, втім, вони займалися розумовою працею. До цієї категорії він відніс учителів, митців, а також студентство [215, с.4].

Науковий інтерес представляє трактування поняття «інтелігенція» здійснене А. Благою у міжвоєнний час XX ст. Зокрема, цитуємо «інтелігенцією називають суспільну верству, що складалась вгорі кожного стану й класу з людей «душевної праці», «інтелектуалів», освічених, вихованих, творців духа в культурі, господарстві й політиці, які творять, утримують, посилюють, розповсюджують і найбільше споживають духовні

скарби суспільства. Завсіди поповняють суспільну атмосферу новими духовними елементами, зв'язують суспільство в одну цілість, одну душевну систему, що спирається на знання, мораль, справедливість, порядок; організують його й дають йому провід» [1, с.9]. Таким було бачення особи інтелігента у міжвоєнний час, причому підкреслюється, що саме такі люди повинні очолити націю, бути її проводирем у часи гноблення.

Для повноти розкриття сутності поняття, наведемо, на нашу думку, ще одне слушне витлумачення терміну «інтелігенція». Отож, вона являє собою специфічне соціально-групове утворення, є невід'ємна складова кожного сучасного суспільства, це люди, які професійно займаються переважно інтелектуальною працею [213, с.179]. Інтелігенція має багато рис, які є спільними з елітами це є не випадково [213, с.180].

Таким чином, сьогодні існують десятки визначень феномена інтелігенції. Однак, можна виділити два ключових підходи. Перший з них пов'язаний з категорією людей, яка наділена певними духовно-моральними особистісними якостями. Другий – з тією соціальною групою, яка долучена до розумової праці [216, с.2-8].

Підсумовуючи все вище зазначене та виходячи з політичних умов, які склались у Західній Волині у першій половині ХХ ст., поділяємо думку Г. Касьянова, який вважає, що на початку ХХ ст. українська інтелектуальна еліта (кращі з інтелігенції – І. С.) перетворилась на інтелектуально-політичну та очолила визвольну боротьбу українців. Щодо формування української інтелектуальної еліти цей дослідник звертає особливу увагу на те, що переважну більшість її складала інтелігенція гуманітарних фахів, а недостатня представленість юристів, технічної інтелігенції значно послаблювала еліту [215, с.39]. Так що можемо говорити про волинську еліту міжвоєнного періоду ХХ ст. Оскільки, волинська інтелігенція в умовах, коли не було власної держави, почала виконувати функції притаманні еліті, зокрема, політичну. Звичайно, як серед волинської еліти міжвоєнного періоду ХХ ст. так і серед сучасної – немає єдності. Можливо, треба шукати

нову базу для об'єднання, а її корені в історії. Визнаємо й те, що не всіх представників інтелігенції можна віднести до еліти.

Є значні розбіжності щодо поглядів на еліту, тому у ході дослідження з метою уникнення теоретичних суперечностей подано авторське визначення терміна «еліта» виходячи з історичних реалій Західної Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. Під ним розуміємо відкриту групу, що володіє значним розумовим потенціалом, кращими морально-етичними рисами, відстоює незалежність держави, є професійною у своїй сфері діяльності, здатна до самопожертви задля свого народу, спроможна організовувати громаду заради спільних завдань і цілей, має відповідати вимогам, необхідним для вирішення тих проблем, які стоять перед суспільством. Далі можна визначити ієрархію волинської еліти того часу: політична, освітянська, релігійна, економічна, культурно-творча, науково-технічна.

Велика кількість різних теорій та концепцій еліти свідчить про важливість еліти в житті кожного суспільства. Також проаналізувавши різні тлумачення, теорії еліти вважаємо, що вона мала свої специфічні риси: мужність, шляхетність, самовідданість, компетентність, справедливість, патріотизм.

2.3. Типологія волинської еліти

Зазначимо, що еліта не є соціально однорідним утворенням, вона має складну структуру, яку формують різні типи та види еліт. Виокремлювати окремі елементи цієї складної будови можливо за різноманітними ознаками. Відповідно, вчені в історії, політології, елітології тощо мали свій підхід до типології еліти. У своєму дослідженні спробуємо виділити типологію волинської національної еліти міжвоєнного періоду ХХ ст. при цьому опираючись на основні здобутки наукових пошуків та теорій.

Волинська еліта сформувалась протягом певного часу, вона мала свої особливості та структуру. Зазначимо те, що «підвалини» волинської еліти

були закладені в минулі століття. На підтвердження цього твердження, зауважимо, що аналізуючи проблеми соціальної структури української нації, слід врахувати висновки Н. Яковенко, яка з цього приводу пише, що «на долю боярсько-князівської еліти впродовж XIV- початку XVIII ст. випала зовні малопомітна, але вельми важлива роль підмурівка, який забезпечив цілісність українства як такого ...» [176, с.98].

Основною причиною розмаїття класифікацій еліт за типами є те, що дослідники цієї проблеми використовують різні засади. Одні виділяють еліту за походженням. Так, Ю. Сурмін, поділяє еліту на вихідців з народу та вихідців з елітних родин [217, с.163]. Такий поділ можна застосувати і до волинської еліти. При цьому слід відзначити, що перш за все еліту становили вихідці з народу, оскільки, переважно знатні українські родини майже всі були полонізовані чи зрусифіковані попередньою владою. Окремо необхідно згадати представників національної еліти, що походили з священницьких родин. На Волині були духовні родини, які мали декілька поколінь священників. Маємо приклади, коли вихідці з таких сімей цілими династіями служили національним інтересам, зокрема, Герштанські, Шумовські та ін.

Підмітимо, що за місцем у політичній системі В. Парето ділив еліту також на ту, що править, і на ту, що не править, тобто контреліту [218, с.41]. Всі ті, хто прямо чи опосередковано беруть участь у суспільному управлінні, належать до першої групи, другу ж складають наділені характерними еліти якостями особи, які не мають доступу до керівництва. Згідно з думкою дослідниці М. Пірен, контреліта виступає у ролі політичної еліти, яка або вже відлучена від влади, або ще тільки прагне її здобути [219, с.42]. Отож, контреліти були наділені характерними для еліти якостями, але внаслідок свого соціального статусу чи різних перешкод не мали доступу до влади. Волинська еліта має характерні риси контреліти, тому що українська еліта не була допущена до керівництва державою. Частина ставила собі за мету позбавити правлячу чужоземну еліту влади та натомість створити нову систему управління у власній державі. Тобто контреліта прагнула здобути

владу. Проте, виходячи з тогочасних реалій, частина національної еліти йшла на співпрацю з урядом, так зване угодовство, таким чином прагнула увійти до складу правлячої еліти і впливати на суспільні процеси в краї.

Дослідник Л. Шкляр вважає, що необхідно виокремлювати формальну та неформальну еліти. Згідно з його твердженням формальна еліта – це еліта статусна або навіть бюрократія. Іншими словами, це особи, що ухвалюють рішення державного рівня, які повинні виконуватися іншими членами суспільства. Тобто формальною є управлінська еліта. Щодо неформальної еліти, то це «бідний лицар» [220, с.222]. Зазначимо, що українців у чиновницькому апараті Другої Речі Посполитої майже не було. Зокрема, наведемо такий приклад, адміністративний апарат Волинського воєводства складався майже виключно із поляків. Так, у 1923 р. із 283 осіб, які працювали у воєводському і повітовому управліннях – 274 за національністю були поляками. До речі, це були вихідці із центральної Польщі, які не знали місцевих умов, традицій, української мови. Поляками були всі вищі функціонери поліції [221, с.22]. Враховуючи таку типологію, можна стверджувати, що українська еліта в Польщі була неформальною.

За змістом діяльності і функцій політична еліта поділяється на партійну, військову, адміністративну та ідеологічну [222, с.443]. Якщо такий поділ застосовувати до волинської еліти, то цей перелік слід продовжити: на наукову, освітянську, фінансову, релігійну, мистецьку. Хоча, спірним залишається питання щодо виокремлення творчої, наукової, технічної, бізнесової, управлінської, релігійної та політичної еліт. Існують думки щодо помилковості такого поділу. Так, наприклад, С. Дацюк говорить про існування лише бізнес-еліти та політичної еліти, які щодо взятого на себе рівня відповідальності (за державу, місто, корпорацію) можуть поділятися на державну та міську. Дослідник вважає, що будь-яка еліта повинна бути комплексною, тобто і творчою, і науковою, і технічною тощо [223]. Можемо зауважити, що волинську українську еліту теж важко розділити, тому що її

діяльність була багатогранною. Одна особа могла проявляти себе у різних сферах, бути вчителем, просвітянським діячем, послом сейму, кооператором.

Французький соціолог П. Бурдьє використовує концепцію «соціального простору», який є основою при розподілі еліт за типами. Відповідно до цієї концепції розмежування відбувається залежно від того, якою мірою еліта володіє «видом влади» або «капіталом», задіяним у полі соціального простору. Капітал означає «владу над полем» і над «продуктом, у якому акумульована колишня праця». П. Бурдьє виділяє політичний, економічний, соціальний, культурний та символічний капітали [224, с.18]. Можемо стверджувати, що волинська українська еліта підпадає під таку типологію. Для підтвердження цього зазначимо, що вона акумулювала в собі, насамперед, інтелектуальний капітал, а також мистецький, соціальний, політичний. Адже еліта проявляла себе у цих сферах. Пропагуючи свої ідеали та зберігаючи національну ідентичність.

Відзначимо, що за способом формування еліту поділяють на відкриту та закриту. Ця типологія бере свій початок з класичної елітології, від Г. Моски, який виділяв «аристократичну» (закриту) та «демократичну» (відкриту) еліти. При цьому остання характеризується незначним розширенням своїх лав шляхом притоку з мас [225, с.4]. Безумовно, що волинська еліта належить до відкритого типу формування. Оскільки ротація її складу відбувається за рахунок вихідців з різних соціальних груп та представників інших еліт. Також відкриті еліти внутрішньо оновлюються, а це в свою чергу забезпечує їм значну стабільність. Для відкритої еліти ще притаманні такі особливості, як особисті досягнення та професіоналізм у певній сфері життєдіяльності суспільства, врахування громадської думки, саморегуляція. Цим характеризується й українська еліта Волинського воєводства у 1921-1939 рр.

Крім того, еліту поділяють ще й за формами здійснення елітарності. Відповідно до цієї класифікації еліта поділяється на призначувану, виборну, спадкоємну та експансивну. Представники останньої проникають до еліти

ззовні [217, с.165]. На нашу думку, така класифікація для волинської еліти є неприйнятна.

За місцем в елітній ієрархії дослідник А. Ручка, вважає за доцільне розділяти еліту на вищу та середню. Вища – це еліта, яка ухвалює рішення або здійснює вплив на їх ухвалу на загальнодержавному рівні. Еліта ж середнього рівня обслуговує вищу [220, с.238]. Крім цих двох видів науковці виділяють ще й еліту нижчого рівня. За такою типологією до вищої еліти належать особи, які займають вищі посади у виконавчій та законодавчій гілках влади, політичних організаціях. Середню складають депутати, високі посадові особи регіональних і муніципальних органів, а також бізнесмени та видатні діячі культури, тобто ті особи, які можуть впливати на ухвалення політичних рішень. До третьої ж групи можна зараховувати адміністративний апарат державних органів влади, керівників невливових та основних регіональних партій. Щодо зазначеної типології, то досить складно її застосувати по відношенню до волинської еліти, тому що у цій версії нічого не говориться про особисті заслуги та якості, а лише зазначаються посади.

Залежно від масштабів діяльності політичні еліти поділяються на загальнонаціональну та регіональні. В умовах, коли українські землі у міжвоєнний період ХХ ст. перебували у складі різних держав говорити про загальнонаціональну еліту складно. Тому вважаємо, що тоді діяла саме регіональна еліта, наприклад, західноволинська.

Однією з найвідоміших є класифікація еліти за такими критеріями, як влада, багатство та статус. Ця класифікація попри недоліки досить популярна і широко застосовується при вивченні еліти. Щодо цих критеріїв існує дві точки зору. За першою, критерії ці тісно пов'язані між собою; за другою – вони автономні або дистанційовані, можуть бути антагоністичними [226, с.106]. По відношенню до волинської еліти таку класифікацію застосовувати складно з тих причин, що по-перше вона не мала доступу до здійснення влади, лише частково могла впливати на прийняття рішень в суспільстві

через політичних діячів, зокрема, депутатів сейму та сенату. По-друге, серед представників волинської еліти були заможні люди, але особливо великих статків вони не мали, десь на рівні середнього класу. Проте багатство для них було не самоціль. Наведемо такий приклад, Б. Козубський у м. Кременець, віддав декілька кімнат власного будинку для книгарні та товариства «Просвіта» або лікар Ю. Полянський у м. Володимир-Волинську збирав щонеділі у своєму домі місцеву інтелігенцію і його помешкання нагадувало якусь українську установу. Щодо статусу у суспільстві, то волинська провідна верства займала високий статус.

Відзначимо й те, що крім української еліти, намагалась здійснити свій вплив на волинське суспільство і польська. Особливо антагонізм між цими групами зростав у боротьбі за провідні позиції у політичному, культурному соціально-економічному житті Волинського воєводства.

Вітчизняний дослідник І. Белебеха запропонував свою класифікацію еліти. І так на вершині суспільства знаходиться – супереліта. Далі – еліта вищого статусу, середнього класу та народна, трудова, бойова [31]. У цьому переліку нас більше зацікавила саме еліта середнього класу. Це люди в усіх сферах патріотичної діяльності, які своєю теорією і практикою творять локальну, регіональну сферу впливу й охоплюють людність від декількох чоловік до майже половини населення України. Еліта середнього класу є опорою і базою поповнення лав еліти вищого класу [31, с.275]. Проаналізувавши діяльність волинської національної еліти можна стверджувати, що вона за певними ознаками наближається до провідної верстви середнього класу. При цьому не можемо відкидати й те що, відповідно до запропонованої класифікації, на Західній Волині була значна група людей, яких можемо віднести до народної, трудової, бойової еліти. Саме клас народної еліти є наймасовішим. Це найстійкіший і наймонолітніший масив патріотизму [31, с.285].

Таким чином, роль еліти у суспільстві є багатогранною. Відповідно еліта розподіляється на певні типи, які ми коротко окреслили, виходячи з

характеристики волинської еліти міжвоєнного періоду ХХ ст. Також здійснили спробу її певним чином класифікувати. При цьому зазначимо, що запропоновані зарубіжними та вітчизняними вченими класифікації еліт доречні для стабільних суспільств, а для перехідних суспільств ці трактування не точні, зазначимо, що в той час Західна Волинь перебувала під владою Польщі. В таких умовах еліта не змогла повністю виконувати свої функції і їх здійсненням займалось певне коло людей, які входили до елітної групи, що включала до себе лідерів політичних партій та громадських організацій, парламентарів, релігійних діячів, представників науки та мистецтва. Останні взагалі не мають відношення до влади, але вони виконують інші функції, зокрема, наукова, освітянська, мистецька еліти є генератором ідей, носієм ідеалів, культурних цінностей, за допомогою яких впливають на маси та формують національну свідомість. Тому стверджуємо, що це теж представники еліти.

2.4. Еліта в контексті ідейних і методичних орієнтирів біографістики

Біографістика відіграє важливу роль у сучасних історичних дослідженнях. На прикладі біографічних даних можна розкрити діяльність провідної верстви у різні періоди історії України. Так, цікавим і малодослідженим залишається питання про те, як зуміла проявити себе українська національна еліта Західної Волині в міжвоєнний період ХХ ст. За допомогою біографічного методу спробуємо у своєму дослідженні еліти приділити увагу «людському обличчю» історії [227, с.122]. Цей метод дозволяє окреслити внесок окремих осіб в історичний розвиток. Як писав академік НАН України Я. Ісаєвич: «...історію творять люди для людей, людські долі є основним складником історичного процесу» [228, с.7]. Відповідно біографістика має широке поле для дослідження української еліти.

Підкреслимо й те, що «звернення до вивчення історії в особах, наукової і творчої спадщини вчених, громадсько-політичних, культурних і державних діячів, які зробили внесок у розвиток української та світової культури, науки й освіти, висвітлення життєвого і творчого шляху, повернення до їхніх праць є особливо актуальним в контексті практичних завдань національно-культурного становлення підвалин незалежної Української держави» [229, с.5].

В історичній науці особлива увага біографії приділена у працях знаних закордонних дослідників, таких як П. Біцилли, Й. Дройзена, Т. Карлейля, В. Ключевського, Ж. Мишле, А. Лаппо-Данилевського, С. Соловйова та ін. Посилення зацікавленості до жанру біографії відбувається в контексті подолання кризи філософсько-методологічних підвалин історичної науки, відмови від об'єктивістських схем і повороту до «мікроісторії» (К. Гінзбург, Д. Кліффорд, П. Кендул, Б. Лепті, Л. Кертман, Л. Рєпіна та ін.). Біографічна проблематика аналізується, зокрема, в межах «нового історизму» (С. Грінблатт, А. Еткінд), «історичної феноменології» (А. Каравашкін, А. Юрганов). У сучасній вітчизняній історичній науці методологічні проблеми біографічного підходу аналізується у працях О. Апанович, Л. Зашкільняка, В. Тельвака, В. Чишка, Н. Яковенко тощо.

Російська дослідниця, професор Л. Рєпіна пропонує такий напрям як – «персональну історію» чи «індивідуальну історію» в основі якої покладено відновлення «історії одного життя» в усій його повноті та унікальності [230]. Вона його ще називає «нова біографічна історія», суть якої полягає в тому, що відбувається реконструкція особистого життя та долі окремих історичних індивідів, вивчення формування та розвитку їх внутрішнього світу, всіх збережених «слідів» їх діяльності розглядаються не тільки як головна мета дослідження, але і як адекватна; засіб пізнання того історичного соціуму, в якому вони жили і творили, раділи і страждали, мислили і діяли. Іншими словами, мова йде про спочатку задану принципову установку на виявлення

соціального контексту на вихід у макроісторичний простір [231] та важливість у цьому біографічного підходу [232].

Біографічні дослідження в Україні здійснює Інститут біографічних досліджень, який започаткував видання наукового збірника «Українська біографістика» та проведення з цього напрямку наукових конференцій. Також працюють окремі школи, наприклад, Тернопільська наукова школа з історичної біографістики професора М. М. Алексієвця та інші.

Обґрунтування біографістики як самостійної дисципліни історичного дослідження здійснив В. Чишко. Він виокремлює такі етапи біографічних досліджень – емпіричний, який ґрунтується на евристичних та джерелознавчих методиках, другий – реконструкція життя та діяльності, психологічного складу особистості, яка базується на методах історичної та психологічної реконструкції, третій – репрезентація особи, що вивчається в усій сукупності внутрішніх та зовнішніх зв'язків [33]. Зазначену методику ми частково використовували в ході проведення дослідження.

Вивчення історії Західної Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. здійснювалось крізь призму життя окремих діячів, представників національної еліти. Відповідно історія Волинського воєводства стає «олюдненою», повертаються із забуття імена знаних в краї людей. Завдяки біографістиці відтворено історію через життєписи. Саме біографістика подає детальну інформацію про особу та її суспільну роль, визначення її місця у конкретних історичних подіях. Такий методологічний підхід сприяє індивідуалізації історичного процесу, реконструкції особистостей у світлі епохи [229, с.5].

Саме біографічний метод викладу матеріалів характерний для даного дисертаційного дослідження. Навіть короткі біографічні відомості дозволяють розкрити загальні процеси в цілому, що мали місце у Волинському воєводстві ХХ ст. Звичайно, найбільше приваблювали біографії тих представників української еліти, які багато зробили для українського державотворення.

Важливо відзначити й те, що в роботі була залучена регіональна біографістика, яка найбільше відобразила місцеву ідентичність, відкрила нові імена для історії України, показала їх роль в суспільних процесах. Тому відбувалось поєднання методики регіональної історії та біографічного методу при вивченні історії краю.

При біографічному дослідженні дослідниця працювала з масою особистих і навіть інтимних документів. Необхідно було вивчити специфіку використання біографічних документів і відомостей у різних видах джерел. Звісно, що методика вивчення таких різнопланових документів суттєво відрізняється. Зокрема, біографічний – це один із методів вивчення суб'єктивної сторони суспільного життя індивіда; він базується на особистих документах, у яких крім опису певної соціальної ситуації, містяться також особисті погляди автора [233, с. 486]. Зокрема, новий історизм (науково-теоретичний напрям) розглядає будь-який текст (зокрема, найакадемічніший та найфілософічніший) як такий, що завжди містить у собі подвійну алегорію, тобто відображає не тільки предмет дослідження, але й інтенції (усвідомлені або приховані) його творця, тобто автора. Важливо, що у цьому випадку йдеться не стільки про певний маргінальний проект, скільки про відлучення тенденцій, які охопили все поле гуманітарних досліджень: наприкінці ХХ ст. суб'єктивність дійових осіб історії знову опинилась у центрі уваги гуманітаристики як такої [234, с.88].

Як стверджує дослідниця І. Голубович, що джерела біографістики можна умовно розділити на три групи. По-перше, це твори біографічного жанру в розмаїтті його проявів – біографії, автобіографії, сповіді, житія, літературні та наукові біографії, інтелектуальні біографії тощо. Чимало з них стали зразковими, нормативними для європейської та світової культури, сформували певні культурні коди, у тому числі й для самого біографічного дискурсу. Такі тексти складають біографічну традицію в соціокультурному бутті. По-друге, теоретичні твори, які представляють основні напрямки сучасної філософсько-гуманітарної думки. По-третє, дослідження, які

безпосередньо присвячені аналізу феномена біографії, методології біографічного підходу, обґрунтуванню його місця, ролі, перспектив у структурі соціально-філософського знання. При загальній розмаїтості, варіативності й широкій представленості двох перших груп джерел можна констатувати певний дефіцит наукових джерел третьої групи [227, с.5].

Для біографічного методу характерне використання матеріалів, що стосуються особливостей життя людини, її розвитку як особистості, аналіз важливих подій у її дитинстві, юнацтві, навчанні та трудовій діяльності, внаслідок чого реконструюються характерні риси особистості [235, с.59]. Різні дисципліни, такі як, історія, політологія, соціологія, психологія, літературознавство використовують біографічний метод. У філософії біографістика активно використовується і для створення «інтелектуальних біографій» відомих осіб [236, с.119].

У науковій літературі є різні трактування біографічного методу. Так, біографічний метод застосовують для збору та аналізу даних про життєвий шлях людини. У біографічному методі можна виділити три аспекти: біолого-біографічний, що полягає у вивченні об'єктивних умов життя, подій середовища і поведінки людини в цьому середовищі; історію переживань, еволюцію внутрішнього світу людини; історію творчості людини. Літературознавство ХХ ст. розробило низку істотних теоретичних концепцій біографізму – питання про поєднання художньої творчості з її суб'єктом вже давно перебуває в полі зору дослідників [237]. Як бачимо, що біографічний підхід набув сьогодні статусу міждисциплінарного.

Зауважимо таке, що відома дослідниця Н. Яковенко припустила, що через безліч теоретичних та методологічних перспектив, які відкриває біографічний жанр, взагалі не можна говорити про якийсь окремий «біографічний метод» [238, с.249-251]. За кордоном окремі вчені використовують біографічний метод у соціальних дослідженнях [239]. Про важливість біографічних досліджень в історіографії говорилось на спеціальній науковій конференції, організаторами якої виступили вчені з

Колумбійського університету та Фонд Ф. Тіссена, Кельн. Підкреслювалось, що біографія значно може збагатити сучасні історичні дослідження [240].

Зазначимо, що дещо ідеалізований характер викладу є неодмінним супутником біографічних нарисів про людей талановитих, творчих й обдарованих [241, с.3]. У своєму дослідженні прагнули це врахувати, порівнюючи дані з різних джерел. Також подавали біографічні відомості про звичайних пересічних людей, діяльність яких не торкалась масштабних історичних подій, але вони своєю працею, наприклад, в школах, робили свій невеликий вклад у справу державотворення. Для широкого загалу українців імена представників волинської еліти є маловідомими, проте їхнє життя і діяльність становлять історію краю.

Дослідник Х. Буде виділив чотири основні типи біографічних досліджень: 1) професійні біографії; 2) реконструкція соціального досвіду і його смислових структур; 3) реконструкція особистого досвіду індивіда і домінуючих смислових структур; 4) емпіричні дослідження біографій у психології розвитку теорії особистості та психопатології [212, с.20]. Для дослідження еліти найбільш придатною є методологія першого типу, тобто аналіз професійних біографій.

Розглядаючи діяльність української еліти використано первинні та вторинні джерела біографічного методу. Джерела першого виду говорять безпосередньо про індивіда як особистість, другого – постачають інформацію про нього як члена певної категорії. До джерел першого виду належать офіційні документи, що стосуються окремої особи (поліцейські рапорти, анкети, публікації у засобах масової інформації тощо) та особисті документи (автобіографії, листи, мемуари). До вторинних джерел належать офіційні документи, що містять статистику та літературу про соціально-демографічні групи [242, с.79].

Разом з цим, біографічний метод може застосовуватися до вивчення історичних епох, суспільства, певних соціальних спільнот, до «відкритості» чи «закритості» в особливостях життєвого, творчого й інтелектуального

шляху різних історичних персоналій [114]. Тенденцію до відкритості та індивідуальний шлях до неї можна прослідкувати не тільки у відомих політиків, але й у регіональних діячів.

Американський вчений Д. Дьюї застерігає, що біографічний метод дуже часто ігнорує суспільні принципи та потенціал людських об'єднань. При цьому ризикує звести науку до просто хвилюючої розповіді, де в центрі поставлено героя, що йде попереду юрби і керує нею, а суспільне життя творить усього лише тло [243, с.22]. Відповідно, автор враховувала й ці моменти у своєму дослідженні.

У дослідженнях діяльності еліти неможливо не використати метод особистих документів [242, с.77]. Автор зауважила, що кожен із різновидів особистих джерел має свої особливості, пов'язані з різними чинниками – мотивацією й умовами їх створення, адресатом тощо. Звичайно, що «проникнення в особисте життя цих жінок і чоловіків, знайомство з їхніми особистими щоденниками та приватною кореспонденцією становлять великий інтерес...» [114, с.103]. Відповідно вказаний метод тісно переплітається з біографічним. Вивчаючи тексти, авторами яких є представники національної еліти неможливо не ознайомитись з біографією автора, без знання умов його життя важко аналізувати працю.

Відзначимо й те, що сучасний стан історіописання пов'язаний з появою «інтелектуальних біографій», де «інтелектуальні образи» представлені не лише біографічним життєписом, а й аналізом текстів створених ними творів, оскільки, як зазначає дослідник А. Портнов, – ці «тексти не тільки відображали свій час, а й боролися з ним» [244, с.25].

У свою чергу застосування біографічного методу передбачає використання різних методик: опитування очевидців, вивчення автобіографій. Науковець М. Гончаренко поділяє автобіографічні тексти на дві групи: «службові» та «творчі». До першої групи відносить тексти службового використання, формально складені, які писались обов'язково під час вступу до навчальних закладів, спілок, заяви до громадських організацій

та при наймі на роботу тощо. Ці тексти мали усталену, часом анкетовану форму.

«Творчий» тип автобіографічних текстів за структурою близький до літературного жанру. Це тексти вільні за формою та стилем викладу матеріалу, з особистісними акцентами на мистецьких, наукових, філософських та інших планах. Автобіографічні матеріали такого типу можуть бути як короткими, фрагментарними текстами, так і просторими, межуючи або переростаючи у мемуари, де акцент зміщено з власної особи на оточення [245, с. 222-223] Як приклад, спогади – вихідця з Волині Ю. Шумовського «Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священицької родини на Волині» або автобіографічний твір У. Самчука «Юність Василя Шеремети» чи «На білому коні» та «На коні вороному». Безумовно, ми звернули увагу на певну суб'єктивність цих особистих документів. Автори трактували події так, як самі їх усвідомлювали, але це не заважає використовувати ці твори як джерело для вивчення життєдіяльності волинської еліти.

Конкретний матеріал та предметне поле для біографічного аналізу можуть бути різними залежно від вибору методології, дослідницької стратегії, мети. Існують певні труднощі щодо виокремлення «біографічного факту» з «історичного факту» та «факту життя». Йдеться про методологічно та тематично виокремлену «біографічну реконструкцію». Статус «біографічного факту» отримують зовсім різні предметності: для офіційної біографії – «зовнішні» значущі події, для психобіографії – «внутрішні» мотиви та переживання [227, с.124].

Представники національної еліти були організаторами суспільного життя на Волині. Гідним для наслідування є те, що вони в умовах чужоземного панування відстоювали свої переконання та ідеали, були справжніми провідниками нації. В той час їх діяльність була значною, тому спостерігається, особливо у діаспорних виданнях, деяке возвеличення еліти. Відмітимо, що дещо ідеалізований характер викладу є неодмінним

супутником біографічних нарисів про людей талановитих, творчих й обдарованих [241, с.3]. При цьому біографістика подає більш поглиблену інформацію про окрему особу та її суспільну роль. Дослідниця прагнула уникнути вживання понять «видатний», «загальновідомий». Історику варто уникати перебільшення та створення якогось ореолу того чи іншого діяча, хоча це складно здійснити пишучи біографію.

Українська еліта діяла в полікультурному середовищі, не була відмежованою від представників провідної верстви інших народів Речі Посполитої, тому біографістика була доречна у висвітленні історичних та культурних взаємодій різних народів через призму біографій відомих діячів. Крім того, культурні та наукові надбання того чи іншого творця є надбанням кількох держав. Наприклад, І. Феценко-Чопівський український вчений, інженер, але багато зробив для розвитку польської науки. Відповідно його біографія становить інтерес для обох народів. Реалізація таких біографічних підходів вимагала від дисертантки не лише об'єктивності, врахування історичних реалій того часу, але й високої культури міжетнічного спілкування, крім того у першій половині ХХ ст. відносини між двома народами були непростими.

Отже, можна стверджувати про значимість біографічного методу в історичних дослідженнях. Оскільки історія повинна бути персоніфікована. Біографістика дозволяє більш цілісно дослідити життя та діяльність персоналій та здійснити їхню інтеграцію до національної історії. Зокрема, плеяда українських політиків, громадських діячів, науковців, освітян, митців тощо міжвоєнного періоду Західної Волині ХХ ст. значно збагатить та акумулюватиме історичну пам'ять. Тому не варто відкидати суб'єктивного чинника у розвитку історії.

Біографістика сприяє поверненню суспільству забути та маловідомі імена співвітчизників та вихованню у сучасників патріотизму, пропонує ідеали для наслідування. Історія, подана в іменах когорти її діячів, завжди і

скрізь пропагується як предмет національної гордості, підтвердження спроможності й успішності нації серед інших народів і держав.

У дисертації авторка, зважаючи на значимість біографічного методу, здійснила комплексне поєднання різних методів дослідження. Проте, вдалося, завдяки біографічному методу, підкреслити соціальну мобільність волинської національної еліти та її багатоплановість, здатність до практичної діяльності в умовах бездержавності. Важливе значення має підготовка біографічного краєзнавчого довідника на основі дослідження з використанням відповідної методології [246].

Підмітимо й те, що серед розмаїття різних документів, головну роль у написанні біографій еліти Західної Волині відігравали мемуари та документи особистого походження. Вивчення біографій української еліти Західної Волині дозволить розкрити основні етапи розгортання національно-визвольного руху в краї, прослідкувати його розвиток в період Другої світової війни.

Таким чином, історія еліти займає чільне місце в контексті ідейних та методичних орієнтирах біографістики. Оскільки саме еліта відіграє провідну роль у формуванні державницьких ідей, збережені культурної спадщини та національної ідентичності. При цьому існує проблема щодо критеріїв відбору осіб, через призму діяльності яких висвітлити історію Волині міжвоєнного періоду ХХ ст., також у літературі не окреслено чітко таке поняття як «національна біографія». Відповідно, дослідниці прийшлося самостійно вирішувати ці методологічні питання у своєму науковому пошуку під час написання дисертації.

Крім того, ми були свідомі того, що наукова біографія є комплексним дослідженням, вимагає залучення знань не лише з історії, але філософії, соціології, літератури, психології, тому було використано компаративні підходи. За допомогою біографічного методу була створена колективна біографія провідної верстви і простежено політико-соціальні виміри та етнокультурну трансформацію української еліти Західної Волині в 1921-

1939 рр. Було висвітлено сутнісні ознаки еліти, джерела її формування, вміння реалізувати себе в період бездержавності тощо. Саме на підставі біографій можна простежити: роль української інтелігенції у функціонуванні громадських товариств Волині в контексті національно-державного відродження; вплив еліти на політичне життя краю; внесок релігійної еліти Волинського воєводства у розвиток духовного потенціалу народу; значення діяльності національної освітянської інтелігенції у підготовці кадрів та формуванні державницької еліти тощо.

Кожна біографія переростає у мікроісторію, а та в свою чергу формує макроісторію регіону чи взагалі України та зрештою слов'янських народів. Таким чином, за рахунок біографістики історія Західної Волині може бути значно збагачена. Акцент при застосуванні цього методу робиться на ролі особистості в історичному процесі. Біографістика доповнюється методом особистої історії, що дає змогу уточнити нюанси та деталі історичних подій у розвитку регіону. Проблемне поле біографістики включає не тільки життєві історії, а і соціальний історичний контекст того історичного періоду, що цікавить дослідника. На наш погляд, об'єктом біографістики є не тільки «видатна» особа, а історична біографія як культурно-історичне явище, а предметом – методологія історико-біографічних досліджень.

Висновки до розділу 2

Визначаючи теоретико-методологічні засади обґрунтування політико-соціальних вимірів та етнокультурної трансформації української волинської еліти дослідниця здійснила підбір методологічної основи наукового пошуку. При розв'язанні дослідницьких завдань особливого значення набуло використання функціонального підходу. Він дозволив вивчити особливості діяльності волинської еліти та її прояви в різних сферах суспільного життя міжвоєнного періоду ХХ ст. Функціональний підхід було підсилено цивілізаційним та системно-діяльнісним.

Основними і визначальними у роботі стали принципи: історизму, наукового плюралізму, термінологізму та антропологізму. Їх використання сприяло результативному науковому пошуку та реконструкції історичних подій.

В процесі написання роботи було залучено ряд методів. Зокрема, метод «текстової епохи» сприяв всебічній характеристиці світогляду української волинської еліти, допоміг проаналізувати її науково-публіцистичну спадщину. Просопографічний метод дозволив створити всеохоплюючий портрет волинської еліти. Ці методи були доповнені загальнонауковими та спеціально історичними методами дослідження історії еліти.

Таким чином, використання принципів, методів та сучасної методології дало змогу уникнути упереджених суджень та забезпечити наукову достовірність отриманих результатів дослідження.

Підкреслимо, що в ході дослідження наведено різні тлумачення термінів «еліта» та «інтелігенція». В ході їх аналізу ми переконались, що еліта – провід нації. На нашу думку, в широкому розумінні слова, поняттям «еліта» можна окреслити відкриту групу осіб, які мають можливість приймати чи впливати на прийняття рішень, які визначають розвиток суспільства. Такі провідники мають домінуючий вплив на політичну, освітню, культурну, соціальну та інші сфери людського життя. Їм притаманні патріотизм, безкорисливість та кращі морально-етичні якості, вони є освіченими, але найголовніше – вони є професіоналами у своїй сфері діяльності. В той же час інтелігенція – це лише частина еліти, кращі з тих, хто займається інтелектуальною працею (науковці, вчителі, інженери).

Основною функцією еліти є управлінська, але волинська еліта її не виконувала, тому що не було своєї держави. Проте еліта показала свою здатність до практичної діяльності в організації товариств, партій, розвитку освіти, культури та кооперативного руху тощо.

Ознайомившись із класифікацією типології еліт, що пропонуються вченими, то жодну із них у чистому вигляді не можемо застосувати до

волинської української еліти міжвоєнного періоду XX ст., а лише окремі характеристики.

Завдяки біографічному методу вдалось розкрити життєписи відомих діячів Західної Волині у період між світовими війнами. За допомогою біографічного методу була створена колективна біографія провідної верстви і розглянуто політико-соціальні виміри та етнокультурну трансформацію української еліти Західної Волині в 1921-1939 рр. При цьому зазначимо, що названий метод використовували як ключовий у дослідженні теми.

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

Для того, щоб краще зрозуміти умови, в яких організовували свою працю українська волинська еліта, необхідно розглянути обставини, які склались у Волинському воєводстві та у Польщі загалом. Землі Західної Волині, що ввійшли до складу Другої Речі Посполитої у міжвоєнний період ХХ ст. мали статус колонії, українці у всіх сферах суспільного життя зазнавали дискримінації. Відповідно в розділі розкрито суспільно-політичну ситуацію, яка мала місце у Західній Волині в зазначений період.

Безперечно на формування особистості справляють вплив суспільно-політичні обставини, в яких їй доводилося жити і працювати. Для того, щоб чітко виявити і проаналізувати діяльність української еліти Західної Волині, слід детально розглянути ту політично-соціальну, економічну та культурну ситуацію, яка склалася в цьому регіоні в останні роки Першої світової війни та в міжвоєнний період. Поразка українських визвольних змагань початку ХХ ст., втрата національної державності відкрили можливості для сусідніх держав анексувати значну частину українських земель. Не сформована до кінця українська нація опинилася перед загрозою насильницької асиміляції. Роз'єднаність українського народу, відсутність самостійної соборної держави стали причиною того, що долю українства вирішували чужоземні держави та їхні політичні режими.

Показано соціальне становище, ідеали та пріоритети української еліти Західної Волині. Важливо відзначити, що національна еліта відзначалась значною кількістю суспільних статусів, відбувалось поєднання політичної, громадської, просвітянської, кооперативної та мистецької роботи. Щодо ідейних переконань, то вони були різними, зокрема, націоналістичними,

ліберальними та ліворадикальними. Найбільший спротив українська національна еліта чинила намаганням польської влади зробити Західну Волинь власне частиною Польщі, навіть не враховуючи того, що тут проживало більшість не польського населення.

Друга Річ Посполита у 1921-1923 рр. намагалась показати світові, що уряд дотримує визначені законом права національних меншин. Конституційно було закріплено право українців на власну мову, а насправді, мовою в державних установах була – польська. У 1923-1926 рр. польський уряд активно розпочав політику асиміляції українського населення, було заборонено термін «українці». Зрозуміло, що національна еліта не могла бути осторонь і боролась проти дискримінації якої зазнавав український народ в усіх сферах життєдіяльності.

Зазначимо, що у 1926-1937 рр. відбуваються спроби пошуку порозуміння польського уряду з українством, відбувається «волинський експеримент» воєводи Юзевського, який виявився невдалим, оскільки, між поляками та українцями не відбулося співпраці, а навпаки згодом спалахнув кривавий конфлікт.

У 1937 р. відбулося повернення до жорстокої антиукраїнської політики, яка потягнула за собою масові арешти та репресії української еліти. Далі розвиток подій змінила Друга світова війна.

3.1. Вплив суспільно-політичної ситуації на Волині в першій третині ХХ ст. на трансформацію української еліти

Становлення та діяльність української еліти відбувалось в складних обставинах, оскільки не було власної держави, а в умовах панування Польщі важко було вирішувати питання життєдіяльності власного народу. На території Західної Волині склалась проблематична ситуація, коли провідній верстві приходилось або йти на відкриту конфронтацію з владою або шукати шляхи для співпраці і компромісу, щоб не допускати дискримінації

українців. Національна еліта зуміла організувати свою роботу та стати на захист свого народу.

Польсько-радянська війна 1920 р. завершилась укладанням Ризького мирного договору 1921 р. і як це вже неодноразово траплялося у багатоміліонній історії України, її землі знову були розділені за бажаннями сусідніх держав без участі народу. Поразка в побудові своєї української держави призвела до того, що п'ятимільйонна українська нація всупереч власному бажанню була змушена жити в Польській державі [247, с.212]. На основі цього договору Польща і більшовицька Росія ділили між собою українську етнографічну територію з її автохтонним населенням і піддавали його своїй окупаційно-політичній владі, вдаючись при тім до колонізаційно-асиміляційних експериментів і до фізично-біологічного нищення включно [248, с.5].

При підписанні договору з Польщею були представники урядів Росії та України (УСРР), а Білорусія передала повноваження російській делегації [249, с.211]. До Риги прибула делегація ЗУНР на чолі з К. Левицьким, однак вимоги екзильного уряду ЗУНР зовсім не брались до уваги при підписанні основних документів [250, с.655]. Перемир'я між радянською і польською сторонами український провід УНР зустрів з обуренням, воно призвело до розгублення, розцінювалося як зрада Ю. Пілсудським С. Петлюри, а поляками – українців [251, с.855]. Попередньо підписаний Варшавський договір 1920 р. втрачав свою чинність.

Між Польщею з одного боку і РСФРР та УСРР з другого, було встановлено новий кордон, за яким західноукраїнські і західнобілоруські землі відійшли до відновленої Другої Речі Посполитої. Лінія польсько-радянського кордону проходила через Волинь перетинаючи східну частину Сарненського повіту, західну частину Звягельського, навпіл поділила Острозький і відділила східну частину Кременецького повіту. Цим фактично узаконювалось подальше розчленування українських земель. Саме 17 квітня 1921 р. радянська Україна на засіданні ВУЦВК ратифікувала Ризький

договір, після ратифікації Москвою 14 квітня його затвердив польський сейм [252, с.555]. Отже, за Ризьким миром, Волинь була штучно поділена: східна частина її території відійшла до УСРР, а західна була включена до складу Польської Республіки як її інтегральна частина.

На теренах Західної Волині було створено Волинське воєводство з центром у Луцьку [24, с. 95]. До складу воєводства входило 11 повітів: Володимир-Волинський, Горохівський, Дубнівський, Здолбунівський, Ковельський, Костопільський, Кременецький, Любомльський, Луцький, Рівненський, Сарненський; а також 125 гмін і 2743 сільські громади, територія яких становила 35754 км², з населенням 1567 тис. осіб [253, с.46].

Керуючись Постановою Ради Міністрів, Волинське воєводське правління в 1924 р. провело деякі адміністративні зміни у воєводстві. За розпорядженням воєводського правління 23.09.1924 р. з групи східних гмін Рівненського повіту: Деражне, Стидинь, Степань, Березно, Костопіль і Людвиполь творився Костопільський повіт. Деяко раніше, за воєводським розпорядженням 16 липня 1924 р. гміна Здовбиця передавалась із підпорядкування Рівненського повіту до Острозького. У підпорядкування цього ж повіту переводились гміни Будераж і Мізоч з Дубнівського повіту; у склад Луцького повіту переводилися з Дубнівського гміна Олика, у склад Горохівського – гміна Берестечко, також з Дубнівського; у склад Дубнівського відходила гміна Радзивилів з Кременецького; зі складу Острозького Ровенському повіту передавалась гміна Майків, яка знаходилася на самому кордоні з СРСР.

Згодом була здійснена ще дуже суттєва адміністративна реорганізація 1924 р. Було переведенно повітове управління з прикордонного Острога до Здолбунова і виникнення таким чином на місці Острозького Здолбунівського повіту. У 1931 р. польський уряд перевів поліський Сарненський повіт зі складу Поліського до Волинського воєводства. Таким чином від 1931 р. у складі Волинського воєводства було 11 повітів: Володимирський, Горохівський, Дубнівський, Здолбунівський, Костопільський, Ковельський,

Кременецький, Любомльський, Луцький, Рівненський, Сарненський. Територія воєводства стала становити 35754 км². Загальна чисельність населення, станом на 1934 р. складала 2085 тис. осіб [98, с. 54].

Зазначимо, що відроджена Польща мала високий в Європі відсоток національних меншин. Так, перепис 1921 р. показав, що поляки склали 69 % населення, українці – 14 %, білоруси – 4 %. До віросповідання римо-католицького латинського обряду належало 63,8 %, православного 10,5 %. Далі перепис 1931 р. спирався на мовні критерії. Польську мову як рідну декларувало 68,9 %, українську та російську лише 13,9 %, а білоруську тільки 3,1 %. На основі даних перепису 1931 р. виникло декілька підрахунків. Один із них – З. Ландау та Я. Тамошевського – подає, що українців проживає 16 %. Я. Жарновський встановив, що в державі 15,3 % є людей, які розмовляли українською мовою. Довоєнний дослідник національних відносин краю А. Крисінський подав такі дані – 15 % українців проживає у Польщі [254, с.37]. Один з польських істориків у 1927 р. наводить такі відомості: на 1921 р. Польщу населяли поляки – 69,2 % (18,8 млн.), українці – 14,3 % (3,8 млн.), євреї – 7,8 % (2,1 млн.), білоруси – 3,9 % (1 млн.), німці – 3,9 % (1 млн.) [255, с.91].

Найбільший за даними перепису, відсоток українців у Речі Посполитій був у Станіславському воєводстві – 68,9 %, в той же час поляків – 22,4 %, далі у Волинському – 68,4 %. Поляки становили там найменший у масштабі усієї держави відсоток польського населення, яке припадає на воєводство – 16,6 % [254, с.37].

Як вважає дослідниця О. Парнета, що практика розбудови відродженої Польщі показала увесь спектр труднощів, починаючи від складності об'єднання анексованих частин в єдність [256, с.121]. Зрозуміло, чому це було складно зробити, якщо врахувати який відсоток становили національні меншини.

Росія та Польща ліквідовуючи українську державу й у зв'язку з таким значним відсотком національних меншин включили до Ризького договору

положення, які зобов'язували польський уряд гарантувати права національних меншин – російського, українського і білоруського населення та забезпечити вільний розвиток їхньої культури, мови, віросповідання. Введення цього положення до Ризького мирного договору створювало правову основу захисту життєвих інтересів населення цих національностей у складі Польщі, і навпаки поляків у радянській Росії [249, с.211]. Наведемо докладний текст сьомого пункту договору: «Особи польської національності в Росії, Україні і Білорусії мають право в рамках внутрішнього законодавства плекати свою рідну мову, організовувати і утримувати свої школи, розвивати свою власну культуру і з тією метою засновувати товариства і братства. Особи ж російської, української і білоруської національності в Польщі користуватимуться такими самими правами в рамках внутрішнього законодавства» [257, с.363]. Зазначимо, що постанови про права національних меншин увійшли до польської конституції 1921 року. Стаття 109 про права національних меншин постановляє: «Громадяни мають право розвивати свою народність і мову та національні властивості – забезпечується свободний розвиток національних рис» [248, с.82].

Однак, на практиці польський уряд і не збирався дотримуватись взятих на себе зобов'язань. В подальшому уряд Польщі не спромігся конструктивно розв'язати українське питання, найчастіше вдаючись до напівмір і не завжди послідовно впроваджуючи їх у життя. Особливо вразливими польсько-українські стосунки були відразу після закінчення Першої світової війни. Відомий український публіцист, діяч УНДО У. Кедрин слушно назвав їх «періодом двосторонньої негоції». Практично українська сторона маніфестувала це бойкотом загального перепису населення 1921 р., виборів до парламенту 1922 р. тощо [247, с.212]. Підкреслимо, що так діяли українці Східної Галичини, на території Західної Волині вже остаточно встановилась влада Польщі.

Відповідно за Березневою конституцією 1921 р. Польща стала парламентською республікою, де законодавчу владу уособлював

двопалатний парламент – сейм і сенат, а виконавчу – президент, якого обирали на семирічний термін, і Рада Міністрів, відповідальна перед Національними зборами – спільним засіданням сейму й сенату. Влада президента була суттєво обмежена конституційно, чим створено умови для розвитку плюралістичної політичної системи. Нова польська конституція визнавала верховенство народу, рівність громадян перед законом, передбачала свободу совісті, слова, друку та організацій, охорону власності всіх громадян, установ, товариств [258, с.19]. Ситуацію значно змінила Конституція 23 квітня 1935 р., вона зміцнила владу президента й обмежила роль парламенту [116, с.119].

Проте трохи інша політика спостерігалось по відношенню до національних меншин. Так, щодо української людності, слід зауважити, що, по-перше, західні українці опинилися у складі Другої Речі Посполитої всупереч своєї волі, внаслідок воєнних дій, а тому в їх очах польська держава поставала як завойовник, а по-друге, неприязне, а то й вороже відношення українців підкріплювалось дискримінацією щодо наших співвітчизників державною національною політикою. Оцінюючи польсько-українські відносини, відомий польський історик Юзеф Левандовський стверджує, що національна політика Другої Речі Посполитої належить до тих сторінок історії, які найважче захищати. Для національної політики польської держави щодо українців у міжвоєнний період характерні круті зигзаги і вагання, половинчасті рішення. Польща, яка сама довгий час була в неволі, відродившись, відмовила українцям у їх праві створити власну державу, чи хоча б отримати автономію [259, с.11].

Українські землі, що відійшли до Польщі й офіційно називались «креси всходні» (тобто східні окраїни), польський уряд вважав, за влучним виразом У. Самчука, що «зрусифікована нагорі, неграмотна внизу, невиразна «тутешня» хохлатсько-малоросійська Волинь є для поляків найкращим матеріалом для чергової денаціоналізації» [63, с.22]. Сталося так, що Волинь, Галичину, всю Правобережну Україну поляки вважали частиною своєї

держави [260, с.34]. Та ігноруючи міжнародні домовленості, польська влада на початку 20-х років ХХ ст. спрямувала свої зусилля на знищення будь-яких ознак національної суверенності українців, придушення їх національно-визвольного руху, ліквідацію громадських та культурних інституцій, перетворення захоплених земель в інтегральну частину польської держави [261, с.18]. Існував стереотип «великої і могутньої Польщі», який проявлявся і в шовіністичних закликах: «Польща є там, де проживає хоча б декілька поляків» (заявки соціалістів) [27, с.156].

В польському політичному таборі було два основних напрямки щодо ставлення до вирішення українського питання, які репрезентували націонал-демократи (ендеки) і пілсудчики. Їхні підходи у цьому дещо різнилися. Так, ендеки прагнули створити однонаціональну польську державу шляхом примусової асиміляції неполяків. У зв'язку з цим ними використовувались різні методи, не виключаючи навіть насильницькі. Польські націонал-демократи фальсифікували історичне минуле західноукраїнських земель, дані про їх національний склад [259, с.12].

Другий напрямок представляли пілсудчики. З приходом до влади Ю. Пілсудського була висунута доктрина польського «прометеїзму», яка означала, що історична місія Польщі – допомогти звільненню східноукраїнських і східнобілоруських земель від влади Москви й об'єднати їх з Польщею на федеративних засадах. Тому передбачалося замінити курс на національну асиміляцію курсом на державну асиміляцію, тобто зробити українців свідомими патріотами Польщі [262, с.330].

Пілсудчики в національній політиці використовували більш гнучку тактику. Досить яскраво це виявилось у так званій «волинській політиці» воєводи Г. Юзевського. Він прагнув досягти національного примирення, але шляхом асиміляції українців. Призначений у 1928 р. воєводою Г. Юзевський став провідником державної асиміляції місцевого населення. Реалізуючи цю політику, польська адміністрація почала наступ на українські національні громадські і кооперативні організації та товариства, політичні партії. Одним

з перших було ліквідовано товариство «Просвіта». За розпорядженням воєводи розпускались українські партії – УСРП, партія Сельроб-єдність. Значним репресіям було піддано діячів УНДО [263, с.260].

На другому етапі місце політичних партій, згідно планів воєводи, мали зайняти змішані польсько-українські громадські організації, а пізніше – лояльні до Польської держави українські політичні сили, вони б діяли під опікою держави і мали реалізувати гасла польсько-української співпраці.

З ініціативи Г. Юзевського в 1931 р. в Луцьку була створена політична організація з пропольською орієнтацією. Це Волинське Українське Об'єднання (ВУО). Перші відомості про існування ВУО з'явилися на сторінках газети «Українська нива», за 23 квітня 1931 р. тут було опубліковано проект програмних положень ВУО [264, с.81].

Адміністрація Г. Юзевського в початковий період своєї діяльності найважливішою справою вважала ліквідацію неприхильних по відношенню до Польщі українських організацій і, перш за все, тих, осередки яких перебували в Східній Галичині. У цей момент політичний зміст «сокальського кордону» (колишній айстро-російський державний кордон) повинен був стати реальністю, тому що він мав перешкодити проникненню впливів Галичини на Волинь. Між українцями, які проживали в різних регіонах Польщі, існували досить помітні відмінності на рівні національної свідомості. Коли Галичина і Волинь опинилися в складі однієї держави – Речі Посполитої, то колишній австро-російський державний кордон перетворився із територіального в політико-адміністративний [263, с. 259].

Розглянувши позицію поляків щодо українського питання спробуємо проаналізувати, як саме українці сприймали своє становище, як ставились до політики польської влади по відношенню до себе? Насамперед, слід підкреслити, що досить неоднорідним виявився табір української політичної еліти. Після поразки національно-визвольних змагань перед західноукраїнськими політиками постала дилема: або визнати польську владу і будувати своє національне життя в межах чужої їм держави, або

продовжувати нерівну боротьбу в нових умовах. Політичні партії Західної України вирішували її по-різному. Одні пішли у підпілля, для продовження збройної боротьби, інші, заявивши про свою лояльність, намагалися домогтися від уряду поступок для українців. Найбільша частина українських партій, залишаючись в опозиції до польської держави, перейшла до легальної роботи і зосередилася на парламентській боротьбі [259, с.12].

Не зважаючи на деякі кроки до співробітництва з обох сторін, польсько-українські взаємини протягом усього міжвоєнного часу були напруженими, а в окремі роки (пер. пол. 20-х, поч. і др. пол. 30-х рр.), вони досягли особливої гостроти.

Волиняни сприймали польську владу неприязно і навіть вороже. Для цього вони мали певні підстави. Наприклад, адміністративний апарат Волинського воєводства складався майже виключно з поляків. До адміністрації не залучили жодного українця. З місцевих допускали лише поляків і католиків. Винятком були лише тільки гміни (волості) [134, с.10]. Новий польський закон про місцеве самоуправління, що змінив старий австрійський з 1866 р. замість сільських громад у кожному селі запроваджував збірні громади з кільканадцяти сіл. На чолі такої гміни стояв вїйт, а окремими селами управляли відповідальні перед ним солтиси [265, с.231]. Саме в гмінах можна було на так званих «сходках» вибирати вїйта з місцевого населення. Але з умовою, що цей вибір має бути затверджений повітовим старостою. Якщо такого кандидата староста не затвердив, тоді треба було збирати нові збори і вибирати іншого. Найкращі шанси на цю посаду мали поляки або дуже лояльні особи до польської влади. Крім того, такі вибори, як правило, часто були сфальсифікованими [134, с.10]. До речі, українці зазнавали дискримінації при прийомі на роботу – вони не допускалися на роботу в установи зв'язку, залізницю. Досить важко було українському інтелігенту дістати хоч яку-небудь посаду в державних закладах [259, с.18]. Для цього необхідно було бути поляком або хоча б католиком.

Для служіння Польській державі поляки прагнули виховати підростаюче українське покоління. Тому особливо брутальним був наступ поляків в царині українського шкільництва. Закривались українські школи, натомість відкривались польські. Найбільшого удару завдав сумнозвісний «закон Грабського» (за ім'ям міністра освіти) від 31 липня 1924 р., яким розпочалося створення т. зв. «утраквістичних» шкіл, де формально навчання мало проводитись на двох мовах, а фактично здійснювалось польською. Як наслідок, з 1185 українських шкіл, що існували на Волині у післявоєнний час, у 1931 р. залишилося тільки п'ять [63, с.22]. Отже, державні школи з українською мовою навчання фактично не мали права на існування. Педагоги засуджували утраквізм, трактуючи його як засіб, що веде до зниження якості навчання, перевантаження дітей, денаціоналізація учбового процесу. Наслідки шкільного плебісциту 1925 р. щодо утраквістичних шкіл на Волині не були опубліковані, але внаслідок дискусії над бюджетом Міністерства Освіти в бюджетній комісії сейму міністр Бартель подав наступні відомості, що у Волинському воєводстві: чисто польських початкових шкіл – 411, утраквістичних – 382, польських (де вивчають українську мову як предмет добровільно) – 298. Згодом, у 1926 р. в пресі зустрічаємо такі дані про стан початкової школи на Волині: польських вчителів в цей період нараховувалось на Волині 76%, а українських 18% [266]. Така статистика показує в яких умовах формувалась майбутня українська еліта.

Слід зазначити збільшення утраквістичних шкіл у 1927 р. в порівнянні з 1926 р. Цікавий той факт, що у 1927 р. з'явилося 4 україномовні школи. Можливо, перш за все це пов'язано з тим, що міністр освіти С. Грабський (автор закону «Про деякі постанови в організації шкільництва» про утраквістичні школи) пішов у відставку і наступ поляків на українську освіту дещо послабився. Не останню роль у цьому відіграла еліта, яка в боротьбі за українську школу активізувала національно-визвольний рух, діяльність політичних партій, «Просвіти» тощо. Та незважаючи на це, за державним переписом Польщі від 1921 р. видно вражаючі цифри неграмотності якраз в

областях, заселених українцями. На території воєводства Волинського проживає неграмотних: в містах 39,9%, на селі 74% [267, с.121]. А в 1934 році 33% дітей шкільного віку не відвідували школу [86, с.39]. У той же час українське населення Західної Волині становить 80%, але там нема вже жодної національної державної школи. А середнє українське шкільництво на Волині було представлене трьома приватними гімназіями в Рівному, Луцьку і Кременці та однією початковою школою ім. гетьмана І. Мазепи в Рівному [268]. Зазначимо, що протягом 20 років під владою Польщі осередком патріотичного виховання дітей українців була Кременецька приватна гімназія. Польська влада свідомо позбавила заклад статусу державного, який вона мала за уряду УНР, знято й найменування – гімназія ім. І.Стешенка. У 1938 році гімназію закрито. Головна причина закриття – участь гімназистів старших класів у національно-визвольному русі. Ще наприкінці 1920-х років у гімназії виникла націоналістична організація «Юнак» [89, с.122].

Складним було становище українських вчителів у міжвоєнний період ХХ ст. Вони не могли отримати роботи, їх заміняли легіонерами, які не мали відповідної освіти та не володіли українською мовою. Із 2213 вчителів, які працювали на Волині в 1928 р. українців було менше, як одна четверта. Для підготовки вчителів українців не було жодного навчального закладу.

Матеріальне забезпечення шкіл теж було вкрай поганим. Школа вважалася багатю, якщо мала карту Польщі та Європи, глобус, кілька таблиць, геометричних фігур і рахівницю, але й таке «багатство» могли собі дозволити лише міські школи. У переважній більшості сільських шкіл, крім розп'яття Христа і портрета президента Польщі, на стінах класних кімнат не було нічого [269, с.151]. Зрозуміло, що в таких умовах досить складно було виховати майбутній провід народу.

Культурно-освітнє життя Волині у міжвоєнний період ХХ ст. було складним і неоднозначним. Звичайно, поляки добре розуміли, що з допомогою освіти можна впливати на національну свідомість українців. Неграмотні українці полякам були не страшні і ними можна керувати як

завгодно, використовуючи будь-які методи управління. В той же час українська еліта не бажала миритись з таким станом речей, намагалась всіляко протидіяти асиміляції.

Політичне життя у Волинському воєводстві було нестабільним. На формування суспільної думки значною мірою впливали політичні партії та рухи. В Польщі сформувалась багатопартійна система. Спектр політичних партій був надзвичайно строкатим. Вони поділялися на польські партії та партії національних меншин. Польські партії розподілялись за їхньою політичною тактикою на праві, центристські та ліві, а партії національних меншин – за національною ознакою – на єврейські, українські та інші [270, с.79]. Частина української еліти виконувала свою політичну функцію, хоча в неповну міру, тому що не здійснювала керівництва державою.

Більшість легальних українських політичних партій були маловпливовими, крім УНДО (Українське національне демократичне об'єднання) і УСРП (Українська соціалістично-радикальна партія). Під впливом цих двох партій знаходилися майже всі українські культурні і господарські установи, організації.

УНДО було створено в 1925 р. об'єднанням Трудової партії з іншими невеликими партіями і політичними групами. Лідери УНДО С. Баран, Д. Левицький, В. Мудрий та ін. розвивали традиції провідної української партії початку ХХ ст. – національно-демократичної. Вони прагнули дотримуватися у політичній боротьбі певної поміркованості [271, с.281]. Програма УНДО передбачала боротьбу за самостійну і соборну Україну легальними засобами, а в ближчому часі автономію українських земель у складі Польщі і нормалізацію українсько-польських відносин. По суті це була ліберальна партія.

Другою за впливом на громадськість серед легальних партій була УСРП, утворена в 1926 р. Її лідерами були Л. Бачинський та І. Макух. [44, с.61]. Серед програмних вимог УСРП – обмеження приватної власності, та

найголовніше – незалежність України. Найбільшими ворогами української незалежності вони вважали СРСР та Польщу.

Активну діяльність на Західній Волині розгорнули дві нелегальні організації – Комуністична партія Західної України (КПЗУ) та Українська Військова Організація (УВО), згодом Організація Українських Націоналістів (ОУН). Посилення впливів КПЗУ на Західній Волині у 1920-і рр. зумовлювалося зростанням прорадянських настроїв, викликаних успіхами нової економічної політики та «українізації», що проводилося в УСРР. Та і радянська влада не залишала намірів запалити вогнище світової комуністичної революції, тому обрала собі одним із плацдармів для цього Західну Волинь. Сюди постійно перекидалися з радянського боку диверсійні групи й загони протягом 1921-1925 рр. Волинь потрясли відомості про напади на панські й осадницькі маєтки [259, с.18]. Найбільшого впливу на суспільство комуністи досягли в роки «Великої депресії» (світова економічна криза). Вони успішно поєднували легальні та нелегальні форми боротьби з існуючим режимом в Польщі. Для легальної боротьби була створена широка і досить аморфна організація – Українське селянсько – робітниче соціалістичне об'єднання (Сельроб).

Поступово найпомітнішим чинником у суспільно-політичному житті на Західній Україні ставав український націоналізм. Збільшення впливу політичної течії була пов'язана з утворенням у 1920 р. української військової організації (УВО). Очолив її командир Українських січових стрільців Є. Коновалець. Завданням УВО було розгортання збройної боротьби проти польської окупації.

У січні-лютому 1929 р. у Відні виникла Організація Українських Націоналістів (ОУН). Керівництво ОУН вважало, що тільки суверенна держава, яка найбільше відповідає національним інтересам українського народу, є «умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі». Організація вважала своєю метою безкомпромісну революційну боротьбу аж до відновлення втраченої незалежності України та встановлення

українського суверенітету на всіх землях українського народу [262, с.332]. У практичній діяльності ОУН застосовувала тактику «перманентної революції», що передбачала постійні збройні акції проти польської влади.

Крім легальних і нелегальних політичних партій, важливим чинником суспільного життя в західноукраїнських землях були громадські організації, наприклад, товариство «Просвіта». Вона стає своєрідною державою в державі і своїм впливом на самосвідомість українців допомогла зберегти їм національну самобутність [272, с.67]. Саме навколо громадських об'єднань гуртувалася українська еліта, вона набувала навичок суспільної діяльності та здатності до практичної політики. Значну роль у консолідації українців відігравали жіночі організації, зокрема, Союз Українок був організатором Українського жіночого конгресу 1934 р. у Станіславові в роботі якого взяли участь 650 делегаток і 150 гостей з різних країн. Основний заклик конгресу – консолідація українців, зазначалося, що непотрібно «витрачати національної енергії на внутрішні міжусобиці» [273, с.344].

Значний вплив на західноукраїнських землях, в тому числі і на Західній Волині, мала церква. Більшість українських інтелігентів були вихідцями із священницьких родин. Жодна політична партія не мала такого впливу на маси, як церква. Розуміючи це, правлячі кола Польщі – з однієї сторони і українські політики – з другої намагалися використати релігійні організації та церкву в своїх інтересах.

Православна церква в Другій Речі Посполитій мала 5 єпархій, понад 1400 приходів, 12 чоловічих і 6 жіночих монастирів, дві духовні семінарії – у Вільнюсі та Кременці, а в 1925 р. у Варшавському університеті організовано чотирирічне вивчення православного богослов'я [116, с.136].

На Західній Волині діяли дві основні церкви – автокефальна православна церква в Польщі і римо-католицька, остання мала повну підтримку влади. У православної церкви становище було набагато складнішими. В цей час літургії надалі відправлялися церковнослов'янською мовою, а проповіді виголошувалися російською. Російськомовною

залишалася вся церковна література. Цю проблему розуміла та піднімала українська еліта. Такий стан, зрозуміло, був неприродним для церковного життя. Тому в 1920-х рр. в середовищі національної еліти на Західній Волині зародився рух за українізацію церкви. Наприклад, Могілянське товариство в Луцьку і кілька церковних об'єднань активно працювали в напрямку українізації церкви. Кременецька православна духовна семінарія і православний факультет у Варшавському університеті виховували в національному дусі українських православних священиків. Представники української еліти підтримали ідею українізації церкви. Так на першому етапі боротьби за українську церкву у міжвоєнний період ХХ ст. в Польщі авангардну роль відіграв Володимир-Волинський гурток на чолі з А. Річинським [274, с.205].

Саме з Волині пішла ініціатива українізації православного церковного життя, як підтвердження цього, наводимо відозву єпископа Кременецького Діонісія, датовану 6 січнем 1921 р., у ній зазначалось: «Найбільше значення в житті народів має національна ідея в часи загальної розрухи, коли не можуть витримати могутні народи і не мають на що спертися». Духовенству пропонувалось: «Кажіть народові промови на його рідній мові, пояснюйте йому [275, с.86] на тій же мові богослужіння, Святе Письмо, обряди церковні і оголошуйте його вслух, зрозумілою вимовою церковних пісень і молитов, а він – наш добрий народ – зрозуміє наше піклування про нього і в свій час щиро подякує Вам за вашу пастирську любов» [38, с.86]. М. Черкавський, сенатор польського сейму у статті «Наше духовенство» піднімає важливе питання освітнього рівня православного духовенства Західної Волині. Автор підкреслює, що православні священики повинні бути «справжнім світочем не тільки віри й моралі, але культури і знання». Цим вони спонукатимуть прагнення народу до вивчення своєї культури, освіти [276, с.179].

Вихованням священиків займалась Кременецька православна семінарія. Більшість з молоді генералії українського духовенства, які

виховувалась в семінарії, ще під час навчання осягнувши основи українського національного світогляду, пережили в молодому віці хвилини відчуття єдності з своїм народом, перейнялися його минулим і майбутнім, забажали служити йому, Богові й рідній церкві.

Поляки розуміли, щоб підготувати пастирів до польського православного костелу з українців, потрібно їх відірвати від рідного середовища і виховувати у польському оточенні. З цією метою у Варшаві мав бути організований православний Богословський ліцей, а перед тим в 1935/1936 навчальному році було відкрито православний Митрополітальний інтернат на державні кошти, і з його вихованців мали бути майбутні ліцеїсти та пастори Польської православної церкви з богослужбовою польською мовою. Але Друга світова війна та розгром й окупація нацистами Польщі привели до повного краху планів польських шовіністів, які намагалися з нашої української молоді підготувати для себе служителів для польського костелу [90, с.152].

Таким чином, як протидію полонізації й окатоличенню українців, церква на Волині виховувала нове покоління борців за національні права народу. Напевне не було жодної ділянки національно-культурної праці, де не приклали б своїх рук священики. Незважаючи на те, що під кінець 1920-х років поляки стали застосовувати програмну політику переслідувань супроти українців всіх віросповідань.

Для того, щоб зрозуміти господарську працю української еліти, слід охарактеризувати економічні відносини в краї, до речі, дискримінація польської адміністрації проявлялася особливо в цій сфері. Польський уряд проводив відверту антиукраїнську економічну політику. Проти цього намагалась протистояти українська еліта краю. Однією з важливих форм впливу українців на економічне і політичне життя була кооперація. Самі поляки вважали Західну Волинь, та зрештою всю Західну Україну, надзвичайно аграрним краєм [277, с.198]. Також доречно навести дані, які стосуються господарства Західної Волині, так, згідно з переписом 1921 р.,

кількість населення становила 1567615 чоловік, з них 88,6 % населення займалося сільським господарством і лише 1,4 % було зайнято в дрібній промисловості. Таким чином, переважна більшість населення проживала у селах [278, с.134].

Економічні труднощі переживало сільське господарство, де залишалися такі давні, ще передвоєні проблеми, як перенаселеність сіл, крихітні земельні наділи. Сільське господарство краю використовувало переважно ручний сільськогосподарський інвентар та тяглову силу тварин [279, с. 149]. У населених українцями воєводствах Польщі на 1,2 млн. селянських господарств припадало 60% землі. Ця проблема особливо гострою була в Галичині. Тому що на Волині, де великих польських землевласників було менше, земля краще родила, а селянські наділи були дещо більшими [280, с.31].

На селі діяла згубна сільськогосподарська політика – здешевлення цін на сільськогосподарські продукти, щоб підтримати розвиток польського промислу на заході та дати дешеві хліб, м'ясо та масло польській армії та адміністрації. Польські урядовці хвалилися, що Волинська земля «тече молоком і медом». Це було тоді, коли українське місцеве малоземельне населення зубожіло [264, с.12]. Іншим наступом польського уряду на українське населення стали закони про земельну реформу і колонізацію [281, с.205].

Згідно з т. зв. «кресовим законом» 1920 р. у Західній Волині для польських колонізаторів було виділено 3 тис. га землі (формально тієї, що належала династії Романових) разом з необхідною худобою та знаряддями праці. Тисячі осадників заселили край і стали головною опорою для колонізації українського села. Багато з них були нездатні самотійно займатись господарством, то їх призначали на посади поштових та залізничних службовців, дрібних чиновників, вони ставали поліцейськими чи сільською адміністрацією, а чимало жебраками та вливалися в різні криміногенні групи [63, с. 23]. Таким чином, на 1938 р. на

західноукраїнських землях існувало близько 35000 господарств осадників (найбільше на Тернопільщині і Західній Волині), яким належало 12% усіх земельних угідь [282, с.540].

З метою стабілізації економіки у державі уряд В. Грабського у 1924 р. провів грошову реформу: замість польської марки було введено злотий у співвідношенні 1800:1 [279, с.152] завдяки цій реформі було подолано інфляцію.

Селянам, що прагнули покращити свою долю, нові можливості продовжувала пропонувати промисловість. Та і вона не була в розквіті. Зокрема, в 1920-30-і рр. у Західній Волині промисловість була відсталою, становище робітничого класу було важким [283, с.92]. Польський уряд розділив територію країни на дві частини: Польщу «А» (коронні польські землі) і Польщу «Б» (східні креси – Західна Україна та Західна Білорусь). Польща «А» мала привілейоване становище, сюди спрямовувалися основні інвестиції держави. В той же час на волинських землях переважали аграрні відносини.

В українських містах польська влада не здійснювала якихось суттєвих змін. Наприклад, польський уряд від 1922 р. не зробив в Кременці, що на Західній Волині, жодних перетворень в економічному відношенні на краще. Зайнятість міського населення працею була низькою. Працевлаштованість частини мешканців, зокрема Кременця, інших містечок повіту, Волинського воєводства була незначною. Кількість безробітних в умовах загальної кризи виробництва 1930-х рр. зростає. Наприклад, у січні 1933 р. у Кременці нараховувалось 484 безробітних, а в березні 1935 – вже 665 чоловік [89, с.120]. Робітники намагалися відстоювати свої права, зокрема газета «Сельроб» повідомляє про страйк на Кременеччині поденних і фільварочних робітників, які вимагали 8-и годинного робочого дня [284]. Також, щоб знайти кращу роботу, чимало людей виїжджало за кордон, зокрема до Франції, США, Канади, Бразилії, Аргентини. Як свідчить статистика, що упродовж 1931-1937 рр. в пошуках кращої долі з Кременця виїхало 253 чол.

[89, с.120]. Тому навіть за межами Польщі було відомо, що українці Галичини, Підляшшя, Волині зазнають не тільки мовної, освітньої і культурної дискримінації, а що їхні школи і храми руйнуються і нищаться, а українське робітництво замінюється поляками [285]. Єдиним порятунком для розвитку господарства та економічного добробуту для українців була кооперація. Згідно статистичним даним, загалом у Волинському воєводстві наприкінці 1926 р. функціонувало 96 кооператив, які переважно обслуговували торгівлю, промисловість та сільське господарство, також діяли так звані каси Стефчика, які займались кредитуванням, власниками останніх були поляки [286].

Зазначимо, той факт, що за межі українських земель виїжджали не лише робітники, але й інтелігенція краю. Деяким вихідцям з Волині вдавалось домогтись на чужині визнання. Прикро, що в силу історичних обставин вони не змогли проявити свої таланти на благо рідного народу та побудови своєї держави. Проте вони не забували, звідки вони родом, і прагнули чим-небудь допомогти багатостраждальному рідному народові. Так, уродженця із Західної Волині О. Неприцького-Грановського, який понад 60 років прожив у США, а виїхав з України в 1913 р. [287, с. 74], не могла не хвилювати доля українців, які опинилися у Польщі. В травні 1939 р. вчений О. Неприцький-Грановський виступив по американському радіо англійською мовою і проаналізував ситуацію, що склалась на землях Західної України, окупованих Польщею.

Політика національної дискримінації українців у Польщі була зведена у ранг держави, як зазначає вчений. Визиск економічний, фінансовий, заборона української мови, національних шкіл, релігійні утиски тощо, – все це говорить про колоніальний режим Польщі на Західній Україні. Така політика офіційної Польщі велася, говорив О. Неприцький-Грановський, не тільки щодо українського населення, а й щодо інших національних меншин. Для того, щоб не бути голослівним, він наводить ряд цифрових даних про закриття польською владою українських шкіл, про знищення українських

православних церков, про масові арешти українців, які піднялися на боротьбу за свої права [287, с.286].

Польська влада мала протилежну точку зору щодо становища українців у Західній Волині. Поляки прагнули оправдати свою політику дискримінації українців в очах світової громадськості. Доречно буде навести їх точку зору. «На Волині погано діється. Щораз гірше!» – такою недвозначною загальною характеристикою тамтешніх відносин розпочинає свій допис луцький кореспондент варшавського часопису. А розшифровує цю фразу інше польське джерело, яке зокрема пише, що не маємо тут ніякої організації, котра служила б нам (польським) інтересам. Всі політичні польські партії припинили свою діяльність головне за недостатчею фондів, а також людей, які могли б спеціально займатися політикою.

Також повідомлялося про те, що перестали працювати Ради Людове та не проявляли значної діяльності і ПСП («П'яст»), перестали виходити польські газети, а українські послы ведуть безоглядну агітацію проти офіційної влади [288]. Такою бачили чи хотіли бачити ситуацію на Західній Волині поляки. Підкреслюючи, що не права українців порушуються, а права польського населення. Отож, проводячи полонізацію та окатоличення, польська адміністрація відстоювала власні права, які «ущемлювались» українцями. Мало того, відомий лідер Польської селянської партії «П'яст» В. Вітос, який свого часу був кілька разів прем'єр-міністром польського уряду, вирішив особисто поїхати на східні землі, щоб переконатися, які там настрої серед українського населення. Він приїхав до Луцька і далі вирішив не продовжувати поїздки. Коли він повернувся до Варшави і його запитали, як там на східному пограниччі, то він відповів, що «є погано, а буде ще гірше. Все дише ненавистю до Польщі». Але це не стало йому на перешкоді продовжувати ту ж політику колонізації українських земель.

Такі українсько-польські відносини спонукали іншого прем'єра польського уряду п. Новака, який захотів перевірити, як справді розвиваються взаємини між українцями та поляками на східних кордонах

польської держави, і для того відправив на східні території доброго знавця українського питання К. Сроковського. Той об'їхав Волинь, Полісся, Холмщину, Підляшшя і білоруські землі. Після цього він описав свої враження в окремо виданій книжці, в якій писав, що українці не мають жодних політичних прав, не мають своїх шкіл, не мають права засновувати свої кооперативи та інші господарські організації, а щоденні поліцейні арешти й переслідування не мають стриму. При цьому К. Сроковський зробив такий висновок, що далі так не може продовжуватись, тому що такий стан може довести до вибуху народного повстання. Але висновків із повідомлення Сроковського для налагодження українсько-польських стосунків не було зроблено ніяких [44, с.37].

Разом з тим з польської сторони немало було й адекватних голосів, які засуджували дії уряду щодо національних меншин, але вони не брались до уваги, тому політика полонізації та колонізації продовжувалась. Так в 1939 р. становище ув'язнених в концентраційному таборі в «славній Березі Картузькій» не були кращими, як і в радянських таборах [134, с.13]. Переслідування – ось що із завзяттям, протиставив уряд Польщі домаганням елементарних людських прав для українців. Тільки в 1920-х рр., як наслідок такої політики, через в'язниці і концтабори Речі Посполитої пройшло 70 тис. українців [285, с.73]. Представники національної еліти неодноразово були заарештовані й ув'язненні за свої переконання та виступи проти польської влади.

У зв'язку з цим виникає запитання, а чому поляки, які на Заході намагалися грати роль культурної нації, а на ділі, по відношенню до національних меншин, вживали різні засоби з метою їх асиміляції. Найбільш вірогіднішим поясненням можна назвати таке. Поляки прагнули полонізувати українців, тому що боялися, що при найближчій нагоді, коли СРСР зміцніє, то заявить свої претензії на решту українських територій і буде вимагати ліквідації умов Ризького договору 1921 року. У відповідь на це поляки заявлять, що на цих територіях українців проживає мало, а більшість

– польське населення. Отож, політика польського уряду була цілеспрямованою, послідовною і мала привести до полонізації краю, який в основному населяли українці.

Підкреслимо й те, що питання національних меншин до кінця Другої республіки не було розв'язано за пропозиціями жодного із владних таборів. Експеримент «волинської політики» владі не вдався, оскільки не вийшло виховати лояльних громадян через державну асиміляцію неполяків та здійснити інтеграцію Західної Волині з Польщею. В цьому не останню роль відіграла українська волинська еліта.

Запроваджуючи жорсткий режим, влада не сподівалась на активну протидію українців. Національна провідна верства в період бездержавності змушена була шукати можливі варіанти включення до суспільно-політичних процесів у Польщі. З ініціативи української еліти створювались громадські та політичні організації, вона організовувала боротьбу за права свого народу в залах засідання сейму та сенату, сприяла розвитку освіти, захищала україномовні навчальні заклади, підтримувала православну релігію, заохочувала земляків брати участь в кооперативному русі тощо.

Немалу роль в консолідації українців Західної Волині відіграла православна церква. Незважаючи на свою ослабленість та зрусифікованість, православ'я змогло прийняти виклик польському католицизму і продовжувало будувати власну національну церкву. У процесах українізації церковного життя взяла активну участь українська духовна еліта.

Як бачимо, що суспільно-політична ситуація у Волинському воєводстві була неоднозначною, становище українського народу у складі Польщі було складним. Відповідно, українська еліта робила все можливе, щоб покращити долю своїх співвітчизників, не було такої ділянки життєдіяльності волинського краю в якій вона не проявила б себе. При цьому показала власні організаторські здібності, свою здатність до практичної політики, багатовекторність, особисту незламність.

3.2. Джерела і шляхи формування української волинської еліти

Вагому роль у розвитку держави відіграє національна еліта з сформованими патріотичними почуттями, проте її становлення відбувається протягом певного часу. На нашу думку, волинська еліта міжвоєнного періоду ХХ ст. зуміла себе проявити і відстоювати права земляків, лише завдяки сформованим патріотичним переконанням, які були закладені в минулі епохи. На підтвердження цього погляду, наведемо роздуми Ю. Липи, українського історика філософії, культуролога, письменника. На думку Ю. Липи, українська раса не породила окремих великих постатей проповідників, як, наприклад, Наполеон, Петро I тощо, котрі, по суті, нав'язували власному народу чужі для нього ідеї. Натомість українські проповідники – результат планомірної «праці» не одного покоління українців. Своєю появою на авансцені вітчизняної історії вони засвідчують завершення тієї чи іншої тенденції, яка могла напрацьовуватися впродовж доволі тривалого відрізка часу. Тому їх власні ідеї майже завжди виступали своєрідним озвученням тих чи інших бажань нації загалом. Ці ідеї були своєрідною відповіддю на виклик народу. Ілюструючи вищезазначене, Ю. Липа пише: «Святослав Завойовник успішно підбиває волзько-закарпатський шлях, але розпочали його підбивати п'ять століть тому ще готи з-над Дніпра... Урочисте прийняття християнства Володимиром Святим прийшло по кількох століттях зросту християнства над Дніпром і Чорним морем... Богдан Хмельницький завершував два-три століття козацької стратегії й устрою. Навіть Симон Петлюра не висловив би того, що висловив, без попередньої, майже столітньої мурашиної праці української еліти» [211, с.60-65].

Відповідно «підмурівок» для формування національної еліти Волині був закладений в попередні епохи нашої історії. Виділимо найважливіші аспекти, що пов'язані з елітотворення. Перший – це стара еліта, волинські інтелектуали, політики, громадські діячі, митці, релігійні діячі, в яких

внаслідок національно-демократичної революції змінився світогляд, сформувались патріотичні переконання, яким належить організація українських установ, налагодження політичного руху, а також величезний доробок у розвитку суспільної думки, науки, культури свого народу і світової. Проте визнаємо той факт, що їх було небагато. Другий – взаємодія національних еліт Волині й інших регіонів України, прибуття іммігрантів з інших українських земель та їх діяльність на волинських теренах.

Процес формування політичної еліти України складний та дискусійний. В історії становлення західноволинської національної еліти можемо прослідкувати кілька основних періодів, які в той чи інший спосіб найбільш яскравіше відображають становлення провідної верстви населення волинського краю. Першим історичним етапом можна означити період Київської та Галицько-Волинської держав. Саме в княжі часи почала формуватись національна ментальність [37, с.39]. Наступний етап, це є українсько-литовський період до Люблінської унії 1569 р.; українсько-польський період – аж до другого поділу Речі Посполитої 1793 р.; від 1793 р. до 1917 р. в складі Російської імперії; безпосередньо 20-30 рр. ХХ ст. [42, с.33]. Зазначимо, що особливості формування української інтелігенції Західної Волині на початку ХХ ст. визначалися, насамперед, соціально-політичною ситуацією, що склалася у краї внаслідок важливих історичних подій – Першої світової війни, відродження української державності (1917–1921 рр.) та розгортання національно-визвольних змагань. Проголошення ЗУНР, її діяльність, Акт Злуки, все це не могло не вплинути на формування національної еліти.

Варто підкреслити те, що українська нація не раз втрачала свою еліту. Наприклад, тоді, коли нащадки старовинних українських родів сполонізувалися, а після Переяславської ради 1654 р. – зрусифікувалися. Опісля Жовтневого перевороту 1917 р. – більшовицький режим вдався до тотального нищення української еліти, вдаючись до жорстоких репресій. Не дуже легшим було її становище й під іншими окупантами [289, с. 62].

Зазначимо й те, що польська влада на Західній Волині у міжвоєнний період ХХ ст. вдавалась до різних способів, щоб лишити українців проводу. Наприклад, для нищення політичної еліти створювала концтабори, самий страшний – Береза Картузька.

Згідно із заниженим даним перепису 1931 р. українці були найчисельнішою національною меншиною Польщі й налічували 3,2 млн., тобто 10 % населення. У Західній Волині українці, як правило православні, становили майже 70 %, а поляки – всього 16,6 % [44, с.30].

Зрозуміло, що така структура національного складу населення Волині сприяла творенню власної національної провідної верстви і, в той же час, була винятково несприятливою для політики колонізації, оскільки це була територія абсолютного переважання українців, на якій вони до того ж проживали компактно.

У 1930-х рр. кількість української інтелігенції Західної Волині не перевищувала 10-15 тис., тобто менше 1 % українців краю. Відтак сама соціальна структура волинського українства, з його слаборозвиненим національним пролетаріатом, політично інертним селянством, яке становило більшість населення, не сприяла політичній активізації її інтелектуального проводу [41, с.54]. В той же час, викликає сумнів уведена в науковий обіг статистика, бачимо, наскільки різні наводяться відсотки. Це явно занижений показник. Адже, будь-які підрахунки в цьому напрямку можуть бути лише умовними, оскільки тогочасна статистика не залишила відповідних відомостей, оперуючи здебільшого приблизними загальними або й вигаданими показниками. Зауважимо те, що заниження кількісного складу української інтелігенції було співзвучним з планами польської влади, зокрема, щоб швидше асимілювати край.

Саме бездержавність «гальмувала» можливості української еліти виконувати свою основну функцію – політичну. Тому українським діячам прийшлося працювати в інших сферах суспільства. В цей період до нечисленної власне української еліти належали представники буржуазії,

вчителі, лікарі, митці, священнослужителі. Вони ставали лідерами політичних партій, громадських об'єднань, носіями ідей національного відродження та створення суверенної держави. Саме цій еліті, вдалося пробудити національну свідомість народу, спонукати його до боротьби за відновлення державності. Колоніальний статус Західної Волині, асимілятивний характер урядової політики Другої Речі Посполитої стримували розвиток національного життя і звужували соціальну базу місцевої еліти. Як приклад підтвердження цього – асиміляційний виступ польського посла Я. Гофмана в сеймі, про те, щоб національні меншини об'єднати з поляками [290, арк.13]. Існував стереотип «великої і могутньої Польщі», який проявлявся і в шовіністичних закликах: «Польща є там, де проживає хоча б декілька поляків» (заявки соціалістів) [27, с.156]. До речі, польська влада заборонила навіть вживати термін «українці», а самих українців почали переконувати, що вони місцеві поляки, тільки зрусифіковані попередньою владою [63, с.22]. Вже 21 травня 1921 р. волинський воєвода видав розпорядження про заборону української мови на території воєводства у всіх державних установах [264, с.14]. Поневолювачі добре розраховували, що якщо зникне мова, то перестане існувати нація.

Як бачимо, що без національно свідомого та політично активного провладу українське населення Волині не змогло б вирішувати проблеми етнічного самозбереження, задоволення освітніх, культурних і релігійних потреб, зміцнення економічного становища.

Можемо назвати два головні чинники, які спричинили та посилили процес формування національної еліти у міжвоєнний період ХХ ст. у Західній Волині. Це зокрема, у Волинському воєводстві переважно проживали українці, а по-друге, антиукраїнська політика польської адміністрації, сприяла об'єднанню більшості українців для спільної мети: боротьби за свої громадянські права та захист інтересів народу. Адже, Друга Річ Посполита не виконувала міжнародних домовленостей щодо забезпечення правового статусу національних меншин [291, с.130-133].

Українській еліті Західної Волині фактично було закрито шлях до участі в адміністративно-управлінській сфері. Наведемо такий приклад, адміністративний апарат Волинського воєводства складався майже виключно із поляків. Так, у 1923 р. із 283 осіб, які працювали у воєводському і повітовому управліннях – 274 за національністю були поляками. До речі, це були вихідці із центральної Польщі, які не знали місцевих умов, традицій, української мови. Поляками були всі вищі функціонери поліції [292, с.22]. Отож, серед чиновників Волинського воєводства українців майже не було.

Якими ж були джерела формування національної еліти? Важливими з цього приводу є міркування З. Пеленського: «До 1939 р. на західноукраїнських землях було в головному п'ять джерел повстання й наростання кадрів української інтелігенції: священницька та учительська родина, заможне і середнє селянство, вільні професії (адвокати, лікарі, інженери, купці тощо)» [293, с.510]. Щоправда, наведені приклади здебільшого відтворюють специфіку формування інтелігентського середовища Східної Галичини, де родини греко-католицьких священників традиційно давали найбільшу кількість кваліфікованих кадрів із спеціальною і вищою освітою. Натомість, на Західній Волині традиційно переважало освітянське середовище. Відомих священницьких родин Волині не так багато, назвемо, як приклад, родину Шумовських на Дубенщині.

Джерелами становлення української еліти Західної Волині були: українські родини, освітні заклади, в тому числі і духовні, громадсько-політичні, релігійні та молодіжні організації, іммігранти з Наддніпрянської інтелігенції та монастирі краю.

Важливим є педагогічний феномен української родини як першоджерела та основи виховання елітарної особистості, ефективного засобу формування національної свідомості, утвердження норм і цінностей української ментальності. Аналіз спогадів Ю. Шумовського «Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священницької родини на Волині» підтверджує пріоритетність сім'ї у процесі національного виховання особистості, особливо якщо це

священицька родина [294]. Патріархом родини був Федір Шумовський, який був сином священика с. Нападівка Кременецького повіту [295, с.756] та зумів виховати стількох інтелігентів. Його син Арсен Шумовський (1887-1967) був відомим інженером, дослідником зварювання металів. Середню освіту здобув у Рівному, а вищу, спочатку у Петербурзькому технологічному інституті, а потім у Київському Політехнічному інституті. Був мобілізований до російської армії. В грудні 1917 р. перейшов на службу до війська Генерального Секретаріату в Києві. За часів гетьмана П. Скоропадського працював на залізниці та разом у Київській Політехніці. В 1920 р. був урядовцем при головному Комісарі УНР в Житомирі [296, с.135]. За порадою професора Патона, під чийм керівництвом він мав змогу працювати, А. Шумовський покинув Україну та прибув до Праги в 1921 р., а згодом переїхав до Польщі [297, с.151]. Найдовше працював на керівних посадах на державній фабриці паровозів у Хжанові в Польщі [296, с.137].

Юрій Федорович Шумовський – археолог, православний священик. Навчався у Дубенській гімназії та Кременецькій духовній семінарії. Закінчив Варшавський університет у 1934 р. У 1934-1938 рр. делегат із Волині Варшавського археологічного музею. У 1938 р. закінчив археологічний факультет Варшавського університету. Серед документів священика є копія «Розпорядження канцелярії св. Синоду св. Автокефальної православної церкви у Польщі» про призначення Ю. Шумовського вчителем Закону Божого в семикласну державну чоловічу гімназію в м. Дубно. Також отця Юрія було призначено другим священиком в соборі міста та військовим, тюремним та шпитальним капеланом [298]. За часів німецької окупації Ю. Шумовський був директором Рівненського обласного музею. Після евакуації музею вчений зі своєю дружиною опинився в Західній Німеччині, потім працював з 1949 р. у Франції військовим капеланом. Юрій Шумовський став першим українським вченим, що досліджував Африку. В 1951-1956 рр. за дорученням Французького Інституту Чорної Африки в Судані провадив археологічні розкопки в Африці, був директором музею у

Бамако. Опублікував нарис «Під гарячим сонцем Африки» (1956 р.). Ю. Шумовський дійсний член НТШ (з 1958 р.). В 1957 р. Шумовський залишив Африку й оселився в США. На американському континенті він був викладачем в кількох університетах, зокрема, викладав антропологію, еволюцію людства, історичну геологію, доісторичну археологію, історію культури слов'янських народів, археологію України. Найдовше він працював у Фордгамському університеті (Нью Йорк). Також брав участь в міжнародних конгресах, симпозиумах у Польщі, Сенегалі, Алжирі, США, Канаді [299, с.247].

Ще одна представниця великої родини Анастасія Шумовська (1889-1985) вчителька та піаністка. Анастасія була вчителькою у духовному училищі в Кременці. Потім вчителювала в Мізочі на Волині.

Інша дочка Олександра Шумовська (1896-1985) була співачкою, піаністкою, композитором та педагогом. Сестра Олександра закінчила Духовну єпархіальну семінарію у Кременці, а потім Блудовське Братство в Острозі, а згодом зробила шалену кар'єру співачки в Парижі. Найдовше працювала в Парижі професором консерваторії.

Павло Шумовський (1899-1983) професор, доктор агрономії, дослідник-андролог. Член-кореспондент Французької Академії Наук.

Інший син – Петро Шумовський (1903-1966) доктор медицини. Він шкільні роки провів у м. Острозі. Будучи учнем Острозької гімназії у 1917-1918 рр., він брав участь у національно-визвольній революції, як член Січі ім. Івана Богуна [294]. Працював лікарем в Данії, Польщі, Австрії та Англії. Любитель-дослідник української історії [296, с.137]. Він є автором монографії «Остріг», яка вийшла друком в 1964 р. в Англії, потім Канаді [300, с.203].

Родина Шумовських залишила помітний слід в історії Західної Волині. Аналізуючи долю кожного з дітей цієї великої священницької родини з Мирогощі, можна стверджувати, що вони «розкидані» по світу, своїми діями прославляли свою знедолену Батьківщину та свій багатостраждальний народ.

А скількох патріотів виховала родина Козубських. Трагічною була доля цієї шляхетної сім'ї, яка постраждала в національно-визвольній боротьбі як проти Польщі, так і проти більшовицької Росії. Вся родина вписала не одну сторінку в історію нашого краю. Для влучної характеристики участі цієї родини у національно-визвольних змаганнях за незалежність України можемо написати таке гасло: «Здобудеш Українську державу або згинеш в боротьбі за неї» [289, с.111]. У цій патріотичній родині життя за Батьківщину віддали батько, син і два зяті. А поневірянь зазнали і чоловіки, і жінки, і діти. На муки й на смерть Козубські йшли з думкою про Україну. Життя цієї родини є дзеркалом трагедії кількох поколінь інтелігенції, яка волею долі пов'язана з нашим краєм.

Ще однією званою родиною Західної Волині було сімейство Струтинських-Черкавських. Берегинею роду була Ольга Струтинська. Вона походила з давньої української священицької родини, була дружиною протоієрея Івана Струтинського, настоятеля собору м. Дубно. Під час революційних потрясінь початку ХХ ст. отець Іван помирає. Вдова Струтинська з дітьми переїзжає до Кременця. В Ольги Струтинської було три дочки. Чоловіки кожної – відомі українські діячі. Маріїн – Михайло Черкавський (педагог, просвітянин, сенатор польського парламенту), Лідії – Валентин Садовський (міністр УНР в уряді В. Винниченка, професор Українського вільного університету в Празі), Ганни – Петро Рошинський (доктор медицини, знаний громадський діяч) [88, с.155]. Завдяки родинному вихованню в українських сім'ях плекалась національна еліта.

Західна Волинь, була переважно аграрним краєм, більшість населення проживало в селах. Тому чи не найгіршою була ситуація із творенням інтелігенції у волинському селі. Головна перешкода – масова неписьменність. Характеризуючи процес творення сільської інтелігенції, доречно привести вислів М. Сивіцького, який у своїй книзі спогадів «Записки сірого волиняка» стверджує: «І все ж таки молода українська інтелігенція на Волині була. Її творили самоуки, виховані літературою. Відчувалися в їхній

освіті прогалини, брак систематичності, зате були патріотизм і запал, які потрапляють кожную силу вдесятирити. Було їх замало, та добре те, що вони взагалі були, бо з іскри розпалюється полум'я. Як прийшла пора, воно загорілося там, де ніхто й іскри не бачив» [86, с.46].

Варто звернутися до навчальних закладів Західної Волині, в тому числі Кременця, як основного джерела поповнення інтелігенції. Під час української революції 1917-1921 рр. стало можливим відкриття української гімназії, згодом перейменованої в ім. І. Стешенка. Вона стала осередком патріотичного виховання молоді, тобто майбутньої державницької еліти. Зокрема, Міністерство народної освіти УНР погодилось на відкриття в Кременці 1 жовтня 1918 р. державної української гімназії [301, арк.2]. На підставі прохання Кременецької «Просвіти» Міністерство дозволило присвоїти їй ім'я одного із активних діячів УНР, міністра освіти Івана Стешенка [302, арк. 38]. Необхідно підкреслити, що відкриття гімназії стало неординарною подією у житті краю, адже у місті не було жодного середнього навчального закладу із рідною мовою навчання. До речі, саме в гімназії стало обов'язковим вивчення української мови та історії України [303, арк.10]. Відповідно, в подальшому це відіграло позитивну роль, адже майбутня еліта виховувалась та навчалась в українському середовищі.

Слід, охарактеризувати педагогічний колектив гімназії, який був осередком формування та діяльності національної еліти. Згідно розпорядження Міністерства першим її директором був призначений Сергій Міляшкевич. Він понад 10 років був на чолі закладу. У 1930-х рр. директорами були І. Рей та Л. Концевич. На основі, знайденого в архіві штатного розпису гімназії, можемо назвати педагогів, які працювали тут. Вчитель історії та географії – А. Куц, вчитель української мови – С. Дяков, вчитель алгебри і фізики – В. Кавун, вчитель геометрії – В. Янович, вчитель природознавства – В. Сахно, вчитель німецької мови – Є. Білінський, вчитель французької мови – К. Міляшкевич, вчитель малювання – В. Галко, вчитель співів, відомий композитор – М. Вериківський, релігію викладав – священник

Г. Боришкевич [301, арк.68]. До речі, директор приймаючи вчителів на роботу, враховував знання української мови [304, арк.4].

Вчителі гімназії були одними із засновників вчительського союзу в м. Кременці [304, арк.44]. Цей союз на своїх з'їздах піднімав питання пов'язані з навчанням і вихованням учнів [303, арк.14]. Таким чином, діяльність цього об'єднання була важливою у гуртуванні національної освітянської еліти.

З метою пропагування національних цінностей в гімназії була створена лекційна комісія. Її члени, на прохання «Просвіти», організували курси українознавства, які відвідували не лише учні, але й дорослі жителі міста [301, арк.58]. У вихідні дні читались лекції для громадськості з проблем політичного становища в Україні та світі у цей час [301, арк.32].

Свідченням того, що цей навчальний заклад був джерелом поповнення української еліти Західної Волині є його знані вихованці. Серед випускників гімназії знаходимо ім'я ще маловідомої на той час поетеси Оксани Лятуринської. Також один з найвідоміших випускників цього закладу, визначний письменник – Улас Самчук [88, с.31]. Випускники Кременецької української гімназії проявили себе на ниві письменництва, освіти, культури. Багатьох з них переслідувала і польська, і радянська окупаційні влади. Безпідставно на різні роки в'язниці і заслання були засуджені Марія Цимбалюк-Кавун, Олекса Волошин, брати Сергій та Петро Кондративи, ряд інших. Чимало колишніх гімназистів полягло у борні з німецьким окупантами, серед них брати Ярослав і Ярополк Вітенки. Багато гімназистів вимушені були емігрувати за кордон і там поневірятися на чужині. Але незважаючи на все, це були сильні духом люди, які понад усе в житті, любили свою Україну і служили її народу [305, с.168]. Це була українська еліта, вихована в патріотичному дусі у стінах гімназії.

Матеріальне забезпечення українських шкіл теж було вкрай поганим, не вистачало карт, таблиць та іншого методичного забезпечення [269, с.151]. В таких умовах навчалась майбутня еліта. Тому розуміючи роль освіти у

вихованні молоді генерації, українські громадсько-політичні діячі намагались підтримувати школи. Наприклад, Рівненська «Просвіта» тісно співпрацювала та здійснювала утримання місцевої української гімназії, а її директор Ф. Пекарський входив до складу ради товариства [306, арк.95]. Серед українських навчальних закладів ще працювала гімназія в Луцьку.

Джерелом поповнення української духовної еліти була православна семінарія в Кременці, що у Волинському воєводстві. Молода генерація українського духовенства, яка виховувалась в семінарії, ще під час навчання мала змогу осягнути основи українського національного світогляду, пережити в молодому віці хвилини відчуття єдності з своїм народом, перейнятися його минулим і майбутнім, забажати служити йому, Богові й рідній церкві. Цьому сприяли такі наставники, як В. Біднов, М. Кобрин, Ф. Кульчицький. Важливу позицію у формуванні національної еліти посідали релігійні організації, зокрема, Товариство імені Петра Могили, яке працювало для оборони давніх традицій українського православ'я, видання рідною мовою богословських книг. Головою товариства став сенатор С. Тимошенко, а секретарем І. Власовський. Саме ця інституція змогла завоювати довіру православних та очолила український церковний рух. Відповідно, саме навчальні заклади відіграли важливу роль у творенні еліти. Це було вагоме джерело поповнення її складу.

Як вважають волинські дослідники М. Кучерепа, В. Дмитрук, В. Прокопчук, поштовхом до політичної самоорганізації українців, переломним моментом у політизації інтелігенції Волині, виробленні її ідейних засад стали парламентські вибори 1922 р. На відміну від Галичини, де українці бойкотували вибори, нечисленна західноволинська українська інтелігенція в рамках Блоку національних меншин утворила автономний Український виборний комітет Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся. На чолі його стали Павло Васильчук з Холма і Михайло Черкавський, директор вчительської гімназії з Дерманя [307, с.22]. Таким чином відбувалось становлення політичної еліти волинського краю. Згодом, українські депутати

сейму та сенату стали визнаними лідерами серед волинян. Зауважимо, що перешкоди з боку влади, особливо під час виборів, були значними. Зокрема, у виборчі комісії надсилались інструкції, щоб отримати найбільше голосів для поляків [308, арк.3]. Не зважаючи на це політична еліта вчилася захищати інтереси своїх земляків в умовах бездержавності. Її громадянська активність була зумовлена дискримінаційною політикою влади та політичною пасивністю певної частини населення, яку потрібно було скерувати у русло енергійної суспільної діяльності.

Прикро, але необхідно відзначити й той факт, що політична еліта була розділена на різні табори, зокрема, націоналістичний, який відстоював інтереси свого народу та мав на меті здобути незалежність для нього. Це такі діячі, як Р. Бжеський, Б. Козубський та інші, а також сюди віднесемо оунівців. Другий – угодовський, який співпрацював з польською владою, відповідно підтримував політику асиміляції. До них належать, зокрема, П. Певний, С. Скрипник, Є. Богуславський, М. Тележинський, А. Волинець та інші. Багато хто із них належав до колишніх прихильників Симона Петлюри. До третього табору віднесемо тих, хто підтримував зовнішні сили, наприклад, комуністів. Найбільш відомою на Західній Волині діячкою КПЗУ була О. Платонова. Відповідно такий розкол негативно позначався на самій еліті та послаблював її можливості вирішувати проблеми свого народу. Проте важливим є те, що українська політична еліта сформувалась і мала свою позицію в суспільстві.

Підвищенню культурного рівня української еліти сприяла преса. Періодичні видання виходили у Луцьку, Рівному, Кременці, Володимирі-Волинському, Дубно, Костополі, Здолбунові. Саме вони несли національну ідею, сприяли формуванню почуття національної самоповаги тощо.

У воєводській звітності майже зовсім відсутні дані про державне інвестування або ж кредитування головних осередків інтелігенції у громадсько-культурній сфері: культурно-мистецьких закладів, бібліотек, музеїв, театрів, книгарень. Відсутність фінансування значно обмежувала

діяльність таких організацій. Звичайно, це не сприяло творенню національної інтелігенції. Проте, знайшлися українські провідники, які на добровільних засадах зуміли організувати роботу громадських товариств. Вони розвиваючись в умовах панування польської державно-політичної системи, суттєво впливали на пробудження й активізацію національної свідомості українства, сприяли соціальному захисту та розвиткові освіти, культури населення краю, що зазнавало асиміляції, окатоличення та дискримінації. Зрештою, сприяли формуванню ідейних переконань та патріотизму національної еліти.

Зазначимо, що з усіх товариств на Волині в міжвоєнний період ХХ ст. особлива роль відводилась «Просвіті», без діяльності якої був би неможливим національний поступ українців. Вона виступала рушійною силою у боротьбі вітчизняної інтелігенції за українську мову, освіту, культуру. Діяльність просвітян засвідчує готовність волинян змагатися за свої національні і громадянські права, за побудову власної незалежної держави. Навколо громадських об'єднань згуртувалась українська інтелігенція. Саме для того, щоб ослабити національну еліту влада вела активну боротьбу з українськими товариствами [309].

Вагому роль у формуванні еліти відіграли пластунські організації. Їх діяльність була різнобічною, зокрема, пластуни відвідували загальні збори «Просвіти», виступали з гімнастичними номерами на вечорах товариства, допомагали під час проведення просвітянських свят для бідних дітей, збирали кошти на літературу для бібліотек, упорядковували могили, працювали на будівництві «Народних домів».

Завдяки сприянню «Просвіти» пластовий рух швидко поширюється на Волинських землях. Протягом 1922-1924 рр. пластові гуртки виникають при гімназіях і школах в Острозі, Радивиліві, Луцьку, Здолбунові, Ковелі, Рівному, Городку, Кременці і т.д. Цей процес тривав практично до початку 30-х рр. Він не припинявся навіть за умов підпільної діяльності, коли в 1928 р. пласт на Волині заборонили. За підрахунками дослідників протягом

20-30-х рр. ХХ ст. у краї активно працювало понад 70 пластових осередків, в яких було об'єднано кілька тисяч сільської молоді, сотні учнів шкіл і гімназій, студентів і незначна кількість робітничої молоді. Саме навколо них гуртувалося чимало прихильників пластових ідей [310]. Це теж була майбутня українська еліта, причому морально та фізично загартована.

З 1920-х рр. з'являється ще одне джерело поповнення волинської еліти – іммігранти. Більшість із них були активними учасниками національно-визвольної боротьби і після втрати державності змушені були шукати порятунку в еміграції. Опинившись на Західній Волині, уродженці Наддніпрянської України з новими силами взялися готувати ґрунт для боротьби за майбутню державу у відносно інертному в плані політичної активності середовищі західних волинян. Наслідком їхньої діяльності стало пробудження національної свідомості населення цієї частини Волині та втягування його у вир активного політичного життя на захист національних інтересів [74, с.4]. Зауважимо, що приблизно 90 % української еміграції в Речі Посполитій у 20-х рр. ХХ ст. складала особи, пов'язані з Українською Народною Республікою, її державними органами [122, с.653]. Хоча українська еміграція була різнобарвною, але характеризувалася спільною ідеєю української державності. Також слід врахувати і колишніх воїнів УНР та УГА, які були інтерновані у табори, але потім отримали волю. Отже, важливе значення мав і цей фактор поповнення лав національної еліти.

Звернемо увагу на те, що на Волині була значна кількість монастирів. І ще одним джерелом формування національної еліти були чернечі обителі краю. Їх було чимало, зокрема, Почаївський, Дубенський, Загаєцький, Мілецький та інші. Значну роль у формуванні еліти відіграла Почаївська лавра, через церковні навчальні заклади якої пройшла частина інтелігенції міста Кременця та повіту. Адже, Свято-Успенська Почаївська лавра, яка є одним із найбільших релігійних центрів України, відіграла певну роль у розвитку освіти, причому не тільки опосередковано, через літературу, яку

видавала, а й шляхом створення навчальних закладів. Серед цих шкіл, наприклад, діяла Почаївська вища початкова школа [311, с.138].

Наведемо приклад, що в стінах монастирів формувались духовні наставники нації. В Загаєцькому монастирі у 1922 р. зустрілися, на той час уже відомі в краї релігійно-громадські діячі, які в силу політичних катаклізмів початку ХХ ст. опинилися на Кременеччині і яким судилося відіграти першорядну роль у церковному житті Волині в передвоєнні роки. Це були Олександр Громадський, тодішній ректор Кременецької духовної семінарії, що одночасно очолював Волинську Духовну Консисторію і Петро Сікорський, який у 1908-1918 рр. працював у Київській Духовній Консисторії, а в роки української революції був начальником господарського відділу Міністерства ісповідань (1918-1919 рр.) і віце-директором Департаменту загальних справ (1919-1921 рр.), що з урядом УНР емігрував до Польщі і оселився у Кременці. В 1922 р. у Загаєцькому монастирі Громадський приймає чернечий постриг з іменем Алексій, де відразу ж був возведений в сан архімандрита [312, с.38-39]. П. Сікорський у цьому ж році і у цьому ж монастирі приймає постриг з ім'ям Полікарп, де був висвячений у ієромонаха [313]. Саме зазначені факти є свідченням того, що монастирі були джерелом формування духовної еліти Західної Волині.

Завершуючи огляд ситуації, що складалася у середовищі різних груп української інтелігенції протягом міжвоєнного періоду, слід окремо виділити ще одну її частину, яка належала теж до проводу суспільства – це науковці, літератори, діячі культури і мистецтва. Вона була найменшою за кількістю. Творча інтелігенція протягом досліджуваного періоду лише формувалася, це пояснювалося практично відсутністю на Західній Волині спеціальних навчальних закладів мистецького спрямування. Окрему сторінку в мистецьке життя Волині вписали художники, прозаїки та поети, чий життєвий шлях та творча спадщина тісно пов'язані з волинським краєм. Представником мистецької еліти краю був живописець Олександр Якимчук [314]. Варто назвати ще одне забуте ім'я талановитого волинського художника Ніла

Хасевича – неперевершеного майстра екслібрису, чудового графіка [315, с.255]. Переважно серед творчої інтелігенції були самоуки, які натхненно та наполегливо удосконалювали свою майстерність. Але саме ця частина інтелігенції, займала провідні позиції у політичному, культурному та економічному житті тогочасної Західної Волині.

Знаковим є те, що на волинській землі формувались патріоти України, борці за її незалежність. Вони відстоювали свої переконання та інтереси свого народу, словом, творчістю, громадською роботою, та іноді зі зброєю в руках, при цьому жертвуючи своїм життям. Саме на Волині розпочав свою діяльність повстанський отаман Тарас Бульба-Боровець. Жертвованою громадською та революційно-політичною діяльністю серед робітництва здобув повагу на Поліссі й великій частині Волині. На початку 30-х рр. ХХ ст. Т. Бульба-Боровець взявся організувати на Волинському Поліссі Українське національне відродження, що ставило за мету підтримувати традиції УНР [316, с.5]. Він сам очолив організацію. За його словами, УНВ було невеликою просвітньою підпільною організацією, яка ставила перед собою завдання реорганізуватись в майбутньому у військово-революційну формацію [317, с.99]. Однак довести до кінця задуману справу щодо поширення цього патріотичного руху йому не вдалося, тому що польська окупаційна влада не тільки заарештувала його 1934 р., а й виселила з рідних місць далеко на захід. Побував він і в концтаборі Березі Картузькій [316, с.5]. Діяльність Т. Бульби-Боровця зафіксована в документах польських спецслужб, зокрема, «Донесення таємного співробітника польських спецслужб про події в Бистричах» від 1934 р. говорить про те, що отаман передавав у своє рідне село книги з історії України та пропагандистські українські календарі [151, с.29]. Як бачимо, з наведеного прикладу, що на Волині були можливості для формування національної еліти, якій не байдужа доля народу і в якій було велике бажання бачити Україну самостійною державою.

Отже, з вище зазначеного, виникають наступні висновки. Незважаючи на те, що українці були національною меншиною в Польській державі, яка проводила супроти них асиміляційну політику, їх компактне розселення, значна чисельність і демократична конституція 1921 р. створили об'єктивні умови для їх національного розвитку та створення провідної верстви.

Джерела її становлення, а власне і соціальна природа інтелігенції, безпосередньо пов'язані з тогочасним становищем волинського краю. Оскільки необхідно було боротись за свої права, то українська еліта набувала такого досвіду. Вона намагалась згуртуватись та об'єднатись навколо національної ідеї. В умовах польського панування найбільш яскраві представники еліти своєю працею і громадсько-політичною діяльністю пробуджували у волинян національну свідомість й організовували земляків на захист своїх інтересів. У Західній Волині у цей період сконцентрувався найбільш національно свідомий елемент, який зумів себе проявити у різних сферах суспільства.

Звернемо увагу й на те, що наслідки діяльності еліти на волинських землях були очевидні. Саме Західна Волинь у 20-30-і рр. ХХ ст. переживає хвилю національного пробудження та небачену до цього часу політичну активність населення, і стає одним із тих регіонів України, де в міжвоєнні роки, після поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., закладалися ідеологічні й духовні підвалини майбутньої держави. Ця споконвічна українська земля, протягом двох десятиліть розділена державним кордоном на радянську і польську частини, у міжвоєнні роки була теренами гуртування національних сил [91, с.71]. Тут активізується робота політичних партій, громадських організацій, налагоджується функціонування кооперативних установ, виходить україномовна преса. При цьому слід зауважити, що формування національної еліти відбувалось в умовах репресій з боку польської влади.

В той же час існувало чимало чинників, які гальмували становлення української інтелігенції як окремої соціальної групи. Насамперед, це

полонізаційна політика, репресії влади проти проводу українців, дискримінація українців в галузі освіти, скрутне матеріальне становище основного загалу українського населення.

Також можемо стверджувати, що генезис української національної еліти в контексті вітчизняної історії відбувся продовж тривалого періоду, протягом якого вона виділилася як окреме коло людей, сформувався її менталітет, склалися основні принципи світогляду, ідейні переконання, готовність до самопожертви. Еліті були притаманні такі риси, як політична активність, патріотизм, національна гідність, колосальний запас соціальної енергії, багатовекторність діяльності, адже проявила себе одночасно в декількох напрямках, дійсний ентузіазм.

В умовах бездержавності України того часу є всі підстави говорити, що її еліта існувала. Так, вона не виконувала управлінських функцій, тому що не було держави, був чужоземний управлінський апарат, до роботи в якому українців фактично не допускали. Але волинська інтелігенція зуміла реалізувати себе без держави, спонукаючи українців до боротьби за свої права. Без перебільшення зазначимо, що саме національна еліта своєю напруженою працею сприяла пробудженню регіону від пасивності, відродила властивий Волині дух незалежності, повернула волинських українців до думки про активний захист своєї надзвичайно багатой історії та культурної спадщини. Зауважимо, що те, що сформована у міжвоєнний період ХХ ст. на Волині проявила себе і в роки Другої світової війни. Насамперед, це діяльність націоналістичного Руху Опору.

Зрозуміло, що формування української національної еліти – одне з важливих завдань сьогодення. Погоджуємось з думкою В. Єшкілев, що «...існування еліти досі визначається не як наявність, а як проблема» [318, с.51]. Ідеологічну трансформацію суспільства в Україні має поширювати верства, яка б поєднувала у собі інтелект, духовність, патріотизм, могла бути взірцем для загалу й повести його за собою. Державі потрібна власне національно забарвлена еліта, яка є професійно відповідальною, відданою

своєму народові. Потрібно відзначити й те, що елітотворчі процеси є довготривалими, як про це свідчить минуле. На сьогоднішній день в Україні склалась складна ситуація навколо наукової еліти, вона разом із суспільним авторитетом, а з ними і вчителі, вихователі, інженери, втратили підтримку суспільства, яке більше не сприймає їх як органічну частину себе. І, зрозуміло – не сприймає їхні досягнення, як свої власні. Люди більше не пишаються досягненнями українських науковців, а ще не знають про них.

Доцільним у підсумках навести роздуми С. Макарчука з його статті «Західна Волинь у 20-х-30-х рр. ХХ ст. (Етносоціальні та політичні відносини в краї)». Автор зазначає, що панування українського мовнонаціонального почуття на Волині досить давнє в часі. «Принаймні з ХVI ст. його підтверджує Пересопницьке Євангеліє, що стало його виявом в середовищі православного духовенства. З кінця ХІХ ст. глашатаєм того чуття була волинянка Леся Українка. Тоді ж його глушила православна рать Русской православної церкви та російські політичні жандарми. Знову ж воно почало воскресати в роки Першої світової війни, а особливо в роки української національно-визвольної революції 1917-1920 рр. за часів Української Народної Республіки, що декларувала повстання української держави, підписала Берестейський мир з державами Центрального блоку, що передбачав віднесення західних українських земель до УНР, включаючи Холмщину і Підляшшя, відчуття українською Волинню приналежності до Української держави гетьмана Павла Скоропадського, а після того – від кінця 1918 р. і до весни 1920 р. до Української Народної Республіки Директорії. Після горезвісного Ризького миру на Волині отаборилася велика група політичних і військових діячів УНР Директорії...» [98, с.61].

Підкреслимо, що в Україні склалася швидше формальна еліта, яка відповідає лише частковим мірилам приналежності до проводу. Вона є поляризованою, більшість з цієї еліти прийшла до влади використовуючи популістські гасла та сумнівні за походженням кошти. Так, В. Липинський у свій час писав, що «кожне національне відродження починається з

відновлення структури еліти». Досить складний процес національного відродження в Україні за роки її незалежності ще не виробив чітких механізмів формування національної еліти, метою якої буде служіння українському народові, його національній безпеці та процвітання [319, с.338]. Над цим слід задуматись, тому що, насамперед, політична еліта керує країною, від неї значною мірою залежить стабільність державного та суспільного розвитку як у внутрішньому, так і у зовнішньому його вимірах. Зараз маємо досить джерел для того, щоб плекати свою національну еліту, яка характеризуватиметься не лише наявністю капіталу, але поєднуватиме в собі кращі інтелектуальні та моральні характеристики. Тим більше, що досвід для цього маємо – міжвоєнна Волинь ХХ ст.

3.3. Соціальне становище та пріоритети української інтелігенції

Волинська еліта міжвоєнного періоду ХХ ст. була нечисельною, проте творила окрему верству та займала певне становище у суспільстві.

За слушним спостереженням Г. Касьянова, на початок ХХ ст. вже припадає «період активної саморефлексії інтелігенції, її самовизначення в системі соціальних координат, пошуку свого місця в суспільстві» [215, с.20]. А це свідчить про те, що соціальна психологія (власне соціальна культура) верстви мала вже певний набір ознак, за якою її можна було ідентифікувати з-поміж інших груп. В даному випадку нас цікавить волинська національна еліта. В цей час вона починає відрізнятись політичною активністю, патріотизмом, національною гідністю, колосальним запасом соціальної енергії.

Будь-яке суспільство складається з безлічі великих і малих соціальних груп. Але соціальну структуру суспільства становлять лише ті з них, які є засадничими в його побудові і визначають відповідні зміни. Соціальні групи посідають різні місця в ієрархії суспільства, у диференціації населення за

рівнем влади, добробуту, доходів, освіти тощо. Вони є зв'язані між собою економічними, політичними, культурними та іншими відносинами, є суб'єктами функціонування соціальних інститутів суспільства. Отже, соціальна структура суспільства відображає його об'єктивну диференціацію на великі й малі соціальні групи, що різняться за своїм становищем у системі суспільних відносин [320, с.148]. Розглядаючи в такому контексті волинське суспільство міжвоєнного періоду ХХ ст. можна стверджувати, що воно складалось з різних соціальних груп. Важливу роль в організації життєдіяльності української спільноти відігравала національна еліта, яка виступала захисником прав своїх земляків, репрезентувала їх інтереси.

Слід підмітити те, що на розвиток суспільства міжвоєнної Польщі ХХ ст. чинили вплив чимало факторів. До найголовніших з них віднесемо: утворення держави з трьох різних земель, в кожній з яких склалися свої традиції та способи ставлення до дійсності та в минулому був досвід державотворення; прагнення різних груп змінити своє життя на краще; формування території і кордонів держави, в результаті чого в її складі опинились національні меншини, які не пов'язували свою долю з Польщею; великі відмінності у баченні шляхів розвитку країни між представниками різних політичних таборів [26, с.490]. Відповідно, такі обставини визначали соціальний статус української інтелігенції, якій приходилось боротись за свої права. Інший варіант для еліти, за таких обставин – лояльно ставитись до чужої адміністрації та співпрацювати з нею. В результаті так склалось, що одні представники української еліти боролися з владою, інші навпаки знайшли з нею порозуміння для спільної роботи та життєдіяльності.

У 1930-х рр. кількість української інтелігенції Волині не перевищувала 10-15 тис., тобто менше 1 % українців краю [41, с.54]. Свого часу волинський воєвода Г. Юзевський записав у щоденнику: «Як я вже згадував, українське населення Волині становило понад 80 % жителів воєводства. Переважно це було селянство. Української інтелігенції було дуже мало, а радше – майже зовсім не було» [321, с.76]. Швидше за все таке визначення склалося,

очевидно, під впливом перших загальних вражень воєводи про Волинь, бо вже незабаром після 1928 р. (рік призначення Г. Юзевського волинським воєводою), він заявляв зовсім протилежне [321, с.80]. Тому можемо стверджувати, що національна інтелігенція була і творила окрему верству у суспільстві.

Період після Першої світової війни, а згодом Ризького мирного договору 1921 р. відзначався активним самовизначенням волинської інтелігенції, пошуком її місця стосовно інших груп суспільства, окресленням статусу цього прошарку. Відповідно, соціальний статус – це позиція людини чи групи в суспільстві, яка визначається соціальними ознаками (матеріальне забезпечення, фах, кваліфікація, освіта, політичні можливості) і демографічними особливостями (стать, вік) [320, с.165]. Характеризуючи соціальний статус української еліти Волині, підкреслимо те, що обсяг її політичних та юридичних прав, обов'язків, можливостей, був зафіксований законодавчо (насамперед, це умови Ризького мирного договору, Конституція Польщі), а в окремих випадках – у неписаних нормах і традиціях. Проте, насправді, норми законодавства в Другій Речі Посполитій по відношенню до національних меншин не завжди виконувались. Українські інтелігенти мали можливості обирати й бути обраними до органів влади, здобути освіту, займати робочі місця та претендувати на винагороду, але варто підмітити, що українцям важко було виборювати ці права для себе. Вони прагнули здобути собі високий статус у суспільстві, але це їм не вдалось. Оскільки, в Польщі того часу права національних меншин постійно порушувались.

Належність до еліти може визначатись за певними статусними позиціями (посадами). Разом з тим, при виборі позиційного підходу треба враховувати обмеженість його можливостей, особливо це стосується найбільше локальних еліт [322, с.18]. Звичайно, соціальний статус визначається ще рівнем доходів, рівнем освіти, місцем в структурі влади тощо. Українська інтелігенція таких статків немала. Як засвідчує М. Сивіцький стверджує: «І все ж таки молода українська інтелігенція на

Волині була. Її творили самоуки, виховані літературою. Відчувалися в їхній освіті прогалини, брак систематичності, зате був патріотизм і запал, які потрапляють кожен силу вдесятироти. Було їх замало, та добре те, що вони взагалі були, бо з іскри розпалюється полум'я» [86, с.40]. Приведемо приклад, відомий письменник, був вихідцем із селянського середовища, але «Улас Самчук, селянський син... духовний аристократ, був добрим господарем на гуманітарній ниві України, більше того – його «товар» був конкурентоздатним на світовому ринку ідей...» [323]. У рамках нашого дослідження, основу життєдіяльності національної еліти, як соціальної верстви визначали переважно такі чинники, як освіченість і соціальна активність.

Для того, щоб охарактеризувати соціальне становище української еліти, слід застосувати поняття «соціальний статус». Категорія «суспільний статус» стосується здебільшого оцінки громадської діяльності інтелігента. Тут враховуються здебільшого його стосунки з іншими верствами, моральний авторитет інтелігента, суспільно-політична думка щодо його діяльності, саморефлексія групи в якій він знаходиться. Отож, соціальний статус виступає як визнання й оцінка з боку інших індивідів, це позитивне та негативне враження.

Соціально-професійний статус включає в себе характеристику за різними критеріями, зокрема, рівень освіти; займана посада; ставлення до професійних обов'язків; матеріальне та правове становище. Різновидами соціальних статусів є: економічні (робітник, підприємець, банкір), професійні (вчитель), політичні (демократ, ліберал, націоналіст, комуніст, шовініст), релігійні (священик, віруючі), демографічні (стать, вік, національність), сімейно-родинні (подружжя, брат, син) [320, с.167]. Щодо професійно-фахової структури та національного складу Волинського воєводства і співвідношення між різними професійними категоріями інтелігенції, то привертає увагу найбільша кількість представників педагогічних кадрів, ніж чиновників, представників економічних професій. Значна частина

української інтелігенції заробляла собі на життя освітньою працею. Відповідно, особливе місце серед еліти посідає гуманітарна інтелігенція. Вона найбільш спроможна збудити етнополітичну активність, насамперед, «своїї» групи шляхом апеляції до історичної пам'яті, національних почуттів, формуючи відповідну морально-психологічну атмосферу. Специфікою гуманітарної інтелігенції є те, що в центрі уваги її діяльності є не влада, не виробничі відносини, а людина. Серед інших професій, крім педагогічної, які зосереджуються на людині, на її духовному і фізичному стані, виділяються наукові, мистецькі, літературні, медичні. Саме представники цих спеціальностей предметом своєї діяльності мають виховання особистості, турботу про її психічне та фізичне здоров'я, про інтелектуальне та духовне вдосконалення (зазначимо, між іншим, що в модерний період історії дедалі частіше до гуманітарної інтелігенції відносять духовенство).

Серед дослідників нема єдиної думки щодо того, чи вважати духовенство інтелігенцією. Частина із них у своєму аналізі інтелігенції оминають духовних осіб [324, с.35], мотивуючи це тим, що діяльність останніх, навпаки, суперечила суспільно-політичній та соціокультурній ролі інтелігенції. Інша група дослідників – послідовників соціологічної теорії В. Липинського – апріорі виділяє духовенство, як таке, що становить собою окрему соціальну верству, яка не належить до інтелігенції, а є самостійною групою елітної частини суспільства (тобто духовною владою). Втім, навіть вони визнавали, що священицький стан може бути зарахований до інтелігенції. Зокрема І. Лисяк-Рудницький у праці «Виродження та відродження інтелігенції» у свій час зазначив: «Не забуваймо ще про одне інтелігентське звання: духовенство» [133, с.361-380]. Третя і, мабуть, найменш чисельна група дослідників притримується поглядів, згідно з якими духовенство цілком справедливо можна розглядати як одну із груп інтелігенції [325, с.33-41]. Основним аргументом їхнього підходу є те, що, незважаючи на кон'юнктурне зрощення з бюрократичним апаратом, на антагонізми з різними групами інтелігенції, – священики все ж трансливали

у селянське середовище певні духовні цінності. Окрім того, з останніх досліджень українських учених, таких як Н. Шип [326], Г. Степаненко [327] можна зробити висновок, що сільський клір не був таким вже надто консервативним. Він підтримував ідеї кооперації, освіти, інші прогресивні й суспільно-корисні починання інтелігенції, а часом виступав навіть як єдиний ініціатор цих починань у своїй парафії.

Визнання духовенства однією із частин інтелігенції може відбутися при врахуванні таких чинників: священники володіли певним освітнім цензом і рівнем грамотності, що дозволяло їм, принаймні теоретично, розширювати свою діяльність за рахунок інтелектуальної праці (робота в школах, кооперативах, в «Просвіті»); частина духовенства стояла в опозиції до правлячого режиму й, окрім власних інтересів, відстоювала також права менш захищених верств суспільства; деякі представники духовенства не були такими вже консервативними (чимало із них бажало і вміло пристосуватися до ринкових трансформацій, прислухалося до прогресивних віянь у суспільно-політичному житті, науці, й навіть брало участь у революційних процесах); зрештою, варто також враховувати найпершу виховну функцію священника – трансляцію у суспільство гуманістичних ідей миру і злагоди (попри те, що це іноді заважало реалізації багатьох революційних починань, у цілому треба визнати, що духовенство в свій час уберегло соціум від багатьох кривавих потрясінь). На підтвердження того, що священники є носіями і творцями гуманістичних цінностей свідчить і те, що сучасна російська дослідниця Т. Нікітіна, спираючись на соціологічний підхід, усередині гуманітарної інтелігенції розрізняє декілька підгруп, серед яких є й духовенство [325, с.33-41].

Соціальне становище української еліти визначав набір статусів. В той же час найбільш характерний для конкретного індивіда статус, з яким його ототожнює оточення, називають головним статусом. Головний статус визначає манеру поведінки, коло знайомих, стиль життя тощо [320, с.167]. Проте це твердження не можемо використати по відношенню до волинської

української еліти, оскільки вона володіла декількома визначальними статусами і в цьому проявилась її особливість.

На підтвердження того, що суспільних значимих статусів може бути декілька наведемо приклади. Зокрема, В. Кархут був не тільки добрим лікарем, але й шанувальником мистецтва, колекціонував картини і книжки, та ще був поетом і письменником. Згодом вийшли друком його книжки [159, с.58]. Також Б. Козубський і громадсько-політичний діяч, адвокат, посол до сейму [246, с.13]. Ю. Шумовський – науковець, археолог, православний священник, військовий капелан, публіцист [294]. Також, П. Певний був задіяний у багатьох організаціях, його громадсько-політична робота була надзвичайно активна. Наприклад, П. Певний був головою Волинського українського об'єднання, водночас виконував функції радника Рільничої палати на Волині, в той же час був головою Українського товариства приятелів Ліги народів у Польщі, головою Товариства імені Лесі Українки, також був головним редактором «Української ниви» і членом Управи Союзу журналістів Волині. Тому підтримуємо думку соціолога Роберта Лінтона, який відмічав подвійне значення соціального статусу, підкреслюючи, що кожна людина має певний соціальний статус, відповідно з яким і займає певне місце в суспільній ієрархії й одночасно суміщає у своїй особі кілька статусів [328, с.248].

Для аналізу соціального становища української еліти маємо залучати методологію соціології для всебічного розкриття проблеми. У соціології використовується поняття соціальна позиція. Це поняття відображає усвідомлення особистістю своєї належності до певної спільноти, інтереси і цінності якої людина розцінює як свої власні та прагне реалізувати їх у своїй діяльності. Важливо розуміти, що люди, які об'єктивно за своїм походженням або належністю є членами однієї спільноти, можуть ототожнювати себе з іншою, свідомо відстоювати її інтереси [329]. Підкреслимо й те, що залежно від обставин соціальна позиція може змінюватись. Так, початковий етап громадсько-політичної діяльності

С. Скрипника мав націоналістично-патріотичний характер. Проте, поступово його позиція змінилась, вона еволюціонувала від участі в опозиційному галицькому кооперативному русі до лояльної праці в органах місцевого самоврядування на Західній Волині. Санаційна програма державної асиміляції національних меншин реалізовувалась через «волинський експеримент» воєводи Г. Юзевського польсько-української співпраці, який передбачав залучення петлюрівців до проурядового табору, це С. Скрипника та інших [41, с.57].

Отож, визначаючи ідеали та пріоритети волинської еліти міжвоєнного періоду необхідно наголосити на тому, що частина із них тяжіла до ідеї незалежності, ще частина прагнули хоча би автономних прав для українців. Стосовно відношення до пануючої влади, то еліта поділилась на напрями: перший – угодовства (співпраця), другий – боротьба з владою. Уточнимо, що форми боротьби були різними: від саботажу та виступів на мітингах з критикою влади до терору. В більшості, відзначимо, що переважав тип громадсько-політичного діяча, який мав національно-патріотичний характер.

У підтвердження вище сказаного наведемо приклади. Виступаючи в сенаті 2 березня 1927 р., український посол від Західної Волині, М. Черкавський відзначав: «Україна є тільки одна на цілому просторі українських земель, під усіма займанщинами, під усіма владами. І лише за таку Україну, за Україну соборну, за її природне право до незалежності, до самостійного життя, до її духовного розквіту і матеріального добробуту будуть боротися всі сили української землі». Підбиваючи підсумки роботи парламентарів в сенаті М. Черкавський зазначив, що Українська парламентська репрезентація багато зробила для захисту прав українського народу та якби не перешкоди польської влади, то досягнення могли бути вагомішими [330, с.200].

Як і весь український консервативно-клерикальний табір Б. Козубський, відомий громадсько-політичний діяч Західної Волині, виступав за нормалізацію польсько-українських відносин на засадах

національно-територіальної автономії українських земель у складі Польщі [271, с.92].

Релігійно-громадський діяч, А. Річинський у своєму творі «Проблеми української релігійної свідомості» [6, с.11], аналізуючи національну революцію 1917-1921 рр., підмітив, що «... цим разом визвольна боротьба йшла вже не тільки за розкріпачення національно-політичне та соціальне, а й за незалежність духовну» [6, с.51]. Саме ці переконання А. Річинського були пріоритетними у його світогляді.

Улас Самчук зробив вагомий внесок у культурний поступ волинського краю. Його твори пробуджували й активізували національну свідомість волинян, сприяли піднесенню їх культурного рівня, пропагували українську мову, популяризували національну культуру. Бачимо, на прикладі, діяльності Гомера ХХ ст., як українська інтелігенція сприяла відродженню духовності нації, збереження її ідентичності.

Важливим є те, що на волинській землі формувались патріоти України, борці за її незалежність. Вони відстоювали свої переконання та інтереси свого народу, словом, творчістю, громадською роботою, та іноді зі зброєю в руках, при цьому жертвуючи своїм життям. Саме на Волині розпочав свою діяльність повстанський отаман Тарас Бульба-Боровець [316, с.5].

Прикро, але окремі представники національної еліти не мали своїх державницьких переконань і цим користувалась влада нав'язуючи свої ідеї. Зокрема, своєї церковної міцної лінії митрополит Діонісій не мав, а це використовував польський уряд [331, с.407].

Стосовно ставлення до пануючої влади, то українська еліта поділилась на групи. У дослідженні поділяємо думку М. Гетьманчука, що у політичному житті Західної України визначилися три тенденції: радянофільська, яку активно використовували більшовики; опора на власні сили, продовження боротьби у підпіллі; визнання влади Польської держави. Частина української еліти, що згуртувалась навколо центристських політичних сил, переживала процес переоцінки цінностей та пошуку нових організаційних форм

національно-визвольного руху. Поштовхом до консолідації української еліти став широкий наступ польської влади на всіх ділянках суспільного життя Західної Волині [29, с.236].

Через нечисленність у складі національного проводу українців Західної Волині представників економічної еліти, чиновників, військових можемо пов'язувати політичну слабкість української еліти. Крім того, структура української еліти цього часу відбиває склад нації та є наслідком політики колонізації.

За професійно-фаховим статусом можна виділити такі групи національної еліти Волині: педагоги, медичні працівники, інженери, також інтелігенція зайнята приватною юридичною практикою, до речі, ця професійна група найменше залежала від державних органів, була вільною у виборі суспільної поведінки. Незначною у воєводстві була група науковців та культурно-мистецької еліти. Також окремою групою було православне духовенство.

Становлення української еліти як окремої соціальної групи гальмувало чимало чинників. Насамперед, залежало від асиміляційної політики влади, яка була цілеспрямованою проти українців. Також соціальне становище національної еліти Західної Волині визначалось дискримінацією українців в галузі управління, освіти, культури, скрутним матеріальним становищем основного загалу українського населення. Однак, не зважаючи на несприятливі умови, українська еліта Західної Волині сформувалась як окрема страта суспільства, що мала значний статусний набір в якій входила власне професійна робота та громадсько-політична діяльність. Представники української еліти мали свої сформовані переконання, у більшості із них переважали самостійницькі ідеали. Вони здійснили свій вагомий внесок у процеси творення української державності, сприяли розвитку національної самосвідомості населення Західної Волині. Частина української еліти пішла на компроміс з польською владою, намагаючись таким чином розв'язати «українське питання» – відновлення та побудова держави. Ще частина

національної еліти, згуртована навколо ОУН, не змирилась з підневільним статусом і розпочала збройну боротьбу за визволення народу.

3.4 Полонізація та репресії проти української еліти як цілеспрямована політика держави з метою асиміляції українців

У всі часи найбільшою небезпекою для держави-завойовниці була еліта підневільної країни. Відповідно, все робилось, щоб знищити провідну верству різними методами (асиміляція, фізичне знищення). Для того, щоб тримати у покорі залежні народи створювалась карально-репресивна система, також відбувався послідовний утиск політичного, громадського, культурного, економічного життя місцевого населення, тобто відбувалась поступова колонізація підвладних земель. Річ Посполита не зважаючи на домовленості за Ризьким мирним договором, також обіцянки перед Радою Амбасадорів у 1923 р., що вона надасть автономію українським землям та буде забезпечувати громадянські права національним меншинам – Польща слова не дотримала. Навпаки розпочали політику переслідування, полонізації, асиміляції, окатоличення українців. При цьому наступ на національні права українців був всеохоплюючим та найбільше переслідувань зазнала національна еліта.

Колоніальний статус Волині, асимілятивний характер урядової політики Другої Речі Посполитої стримували розвиток національного життя українців і звужували соціальну базу місцевої еліти. Як приклад останнього є твердження – асиміляційний виступ польського посла Я. Гофмана в сеймі, про те, щоб національні меншини об'єднати з поляками [290, арк.13]. Існував стереотип «великої і могутньої Польщі», який проявлявся і в шовіністичних закликах: «Польща є там, де проживає хоча б декілька поляків» (заявки соціалістів) [27, с.156]. До речі, польська влада заборонила навіть вживати термін «українці», а самих українців почали переконувати, що вони місцеві поляки, тільки зрусифіковані попередньою владою [63, с.22]. Вже 21 травня

1921 р. волинський воєвода видав розпорядження про заборону української мови на території воєводства у всіх державних установах [264, с.14]. У своїх спогадах, учасник цих подій зазначає, що українцям забороняли відзначати національні свята. Зокрема, під час таких святкувань «священик і церковний хор відправляли панахиду, відомі особи виступали з промовами, а натовп співав патріотичні пісні, завершуючи українським національним гімном.

У святкування втручалася одягнена у цивільне і в уніформу поліція, арештовувала керівників та ще багатьох присутніх з натовпу, вибухали сутички... Після цього наступали судові процеси, ув'язнення» [159, с.54]. Влада намагалася приборкати волелюбність українців, нав'язати їм свою ідеологію. Проте українська еліта очолила боротьбу народу за свої громадянські права.

Як бачимо, що без національно свідомого та політично активного провладу українське населення Волині не змогло б вирішувати проблеми етнічного самозбереження, задоволення освітніх, культурних і релігійних потреб, зміцнення економічного стану в умовах колоніального становища.

З початку 30-х рр. ХХ ст. у Польщі посилювалась тенденція до значного обмеження демократичних інститутів. Тобто польська влада робила все, щоб поставити українців в такі умови, щоб вони самі відреклися від своєї національності. Авторитарний режим особистої влади Ю. Пілсудського, спираючись на реакційну вояччину, 30 серпня 1930 р. розпустив сейм і сенат, розпочав фізичну розправу з демократичною опозицією. До речі, і польською також, поряд з українською. Нова конституція, прийнята під тиском мілітарного режиму, легалізувала систему санаційної диктатури, збільшила повноваження президента і ліквідувала його відповідальність перед сеймом. Одночасно зросла й антиукраїнська спрямованість польської політики. Програма пілсудчиків мала на меті замінити скомпрометовану ендецьку політику примусової денационалізації українського населення федералістською програмою державної асиміляції, яка відрізнялася від першої лише методами здійснення, але зміст її залишався таким же.

Програма мала посіяти ілюзії про рівність націй та ліквідацію національного гніту. На думку пілсудчиків це забезпечило б лояльне ставлення українців до польської держави, сприяло б відверненню їх від боротьби за національне визволення [332]. Поступово цю програму почали втілювати різними способами.

В той же час національна еліта активізувалась під впливом становлення у Польщі авторитарної диктатури і тієї політики, яку санація впроваджувала щодо українського народу та його проводу. Форми протесту українців були різні. Наприклад, суто мирного характеру. Так, у м. Кременець учні української гімназії, учительської семінарії ходили у похід до козацьких могил під Берестечком. Саме цей похід щорічно здійснювало українське громадянство, щоб у такий спосіб віддати шану загиблим козакам, які боролись за звільнення України від польського панування та висловити протест проти шовіністичної політики польської адміністрації на українських землях. Один з учасників цих подій пише: «Незадовго вибрався з учнями української гімназії та духовної семінарії до Берестечка на Козацькі могили. Такі відвідини дотепер не були заборонені, а цього року воєвода Юзевський видав заклик, щоб стримуватись від таких відвідин, бо вони використовуються у політичних цілях, набирають характеру політичних маніфестацій і загрожують громадському спокою. Українські організації постановили не слухати цього наказу воєводи. Всіма шляхами до Берестечка ішло більше людей, ніж звичайно. При зустрічі з поліцією всі мали один аргумент: ми йдемо до монастиря, що побудований на козацьких могилах, щоб помолитись за душі загиблих. Нашу групу з Кременця зупинила поліція у с. Пляшева під самим Берестечком.

Посадили нас на постерунку поліції на підлозі, позабирали у нас документи та почали кожного окремо розпитувати, чому прийшов... Потримали нас до 4-ї години пополудні, під вечір почали нас розпускати. Більшості документи повернули, а кільком особам – ні, в тому числі і мені.

Мене випустили з постерунку найпізніше, наказуючи мені негайно повертатися додому, бо в разі непослуху це може зашкодити мені в школі. Але я сказав, що коли я повернувся зараз, то це означатиме, що я ішов на політичну маніфестацію, тому я мушу спочатку зайти до монастиря помолитись, а тоді піду додому» [333, с.43].

У 1928 р. Ю. Пілсудський призначив волинським воєводою свого сподвижника Генріка Юзевського, який проголосив проведення нової національної, так званої волинської політики. Її головною метою проголошувалась якнайглибша інтеграція воєводства до складу Речі Посполитої на ґрунті українсько-польської співпраці [334, с.8]. Конкретні пропозиції своєї політики державної асиміляції на Волині новий воєвода подав на з'їзді «кресових воєвод», головними були такі: підвищення участі держави у формуванні образу волинського життя, прихильне ставлення адміністрації до українського населення; посилення ролі самоврядування у суспільному житті й створення воєводського самоврядування; пробудження державного патріотизму, передусім через посередництво польсько-українського шкільництва; підтримка української інтелігенції, яка поділяє ідеї 1920 р., переконування волинських поляків у необхідності постійної співпраці з українським населенням; утворення спільних українсько-польських громадських, культурних, економічних організацій; розширення культурного й економічного обміну між Волинню та іншими частинами країни для прилучення українського населення до польської культури; залучення інвестицій з метою підвищення цивілізаційного й економічного рівня розвитку регіону [41, с.56]. Проте в цій програмі не піднімалось питання автономії для українських земель або сприяння для формування національної свідомості.

Отож, новий воєвода розумів безперспективність відверто репресивної політики щодо українського руху і спробував надати йому пропольських тенденцій. Він вважав за необхідне стримати польських великодержавників, залучити українців до державного життя Польщі, вести непримиренну

боротьбу з комунізмом та націоналізмом. При цьому він посилив «сокальський кордон», не допускав контактів галицької та волинської інтелігенції, його адміністрація переслідувала українські національні кооперативи, стримувала розвиток «Просвіти» аж до повного її закриття, відбувався розпуск політичних українських партій, натомість створювались – пропольські. Воєвода знищив національне шкільництво, цинічно заявляючи про те, що українські школи, деє 3-4, продовжують діяти на Волині. Натомість відкривались польські школи [335].

В той же час, коли Г. Юзевського перевели з посади Волинського воєводи, то у пресі появились слова подяки йому, особливо від релігійних діячів. Так, «висловити йому вдячність за високо гуманне, культурне і традиційне відношення до наших справ релігійних» [336, с.376]. Проводи воєводи відбулись урочисто. Цікаво, що для цього українське громадянство зібралось у клубі «Рідна хата» в Луцьку на перший день православного Великодня. З промовами виступили посол С. Тимошенко, редактор О. Ковалевський, протопресвітер П. Пашевський, пані Г. Чиркова, професор І. Власовський, сенатор М. Маслов, професор Є. Богуславський, посол С. Скрипник та інші. Виступаючі давали оцінку діяльності воєводи Г. Юзевського, зазначали різні сторони його керівництва [337, с.429]. Як бачимо, що тут були зібрані представники різних політичних сил, не можемо відкидати того факту, що воєводі якимись чином вдалось їх об'єднати. В цьому полягало мистецтво його політики.

Через освіту влада намагалась полонізувати край. Зокрема, розпорядження Міністерства віросповідань і освіти, а також декрет Президента Польщі від 29 вересня 1930 р. по суті позбавляли українське населення права навчати своїх дітей рідною мовою [97, с.15]. Створювались «утраквіністичні» (двомовні) школи. Навчальний процес в таких школах був підпорядкований полонізації молоді. Так, учнів цих шкіл у першому класі навчали читати і писати лише польською, і тільки у другому – українською мовою. На 1 січня 1930 р. двомовними стали 523 школи на Волині. На

практиці ці школи нічим не відрізнялись від польських. В той же час учительські кадри формувались переважно з поляків, зміст освіти відповідав польським стандартам. Український педагог, колишній міністр освіти УНР С. Сірополко відмітив таке, що для остаточного знищення українських шкіл польська влада використовувала такі засоби: 1) розпорядження про те, що всі школи мають виявляти польський характер; 2) ведення всіх шкільних актів лише польською мовою; 3) введення до українських шкіл польських навчальних планів; 4) в результаті українські школи позбавлялись національних рис [97, с.16]. Отож, саме через освіту польська влада прагнула полонізувати національну еліту, обмежувала поповнення її рядів молодими діячами. Це розуміли представники української еліти Волині, відповідно намагались протидіяти цьому, тому боролась за власні гімназії, школи, сприяла діяльності «Просвіти», підтримувала товариство «Рідна школа» тощо. Організовувалось зібрання коштів серед громади для потреб української школи [338, с.253]. Українські послы польського сейму із Західної Волині докладали великих зусиль, щоб відкрити Богословський православний ліцей у Кременці, проте влада не дозволила [339, с.186].

Варто зазначити, що центром полонізації на Волині у міжвоєнний період ХХ ст. був Кременецький ліцей. Кременецький ліцей мав повну підтримку місцевої влади в організації своєї діяльності [340, с.194]. Зрозуміло, що для реалізації волинської програми потрібні нові кадри і їх підготовкою зайнявся названий навчальний заклад. Розгалужена структура Кременецького ліцею поєднала заклади різних рівнів, він являв собою цілий освітній комплекс [341, с.198]. В основу діяльності ліцею було покладено загальнопольські програми, за якими працювала система освіти Другої Речі Посполитої. Виховний процес ліцею був орієнтований на формування типу нового працівника, патріота Польщі [342, с.16]. З цією метою Кременецький ліцей пішов на те, щоб збільшити кількість учнів саме з дітей українських родин. Наприклад, у 1929/1930 н. р. в педагогічному училищі ім. Ю. Словацького, яке входило в структуру Кременецького ліцею,

навчалось 196 слухачів. Національний склад був різноманітним: 57 % – поляки; 32 % – українці та росіяни, 11 % – євреї. Впродовж наступних двох років зменшилась кількість учнів, які вважали польську мову рідною з 67,5 % до 57 %. Натомість збільшилась молодь української національності з 23 % до 32 % [341, с.198]. Зокрема, у своїх спогадах преосвященний Паїсій, єпископ Савт Бавнд Брукський УПЦ США, який народився на Волині, пише, що поступив на навчання до учительської семінарії в Кременці: «в червні 1931 р. поїхало нас троє до Крем'янця (двоє поляків і я). Іспит був дуже тяжким... Ледве дочекалися ми до вівторка, коли прочитали нам результати письмових робіт. Мої товариші з Козина від'їхали, а я залишився. Спочатку я не міг зрозуміти, як це могло статися. Поляки від'їхали, а я залишився! А це був Кременецький ліцеум, який самі поляки називали «пляцувка польськості на Волині». Пізніше я довідався, що в польських школах мусив бути певний процент українців та представників інших етнічних груп» [333, с.34]. Керівництво ліцею докладало значних зусиль, щоб підтримувати державну політику колонізації [343, с.194-195].

Польська влада ще у 1920-их рр. розпочала політику осадництва, зокрема, на Волині вздовж Збруча, поблизу нового польсько-радянського кордону роздавала землі польським військовим. Результати такої політики були наступними. Так, право на безкоштовне наділення землею у східних воєводствах до кінця 1922 р. одержали 8732 військових осадників, однак на постійне проживання прибуло 5557 сімей, решта ж швидко покинула осади або передала їх орендарям. Усього до 1934 р. у східних воєводствах утворено 7828 господарств військових осадників. Польська влада посилювала аграрне перенаселення і загострювала національно-визвольну боротьбу в селі [24, с.107]. Згодом осадники стають опорою поляків у здійсненні їх окупаційної політики.

Зрозуміло, що окупаційна політика Другої Речі Посполитої викликала спротив українського населення, а це відповідну реакцію польських властей. Влада всіх, хто опирався чи боровся супроти її політики піддавали арештам.

Так, за тюремні ґрати потрапили гімназисти старших класів Кременецької української гімназії. Саме у червні 1932 р. більше тридцяти членів націоналістичної організації «Юнак» було заарештовано, серед них були брат і сестра Козубські. Шістьох з них засуджено від шести до двох з половиною років ув'язнення [344, с.263]. Неповнолітню Галину Козубську, після розгрому юнацької організації польський суд засудив умовно, тому що їй на той час виповнилось лише 15 років. Перебувала вона у католицькому монастирі в місті Ченстохові. Коли минув установлений судом термін, повернулася до Кременця [44, с.93]. Юрій Козубський був ув'язнений на два з половиною роки. Відбувши свій строк покарання, Юрій вийшов на волю, але незабаром у 1937 р. його знову засудили вдруге – уже на 12 років тюрми. Ув'язнення відбував біля німецького кордону у м. Тронках в тюрмі посиленого режиму. У вересні 1939 р. під час німецько-польської війни йому вдалося звільнитися з тюрми та дивом врятувати собі життя [345, с.381].

Про те, що діялось у польських в'язницях повідомляли закордонні видання. Один з французьких тижневиків у 1931 р. писав, що Луцьк невелике містечко, але має велику в'язницю, переповнену політичними в'язнями, до яких приміняють тортури. Чеський часопис теж описує мордування у Луцькій тюрмі, в'язнів катували звірячими методами, щоб ті признавались у злочинах [346, с.34]. Ця подія набула резонансу, але результату не принесла, тому що арешти національних діячів продовжувались.

Українські дослідники наголошують, що у польських в'язницях члени ОУН позбавлялися найелементарніших прав. Щодо них застосовувались тортури, а права політичних в'язнів існували у Польщі лише на папері [29, с.281]. Таким чином фізично знищувалась українська національна еліта.

Антиукраїнську спрямованість мав Корпус охорони прикордоння (КОП), свою діяльність він поширював на прикордонні території. Саме загострення суспільно-політичної ситуації у східних воєводствах Польщі та неспроможність прикордонних рот державної поліції встановити порядок на польсько-радянському кордоні змусило Міністерство військових справ

ініціювати у серпні 1924 р. створення спеціальної військової формації – КОП. Корпус займався насильним наверненням православних українців на католиків, нищенням храмів, а також переслідував всіх, хто у прикордонній зоні з'являвся без документів. Встановлював всілякі обмеження для українців. Так, заборонялось виходити увечері з дому, відвідувати сусідів, світити світло у помешканнях, а за читання українських книжок і газет загрожувала взагалі в'язниця [155, с.188].

Найчастіше польська адміністрація переслідувала українських політичних діячів. Наприклад, майже перед самими виборами кандидатів у депутати кидали за ґрати без вагомих на це причин [347, арк.63]. Про арешти українських політиків повідомляли українські [348] та й польськомовні [349] газети. Польська влада активно використовувала практику превентивних ув'язнень представників національної еліти, щоб таким чином усунути їх від політичної діяльності.

Українцям не вільно було обіймати державні посади, служити в поліції, жоден українець на Волині не був навіть повітовим старостою. Це теж спланована політика влади, оскільки адміністративний апарат Волинського воєводства складався майже виключно із поляків. Так, у 1923 р. із 283 осіб, які працювали у воєводському і повітовому управліннях – 274 за національністю були поляками [292, с.22]. Отож, серед чиновників Волинського воєводства українців майже не було.

Польська адміністрація вдавалась і до різних «брудних» засобів та відвертих провокацій з метою переслідування українців. У листопаді 1924 р. до книгарні кременецького товариства «Просвіта» зайшла якась пані, купила кілька книжок, попросила їх загорнути і сказала, що прийде за ними через півгодини, разом попросила загорнути і той пакунок, що принесла із собою. Та через півгодини, замість пані, прибула поліція й оголосила перевірку книгарні. У ту ж мить поліцейський кинувся до залишених пакунків із словами: «Далі ревізію робити не будемо, те, що нам потрібно, вже є». В них було знайдено декілька відозв протидержавного змісту з підробленими

підписами посла Б. Козубського та членів Ради «Просвіти» Н. Кибалюка, І. Жиглевича (підробка була здійснена настільки неохайно, що навіть неправильно написали прізвище останнього). Після цієї перевірки арештували кількох членів Ради товариства, конфіскували листи посла Б. Козубського, які йому потім так і не повернули. В цьому та інших випадках ганебним було те, що поліція не приховувала явно провокаційного характеру своїх дій [63, с.94]. Такі інциденти були непоодинокими.

Зауважимо, що польської поліція переслідувала й українських послів, не зважаючи на їх високий статус. Зокрема, яскравий приклад із зали парламенту. Відкриття польського сейму 1928 р. було призначено на 27 березня. Посли зібралися у новому сеймовому залі у Варшаві, прем'єр-міністр Ю. Пілсудський відкрив засідання сейму. Поки маршал встиг сказати частину промови, то почувися викрики від УСРП, Сель-Робу і комуністів. Всі депутати знали, що після закінчення він відразу вийде із залу і не буде можливості поставити йому запитання. Тому, коли Ю. Пілсудський у своїй промові вихваляв могутність Польщі, то із залу почувися вигуки, запитання. Лунав голос Л. Бачинського: «Геть з виборчими насильствами! Чому ваша адміністрація сфальсифікувала результати виборів?». Один з волинських послів вигукнув: «Дайте нам свободу, яка належить багатьом народам! Вже маємо досить безправства! Просимо вас звільнити невинно арештованих під час виборів». Поліція кинулась до лав послів від УСРП та схопила і почала тягнути з зали засідань українських послів. Товариші обороняли їх. Міністр внутрішніх справ п. Складовскі кричав: «Браць їх!» Поліція їх арештувала. Згодом, за клопотанням українських послів, арештованих було звільнено [350]. Після арешту послів весь святковий настрій в залі був зіпсований. Журналісти й гості з інших держав посміхалися та жваво обговорювати сцену, яку вони бачили. На другий день про це говорила вся Варшава.

Траплялися й інші випадки арешту українських послів. Зокрема, 22 травня 1928 р., після закінчення засідання, біля дев'ятої години вечора був арештований Л. Бачинський і протриманий під арештом дві години, потім

був звільнений із вибаченням, ніби сталась помилка [351]. Таким чином влада обходилась з депутатами, що ж тоді говорити про звичайних громадян.

Гостра критика і пропольські акції не дуже подобались полякам, бо вони суперечили концепції міністра С. Грабського: протягом 25 років ліквідувати українство на Волині, Холмщині і Поліссі. Тому слідом за українськими послами вешталася зграя таємних шпигунів та явних донощиків, котрі старанно нотували їх протипольські вислови [352].

Репресій зазнавали здебільшого представники української еліти, які були громадськими активістами Західної Волині. Наприклад, С. Кротюк після закінчення Української гімназії в Луцьку, почав організовувати культурно-освітню працю серед сільської молоді. Він створив струнний оркестр, театральний гурток, хор і гурток любителів книжок. Часто для громади читав доповіді по історії України. За цю освітню діяльність С. Кротюк був арештований польською поліцією. У слідчих в'язницях просидів 9 місяців. Звільнений був тому, що суд не міг знайти нічого нелегального в його діяльності. Потім були нові арешти, а напередодні Другої світової війни С. Кротюк був запроторений до концентраційного табору в Березі Картузькій [353, с. 144].

Представники української еліти неодноразово опинялися у польських в'язницях, зазнавали переслідувань та принижень. Так, у 1919 р. поляки, які в цей час окупували Волинь, запроторили Бориса Козубського з багатьма друзями по боротьбі за права свого народу до концтабору в містечку Домб'є неподалік від Кракова. Правдами й неправдами дружина Олена Козубська вирвала ледь живого чоловіка з неволі [354]. Це був перший досвід поневірян, які випали на долю Б. Козубського та його родини.

Громадський діяч, письменник Роман Бжеський не раз потрапляв до в'язниці. За власним свідченням, Бжеський в 1917-1939 рр. був 17 разів арештований, отримав кілька присудів смерті, був запроторений у 1934 р. до польського концтабору в Березі Картузькій [355]. До речі, він стає одним із

перших в'язнів концтабору Береза-Картузька. За півроку Бжеський звідти виходить, але 1935 р. його знову заарештовують [356]. Таким чином, на реальних прикладах ми прагнули показати, як зазнавали переслідувань представники української західноволинської еліти з боку польської влади.

Для зміцнення режиму репресій, у першу чергу проти національно-визвольного руху, стало створення страшного концентраційного табору в Березі Картузькій на підставі розпорядження президента Польщі від 17 червня 1934 р. Зазначимо, що українці, підозрювані в приналежності до ОУН, становили близько 65 % в'язнів цієї тюрми. Так, в 1939 р. з 7 000 всіх її в'язнів 4 500 були українцями [357, с. 27].

Наведемо спогади одного із в'язнів Берези Картузької, зокрема, за порушення правил розпорядку передбачались такі покарання, як догана, заборона читати книжки, замкнення в окремій келії на 7 днів, заборона отримувати передачі, арешт з постом, заборона переписки та інше [139, с.16].

«Я весь час змушений був бігати. Бігав по воду, замітав кімнату бігаючи... А вони все кричали й підганяли. Я замітав вартівню. Замітав декілька раз. Прийшов якийсь поліцай і приніс трохи піску на підшвах: я мусів знову замітати...При цьому насмішки, ординарна лайка» [139, с. 19]. У Березі Картузькій кожен в'язень мав свій номер. Цифри заміняли арештованим прізвища. За будь-які провини в'язнів били палками [139, с. 25]. Кожен день у Березі Картузькій був заповнений злобою і люття польських посіпаків, які взялися зламати кожного в'язня морально і фізично [139, с. 31]. Покарання у концтаборі були іноді зовсім безглузді, зокрема, за те що арештований В. Кархут під час збору на вечерю йшов повільно, замість того, щоб бігти [358, арк. 10] або голосно розмовляв і сміявся в арестанській залі [358, арк. 12].

Для прикладу наведемо ще одні свідчення, зокрема, настоятеля церкви Воскресіння Господнього з с. Лопушно Кременецького повіту протоієрея Семена Гаюка про Березу Картузьку. Він пише: «Ледве я переступив поріг, як на мене посипались часті удари в обличчя, голову, спину. Мені полилась

кров з носа та зубів. У решті добре «захекавшись», поліцаї відчинили ще одні двері і вкинули мене в темну комірку...» Далі він згадує, що «Зустрічаю знайомого священика з с. Дермань о. Євгена Тульчинського, на його тілі бачу сліди тяжких побоїв. Одягом служили йому рештки від підрысника» [83, с.52]. Така доля була в представників національної еліти, яку окупаційна влада прагнула знищити чи полонізувати. Умови у Березі Картузькій були гіршими від сталінських таборів, новоприбулих вітали биттям і били щодня [155, с. 189].

Особливо репресії посилювались наприкінці 30-х рр. ХХ ст., що прокотилися Західною Україною перед вибухом Другої світової війни. 31 серпня 1939 р. польська поліція масово арештовувала українських патріотів Кременця та всієї Волині. До Берези Картузької потрапили Борис і Юрій Козубські, батько та син. Також заарештували лікарів Василя Кархута та Петра Рощинського та інших волинян. Всіх їх відправили до Берези Картузької. Там польські карателі вишикувались у два ряди, посередині йшли наші в'язні, яких поліцаї били гумовими палицями та прикладами карабінів.

У вересні 1939 р. охоронці табору порозбігалася, рятуючись від наступу німецьких завойовників. Один з поліцаїв отримав наказ – висадити в повітря всі будинки з політв'язнями, які були заздалегідь заміновані. Однак, він не виконав цього жахливого наказу. Так було врятовано життя 12000 в'язням, серед яких переважали українці [345, с.379]. Ледь живі в'язні розбрелися хто куди. Покаліченого й виснаженого Б. Козубського помістили до Кременецької лікарні. Згодом, дружина перевезла хворого чоловіка до Львова. До червня 1940 р. його лікували друзі в клініці медичного інституту [354]. Репресії продовжили інші окупанти. У серпні 1948 р. Б. Козубського арештували, звинувативши в антирадянській пропаганді. В жовтні цього ж року військовий трибунал засудив 62-річного Б. Козубського до 25 років мордовських таборів. У тих таборах він помер у 1953 р. [359].

Відзначимо, що в арсеналі боротьби польської влади з українськими діячами були різні способи, зокрема, вислання за межі держави. Так, Кременець змушений був полишати А. Животко. У 1923 р. А. Животко опиняється у Чехії. Зокрема, маємо документ від 21.X.1923 р., зокрема, на адресу кременецької «Просвіти» приходиться лист від нього з Праги [360, арк.51]. Від початку 20-х років ХХст. саме до цієї країни почався великий наплив українських переселенців. Практично між двома світовими війнами Прага стає найбільшим осередком українського культурного, наукового і політичного життя на еміграції. Цьому сприяла, зокрема, протекціоністська політика тогочасного чеського ряду щодо українських навчальних і наукових інституцій, що перебиралися в результаті поразки Української революції у західні держави на еміграцію [140, с.370]. Зокрема, за активну громадсько-політичну діяльність польська влада вислала у 1922 р. професора В. Біднова за межі Кременецького повіту [44, с.141].

Польська влада вдавалась до різних засобів, щоб перешкодити діяльності українській еліті. У 1925 р. А. Річинського заарештували, фактично звинувативши в активній проукраїнській діяльності. Проте довести якогось порушення законів з його боку владі не вдалося, тому він скоро був звільнений. Зрозуміло, після такого випадку, він був віднесений польською адміністрацією до когорти неблагонадійних, тому А. Річинському не було сенсу працювати на державній службі. Маючи відповідну освіту й досвід, він міг забезпечити себе й свою родину, займаючись приватною лікарською практикою. Вільно практикуючим лікарем А. Річинський працював до 1939 р. Високий фах й авторитет забезпечували йому велику кількість клієнтів й робили його відносно незалежним та фінансово самостійним.

Звісно, що подальша діяльність А. Річинського не проходила повз увагу польської влади. Він знаходився під пильним наглядом карально-репресивних органів. У його найближче оточення були заслані таємні співробітники поліції, які повідомляли про кожен крок А. Річинського. У переліку активістів ОУН по Володимир-Волинському повіту, складеному

воєводським відділом безпеки у 1934 р., його ім'я стоїть на першому місці. А. Річинського неодноразово затримували, побував він і у «славнозвісному» концтаборі Береза Картузька у 1935 р. [361]. За радянської влади він був арештований у 1940 р., через три роки, в травні 1942 р. особлива рада НКВС заочно засудила його на десять років в'язниці [38, с.97], оскільки кожна окупаційна влада прагнула в першу чергу знищити національну еліту.

Загострення українсько-польських стосунків на Західній Волині спостерігається на початку 1930-х років, тоді все більшу роль у житті краю відіграють польські військові. Територією Західної України прокотилася хвиля пожеж у господарствах польських поміщиків та осадників. Уряд Польщі розпочав акцію з умиротворення українських селян, яка увійшла в історію під назвою «пацифікація» [152, с.14]. У 1931-1933 рр. активізувалась партизанська боротьба селянства північних повітів Волині (Ковельського, Сарненського, Любомильського, Луцького). Розстріл першотравневої демонстрації 1931 р. в Маневичах спонукав місцевих селян до створення збройного загону, котрий діяв у навколишніх лісах. Подібні озброєні групи повстанців, що захищалися від терору карателів, були створені в декількох інших місцевостях, де вони займалися роззброєнням поліцейських і солдатів. У липні-вересні 1932 р. озброєні партизанські загони Ковельщини здійснили понад 20 нападів на поміщицькі фільварки, садиби осадників та владні об'єкти [24, с.257]. Ці повстання були викликані антиукраїнською політикою влади. Зауважимо, що силовий фактор в умовах наростання тоталітаризму сприймався частиною українського суспільства як єдиноможливий для захисту національних інтересів. В той же час влада посилює охорону прикордонних територій, а це створювало незручності для місцевого населення, тому українські активісти просили зменшити присутність військових та зняти окремі заборони [362, арк.2-3].

Для боротьби з українською елітою влада використовувала польську поліцію. Вона підпорядковувалась місцевим державним адміністраціям або

безпосередньо воєводам і старостам. Поліційний апарат складався з трьох відділів: загального, слідчого і політичного [363, с.10].

У другій половині 1930-х рр. на Волині активізується діяльність ОУН, що перебувала у підпіллі. Змінюється тактика діяльності волинських націоналістів, які починають практикувати силові методи політичної боротьби – підпали, вбивства поліцейських тощо. У середині 1930-х рр. волинські націоналісти готували замах на Г. Юзевського, однак у зв'язку з арештами членів підпілля ці плани не було реалізовано [364, с.15]. Як бачимо, що проти польської колонізаційної політики українці використовували різні методи, іноді зовсім не демократичні.

В останні передвоєнні роки спостерігалась певна фашизація державного режиму Польщі. У лютому 1939 р. новий волинський воєвода О. Гавке-Новак став ініціатором нової політичної програми польської політики на Волині. Воєвода, на одному із зібрань оголосив «Програмні тези державної політики на Волині», головні цілі якої – це активізація польської стихії, принципи співжиття польського населення з непольським і якнайміцніше сполучення Західної Волині з рештою Польщі [155, с.220]. Згідно з суворо таємним документом польська культура отримала статус виняткової, а такі слова як «українець» та «український» були заборонені. Замість них вимагалось вживати слова «руський» або терміни, які не вказували на національність, наприклад, «православний», «тутейший» (тобто місцевий). Зрозуміло, що така політика польських урядів налаштувала проти себе не лише представників опозиційних політичних сил, але і тих, хто був на угодовських позиціях. Саме напередодні Другої світової війни польсько-українські взаємовідносини надзвичайно загострилися, насамперед з вини польських панівних кіл. Польща перетворилася на державу з поліцейським режимом.

Таким чином, з одного боку, волиняни опинившись всупереч власної волі в складі Другої Речі Посполитої, вважали її окупантом. А з іншої сторони дискримінація українців, яка була частиною політики польської

влади проти однієї з найбільш представлених національних меншин, не могла не викликати спротиву українців. Цю боротьбу очолила національна еліта, яка не бажала перебувати у чужому ярмі. Відповідно, її виступи змушували все українство не миритись з колоніальним становищем. Ті діяння польської влади у міжвоєнний період ХХ ст. можна розцінювати, згідно міжнародного права як злочин. Польща протягом 1921-1939 рр. ігнорувала статті Ризького мирного договору, інші міжнародні зобов'язання, здійснюючи колонізаторську політику на Волині. У вище наведених прикладах, бачимо як Друга Річ Посполита переслідувала, полонізувала, тощо українську еліту, а з нею й увесь народ. Репресії проти національної еліти були масштабними, спеціально створювались концентраційні табори в яких значна частина в'язнів були українцями. Відмітимо й те, що політика Польщі на Волині була дещо «завуальованою» згідно з планами воєводи Г. Юзевського, проте її кінцева мета була зрозуміла: асимілювати українців.

Підкреслимо те, що репресивно-каральні органи польської влади на Західній Волині діяли згідно з наказами та інструкціями, що надходили до них від Президента, Сейму, Міністерств внутрішніх та військових справ, Міністерства релігійних віросповідань і публічної освіти, Міністерства сільського господарства, тобто репресії та переслідування, яких зазнавала українська еліта, були поставлені в ранг державної політики щодо національних меншин. Пенітенціарна система забезпечувала реалізацію державної політики Польщі щодо українців. Підкреслимо те, що не зважаючи на полонізаційну політику та репресії українці Західної Волині ставали нацією, гуртувались та чинили відчайдушний опір супроти перетворення краю на частину Польщі.

Національне життя непольських національностей перебувало під пильним наглядом влади і зазнавало дискримінації, особливо в галузі освіти. В найгіршому стані було українське суспільство. Підмітимо, що польська адміністрація спрямовувала значні зусилля на те, щоб полонізувати українців, не допустити поповнення рядів національної еліти. Для цього

закривались україномовні школи, відбувалось обмеження діяльності, а потім закриття читалень «Просвіти», створений був штучний сокальський кордон між Західною Волинню та Східною Галичиною. Влада шукала різні способи, щоб розділити українську громаду, намагалась внести розбрат у церковне життя, змушувала окремих діячів залишити межі держави і податись в еміграцію. Відповідно на ґрунті загального невдоволення політикою Польщі на Західній Волині активізується національно-визвольна боротьба, яку очолила українська еліта. Проте підкреслимо, що українська волинська еліта не лише боролась за права свого народу, але і своєю діяльністю зберегла національну ідентичність.

Висновки до розділу 3

Таким чином, повоєнний перерозподіл земель призвів до відділення Західної Волині від решти українських земель, що зумовило появу нових проблем соціально-економічного й політичного характеру, розв'язання яких у міжвоєнне двадцятиліття залежало від щойно відновленої Польської держави. Остання ж протягом усього міжвоєнного періоду ХХ ст. постійно нарощувала дискримінаційні заходи проти українського населення і, зокрема, проти еліти.

Розглянувши всі сфери волинського суспільства, бачимо, що у кожній з них було багато проблем, які приходилось вирішувати національній еліті. Відповідно вона набиралась досвіду у громадській діяльності, проте це було непросто. Адже польська влада перш за все прагнула асимілювати національну еліту, тому впродовж 1921-1939 рр. волинська провідна верства намагалась протидіяти державній політиці. Соціальне становище національної еліти Західної Волині було складним, оскільки цілком залежало від асиміляційної політики влади, також визначалось дискримінацією українців в галузі освіти, культури, управління, скрутним матеріальним становищем основного загалу українського населення. Однак, не зважаючи на несприятливі умови, українська еліта Західної Волині сформувалась як

окрема страта суспільства, що мала значний статусний набір в який входила власне професійна робота та громадсько-політична діяльність.

Важливо підкреслити й те, що волинська еліта не лише зберегла ідеали української революції 1917-1921 рр., але зуміла їх розвинути та донести до всіх земляків. Пріоритетними ідеями української еліти Волині були незалежність та соборність України. Тому провідна верства свою діяльність підпорядковувала зазначеним ідеям. Наслідки діяльності політичного проводу українського народу проявилися в наступні періоди нашої історії та боротьби за державність. Особливо напередодні Другої світової війни революційний націоналізм ОУН охопив більшість політично активної української молоді.

Зазначимо, що в міжвоєнний період ХХ ст. сформувалась нова еліта, яка частково виросла з надр старої, а частково була створена. У дослідженні ми дійшли висновку, що джерелами формування національної еліти Західної Волині були українські родини і навчальні заклади, громадські організації, іммігранти, монастирі краю. Підкреслимо й те, що становлення національної еліти відбувалось в умовах політики дискримінації українців польською владою. Українська еліта Західної Волині сформувалась як окрема соціальна верства суспільства, яка очолювала провід нації. Розглядаючи природу та особливості української політичної еліти Західної Волині, зроблено висновок, що вона лише формувалась і не змогла реалізувати себе, оскільки не було своєї держави і вона не мала доступу до керівництва нею. Визнаємо й той факт, що помітна пасивність у політиці значної частини населення Волині створювала перешкоди у діяльності політичної національної еліти.

Польський уряд свідомо гальмував розвиток української освіти, розуміючи, що цим зменшить зростання національної свідомості, припинить сепатистські настрої, а загалом не допустить поповнення кількості української національної еліти. Проте розвиток національної свідомості українців неможливо було зупинити переслідуваннями та арештами.

РОЗДІЛ 4

УКРАЇНСЬКА ЕЛІТА В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА

З початком ХХ ст. українська державотворча ідея набула значного поширення та підтримки у західноволинському суспільстві. Попри суперечності її розвитку, різні інтерпретації політичними партіями і представниками суспільно-політичної думки, поразку національно-визвольних змагань у революційну добу української історії, вона надавала практичного сенсу становленню політичної думки в Західній Україні. Активним суб'єктом реалізації державотворчої концепції була українська еліта Волині. Оскільки, на західноукраїнських землях на початку 20-х рр. ХХ ст. були умови для продовження боротьби українських національних сил після визвольних змагань 1917-1921 рр. про це свідчить широка палітра політичних партій та громадських організацій. Українська еліта зуміла об'єднати український народ в громадські організації, політичні партії, вони вели боротьбу за національні права українців. Національно-визвольний рух, який охопив західноукраїнські землі, проявлявся у бажанні місцевого населення створити власну державу.

В умовах, коли українські землі у міжвоєнний період ХХ ст. перебували під владою чужоземних держав, частина національної еліти не полишала думок про самостійну Україну, це чітко прослідковується у діяльності провідної верстви. Українська волинська еліта в силу історичних обставин не виконувала управлінських функцій, але вона працювала в інших сферах на позиціях державності. Ідея незалежності домінувала у політичній програмі окремих волинських партій, їхні лідери відстоювали ідеї суверенітету та ставили завдання, суть якого полягала у боротьбі з колонізаційною політикою влади. З парламентської трибуни сейму та сенату

українські депутати відстоювали громадянські права своїх земляків, прагнули якщо не вирішити, то хоча б відкрито заявити про існуючу проблему. Парламентський досвід української волинської еліти сприяв рекрутуванню еліти новими силами. Праця української еліти у громадських організаціях свідчить про їх вагомий потенціал, активність та здатність до практичної роботи, яка спрямована на захист інтересів свого народу. Підкреслено, що громадська діяльність національної еліти була продуктивною та охоплювала різні організації.

Духовна національна еліта проголосила ідею автокефалії православної церкви та цілеспрямовано відстоювала її. Православне духовенство неодноразова ставало на перешкоді ополячення, окатоличення українців та несло в маси освіту, культуру тощо.

Висвітлено тенденції формування політичних поглядів української волинської еліти. Зауважимо, що без національно свідомого та політично активного проводу українське населення Волині не змогло б вирішувати проблеми етнічного самозбереження, задоволення культурних і релігійних потреб, зміцнення економічного становища у міжвоєнний період ХХ ст.

Національно-духовне відродження української державності можливе лише за умови консолідації нації навколо державотворчої ідеї за сприяння в цих процесах еліти. В той же час державотворення є складним і багатовекторним явищем і вагому роль у ньому відіграє національна еліта.

4.1. Громадський потенціал української інтелігенції Західної Волині

Важливою складовою життєдіяльності українців у міжвоєнний період ХХ ст. на Західній Волині була діяльність культурно-освітніх та інших самоврядних організацій. Громадські організації, які очолювала та сприяла їх роботі українська інтелігенція, пропагували національну ідею та займались обґрунтуванням ненасильницьких підвалин національного державотворення.

Саме громадська діяльність домінувала у праці еліти, крім того, саме робота у товариствах була першим досвідом суспільної діяльності провідної верстви.

На Волині діяло значна кількість українських об'єднань. Дослідник М. Манько пропонує у своїй статті класифікувати громадські організації за функціями, передбачені статутними документами. Зокрема називає такі організації, як релігійні, ідейно-виховні, культурно-освітні, суспільні, санітарні, благодійні, вільних професій, господарські, землеробські, військові спортивні, товаристські організації [365]. Варто у перелік включити ще наукові товариства. Щоправда, така класифікація є досить умовною, адже деякі з добровільних об'єднань не існували в «чистому» вигляді, оскільки мали більш широкий комплекс суспільних завдань. Найбільшою підтримкою користувалися товариства «Просвіта», «Рідна школа», Волинський Союз українок, молодіжні товариства, «Пласт», кооперативні організації тощо.

Українська спільнота лише зараз має можливість належно оцінити титанічну громадсько-політичну й культурно-освітню діяльність кращих представників тогочасної еліти І. Власовського, А. Річинського, Б. Козубського, М. Черкавського, С. Скрипника, М. Тележинського, А. Животка, У. Самчука, О. Левчанівської, С. Тимошенко та багатьох інших. Зауважимо, що всі вони були організаторами чи активними діячами громадських організацій на теренах Західної Волині.

Товариство «Просвіта» було основою культурно-просвітнього руху на Західній Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. Творцем товариства була українська еліта, яка акумулювала в собі великий запас соціальної енергії, оскільки праця просвітян була нелегкою. Національний характер товариства зумовлювався відсутністю української державності й колоніальною політикою Другої Речі Посполитої. Як найбільша громадська українська організація «Просвіта» мала значний вплив на народні маси, сприяла поширенню культури та освіти на Волині. Її здобутки могли бути набагато вагомішими, якби не перешкоди у її діяльності, репресії з боку польської

адміністрації проти її активістів. Для підсилення нашої думки процитуємо слова сучасного дослідника еліти І. Белебехи: «Українство у процесі самоутвердження витворило таку елітарну організацію, як «Просвіта» [31, с.196].

Якщо поглянути в історичному ракурсі, то на Волині, у Житомирі 26 лютого 1907 р. виник один із перших культурно-освітніх осередків, що започаткував становлення «Просвіти» під назвою «Українське товариство Просвіта в Житомирі». Пізніше, у 1918 р. це товариство було перереєстроване і стало називатись «Волинська Просвіта». Основні справи просвітян – організація курсів українознавства, розповсюдження книг, заснування хору [366, арк.38-49]. Серед документів «Волинської Просвіти» знаходимо оголошення про проведення вечору відпочинку, а прибуток від заходу спрямовувався на відкриття української школи в Кременці [367, арк.1]. Упродовж усього періоду свого існування «Волинська Просвіта», хоч і значилась головною на Волині, не мала впливу на цілу низку вагомих питань, схвалювала пряму співпрацю низових організацій із галицькою «Просвітою» там, де це було можливо. Зокрема, Кременецька, Луцька, подекуди Рівненська «Просвіти», позиціонуючи себе ланками волинської організації, насправді, більше співпрацювали із Матірним Товариством у Львові, аніж з житомирським. Відповідно, радикальні західноукраїнські інтелігенти, з просвітянськими ідеями, поступово внесли до помірно спокійного, подекуди інертного волинського регіону бурхливу національну ідею [368, с.54]. Таким чином, після входження Західної Волині у склад Польщі, основа та досвід для поширення діяльності товариства «Просвіта» були, це почали використовувати українські провідні громадські діячі.

За сприяння української еліти у 1920-1921 рр. на Західній Волині були легалізовані товариства «Просвіти» в Луцьку, Рівному, Кременці, Дубно, Володимирі, Острозі, Здолбунові. Власне, вони і продовжували діяти в наступному десятилітті [63, с.35]. Звичайно, з початку входження Західної Волині до складу Польщі урядові особи, принаймні, показували, що вони

лояльно ставляться до українських установ, зокрема до «Просвіти», це проявлялося, наприклад, коли українців приймали на державні посади, то вимагали від них характеристик від товариства [369, с.14]. Активною була діяльність просвітянської інтелігенції Володимир-Волинського [370], Ковеля [371] та інших міст.

Члени «Просвіти» всі нагальні справи вирішували колегіально, для цього проводилися Загальні збори товариства. В порядку денному ставились різні питання, що визначали роботу товариства та вирішували проблеми громади: історичний розвиток товариства «Просвіта»; зміни діяльності товариства за 1924 р.; вибори членів Ради товариства і ревізійної комісії (з огляду на те, що вони склали перед зборами свої повноваження); розвиток і стан бібліотек і читалень; позашкільне виховання; звіт по книгарні за 1924 р. [372, арк.1].

Вище перерахована лише частина тих справ, які вирішували та якими займалась діячі «Просвіти». Також на цих зборах для координації культурно-освітнього життя на Західній Волині було прийнято рішення про створення Волинського просвітницького об'єднання для однодумної, планової, всебічної культурно-просвітницької праці.

Західноволинська національна еліта об'єднана навколо «Просвіти» прагнула залучати до громадської роботи і сільську інтелігенцію. Розглянувши працю читалень, бачимо підтвердження цього. Організаторами читалень у селах була інтелігенція, це вчителі та духовенство. Наприклад, з ініціативи отця Г. Словінського, сільського вчителя Л. Білика та активістів села С. Нагорнюка, М. Шевчука на початку 1922 р. у Радошівці було створено товариство «Просвіта» імені Т. Шевченка, одне з найчисленніших на Кременеччині [373]. Діячі читалень проводили роботу по піднесенню освітнього рівня населення і формування національної самосвідомості. Читальні завжди урочисто відкривались, це підвищувало їх значущість й авторитет серед громадянства. У створенні та діяльності читалень систематично допомагали інструктори повітових товариств.

Одним з успішних проектів лідерів «Просвіти» був молодіжний рух, який за підтримки товариства розвивався та поширювався. Піклуючись про молоде покоління, його духовність, виховання, просвітянська еліта подає ініціативу тіснішої співпраці з молоддю. У 1923 р. при товаристві утворено літературно-спортивний гурток для юнаків і дівчат, згодом він був розділений на два [374, арк.11]. Просвітяни прагнули прищепити молоді любов до рідної мови, культури, звичаїв та традицій. Програма гуртка передбачала виховання молодих людей на таких вічних цінностях, як віра, мораль, пробудження потреби в самоосвіті та самовихованні. Товариство намагалось впливати на виховання підростаючого покоління в національному дусі. Співпрацювала «Просвіта» з школами та дошкільними закладами. Вона сприяла заснуванню молодіжних громадсько-політичних організацій, де згуртовувалась патріотично спрямована українська молодь. Для того, щоб краще знати потреби української гімназії та керуючись доцільністю тіснішої співпраці, було вирішено в склад ради рівненської «Просвіти» вибрати директора Ф. Пекарського та професора Б. Веселовського [375, арк.95].

Керманічі товариства «Просвіта» піклувалися і про взаємний обмін культурними досягненнями. Так, Рада Кременецької «Просвіти» намагалася ділитися своїми здобутками і при цьому використовувати досвід роботи товариства в інших регіонах, безумовно цьому сприяли її постійні діячі [376, арк.51]. Важливе значення для роботи товариства мали просвітянські з'їзди, що відбувалися у Львові [377, арк.146], звідти привозились нові ідеї та пропозиції щодо діяльності товариства [378, арк.27]. Просвітяни розуміли, що така співпраця посилить позиції товариства у суспільстві, перекреслить плани польської влади у здійсненні політики асиміляції українців.

Помітну роль у пробудженні національної свідомості волинян та організаційному зміцненню «Просвіт» сприяли з'їзди просвітян. Перший такий з'їзд делегатів волинської «Просвіти» відбувся 15 лютого 1921 р. в Луцьку. Було обговорено ряд доповідей та прийнято рішення про утворення

«Об'єднання культурно-просвітницьких організацій». В цілому рішення першого з'їзду носили досить поміркований характер і були рекомендаційними [379, с.153].

Українська еліта використовувала громадські товариства для консолідації суспільства. Про це свідчить з'їзд просвітян у Луцьку в 1922 р. Засідання відкрив представник Львівської «Просвіти» В. Целевич, він підкреслив важливість об'єднання культурно-освітніх організацій Західної Волині [380, арк.1]. Бачимо, що українські інтелігенти розуміли, що необхідно разом вирішувати всі справи. Також слід згадати те, що на загальні збори та різні свята «Просвіта» запрошувала у Кременець представників, наприклад, луцького, рівненського, львівського товариств [380, арк.56].

Просвітянська еліта розуміла, що необхідно поширювати співпрацю з різними осередками товариства, а особливо з галицькими. Важливим кроком Кременецької «Просвіти» був вступ в члени Львівського товариства [381, арк.12]. Ці переваги підкреслювали провідні представники волинської еліти, адже це давало значні можливості в тому плані, що галицькі просвітяни ділились досвідом із волинянами, допомагали літературою, в деякій мірі захищали від адміністративної сваволі польської влади.

На Західну Волинь часто приїжджали представники «Просвіти» зі Львова. Кременецьке товариство отримало лист п. Підгаєцького на ім'я Голови Ради про приїзд до Кременця 24 серпня 1923 р. Голови Львівської «Просвіти» проф. М. Галущинського та доктора І. Крип'якевича [381, арк.13]. Зацитуємо опис приїзду і розповідь про великий авторитет серед просвітян М. Галущинського, який подає наш земляк, відомий письменник У. Самчук в автобіографічному творі: «...великий будитель простого народу, незабутній М. Галущинський приїжджав до нашого закинутого Кременця, і там цілими годинами терпляче, спокійно і переконливо оповідав нам про те, як треба вести просвіту у село, під селянську стріху, до душі і розуму нашої людини» [382, с.30].

Особливо у 20-х роках ХХ ст. перед діячами «Просвіти» поставали важливі завдання. Нова програма товариства передбачала відновити передвоєнні та створити нові філії і читальні, організувати народні театри, хори, просвітні гуртки, фахові школи, пропагувати діяльність товариства серед різних верств населення. На думку М. Галущинського, «Просвіта»: «має взяти всі порозділювані частини народу в одне духовне ціле, тобто дбати про вироблення сильного почуття національної єдності» [383, с. 66]. Цією клопіткою працею на благо свого народу зайнялась національна еліта.

Для систематичної допомоги та контролю над читальнями створювали спеціальні посади інструктора, покликаного стати безпосереднім організатором просвітянського життя в повіті [63, с. 41]. Інструктори були посередниками між повітовим товариством і читальнями. Вони мали інформувати керівництво повітової «Просвіти» про українське життя на терені, про настрої серед населення, їхні культурні прагнення, також повинні були втілювати в життя всі настанови і вказівки проводу. Свої спостереження і думки інструктори викладали у звітах, на сторінках друкованих органів [384, арк. 41]. Основним завданням інструктора була пропаганда ідей «Просвіти» серед українців, спонукання земляків до активної культурницької діяльності, боротьби за рідну мову [384, арк. 43]. Посади інструкторів займала українська інтелігенція, яка самовіддано служила своєму народові.

Однією з найбільш гострих проблем просвітянського руху було його матеріально-фінансове забезпечення, тому що з боку держави не було ніякої матеріальної підтримки, членські внески були звичайно «краплею в морі». Часто їх вдавалося отримати зі значним запізненням [63, с. 49]. Це усвідомлювали керівники товариства і тому для покращення фінансового становища та піднесення культурного рівня українського народу «Просвіта» організувала різні вечори, театральні вистави тощо [376, арк. 25].

Представники волинської просвітянської інтелігенції активно співпрацювали з галицькою. Один з напрямів взаємодії стосувався обміном книг. Наприклад, у діячів Кременецької «Просвіти» були налагоджені зв'язки

в справі замовлення книг у Львівського товариства, яке, крім продажу, деякі книги дарувало [385, арк. 2].

Українські інтелігенти велику ставку робили на друковані видання як джерело виховання патріотизму у земляків. Для того, щоб задовольнити попит на українську книгу, Кременецька «Просвіта» змогла в 1921-1923 рр. налагодити видавництво друкованої літератури. Так, в 1922 р. виходить «Малий Кобзар» Тараса Шевченка.

Також Кременецькою просвітянською елітою здійснена чи не єдина на Західній Волині спроба налагодити випуск періодичного просвітянського видання. Наприкінці 1922 р. група членів товариства задумала видати альманах з літератури і громадянського життя під назвою «Віра». Після вирішення організаційно-підготовчих справ та питань літературного та фінансового характеру в травні 1923 р. альманах був видрукований [63, с.63]. Журнал був цікавим за змістом, складався із збірки поезій, спогадів про часи гетьманського повстання, статей на тему громадянської війни, описом козацьких могил під Берестечком, жахливого тогочасного становища української інтелігенції, її нагальних проблем тощо. Зокрема, з поезій вміщено на перших сторінках вірш П. Марченка «Бандит» (на тему громадянської війни в Україні). Твір А. Животка «Самостійність», Н. Кибалюка «Меланхолійно ніжним тоном». Про важке матеріальне і моральне становище української інтелігенції написав статтю Д. О. «Берімося до самопомочі». Автор шукає виходу з того становища та пропонує обговорити питання створення професійної спілки української трудової інтелігенції Волині [386, с.135]. Але альманах так і не побачив світу. Напередодні його виходу поліція конфіскувала вже видруковані примірники та розкидала весь набір. Зберігся лише один примірник, що знаходиться в бібліотеці Українського історичного кабінету в Празі. Після цієї невдачі вся видавнича діяльність кременецької «Просвіти» майже припинилась [63, с.63].

Дієвим засобом національно-патріотичного виховання українців була культурно-просвітницька діяльність просвітянської інтелігенції. Культурно-

просвітницька праця товариства, яка з травня майже завмирала (не проводилась регулярні зібрання в читальнях, рідко, хіба що на свята, ставились п'єси та виступали хори; не ставало активнішим просвітянське життя в цей час в місті), оживала лише з початком жовтня, коли закінчувалися польові роботи. Вони були присвячені певним подіям української історії, культури, науки; роковинам народження і смерті видатних українців. У цих урочистостях брали участь подекуди всі мешканці сіл та багато міських жителів. Розпочиналися вони, як правило, церковними відправами, потім відбувалися відчити, присвячені даній події, а закінчувалися концертами, виставами, народними забавами [63, с.79]. За участю української інтелігенції постійно організовувались так звані «академії» на честь І. Франка, І. Котляревського, Лесі Українки, В. Стефаніка, інші літературні вечори. Національному вихованню сприяли урочистості, присвячені історичним особам і датам. Базар, Крути, Універсали Центральної Ради, М. Грушевський, С. Петлюра, Є. Коновалець – такий далеко не повний перелік місць та славних імен, яким приурочувались свята [376, арк.12-30].

Саме діячам «Просвіти» належить започаткування свята Матері (друга неділя травня), молоді, молоді «Просвіти» (червень). Відзначали і свято проголошення ЗУНР. З 1926 р. у життя просвітян почало входити свято книги (жовтень) [387, с. 67]. Серед такої кількості свят найбільш велично відзначали Шевченківські роковини. Вони були яскравим свідченням відданості волинян національній ідеї та ідеалам Кобзаря. Ми маємо оголошення 1923 р, в якому зазначалось: «Завтра, в неділю, в день роковин смерті славетного народного поета Т. Шевченка в Українській Церкві Чесного Хреста в Кременці буде відправлено літургію, а потім панахиду». Рада Кременецького товариства «Просвіти» закликає українське громадянство й українські школи не відмовитись бути присутніми [388, арк. 4]. Звичайно, просвітяни змушені з огляду на обставини вдаватися до позірною демонстрування лояльності до влади, говорити про турботу

виключно культурологічними проблемами, щоб заходи, які вони проводять, були дозволені польською адміністрацією. Просвітяни сприяли роботі різних благодійних організацій [389, арк. 1].

Варто зауважити, що «Просвіта», її місцеві осередки виступали націотворчим чинником, відігравали вагому роль у національно-політичному житті [390, с. 20]. Відповідно, просвітянське середовище було джерелом формування національної еліти. На засідання товариства приходила і молодь, і діти. Учні уважно слухали про що спілкуються дорослі, які читають газети, журнали і книжки [391].

Напруженими були стосунки Кременецької «Просвіти» із повітовим староством. Так, серед архівних документів останнього зберігався статут «Просвіти», правда з деякими виправленнями та уточненнями [392, арк. 105]. Копії протоколів засідання Ради товариства теж знаходилося в Кременецькому старостві [393, арк. 58]. Це свідчить про те, що влада постійно контролювала усі сфери діяльності товариства, прагнучи знайти будь-які прорахунки, щоб переслідувати просвітян.

Для того, щоб обмежити розвиток культури, перешкодити формуванню національної свідомості українців та припинити просвітницьку працю еліти, влада здійснювала спроби припинити діяльність товариства. Заборона «Просвіти» є однією з найдраматичніших сторінок в історії культурно-просвітницького розвитку Волині. Кременецький повітовий староста ще в 1925 р. здійснив спробу остаточно ліквідувати товариство, закрити усі читальні. Мотивом закриття було те, що «Просвіта» згубно впливала на суспільство, крім того, вона у своїй діяльності виходила за межі статуту. Десь до двох років воєводський уряд не брав до уваги подані донесення. В грудні 1927 р. знову було подано ряд донесень із критикою товариства, при цьому підкреслювалось, що це справа не є новою, але вона затягнулась і на цей раз [394, арк. 3-6]. Були й інші спроби, лише у 1932 р. вони увінчалися успіхом, польська влада закрила товариство «Просвіта». Були замкнуті та опечатані 110 читалень по селах, конфісковано більше 24 тис. книг, були

опечатані всі бібліотеки кооперативів. Членам Ради «Просвіти» вручили листи, в яких повідомлялось про закриття товариства задля громадянського порядку і безпеки [395]. Як найбільша громадська українська організація, «Просвіта» мала значний вплив на народні маси, сприяла поширенню культури та освіти на Кременеччині. Звичайно, що здобутки «Просвіти» могли бути набагато вагомішими, якби не перешкоди, репресії з боку польської адміністрації [396, с. 37].

Проте, після ліквідації товариства владою, українська інтелігенція шукала нові можливості для культурно-просвітницької роботи. Наприклад, просвітяни Почаєва Кременецького повіту, після закриття «Просвіти», створили у 1936 р. Українське культурно-освітнє товариство [397, арк.10].

Отож, усі напрями діяльності «Просвіти» знайшли відображення у долі волинської національної еліти, яка чимало зробила у поширенні просвітянських ідей, сприяла розвитку та становленню товариства. Саме через просвітницьку працю розкривається громадський потенціал західноволинської еліти.

Крім «Просвіти» підтримкою серед населення користувались інші громадські організації, зокрема, молодіжні. Оскільки українська інтелігенція прагнула поповнювати свої ряди молодим поколінням. Підкреслимо, що у просвітницько-виховній діяльності молодіжних товариств Волині можна виділити три етапи, які дають змогу врахувати кількісні та якісні зміни, що мали місце у цьому процесі. Перший етап починається у 1919 р. і триває до 1927 р., він є становлення молодіжних товариств загальнопольського значення, загалом всі заходи мали освітній, благодійницький характер та не відзначались постійністю. Другий – 1928-1935 рр. – пов'язаний з ліквідацією національних товариств, відбувається активізація та політизація молоді. На цьому етапі розвиток молодіжних товариств залежить від політики, яку проводили державні інституції. Дослідження показало, що поживається поява фізкультурно-спортивних клубів, секцій, організацій, гуртків які об'єднували молодь Волині. Третій – 1935-1939 рр. – створення змішаних

українсько-польських молодіжних товариств, перехід до нелегальної діяльності, радикалізація діяльності молоді, вступ її до ОУН [398, с. 10].

З ініціативи української провідної верстви було утворено «Пласт» – скаутське товариство для молоді. Центральним завданням Пласту було виховати молоду національну еліту. Пласт підготував вагомі кадри для національно-визвольного руху на Західній Волині, сприяв підвищенню політичної активності місцевої громадськості та піднесенню рівня самосвідомості волинян. У 1922-1924 рр. молодь створила пластові гуртки вже в Рівненському, Острозькому, Дубнівському, Луцькому, Ковельському і Кременецькому повітах. Волинський «Пласт» спрямовував свої сили на підвищення загальноосвітнього та культурного рівня місцевої молоді через популярні форми пластової роботи. Саме волинська «Просвіта» стала організатором пластунських юнацьких гуртків. Пласт на Волині до 1928 р. діяв на статуті «Просвіти» [399, с.126]. Так, у Межиріччі при «Просвіті» діяла спортивно-виховна секція «Пласт», що носила ім'я Симона Петлюри. У 1928 р. влада заборонила ці осередки і вони продовжили свою працю у підпіллі. Відомою громадською діячкою, вихованкою «Пласту» була А. Горохович, вона народилась у 1913 р., навчалась у Рівненській українській приватній гімназії. Ще в гімназії розпочала пластову діяльність, а згодом стала учасницею «Союзу Українок». Вона представляла Волинь на Українському жіночому конгресі 1934 р. [400, с.198]. Отже, українська еліта, згуртована при культурно-освітніх організаціях Західної Волині ставила важливі завдання перед громадськістю, яка мала сприяти вихованню молодого покоління здоровим фізично та морально, а також з патріотичними переконаннями.

Зокрема, у 1926 р. відбувся з'їзд громадських товариств Західної Волині, який підтримав ініціативу Верховної влади українських пластунів поширити їх діяльність на Волинське воєводство. З'їзд виніс такі резолюції: справа фізичного виховання української молоді досі була на Волині цілком занедбана, і навіть інтелігенція не уявляє собі всієї ваги належного фізичного

розвитку молоді і не розуміє, ані моральної ваги фізичного виховання, ані необхідності творити в народі характери міцні, витривалі, загартовані, здатні виявити максимум фізичної і духовної енергії. Відповідно, цей з'їзд прийняв рішення, виходячи із зазначених проблем, зокрема, звернутись до уряду Речі Посполитої щодо підтримки поширення пластового руху на Західній Волині. Також з-поміж членів з'їзду було вибрано комісію з трьох чоловік, якій доручено ввійти в контакт з Верховною Пластовою командою у Львові. До комісії були обрані впливові громадські діячі: І. Власовський (Луцьк), Б. Козубський (Кременець) і д-р А. Річинський (Володимир). Вони розуміли значення пластового руху в долі майбутнього українців, тому працювали в напрямі створення нових пластових осередків та зміцненні існуючих. При цьому інтелігенти сприяли співпраці пласту Волині з організаціями Галичини, переймаючи їх досвід громадської роботи [401, с.8-9].

На з'їзді представників повітових «Просвіт» за 1926 р. в Рівному Волинського воєводства розглядалось питання про поширення і легалізацію існуючих спортивних та пластових гуртків. Доповідав у цій справі делегат від Рівного Антін Кентржинський. Він зазначив, що в останні роки серед української молоді ожив сильний інстинктивний рух до самовиховання, піднесення свого фізичного та духовного рівня. Делегат від Володимирської «Просвіти» і пластовий організатор доктор Арсен Річинський підтримав справу упорядкування фізичного виховання. Раніше ця справа була цілком занедбаною на Волині, а інтелігенція повинна задуматись над тим, як здійснювати виховання фізично здорового підростаючого покоління. А. Річинський висловив думку підпорядкувати справу фізичного виховання на Волині Українському пластовому уладові на чолі з Верховною пластовою командою, як секції Українського товариства охорони дітей і опіки над молоддю у Львові [399, с.126]. Відзначимо те, що А. Річинський був організатором «Пласту» на Волині [38, с.86].

Польська влада без жодних причин в зародку розпускала спортивні товариства. Зокрема, така доля спіткала організацію Пласт в Острозі у 1925 р.

Кременецька повітова і воєводська влада в Луцьку відмовила у 1935 р. зареєструвати гімнастичне товариство «Каменяр», мотивуючи відмову тим, що товариство загрожувало б суспільному спокою та безпеці польської влади в краї [402, с.149].

Пласт сприяв розвитку фізичного здоров'я молоді як майбутньої збройної сили у боротьбі за українську державність. Юнаки регулярно займались гімнастикою, для них проводились години військового вишколу, естафети та спортивні ігри, організовувались водні і піші мандрівки, жили вони у спеціалізованих таборах тощо. Відзначимо, що активною була праця Ровенського повітового союзу сільської молоді, який мав ряд філій [403, арк. 1-12].

Таким чином, значним був вплив національної еліти на розвиток просвітницько-виховної діяльності на Західній Волині у міжвоєнний період, через діяльність спортивних, гімнастичних, туристичних гуртків, які засновувалися переважно при громадських організаціях і були основними освітньо-виховними закладами для дітей та молоді.

Також у Волинському воєводстві поширювали свою діяльність товариства «Рідна школа», товариство імені Лесі Українки, вони мали чітко окреслену в статутних вимогах мету – розбудову національної освіти. Так, філія товариства імені Лесі Українки у м. Кременці опікувалась українською гімназією [404, с.373]. Товариство «Рідна школа», створене в Галичині, але намагалось поширити свою діяльність і на волинські терени, тому у 1921 р. виробило «Інструкцію для заснування гуртків на Волині і Холмщині». Українська інтелігенція створила комітети «Рідної школи» в Кременці та Рівному. Товариство забезпечувало літературою приватні українські гімназії [405, с.192].

Відзначимо те, що православне духовенство відіграло провідну роль у національно-культурних процесах на Західній Волині. Окреме місце в них посіли дитячі та молодіжні громадські організації, частина яких виникла й діяла при безпосередній участі православних священників. Новою сторінкою

церковно-громадської діяльності волинського духовенства стало створення в 1931 р. і діяльність Товариства імені митрополита Петра Могили у Луцьку. Ініціаторами його створення стали І. Власовський та Ю. Константинов [274, с. 82]. Товариство нараховувало лише в Луцьку 942 члени, воно мало п'ять відділів: в Сарнах, Володимирі, Рівному, Кременці та Новогрудку [406, с. 755]. Зазначимо, що до складу товариства входило не лише духовенство, але й селяни, вчителі, робітники, інженери та юристи, майже всі групи української еліти [407, арк. 1].

Окремий напрямок роботи Товариства становило залучення молодих людей до просвітницьких проектів. Читання лекцій, видання популярної церковної літератури, проведення різноманітних курсів, мало на меті виховання молоді на засадах релігійної та національної самосвідомості. Лекторами виступали відомі релігійні діячі, богослови, наприклад, професор О. Лотоцький виступив на тему «Соборність в православній церкві», доповідь він виголосив 27 грудня 1931 р. в Луцьку. Також професор В. Біднов прочитав лекцію, присвячену митрополитові Петру Могили у січні 1932 р. в Луцьку та Рівному [408, с.40].

Стараннями української еліти у 1932 р. почав діяти відділ Товариства імені митрополита Петра Могили у Кременці. Цю філію очолювали Ю. Григорович, Б. Козубський, М. Редькин, О. Глушко, О. Мельничук [87, с.55]. В приміщенні Волинської духовної семінарії професор Лев Данилевич, як представник Товариства відкрив організаційні збори. Серед 57 присутніх осіб були: єпископ Симон, посол Є. Богуславський, І. Власовський, отці М. Тучемський, М. Яковлів та інші. Вони обговорили питання і про створення Богословського ліцею у Кременці та Вільно [274, с. 83]. Шляхом таких зібрань українська еліта прагнула вирішувати нагальні питання своїх земляків.

На одному із зібрань Товариства імені митрополита Петра Могили у 1936 р. під час звіту богословської секції при товаристві, під головуванням преосвященника Полікарпа, прозвучала пропозиція збільшити видання

релігійно-моральних книг для молоді та здійснювати активніше переклади церковних книг на українську мову [409, с. 673]. Такими діями духовна православна еліта сприяла згуртуванню священиків та мирян для спільних справ на благо свого народу. У рамках духовних бесід, ініційованих Товариством Петра Могили у Рівному, 11 листопада 1935 р. о. Юрій Шумовський виголосив реферат «Приготування людства до прийняття Христа та початки християнства» [70, с. 286].

Для популяризації своєї роботи та консолідації українців, представники національної еліти скликали з'їзди громадських організацій. При цьому роботу цих зібрань та їх рішення прагнули висвітлити у пресі. Так, 29.09. 1926 р. у Рівному відбувся з'їзд українських культурно-освітніх організацій Волині, були представники Галичини, Холмщини і Полісся. Основне питання, що обговорювалось – українізація церкви [410, с.9-10].

Діяли на Західній Волині і молодіжні релігійні товариства, зокрема, у м. Мізочі Здолбунівського повіту при парафіяльній церкві було організовано «Братство молоді» [411, с.672]. Їх діяльність сприяла моральному вихованні молоді еліти, її згуртуванню.

На Західній Волині у 20-30-х рр. ХХ ст. організовували свою роботу українські жіночі інституції двох типів – секції при національних об'єднаннях і самостійні організації. Прикладом першого типу стали жіночі секції при товариствах «Просвіта» і «Сільський господар», другого – волинський Союз українок. На 1934 р. на Волині і Поліссі було 27 відділів жіночих товариств [412, с. 253]. У своїй діяльності Союз Українок дотримувався демократичних принципів, об'єднуючи у своїх лавах представниць усіх верств населення. Уся робота велася у чотирьох секціях: релігійно-гуманітарній, просвітньо-шкільній, робітничо-промисловій, господарсько-торговельній. У 1932 р. з'явилися оновлені секції: організаційна, промислова, товариська та міжнародних зв'язків. Для вирішення поточних питань створювалися окремі комісії або комітети [69, с.98]. Однією з активних діячок Союзу Українок Західної Волині є Марія

Волосевич. Вона ініціювала створення відділу товариства у Кременці і стала його секретарем. У червні 1931 р. очолила Кременецьку філію Союзу Українок й обіймала цю посаду до самої ліквідації поляками товариства 1939 р. [82, с.300]. Сама Марія Волосевич (Теріда) народилась 19.08.1899 р. у Варшаві, проте своє дитинство провела на Кременеччині, з 1911 по 1915 рр. навчалась у жіночій гімназії, потім – у Києві на Вищих жіночих курсах [82, с. 299].

Окреслимо основні питання, що розглядали представниці жіночого руху, в т.ч. і Волині, під час Українського жіночого конгресу у Станіславові 23-27 червня 1934 р. Зокрема, конгрес прийняв такі резолюції: у справі положення українського народу та в справі консолідації «Домагаємося від усіх українських політичних партій заключення між собою громадського миру, усунення міжпартійної боротьби з терену національних установ, злагіднення тону пресової полеміки та взагалі підпорядкування партійних інтересів інтересам нації» [413, с. 344-345]. Як бачимо, що представниці жіночих організацій добре володіли ситуацією, що склалась у суспільно-політичній сфері українського громадянства. У справі підтримки рідної мови вони спонукали українське жіноцтво створювати «Гуртки плекання рідної мови» та закликали всі українські видавництва вживати чистої літературної мови й одного правопису [413, с. 348]. Провідні діячки розуміли, що необхідно займатись вихованням підростаючої генерації в національному дусі, тому Конгрес «закликає українське свідоме жіноцтво на всіх українських землях до скріплення акції над вихованням і навчанням молодого покоління» далі зазначалося, що необхідно вести послідовну й енергійну боротьбу за українську школу [413, с.349].

Всесвітній союз українок поставив собі за завдання об'єднати українські жіночі організації західноукраїнських земель до спільної праці на користь України. До складу Всесвітнього союзу входили і Союз українок з Рівного [414, арк.1]. Також, сенаторка О. Левчанівська була членом жіночої

міжнародної організації «Ліга миру і свободи» [415, с. 10]. Відповідно, діяльність національної еліти виходила за межі Волинського воєводства.

Відзначимо, що у міжвоєнний період діяли і благодійні товариства, які створювались з ініціативи української еліти для вирішення нагальних проблем українства. Наприклад, в Кременецькому повіті функціонувало Товариство приятелів української гімназії, воно нараховувало кілька сотень членів. Стараннями товариства вдалося заплатити весь борг за минулі роки власникові будинку, який орендувала гімназія. Також для гімназистів було проведено радіо, закуплено книги для бібліотеки та прилади для фізично-природничого кабінету [416, с. 808].

Зазначимо й те, що українські діячі працювали у товариствах, створених з ініціативи поляків. Така співпраця приносила користь для українства. Зокрема, Волинське товариство приятелів науки, з'явилося у 1935 р. і мало здійснювати координування роботи наукових установ на Волині. Воно ставило, насамперед, такі завдання, як популяризація на Західній Волині історико-краєзнавчих та пам'яткознавчих досліджень, опрацювання невідомих архівних зібрань, організація видавничої діяльності тощо [417, с. 244].

Протягом 1927-1939 рр. діяло Волинське краєзнавче товариство й опіки над пам'ятками старовини, воно співпрацювало з діючою владою, але це не перешкоджало його провідним діячам, робити світлини Волинського краю, видавати путівники, розробляти туристичні маршрути, пропагувати туризм у регіоні. Однією з форм популяризації туристичного руху – була організація виставок, такою діяльністю теж займалось товариство. У 1929 р. учасники Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам'ятками старовини взяли участь у підготовці та виданні «Ілюстрованого путівника по Волині». З цим товариством співпрацювала й українська інтелігенція [418].

Діяльність польських товариств проводилось в пропольському дусі, але їх діяльність слугувала розширенню наукових відомостей про Волинь та збереження їх для нащадків.

Були спроби українців створювати спільні товариства з поляками, наприклад, Польсько-український дискусійний клуб [419, с. 166]. Метою клубу було саме розв'язання польсько-українських проблем. До складу клубу входив 21 українець, в основному з Луцька і Рівного. Наприклад, директор Української гімназії в Луцьку Б. Білецький, посол Є. Богуславський та ін. [420, арк.1-2]. Також група українських діячів, що належала до ВУО і підтримували політику співпраці з польською владою, почали створювати Українське видавниче товариство на Волині, проте популярним воно не було [421, с. 845]. Також був створений Союз інтелігентів осадників, які прагнули утвердитись на українських землях, але волиняни їх не підтримували [422, арк. 1].

Замітимо й той факт, що на виконання «волинського експерименту» воєводи Г. Юзевського створювались змішані польсько-українські громадські організації. Польські можновладці знали, що від вирішення національної проблеми та взаєморозуміння залежала стабільність Польщі і тому пропонували українцям співпрацю. Коли виникла ідея організації Польсько-українського товариства, то засновники, після дослідження громадської думки, вирішили утриматися від запрошення авторитетних представників українців. До того часу, коли наміри польської частини наберуть переконливої сили, яка доводитиме належний напрям співпраці й відповідну ідеологію Товариства. Мета об'єднання – праця над поглибленням і розбудовою польсько-українського зближення, а засоби є такими: вивчення і пропаганда необхідності врегулювання польсько-українських стосунків; видання періодичних видань тощо; організація і проведення лекцій, дискусій; заснування на території Речі Посполитої відділів Товариства і місцевих осередків [423, с.23].

З метою репрезентації інтересів українців у Варшаві, представники національної інтелігенції, зокрема, Є. Лукасевич, Д. Валединський, І. Феценко-Чопівський, І. Огієнко у 1921 р. заснували Український центральний комітет. Статут організації передбачав надавати правову,

матеріальну та духовну підтримку українських емігрантів на території Польщі [424, с. 680]. Крім вище зазначеної організації активно працював Союз українок емігранток в Польщі, Варшавську філію очолювала М. Ливицька, заступник – К. Безручко. Праця Союзу здійснювалась по секціях, головне завдання полягало у тому, щоб перешкоджати владі проводити денационалізацію українських дітей в еміграції та виховувати їх в національному дусі [425, арк. 1, 2].

Мистецька еліта, крім творчої праці була задіяна і в громадських організаціях, засновниками яких виступала й сама. Можна провести відповідну градацію серед культурно-мистецьких осередків. Більшість із них були самодіяльними, аматорськими колективами або ж секціями (підсекціями) «Просвіти», «Рідної хати» (драматичні гуртки і студії, хори, оркестри, танцювальні колективи, літературні об'єднання). Деякі з них – Волинське театральне українське товариство й організований ним Український театр в Луцьку – діяли на професійній основі й одержували державні субсидії [426, с. 10].

Діяльність мистецьких організацій менше регламентувалась владними структурами. Причому все це робилось на добровільних засадах, не вимагало залучення значних коштів, спеціально обладнаних споруд [427]. Відповідно, українська еліта таких можливостей не могла втрачати й активізувала роботу мистецьких товариств.

Слід підмітити, що помітну роль в економічному житті краю відігравали кооперативи. Вони були вагомою силою економічного прогресу. Цікавим є той факт, що з одного боку «Просвіта» сприяла виникненню та поширенню українських кооперативів, а з іншого – останні, вже зміцнілі, самі надавали матеріальну допомогу товариству. Наприклад, Кременецький Союз кооператор майже щорічно переводив на користь Ради своєї «Просвіти» суми в розмірі 1000-1700 злотих, звісно, що така матеріальна допомога дозволяла просвітянам виконувати свою роботу.

Українська еліта прагнула об'єднатись та спільно шукати шляхи захисту інтересів свого народу. Саме громадські установи, керовані провідною верствою, були на боці українських національних інтересів, презентували, відображали та захищали права своїх земляків. Громадські товариства розвиваючись за умов панування польської державно-політичної системи, вони суттєво впливали на пробудження й активізацію національної свідомості українства, сприяли соціальному захисту та розвитку освіти, культури українців краю, які зазнавали асиміляції та дискримінації.

Усі напрями діяльності «Просвіти» знайшли відображення у долі української еліти, яка чимало зробила у поширенні просвітянських ідей, сприяла розвитку та становленню товариства. Саме просвітянські діячі підтримували процес формування національної свідомості українців та збереження власної ідентичності. Зрозуміло, що в часи іноземного панування це було нелегко робити.

Зрештою, саме громадські організації втягували інертне українське населення Волині у вир боротьби за свої права. Зауважимо, той факт, що культурно-освітні товариства Волині протягом 20-30-х років ХХ ст. перетворилися на масові об'єднання з розгалуженою організаційною структурою та численними осередками на місцях. Загальна кількість громадських культурно-освітніх організацій і масове членське представництво в них дає підстави стверджувати: близько третини осіб українського походження на Західній Волині, була охоплена організованими формами національно-культурного життя тощо. Основою їх поступу стали засади демократизму, націоцентризму, тобто орієнтація на традиції, цінності та світоглядні бачення українського народу, його ментальності. На нашу думку, такі значні здобутки у розвитку громадських товариств належать українській еліті.

4.2. Політична діяльність національної еліти Західної Волині

У міжвоєнний період ХХ ст. відбувалось становлення Другої Речі Посполитої як держави. Відмітною рисою в розвитку тогочасної Польщі є тенденція до обмеження демократії, зокрема, спостерігалось суттєве зменшення ролі парламенту з одночасним розширенням повноважень виконавчої влади. Здійснювалась жорстка цензура свободи преси і друку. Також, мали місце, але тимчасовий характер і незначні масштаби репресій проти опозиції. Культ особи Ю. Пілсудського існував паралельно з критикою його діяльності з боку опозиції. Діяльність політичних партій не заборонялася, якщо вона не суперечила чинному законодавству, хоча їхній вплив обмежувався.

Українська еліта, не зважаючи на свою нечисельність, прагнула стати учасником політичного життя Волинського воєводства. Представники національної еліти розуміли, що «Коли нарід не має ніяких політичних партій, то це недобре. Бо тоді виходить, що народні маси не є громадсько освідомленні, – що вони ще не мають свого погляду на цілу низку найважливіших справ, тісно зв'язаних з народною долею. Нарід є тоді ще масою з нез'ясованим політичним обличчям... » [428, с. 66]. В той же час, організувати політичні партії та їх роботу було складним завданням для політичної еліти, тому, що, насамперед, громадсько-політичні настрої, що домінували серед українського населення Волині після завершення Першої світової війни, значно відрізнялись від тих, які панували в Східній Галичині. Це було зумовлено двома факторами. По-перше, місцеві жителі не виявляли високого рівня національної самосвідомості, тривалий час не демонстрували активності в громадсько-політичному житті. Зрештою, до Першої світової війни український національний рух на Волині не набув жодних організаційних форм. По-друге, укладення Ризького мирного договору 1921 р. легітимізувало владу Польщі в цьому регіоні. Тому національній політичній еліті, яка тільки сама формувалась, потрібно було активізувати та

повести за собою народ до боротьби за громадянські права, а в дальшій перспективі – за автономію чи незалежність України.

Необхідно визнати ще одну вагому перепону для швидкої політизації Західної Волині – малочисельність інтелігенції. Газета «Наш Прапор» саме з цього приводу відзначала: «не зважаючи на цифри щодо інтелігенції, зазначаємо, що є її дуже мало...» [429, арк. 289]. Отже, реалії свідчили, що українська нація, яка протягом століть не мала своєї державності, не могла належним чином забезпечити українські партійні осередки аналітиками-інтелектуалами.

Те, що інтелігенція була найменш чисельною професійною групою серед українців, зумовлено різними чинниками, передусім – неспроможністю українських селян, оплатити навчання своїх дітей, і це було суттєвою перепону в набутті вищої освіти. Також не можемо відкинути той факт, що значна частина молоді була сполонізована. Наприклад, станом на 1934/35 навчальний рік в університетах Польщі навчалось 36,7 тис. поляків, 7,1 тис. євреїв і лише 2,5 тис. українців [51, с.255].

Суспільна значущість еліти є очевидною. Вона не тільки інтелектуальна основа нації, але й покликана здійснювати провід у ній, що й зумовлювало увагу політичних сил до інтелігенції. З приводу її ролі в суспільно-політичному житті українські національні демократи стверджували: «...без інтелігенції ми не розбудуємо нашої освітньо-культурної праці, нашого майбутнього життя, не заспокоїмо наших розвиткових потреб» [430, с.2].

Лідери політичних партій боролися перш за все, за національну інтелігенцію та прагнули її залучити у свої ряди. Слід підкреслити, що конкуренція за українську інтелігенцію неодноразово зумовлювала конфлікти у міжпартійних взаєминах. Угодовці Західної Волині, наприклад, які не сприймали стратегії Українського національно-демократичного об'єднання, Української соціалістично-радикальної партії та інших структур, твердили: «...українська інтелігенція Волині не має жодного наміру бути знярядям глупого ставлення галицького опортунізму з його системою

негації»...[431, с. 1].

Відзначимо й те, що потужним імпульсом для формування політичної української еліти Західної Волині були державницькі ідеї українського визвольного руху періоду Української революції 1917-1921 рр. Проте політичні сили засвоїли для себе ці уроки по-різному. Так, національно-демократичні та соціалістичні сили прагнули у більш віддаленій перспективі об'єднати українські землі в єдиній суверенній державі. Ліворадикальний рух прагнув встановити робітничо-селянську диктатуру в Другій Речі Посполитій на зразок радянської. Угодовські сили, співпрацювали з владою, шукаючи альтернативи для отримання певних прав для українського народу. Праворадикальні партії продовжили боротьбу за незалежну державу та обрали революційний шлях, для цього використовували також і терористичні методи.

Поштовхом до політичної самоорганізації українців, переломним моментом у політизації інтелігенції Західної Волині, виробленні її ідейних засад стали парламентські вибори 1922 р. Саме вони стали позитивним початком у трансформації в середовищі волинської еліти. На відміну від Східної Галичини, де українці бойкотували вибори, нечисленна волинська українська інтелігенція в рамках Блоку національних меншин утворила автономний Український виборний комітет Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся. На чолі його стали Павло Васильчук з Холма і Михайло Черкавський, директор вчительської гімназії з Дерманя [307, с. 22]. Це був перший крок у формуванні політичної української еліти волинського краю. Основний досвід політичні діячі отримали під час виборів до парламенту. Зауважимо, що перешкоди для українських діячів з боку влади, особливо під час виборів, були значними. Зокрема, у виборчі комісії надсилались інструкції, як діяти, щоб отримати найбільше голосів для поляків [432, арк.3]. Не зважаючи на це політична еліта боролась з цими порушеннями та вчилася захищати інтереси своїх земляків в умовах бездержавності. Підмітимо те, що з одного боку, її громадянська активність була зумовлена дискримінаційною

політикою влади, з іншого – політичною пасивністю певної частини населення, яку потрібно було скерувати у русло енергійної суспільної діяльності. Тому представники української політичної еліти розуміли, що слід об'єднуватись у політичні партії, поповнювати їх лави представниками з народу та знаходити підтримку своєї праці. Саме у цей час політична волинська еліта починає активно діяти.

Необхідно відзначити й той факт, що політична українська еліта була розділена на різні табори, зокрема, легальний, національного спрямування, який відстоював інтереси свого народу та мав на меті здобути незалежність для нього. Це такі діячі, Р. Бжеський, Б. Козубський та інші. Націонал-радикальний напрямок уособлювали Оунівці. Інший – угодовський, який співпрацював з польською владою, відповідно підтримував політику асиміляції при цьому надіючись на певні поступки для українців. До них належать, зокрема, П. Певний, С. Скрипник, Є. Богуславський, М. Тележинський, А. Волинець та інші. До ще одного табору віднесемо тих, хто підтримував зовнішні сили, наприклад, комуністів (О. Платонова). Відповідно такий розкол негативно позначався на самій еліті та послаблював її позиції в тогочасному суспільстві [44, с. 34]. Як бачимо, що вагомою перешкодою для діяльності політичної еліти була відсутність серед неї консолідації. Наприклад, провідні діячі УНДО зазначали під час виступів, що слід об'єднуватись всім національним силам, щоб протистояти колонізації, хоча вважали, що об'єднання можливе тільки навколо їх партії «що не кирить, не роз'єднує, а навпаки – об'єднує наші сили, маючи на оці інтереси українського народу як цілості» [433, с.2].

Українська еліта була творцем політичних партій в регіоні. Як вважає, дослідник В. Футала, що український політикум у міжвоєнній Польщі можна умовно поділити на такі течії: Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) та інші менш впливові легальні партії репрезентували політичний центр, далі Українська військова організація (УВО), Організація українських націоналістів (ОУН) та Фронт національної єдності (ФНЄ), вони

представляли праворадикальний рух, на лівому фланзі українського політичного спектру перебувала Комуністична партія Західної України (КПЗУ) та деякі організації, що були під її впливом.

Як вважає професор М. Кучерепа, що основними ідейними спрямуваннями українського політичного розвитку були демократизм, націоналізм, консерватизм, соціалізм та національно орієнтований комунізм, найвпливовішими були перші два напрями [56, с. 242]. Цікаву класифікацію розробила тодішня польська поліція, яка у 1925 р. поділяла українські політичні партії на три групи: націоналістично-незалежницькі (Українська народно-трудова партія (УНТП), УСО «Селянський союз», Українська радикальна партія); угодовські (Українсько-руська партія хліборобів, Українська народна партія, Українська народна партія (соціалістів-самостійників), Партія українського народного єднання); також москвофільські (Руська народна організація (РНО), Партія народної волі). Навесні 1927 р. поліція змінила класифікацію і поділила усі партії на українські і староруські. До першої групи входили найбільш відомі «Сельроб», УСРП, Сельсоюз, УНДО, УНП, Український народний союз та інші [56, с. 244].

Серед українських політичних діячів Західної Волині найбільшу активність проявляли іммігранти. Осібне місце за своїм політико-правовим статусом, роллю в українському національному житті та діяльності політичних партій посідала петлюрівська еміграція [434, с. 268]. Вона стала генератором політичного життя в краї, адже вони мали колосальний досвід боротьби за державність. Зокрема, наприкінці 1920 р. на Кременеччині опинилось чимало іммігрантів з Великої України, зокрема А. Животко, П. Граб, В. Біднов, В. Юрченко (Юрій Карась-Голинський), М. Панкевич, К. Місевич, І. Власовський, С. Скрипник, А. Коломієць, М. Кобрин [435, с. 22]. Маючи досвід революційної боротьби 1917-1921 рр., вони стали організаторами і лідерами політичного життя, носіями національно-патріотичної ідеї на волинських землях.

Як писала газета «Волинське слово», немає на Волині українського села, де б не було поміж його мешканців або вояків української армії, або діячів з доби української революції. Ці іммігранти, як зазначає автор, «вгризлися» у волинську землю, продовжуючи працювати на українську ідею і пробуджуючи національну свідомість волинян [436]. Відповідно роботи у них було багато. Українські землі, що відійшли до Польщі й офіційно називались «креси всходні» (тобто східні окраїни), польський уряд вважав, за влучним виразом У. Самчука, що «зрусифікована нагорі, неграмотна внизу, невиразна «тутешня» хохлатсько-малоросійська Волинь є для поляків найкращим матеріалом для чергової денационалізації» [63, с.22]. Сталося так, що Волинь, Галичину, всю Правобережну Україну поляки вважали частиною своєї держави [437, с. 34]. Ігноруючи міжнародні домовленості, польська влада на початку 1920-х рр. спрямувала свої зусилля на знищення будь-яких ознак національної суверенності українців, придушення їх національно-визвольного руху, ліквідацію громадських та культурних інституцій, перетворення захоплених земель в інтегральну частину польської держави [438, с. 18]. Існував стереотип «великої і могутньої Польщі», який проявлявся і в шовіністичних закликах: «Польща є там, де проживає хоча б декілька поляків» [27, с.156]. Польська влада заборонила навіть вживати термін «українці», а самих українців почали переконувати, що вони є місцевими поляками, тільки зрусифікованими попередньою владою [63, с. 22]. Вже 21 травня 1921 р. волинський воєвода видав розпорядження про заборону української мови на території воєводства у всіх державних установах. Власне антиукраїнська реакційна політика польського уряду сприяла консолідації і зміцненню українського націоналізму в міжвоєнні роки ХХ ст.

Зрозумілим є те, що діяльність політичної української еліти залежала також від урядової політики, коротко її окреслимо. Так, 1923 р. – час, коли визначальну роль в уряді Польщі почали відігравати націонал-демократи (ендеки) [439, с.167]. Вони не змогли виробити єдиної програми вирішення проблеми національних меншин. В інтерпретації їхніх лідерів, політика їх

уряду формувалася з трьох складових: питання перспектив у Польщі слов'янських національних меншин, німців та євреїв [440, с. 244]. Найактуальнішою й найскладнішою у вирішенні долі слов'янських меншин ендеки вважали українську проблему. Суспільно-політична значимість останньої визначалася передусім державотворчими прагненнями українців. Водночас українське питання в міжвоєнній Польщі формувалося і в інших площинах: економічній, культурній, соціальній [131, с.59]. Проте воно у жодній із сфер не було вирішено. Оскільки, констатуючи розмаїття складових українського питання зауважимо, що сама їхня кількість у Польщі заперечувала логіку одного з визначальних завдань, яке прагнули реалізувати ендеки, – створення національної однорідної держави [124, с.12].

Одним з головних завдань доктрини ендеків, на ідеях яких у 1923-1926 рр. формувалася національна політика Польської держави [441, с.25], – постулат утримання т.зв. східних кресів у складі Другої Речі Посполитої. Це завдання зумовлювало їхнє переконання стосовно неможливості нейтралізувати суперечності між Польщею та національно-визвольними устремліннями українців [442, с. 91]. Основне кредо національної політики ендеків – «Польща для поляків» здійснювалося щодо західних українців як найчисельнішого етносу східних кресів. Тому реалізація ендецької програми «національної асиміляції» (ополячення) супроводжувалась дискримінацією їх в усіх сферах життя [24, с. 156].

Виявляючи неабиякий шовінізм, ендеки не визнавали українців самобутньою нацією. Керуючись наміром побудувати мононаціональну державу, вони поставили собі за мету витіснити з країни одні національні меншини (євреїв) й асимілювати українців [443, с.28]. При цьому національні демократи не використовували самоназву українців, повсякчас використовували слово «русин» [444, с.10].

У Польщі було встановлено так званий режим «санації», внаслідок здійснення Ю. Пілсудським і його прибічниками державного перевороту у травні 1926 р. Вони, враховуючи внутрішньополітичні реалії в країні та

зміни в міжнародній ситуації в Європі, оголосили зміну національної політики Польщі. З-поміж іншого вона зумовлювалася протиставленням українців польському володарюванню на західноукраїнських землях.

Одночасно, попри декларування змін у національній політиці, уряд «санації» насправді не зрікся ідеї асиміляції українства. Ще наприкінці 1926 р. він видав директиви, які стосувалися політики щодо національних меншин. У них наголошувалось, що дії органів влади стосовно них визначатимуться кількома факторами. Зокрема, їхньою чисельністю, соціально-професійною структурою, масштабами впливу на економічні процеси в країні, релігією. Важливим є й те, що національна політика влади мала здійснюватися з урахуванням воєнно-стратегічних цілей Польської держави [445, с.20]. Підсумовуючи характеристику політики урядів щодо національних меншин, зазначимо, що жоден з них не вирішив цього питання.

Попробуємо висвітлити політичну функцію волинської національної еліти через їх діяльність в політичних партіях, що мали вплив на Західній Волині. Частину української політичної еліти було представлено у впливовій легальній партії: Українському національно-демократичному об'єднанні (УНДО). УНДО утворилося в 1925 р. з об'єднання двох крил Української трудової партії, Української Партії Народної Роботи і Волинської національної групи Української Парламентарної Репрезентації [134, с. 28]. У липні 1925 р. лідери УНДО сформулювали політичну програму, в якій висловлювалися за єднання українців для протидії асиміляційним намірам уряду. У програмі зазначалось: «Східна Галичина з Лемківщиною, Холмщина з Підляшшям і Волинь з Поліссям мають споконвічний український характер. Українське населення супроти чужинного елемента є тут переважаючою більшістю. Тому УНДО боротиметься, щоб західноукраїнські землі проти Польщі виступали разом як цілість, і в своїй участі головну увагу приділятиме до вдержання і розбудови одноцілого національного фронту» [446, с.281]. На другому з'їзді в листопаді 1926 р. УНДО доповнила програму і в основу своєї діяльності взяла соборність,

державність України, а також демократію та боротьбу проти комунізму [134, с.28]. Хоча лідери УНДО прагнули не загострювати питання про ставлення до радянської України. Не визнаючи ні комуністичної ідеології, ні їх диктату у громадсько-політичному житті, УНДО не висувало гасел, спрямованих на негайне об'єднання українських земель, які входили до складу Польщі та Радянського Союзу. Проте у невизначеному майбутньому партія допускала можливість возз'єднання західноукраїнських земель з радянською Україною. На це вплинула політика українізації, що її проводили більшовики. У 30-х рр. ХХ ст. Голодомор і репресії в УСРР зробили гасло возз'єднання не актуальним для партії [446, с. 281].

Зауважимо, що на політичній арені УНДО мало значний вплив серед українського населення. Визначними діячами УНДО були: С. Баран, В. Бачинський, А. Горбачевський, М. Галушинський, Д. Левицький та ін. [447, арк. 4]. Першим головою цієї партії був Д. Левицький, генеральним секретарем В. Целевич [134, с.28]. До складу Центрального комітету партії входили представники волинської політичної української еліти, зокрема, Б. Козубський та Ф. Назарук [448, с. 1]. Лідери УНДО прагнули дотримуватися у політичній боротьбі певної поміркованості [449, с.43]. Особливо ініціативу політичної активності УНДО виявила під час виборів 1927 р. до гмінних управ. УНДО закликала українців взяти гмінне і повітове управління у свої руки, щоб самим у себе господарювати [450, арк.63].

Над концепцією стосунків з державою і польським суспільством задумувались і в УНДО. Так у 1932 р. окреслилися кардинальні зміни у позиції УНДО щодо Польщі. Виступивши у сеймі 3 жовтня того ж року, голова УНДО Д. Левицький сповістив про намір домагатися від польської влади надання всім українським землям статусу територіальної автономії [451, с.377]. Адже, співжиття двох народів у межах однієї держави могло здійснюватися лише в умовах територіальної або щонайменше послідовної національно-культурної автономії для українського населення південно-східних воєводств Польської Республіки.

Активним діячем УНДО на Західній Волині був адвокат Б. Козубський. Він з 1925 р. очолює УНДО у Кременецькому повіті. Обраний 1922 р. послом до польського сейму Б. Козубський став одним з організаторів Українського парламентського клубу. Праця в сеймі й антипольська боротьба зблизили Бориса з Сергієм Хруцьким, Самійлом Підгірським. Спільні відозви послів з'являлись неодноразово. Зокрема, вони закликали українців взяти участь у виборах до гмін 1927 р. [450, арк.63]. Оскільки, важливим було те, хто очолить місцеву владу. Б. Козубський виступав за нормалізацію польсько-українських відносин на засадах національно-територіальної автономії українських земель у складі Польщі. Він солідаризувався з УНДО щодо необхідності участі у виборах до сейму і сенату 1935 р. Участь у виборах з українських партій взяли лише УНДО і УНО [44, с.115].

Діяльним лідером УНДО у Волинському воєводстві був М. Черкавський. У травні 1923 р. Михайло Черкавський брав участь у роботі народного з'їзду, який був скликаний у Львові Українською народною трудовою партією. Від імені парламентської репрезентації Волині, Підляшшя, Полісся і Холмщини він звертався до присутніх із промовою та закликом до об'єднання на єдиній народній платформі. На цьому з'їзді делегати обрали комітет, який очолив Українську народну трудову партію. В його склад увійшло 39 осіб, серед яких був і М. Черкавський [452, с.116]. Зауважимо, що у 1923-1925 рр. в західноукраїнському суспільстві тривала дискусія щодо шляхів консолідації національно-державницького табору [453, с.120]. Вона завершилася об'єднанням трудової партії з іншими й утворення Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Михайло Черкавський був обраний членом та заступником голови ЦК УНДО [454, арк.5]. Звичайно, що це було визнання його впливовим політичним діячем, який розумів про переваги консолідації.

У 1931 р. на Кременеччині УНДО нараховувало сто членів партії та чотири тисячі прихильників [89, с.129]. Поступово УНДО втрачала своїх прихильників на Західній Волині, де в 1937 р. налічувалось лише два її

повітові комітети (в Луцьку та Рівному) [24, с.281]. Певно це було пов'язано з поширенням впливу ОУН у цьому регіоні. А також УНДО перейшло від опозиції урядові до політики нормалізації українсько-польської співпраці. Це очевидно позначилось на підтримці політики УНДО з боку волинян.

Відзначимо, що над причинами наступу польської влади на права українців задумувались представники української політичної еліти. Цікаву думку висловив у 1937 р. на повітовому з'їзді УНДО в Рівному посол до сейму С. Біляк. Він першорядною причиною наступу влади на українське суспільство назвав поділ українського політичного спектра «на 15 партій, які ворогують між собою», а «нездатністю українців порозумітися між собою користаються їх вороги» [455, арк. 270]. На підтвердження цієї версії, зазначимо, що на думку багатьох вчених, офіційна Варшава вважала існування багатьох українських політичних партій та організацій позитивним явищем. Політичні та ідеологічні розбіжності між ними були настільки великими, що для польських властей вони не становили небезпеки як єдина і згуртована сила. Це, своєю чергою, давало змогу Варшаві застосовувати принцип «розділяй і володарюй» [29, с.333].

На теренах Західної України діяла Українська соціал-демократична партія (УСДП), яка в 1924-1929 рр. була заборонена польським урядом. Основне її гасло – боротьба за незалежність українського робітничого руху [456, с.97]. Головними діячами УСДП були: І. Квасниця, Я. Остапчук та інші. Значного впливу УСДП на українське суспільство не мала [457, с.45]. Ідеологія УСДП була близькою до УСРП, проте, незважаючи на це, та й інша партії мали своїх прихильників. Лідер УСДП Л. Ганкевич у своєму інтерв'ю газеті «Діло» порівняв діяльність УСДП і УСРП. Зокрема, він зазначає, що обидві партії мають подібну політичну програму, але через це вони не конфліктують між собою, тому що УСДП організовує і залучає до співпраці міський пролетаріат, а радикали – сільський [458]. Проте на Західній Волині ця партія підтримки майже не мала, ні серед інтелігенції, ні серед простого населення.

Частина національної політичної еліти була об'єднана навколо впливової політичної сили на Західній Волині – Української соціалістично-радикальної партії (УСРП). Партія дотримувалась соборнонезалежницької платформи та претендувала на ключову роль у суспільстві. Проаналізуємо діяльність її проводу, щоб довести яким чином ідеологія партії впливала на становлення організованого українського національно-визвольного руху української еліти. Партія була утворена в 1926 р. внаслідок об'єднання Української радикальної партії, що діяла в Східній Галичині з 1890 р., і Волинської організації Української партії соціалістів-революціонерів [459, с.122] утвореної в 1904 р. [460, с. 94]. Об'єднавчий конгрес новоутвореної партії відбувся у Львові 14.02.1926 р. [135, с. 338]. Зокрема, українські інтелігенти, як представники Волині, підписали статут УСРП [395]. Даючи оцінку цим подіям, один з провідних діячів партії на Волині, відзначав, що саме політичні утиски, господарське національне поневолення українського працюючого народу, – все це вимагало спільної організації оборони і боротьби на основі погодженої програми, це спричинило злиття двох партій соціалістичного спрямування. Те, що дане рішення щодо об'єднання, приймалось поступово й обдуманно, свідчать наведені факти [461]. Як підтвердження, на першому повоєнному зібранні УРП від 3 квітня 1923 р., в одному з пунктів прийнятої резолюції зазначалось, що з'їзд визнає потребу спільного об'єднання всіх українських соціалістичних партій для того, щоб разом відстоювати свої права і втілювати у життя програмні вимоги [462, с. 22]. Саме в цей час провідні політичні діячі Західної України пропагували ідею консолідації українців для боротьби проти анексіоністської діяльності польського уряду. Особливо актуальною зазначена ідея звучала для соціалістів [463, с. 170].

З початку утворення УСРП її головою було обрано Л. Бачинського, а після його смерті 1930 р. І. Макуха [135, с.4]. Першим заступником Л. Бачинського обрали І. Макуха (громадсько-політичного діяча, адвоката [135, с.444]). Зазначимо, що від Західної Волині до складу Головної Управи

УСРП ввійшли А. Нивинський та І. Власовський [464, арк. 1-2]. Головним є те, що партія мала різнобічну підтримку суспільства, соціальна основа УСРП – селянство, дрібні підприємці, службовці та інтелігенція [164, с.1]. Як зазначає один із діячів УСРП, партія навчилася «поширюватися з низів і через низи» [465]. Дійсно, ідеї соціал-радикалів найбільше підтримувало селянство, і це не дивно, тому що якщо подивитись на соціальну структуру українського суспільства Північно-Західної України, то найбільший відсоток припадав саме на цю верству.

Основні програмні положення соціал-радикалів були визначені ще в 1890 р. [466, с. 308]. Проте, поступово партійна верхівка змінювала деякі пункти програми, відповідно до вимог часу. Метою партії була боротьба за соціальне і національне визволення працюючих, за перебудову господарства і політичного ладу на соціалістичний, в якому зникне визиск класів і націй [467, арк.25]. До речі, УСРП виступала з критикою комуністичного режиму і фашизму [134, с.28]. Тому що ідеологія цих тоталітарних систем суперечить демократичним засадам суспільства. УСРП виступала за самовизначення народів, а антидемократичні режими заперечували цей принцип [467, арк.38].

В програмі партії, в розділі, що стосувався політичних справ, зазначалося, що УСРП стоїть на засадах утворення самостійної Української трудової республіки і перехід усієї повноти влади в новоутвореній державі до рук працюючого народу. На цьому особливо наголошували провідні діячі УСРП. Наступний пункт програми УСРП гласить, що необхідний перехід всієї повноти влади до народних рад, вибраних загальним, рівним, таємним голосуванням [467, арк.25]. Також наголошувалось на рівності прав і свобод для всього населення [468, с.231]. Зазначалось, що замість соціального поневолення повинна прийти соціальна справедливість [468, с.226]. У боротьбі за свої права не останню роль провід партії відводив українському селянству. Вони розуміли потребу організації його та перетворення з пасивного спостерігача в активного учасника суспільно-політичних процесів, підкреслювалась важливість формування сільського інтелігента [469]. У

цьому не останню роль відіграла освіта та виховання. Тому, знаючи це, польська влада переслідувала демократично настроєних українських вчителів і відправляла їх вглиб Польщі [35, с.80]. Щодо селянського питання (малі земельні наділи, великі податки, низькі ціни на сільськогосподарську продукцію), то програма УСРП була набагато більше зорієнтована на вирішенні даної проблеми. Найголовніше те, що партія, виступаючи за соціальну справедливість, передбачала передачу землі без викупу для всіх безземельних селян. Зокрема, зазначалось, що всі землі, що обробляються постійним найманим трудом, мають без викупу перейти до народного фонду для розподілу між малоземельними і безземельними селянами. Крім того, ліси, копальні та інші природні багатства мають перейти в управління рад працюючого народу [467, арк.26]. Партійні діячі організовували численні гуртки, робота яких сприяла вдосконаленню знань та практичних навичок селян у галузі сільського господарства.

На прикладі функціонування УСРП можна стверджувати, що українська політична еліта була обізнана з проблемами свого народу. Так, значною проблемою для селянського господарства був встановлений великий податок, який селяни не могли повністю сплачувати, і цю проблему піднімали діячі УСРП. Зокрема, програма партії передбачала проведення податкової реформи, суть її зводилась до того, щоб податок збирався лише від дійсного доходу, і так, щоб з більшого податок був набагато вищий, ніж з малого, та цілком малий дохід щоб не оподатковувався [469]. На одному із віч було зачитано наступну поправку, що всі ґрунтові і домові податки мають бути скасовані [470, арк.37]. Це свідчить, що партія займалася захистом господарських прав співвітчизників. Як наголошували лідери партії, зменшення податку повинно компенсуватися внаслідок зменшення витрат на фінансування армії, а зрештою скорочення її чисельності.

В національній політиці УСРП передбачала забезпечення прав національних меншин [467, арк. 25]. Виходячи з того, що українці прагнули в

майбутньому побудувати демократичну державу з дотриманням рівності кожного перед законом без огляду на національність і т.д. [467, арк.26].

Важливою проблемою був розвиток національної культури, оскільки політика колонізації перешкоджала цьому. Тому українська політична еліта спрямовувала свої зусилля на підтримку освітніх та культурних процесів в краї. Партійні лідери здійснювали підтримку українських громадських організацій. В питаннях культури програма УСРП передбачала забезпечення всім національностям повного права на освіту і на вільний розвиток культури. Освіта мала бути безоплатна [467, арк. 28]. Саме в такому руслі міркувала більшість представників української еліти, яка належала до УСРП та інших українських партій.

Для того, щоб не склалося уявлення про те, що програма УСРП була зорієнтована лише на проблеми селян, то слід зазначити, що за робітниками вона закріплювала наступні права: справедлива і вчасна оплата праці, восьмигодинний робочий день, також право на страйк, соціальне забезпечення тощо. Підкреслювалось, що селяни і робітники повинні об'єднатися, щоб разом досягнути поставлених цілей. Адже, ніколи не буде добра на селі, коли місто буде вороже селу [468, с.239]. Звідси випливає висновок, що українська політична еліта працювала охоплюючи всі версти волинського суспільства.

Проаналізувавши програму УСРП, бачимо, що домінуючою серед програмних вимог є незалежність України. УСРП в легальних формах здійснювала опозиційну політику проти польської влади. В соціальній політиці соціал-радикальна еліта пропонувала немарксистський соціалізм, протилежно до комуністів, вона відкидала засоби революції і терору. Вважала, що необхідно мирним шляхом наблизитися до побудови власної держави.

Чим більше УСРП ставала популярною та впливовою серед українців, тим більше польська адміністрація намагалася обмежити діяльність партії. Зокрема, польська поліція пильно спостерігала за діяльністю членів партії,

нерідко зустрічаємо серед архівних документів відомості осередків поліції, наприклад про боротьбу, яка тривала між політичними партіями, виступи політичних діячів [471, арк.3]. Окремі нишпорки, використовуючи доручення старости, проводили надзвичайні розслідування, які стосувалися зокрема провідних діячів УСРП, так що у старостві можна було отримати відомості про головних членів партій [472, арк.10]. Дозвіл на проведення віч політичні партії мали брати у старостві [472, арк.6].

Між політичними партіями постійно тривала боротьба за впливи серед населення. Досить часто вона зводилась до різних наклепів тощо. Неодноразово, наприклад, Сель-Робівці друкували у «Нашому житті» т. зв. компромат на провідних діячів УСРП [166].

Звертаючись до партійної діяльності української еліти необхідно підмітити ще одну сторону їхньої праці – благодійницьку. Займаючись благодійництвом УСРП цим самим прагнула реально вирішувати соціальні потреби українців. Наприклад, партія активно підтримувала Комітет допомоги потерпілим від повені в Східній Галичині, організований в м. Кременці Волинського воєводства [473].

Політична українська еліта прагнула організувати свої пресові видання для пропаганди ідей партії та висвітлення своєї діяльності широкому загалу. Пресовими органами УСРП були газета «Громадський голос» і журнал «Проти хвиль». Публікації у цих виданнях ознайомлювали читацький загал із ідейно-політичними засадами УСРП. Безперечно, газета давала докладну інформацію про всі події, що відбувалися не лише в Західній Україні, але й в світі. Також на сторінках «Громадського голосу» знаходили місце події культурно-мистецької хроніки [467, арк.42]. На сторінках цих видань публікувалися статті відомих діячів УСРП. Партія була ініціатором та спонсором видання серії книг освітньої бібліотеки для народу «Самоосвіта». Деяку фінансову підтримку своєї роботи радикали отримували від української селянсько-робітничої еміграції з Америки [457, с.45].

Відзначимо, що волинська політична еліта співпрацювала з галицькою. Штаб-квартира УСРП знаходилася у Львові, там неодноразово відбувались з'їзди партії, на яких вирішувались різноманітні питання. Наприклад, з'їзд УСРП 1926 року працював з таким порядком денним: 1) справоздання з діяльності Головного секретаріату УСРП; 2) обговорення політичної ситуації в краї; 3) дискусії; 4) вибір Головної управи; 5) культурна і освітня праця; 6) економічні повідомлення; 7) членські внески. У зібранні взяло участь 120 делегатів. До президії з'їзду від Західної Волині ввійшли теж представники [474, арк.73].

Основне призначення політичної організації полягає в тому, щоб цілеспрямовано організовувати маси для захисту їхніх інтересів та забезпечити собі майбутнє існування, а для цього треба готувати гідну зміну. УСРП мала власну молодіжну організацію «Каменярі» і видавала однойменну молодіжну газету літературного напрямку. Також при УСРП була «Жіноча громада» із пресовим органом «Жіночий голос» [457, с. 45]. Це свідчить про те, що ідеологія УСРП була сприйнята всіма віково-статевими групами українського населення.

Погоджуємось з тим, що значна частина національної еліти Західної Волині була представлена у нелегальних партіях. На західноукраїнських землях діяла нелегальна Комуністична партія Західної України. Хоча для легальної боротьби під егідою КПЗУ в 1926 р. була створена досить аморфна організація під назвою «Українська робітничо-селянська спілка» (Сельроб) із метою завоювання більшої підтримки в народі, проіснувала вона до 1932 р. [475, с.535]. Зазначимо й те, що комуністи мали підтримку серед населення. Як свідчить учасник подій на Західній Волині у 20-30-х рр. ХХ ст. Л. Мосендз, що «Однак масі населення ідеї національно-українські були ще цілком чужі й навіть ворожі: з одного боку, вікова російська державність притупила національні почуття, з другого – більшовицька інтернаціональна пропаганда робила своє. Волиняк не розумів, навіщо йому самостійна

Україна, бо був під гіпнозом мітингів, промов, закликів до соціалізації та на практиці переводив її під керування «товаришів»...» [476, с. 394].

Поступово найпомітнішим чинником у суспільно-політичному житті та в згуртуванні навколо проблем державотворення української еліти на Західній Волині та Східній Галичині ставав націоналізм. Збільшенням впливу політичної течії було пов'язане з утворенням у 1920 р. Української військової організації (УВО). Очолив її командир Українських січових стрільців Є. Коновалець. Завданням УВО ставилося розгортання збройної боротьби проти польської влади [91, с.37]. У своїй діяльності УВО використовувало проти польського режиму й силові методи боротьби.

Діячі УВО вважали себе виразником ідей національної демократії та намагалися створити ідеологічне підґрунтя для військового опору офіційній політиці Польщі [265, с.5]. Частина національної еліти, переконавшись в тому, що успіху в боротьбі за державу можна досягнути лише мобілізацією сил власного народу, керівництво УВО, а потім ОУН, робить головну ставку на національно свідому молодь [24, с.117]. З діяльністю вчорашніх пластунів польські силові структури пов'язували зародження та початок діяльності націоналістичного підпілля у більшості повітів Західної Волині [477, s. 145]. Адже в цей час формувалася нова генерація української інтелігенції, яка орієнтувалася на ідею самостійності України. Так, у Кременці було створено підпільне молодіжне крило ОУН «Юнак», до якого входили учні української гімназії, духовної семінарії. Заступником голови організації був І. Шубський. В 1932 р. «Юнак», що вів антипольську діяльність, було розгромлено, її членів арештовано. У тому числі Юрія та Галину Козубських. Відбувся суд, на якому І. Шубський отримав 5 років ув'язнення, Ю. Козубський – 2,5 року [88, с.130]. До заслуг «Юнака» можемо віднести те, що на Монастирському цвинтарі зусиллями молодих патріотів при керівництві І. Шубського на поч. 1930-х рр. встановлено обеліск січовим стрільцям, які впали жертвою комуністичного терору у 1919 р. [89, с.130]. Такими діями формувалась патріотична свідомість майбутньої політичної еліти краю. Так само у у

Рівненській українській гімназії функціонували ланки «Юнацтва» (молодіжної формації ОУН). Гімназисти розповсюджували нелегальні націоналістичні видання та листівки, а І. Горохович та Ф. Тижук, за даними команди державної поліції, планували знищити у Корці пам'ятник Ю. Пілсудському [478, арк. 2-3].

Важливу роботу з молоддю проводив учасник національно-визвольної боротьби українського народу 1917-1921-х рр., Р. Бжеський. Він активно взявся ідейно готувати юнацтво для продовження боротьби за українську державність. Для цього згуртовує навколо себе національно-свідому, патріотично настроєну молодь та однодумців. Він підпільно створює мережу законспірованих «трійок», для яких розробив спеціальний курс освіти, що тривав три чотири роки. До підпільної боротьби в першу чергу залучалася молодь та учні Кременецької української гімназії. Кілька разів на тиждень слухачі збирались на приватних квартирах або влітку у різних місцях Кременецьких гір. Польські власті, викривши підпільну діяльність гімназистів та організаторів у 1934 р. провели арешти. Більше 30 учнів-старшокласників з Кременецької української гімназії було заарештовано, шість з них ув'язнено. Напружена громадсько-політична діяльність Р. Бжеського була теж перервана арештом та ув'язненням у Березі Картузькій в 1934-1939 рр. [44, с. 127]

Наступницею УВО, стала ОУН, її провід вважав, що тільки суверенна держава, яка найбільше відповідає національним інтересам українського народу, є «умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі». Національна еліта, що належала до ОУН, вважала своєю метою безкомпромісну революційну боротьбу аж до відновлення втраченої незалежності України та встановлення суверенітету на всіх землях українського народу [102, с.332].

Зауважимо й те, що ОУН не була типовою політичною партією парламентського типу. З одного боку, вона виникла як політичний рух з власною ідеологією, з іншого, це була суворо законспірована військова

організація. Ідеологією ОУН був інтегральний або чинний, як його називав Д. Донцов, націоналізм. Д. Донцов бажав виховати в українців «волю до влади» і відкидав політичну спадщину попереднього покоління духовних лідерів України та чолі з І. Франком і М. Грушевським. Він доводив, що демократичні традиції були причиною національної поразки і приниження. Ці ідеї користувались підтримкою значної частини національної еліти.

Одним з активних діячів ОУН в Західній Волині був І. Скоп'юк. Він залучав до ОУН молодь, з якої формувалися ланки «Юнацтва», в яких молоді люди проходила військовий вишкіл та вивчали тактику партизанської боротьби. Наприкінці 1932 р. І.Скоп'юк, уже як провідник ОУН Луцького повіту, здійснював керівництво роботою українських націоналістів [479, с. 302-303].

На практиці діячі ОУН застосовували тактику «перманентної революції», що передбачала постійні збройні акції проти польської влади, у міжвоєнний період націоналістичне підпілля здійснило 63 політичні замаху [446, с.284]. Представники українських легальних політичних партій різко критикували ОУН, вважали її діяльність відкрито терористичною [460, с. 96]. Проте, не слід відкидати той факт, що саме діячі ОУН гуртували навколо себе патріотичні сили. Цікавим є погляд на еліту Д. Донцова. Зокрема, у праці «Маса і провід» він зазначає: «Мабуть не помилюся, коли скажу, що «еліти» народу в правдивому значенні слова, після занепаду козацької гетьманщини в кінці XVIII ст., ми не витворили. Верства, яка пізніше, деінде створила з себе цю «еліту» (інтелігенція), у нас була й досі є заквола, особливо якістю, щоб прикласти до неї у всьому його значенню – ім'я «еліти» народу. А якраз вона, та еліта, є мотором, який задає рух машині! Якраз вона дає мету і розгонову енергію масі. Вона є силою, що зв'язує розпорошену юрбу – в дисципліновані кадри натхненною одною ідеєю армії, робить з «голоти» – «націю» [480].

У своїй діяльності діячі ОУН враховували усі аспекти суспільного розвитку. Так, соціально-економічна програма ОУН базувалася на

промисловій, аграрній та фінансово-торговельній політиці. Соціально-економічна програма ОУН у 1920-1930-х рр. перш за все враховувала інтереси української нації [481, с. 149]. Розробляючи плани такої економічної політики українська націоналістична еліта все більше згуртовувала навколо себе населення.

Влада різними способами намагалась припинити діяльність ОУН та знищити її прихильників. Зокрема, у Луцьку відбувся один з резонансних політичних процесів проти 42 українських студентів, яких звинувачували у приналежності до ОУН. Процес тривав упродовж 14 днів і закінчився 31 серпня 1937 р. Серед підсудних були І. Климів, І. Коханський, В. Савич, В. Харуцький-Сухозанець та ряд інших відомих діячів підпілля. Більшість членів ОУН справа яких розглядалася на вищеназваному процесі були засуджені до різних термінів ув'язнення і лише вісім осіб було звільнено [457, с. 455-456].

Таким чином, у ході полонізації краю основна увага зосереджувалась на знешкодженні польською владою ОУН. Оскільки, найбільшу загрозу владі несла націоналістично налаштована українська еліта. Так, 10 січня 1939 р. в повіті Дубно затримано 19 осіб із с. Теслугів та його околиць за звинуваченням у приналежності до ОУН [68, с. 113]. Як стверджує д-р М. Сивіцький з Варшави, що у Варшавському місцевому архіві збереглося два томи персональних анкет із фотографіями та відтисками пальців людей, арештованих на Волині у 1939 р. за звинуваченням в приналежності до ОУН. У першому томі зібрано анкети 95 осіб із повітів Луцька і Горохова, декілька з Костопільщини й одна з Здолбунівщини. З Дубенщини нікого не виявлено, хоча арешти там проводились. У другому томі підшито понад сто анкет [68, с. 114].

Частина української політичної еліти належала до ряду маловпливових і малочисельних партій: Української селянської партії, Української партії незалежних соціалістів, Української аграрної партії, Українського католицького союзу, Української народної католицької партії.

Суспільні реалії, що склались після поразки українського державотворчого руху – це спонукало до пошуку шляхів для досягнення консенсусу з Польщею. У цьому контексті визначається значущий елемент внутрішнього поділу українства: у той час, як одні прагнуть створення суверенної держави, інші визнають «чужу». Тому слід зазначити, що частина української політичної еліти Західної Волині належала до т.зв. угодовських партій. Змирившись з інкорпорацією Західної України Польщею, угодовці при цьому не сповідували сепаратистських намірів. Натомість більшість їхніх партій та організацій обстоювала принципи федералізму, який давав шанс на здобуття українцями територіальної автономії. З такими вимогами в різний час виступали різні організації угодовців [482, с.38].

Серед знакових ідейних констант угодовських політичних діячів – домагання розбудови республікансько-демократичних інститутів Другої Речі Посполитої, реалізації гарантованих конституцією прав національних меншин. Інші елементи ідеології угодовських партій криються в площині соціально-економічних вимог. Найзначиміша з них – домагання реалізації справедливої аграрної реформи, припинення поселення на західноукраїнських землях цивільних і військових осадників.

З ініціативи польських властей було утворено Волинське українське об'єднання (ВУО). ВУО повинна була сприяти поширенню ідей польсько-українського співжиття і співпраці. З одного боку ВУО стала новим напрямком національно-конструктивної праці, легальною формою боротьби за свої права. З іншого, ця організація була політичною базою воеводи Г. Юзевського, елементом його «волинської політики» та об'єктивно сприяла порушенню єдності українсько-національного руху, чим завдала йому відчутної шкоди.

Угодовці розуміли, що насамперед, треба добиватись представництва у парламенті. Так, проурядове ВУО у 1930 р. в союзі з блоком BBWR (блок безпартійний співпраці з урядом) взяли участь у виборах до польського сейму, отримали депутатські мандати і робили певні заяви в підтримку

національних прав українців, на ділі їх відстоювати не могли. Репрезентація ВУО була представлена в сеймі також після виборів 1935 р., і теж як течія, що однозначно підтримувала Польську державу й осуджувала навіть несміливу критику уряду з боку галицьких політиків із УНДО. Виступаючи в сеймі 6 грудня 1935 р. Петро Певний говорив: «На Волині виникла творча українська сила, виступила вона відверто проти ірриденції і політичного максималізму... Український народ мав лише одного союзника. Тим союзником був маршал Пілсудський, а сьогодні його ідея...». Назвемо імена політичних діячів ВУО, наприклад, після виборів 1938 р. послами сейму від Західної Волині стали Степан Скрипник (від Луцької округи), Володимир Онуфрійчук (від Ковельського округу), Олександр Огородник (від Сарненського округу), Микита Бурий (від Рівного) і Володимир Косідло (від Крем'янця) [483, с. 634]. Крім того, до складу сенату від Волинського воєводства був обраний один із лідерів ВУО С. Тимошенко. До речі, С. Скрипник зайняв посаду секретаря сейму [483, с. 635].

З усіх верств суспільства члени ВУО вважали, що саме інтелігенція, попри її невелику чисельність, відіграє першочергове значення вже тому, що саме вона є рупором національної ідеї, більше того, є своєрідним ядром громадськості у боротьбі за свої національні, соціально-економічні та політичні права [484, с.1]. У своїх думках вони не помилялись, тому що від провладу залежить будь-яка справа.

Відзначимо, що важливу роль у процесі формування підтримки та соціальної бази партій відігравали культурні орієнтири громадян. Маємо на увазі тих українців, які симпатизували польській культурі. Тому угодовці використовували це і демонстрували неабияку зацікавленість у тих, хто вважається інтелектуальним потенціалом у будь-якій країні [485, арк.24].

Таким чином, промоторами ідеї порозуміння з поляками виступала низка українських політичних діячів. Їхня мотивація для співпраці знаходить обґрунтування із врахуванням того факту, що внаслідок укладення Варшавського договору 1920 р. між УНР і Польщею, з одного боку, та

Ризьким мирним договором 1921 р. між радянськими республіками й Річчю Посполитою, з іншого, остання встановила свій суверенітет над Західною Волинню, Холмщиною, Підляшшям і Поліссям. Тому влада з цих позицій розглядалась як легітимна і частина української еліти вірила у результати співпраці з нею.

На волинських землях на початку 20-х рр. ХХ ст. склались умови для продовження боротьби українських національних сил після визвольних змагань 1917-1921 рр. Про це свідчить широка політична палітра у Західній Україні, яка нараховувала 12 партій, їх погляди відображали переконання від крайніх лівих до крайніх правих. Їх творцями були національні політичні діячі, які зуміли організувати український народ в партії. Це свідчить про те, що національно-визвольний рух, який охопив західноукраїнські землі, проявлявся у бажанні місцевого населення створити власну державу.

В умовах, що склалися на Західній Волині, українські політичні інтелігенти, змушені були боротися і відстоювати інтереси українського трудового люду, піднімаючи важливі питання тогочасного суспільства на вічах, нарадах, у пресі, а згодом і на парламентській трибуні. Саме в умовах польського панування прогресивна інтелігенція виступила проти соціального і національно-релігійного гноблення, полонізації української школи, за розвиток народної освіти і культури. Отож, легальні партії на чолі з місцевою елітою охоплювали всі сфери національного життя.

Звернемо увагу на те, що українська політична еліта державницького спрямування поповнювалася з пластових організацій, пройшла певний вишкіл. Відповідно, перспектива поповнення рядів української політичної еліти була.

Аналізуючи політичну активність української еліти, бачимо, що це були діячі обізнані з проблемами українців. Саме з цим пов'язана їх здатність до практичної політики, тобто до втілення у реальність проголошуваних ідей. Саме провідні українські діячі сприяли формуванню національної свідомості українців, залучали їх до політичної боротьби.

4.3. Вибори до польського парламенту як чинник рекрутування волинської еліти

У міжвоєнній Польщі ХХ ст. представники української еліти Західної Волині посіли помітне місце провідників українського руху у найбільш важливих галузях: громадсько-політичній, освітній, релігійній. Конституційний лад Польщі дав змогу українцям цивілізованими методами відстоювати власні права. Особливо після вступу в дію березневої Конституції 1921 року. У легальній боротьбі за захист демократичних прав визначальне місце займали вибори до органів влади. Українці отримали можливість обирати своїх представників до польського сейму. «Не можна ризикувати втратою парламентарної трибуни, яка дає нагоду обороняти наші права. Лише завдяки їй ми маємо в наші дні можливість ставити українські вимоги» [163, с.37], – зазначалось в одному з видань УНДО. Проте не всі українці підтримували цю ідею. Зокрема, українська еліта Західної Волині брала участь у роботі парламенту. Тому крізь призму роботи польського парламенту охопимо ще одну грань діяльності волинської еліти – депутатську. При цьому зауважимо, що парламентська діяльність стала основним засобом рекрутування політичної української еліти. Цьому сприяв колосальний досвід проводу українців, який був здобутий у польському сеймі та сенаті у міжвоєнний період ХХ ст.

Зокрема, після приєднання Східної Галичини і Західної Волині до Польщі перед західноукраїнськими політичними силами постало питання: продовжувати нерівну боротьбу в нових умовах чи визнати польську владу і спробувати будувати своє національне життя в межах чужої держави. Політична еліта Західної України вирішувала його по-різному. Одні під гаслами «реальної політики» намагались ціною лояльності домогтися від уряду Польщі поступок для українців [40, с.72]. Наприклад, УНДО і УРП (згодом УСРП) відкидали підпільну революційну і терористичну боротьбу, яка, на їх погляд, приносила більше шкоди, ніж користі, і вирішили звернути

найбільшу увагу на розбудову й оборону українських інтересів в польському сеймі і сенаті [134, с.29]. Таким чином, участь в законодавчих і самоврядних органах була важливою складовою частиною політичної діяльності національної еліти, давала змогу більш широко висвітлювати свої думки, ідеї, сподівання. Інші партії й організації пішли у підпілля для продовження збройної боротьби за незалежність, наприклад, ОУН [486, с.12].

Перемагаючи на виборах, українська еліта впливала на суспільно-політичне життя Західної Волині. Українські депутати мали змогу піднімати різні проблеми українців з парламентської трибуни. На українській території під Польською владою вибори до сенату і сейму проводилися в 1922 р., 1928 р., 1930 р., 1935 р. і 1938 р. [487, с.807]. Хоча до цього переліку можна додати 1919 р., та не всі українці до цих перших виборів на території Польщі мали відношення.

Зазначимо й те, що в участі української еліти у роботі парламенту, на перших порах, був зацікавлений і польський уряд. Саме організацією виборів до сейму і сенату польські державні діячі хотіли продемонструвати світу, що населення не лише на етнічних землях Польщі, але й на окупованих нею територіях добровільно визнає їх владу.

Основна діяльність польського сейму – це законодавча діяльність. Також прийняття бюджету і встановлення податків, контроль за дотриманням урядом конституції тощо [488, с.117]. Також сейм ухвалює регламент своїх засідань, домовляється про час їх початку і закінчення і т. д. [488, с.126]. Очолює сейм маршалок, вибраний депутатами сейму, і займає він свою посаду аж до закінчення терміну діяльності парламенту [148, с.127]. Спосіб нарад і ухвал сеймових визначається окремим регламентом. Для затвердження ухвал сеймом необхідно, щоб за них проголосувало 1/3 послів [488, с.130].

Новообраний посол складає присягу посла, згідно правилам. Відмова від цього рівноцінна втраті мандату і депутатської недоторканості [488, с.132]. Парламент був 2-х палатний і складався із сейму та сенату [489, с.23].

Сейм складався із 444 депутатів, а сенат – із 111 senatorів, які обиралися терміном на 5 років. Звичайно, сенат міг затримати ухвалення закону, прийнятого сеймом, але не мав права «вето» [270, с.69]. До речі, сейм і сенат разом вибирали Президента держави [490, с.119].

Зазначимо, що виборче право належало громадянам Польщі з 21 року обох статей у виборах до сейму і з 30 років – до сенату. Не мали права голосу військовослужбовці, особи, позбавлені політичних прав чи обмежені у них. Цікавою була одна деталь голосування, зокрема, «коли б виборець подав видану йому у виборчій залі картку, не означивши ні кого ризикою, тоді вважається, що він подав голос за перших двох кандидатів на картці» [491, с. 856].

Посли парламенту вважались представниками всього народу, тому їх не зв'язували інструкції та накази виборців. Вони мали парламентську недоторканість і могли бути притягнені до відповідальності лише за згодою відповідної палати. Очолювали обидві палати виборні голови – маршалки [30, с.197].

Вибори проводились у виборчих округах, їх у Польщі було 64 [492, с.289]. При цьому слід відмітити одну несправедливість: на польських землях були округи менші, але вони мали більше польських мандатів, а на українських землях – округи більші, та мандатів менше. Наприклад, у Познаньщині припадає на 1 мандат приблизно 50 тис. населення, а на Кременеччині – 100 тис. З цього видно, що вибори в дійсності не є рівні, бо голос польський є більший [493]. Як бачимо, що шанси в українців та поляків були не рівні, національній еліті приходилось докладати зусиль, щоб пройти до парламенту. У Волинському воєводстві було п'ять виборчих округів, так № 56, 57, 58, 59, та 60. Якщо проаналізувати у соціальному плані кандидатів у послы, то серед них переважала політична еліта, хоча були і робітники [491, с.856].

Перші вибори до сейму і сенату 1922 р. були бойкотовані галичанами, тому що вони не вважали себе громадянами Польщі. Галичани чекали на

рішення країн Антанти щодо свого статусу, вони надіялись, що буде створена Українська незалежна держава [494, с.436]. Українці Галичини все ще мали надії на позитивне вирішення лідерами західних держав українського питання [495, с.113]. Натомість українське населення інших західноукраїнських земель, зокрема Західної Волині, взяло участь у виборах і досягло успіху [498, с.197]. На Західній Волині бойкот виборів не мав сенсу, оскільки суверенітет Польської держави над цими землями був закріплений Варшавським договором 1920 р. між УНР і Польщею, Ризьким мирним договором 1921 р. між Польщею та радянським урядом [40, с.73].

У серпні 1922 р., готуючись до виборів у сейм і сенат, українці в рамках Блоку національних меншин утворили Український національний виборчий комітет Холмщини, Полісся, Підляшшя, Волині. Перед Комітетом стояло завдання: консолідація українських сил для перемоги на виборах [497, с.113]. До Комітету входили представники всіх політичних сил Волині, і коли він подав свій список кандидатів, то населення його підтримало [476, с.395].

Підмітимо таку відмінність, що полягала у проведенні українськими партіями виборчої агітації на Волині, зокрема, політична еліта націонал-демократів намагались охопити всі повіти, тоді як соціал-радикальна проводила свої виборчі акції лише там, де були їх партійні осередки. Безсумнівно, передвиборча робота сприяла політичній активізації волинян і певною мірою вплинула на посилення позицій українських національних партій на Західній Волині [493].

На виборах 1922 р. волиняни вибрали до сейму і сенату 16 українців, 6 євреїв і жодного поляка. Причина була проста: перепис 1897 р. нараховував на Західній Волині приблизно 6% поляків [498, с.9]. Так, на поч. ХХ ст. на Волині їх проживало біля 350 тис. (це завдяки колонізації), а українців біля 1,5 млн. [499, с.96]. Загалом до сейму першого скликання увійшло 25 українських депутатів, а до сенату 6 senatorів. Від цього часу аж до Другої світової війни українці мали своє представництво у польському парламенті [254, с. 38]. Тоді ж було створено першу Українську парламентську

репрезентацію [500, с. 379]. Перемога Українського національно виборчого комітету та створення у польському парламенті Української репрезентації мало велике значення для подальшої політизації волинян. Українські послы впливали на розгортання в краї українського національного руху.

Відзначимо й той негативний факт, що серед депутатів Української парламентської репрезентації не було єдності. Так, 18 грудня 1926 р. в українському парламентському клубі відбулась чергова зміна президії, уже п'ята по черзі. Обрано нову президію в складі: С. Козицького (голова), М. Чучмая та Ф. Назарука. Цей новий «переворот» викликав серед українських громадян незадоволення, виборці в тих частих змінах президії вбачають, що в парламентській репрезентації «щось діється недобре». Внутрішня боротьба клубу є занадто очевидна для громадянства [501, с.15]. З цього приводу в суспільстві ходив анекдот: «А що наші послы в Соймі роблять? Президію вибирають. Бо термін депутатства короткий, а ще не всі головою були» [502, с.16]. На жаль, це споконвічна проблема української нації, її не змогли подолати представники політичного національного проводу.

Українське громадянство сколихнула звістка про вбивство Симона Петлюри, в той же час єврейські послы сейму та їхня преса почали інкримінувати покійному «погроми» спрямовані проти їхнього народу. Українська еліта відкинула ці звинувачення, зокрема, депутати Української парламентської репрезентації видали постанову в якій підкреслили: «...репрезентація вважає своїм конечним обов'язком виступити в обороні доброго імені народу українського і неповинного в ставлених йому обвинуваченнях С. Петлюри...» [165, с.14].

Першочерговим завданням українських послів з Волині став захист національних інтересів свого народу. З цього приводу посол С. Козицький неодноразово зустрічався з польськими урядовцями. Так, він прем'єрові Бартлю поставив ряд питань, що стосувались податкових тягарів, переслідувань «Просвіти», закриття україномовних шкіл та хамства

польської адміністрації відносно українців. Однозначної відповіді С. Козицький не отримав. Згодом, С. Козицький, разом з іншими депутатами Р. Дмитріюком та М. Черкавським, були на прийомі у міністра внутрішніх справ Польщі Млодзяновського з приводу вище зазначених питань. Єдине, що міністр погодився з ними і зазначив, що треба змінити політику польської влади: «Ми самі винні, що нас не люблять українці і білоруси, мусимо тес заслужити». Але це були лише слова [503, арк.17].

Ставши депутатами польського парламенту українські діячі не полишали громадської роботи, брали участь у засіданнях культурно-освітніх і кооперативних організацій. Наприклад, під час зборів у Рівному 1925 р. в справі розподілу між громадськими організаціями Західної Волині книжок, подарованих «Дніпросоюзом», головував сенатор О. Карпинський [504, арк.1].

Серед депутатів сейму і сенату, виборів 1922 р., вирізняється постать адвоката С. Підгірського, в минулому члена Української Центральної Ради. Після поразки національно-визвольних змагань він опиняється в імміграції у Волинському воєводстві, де й був обраний послом до польського сейму [505, с.250]. Під час засідання сейму 23 січня 1922 р., він, як посол від Волині, проголошує промову від імені Українського сеймового клубу, в якій виражає основні політичні засади українського представництва. С. Підгірський, зокрема, зазначив: «Опираючись на загальновизнане право народів на самовизначення, ми, представники Волині, Холмської землі, Підляшшя і Полісся, заявляємо із цієї Сеймової трибуни перед цілим світом, що метою українського народу є відродження Самостійної Української держави. Однак, зважаючи на дійсний стан речей, заявляємо про нашу готовність до співпраці з польським народом та всіма народами, які входять до складу польської Речі Посполитої, на таких умовах: Річ Посполита Польська, як держава національно не єдина, має бути перебудована так, щоб кожний народ, який входить до її складу, особливо такий, що займає окрему територію, мав

повну можливість реалізувати своє право на самовизначення, отже, мав забезпечений повний і вільний розвиток усіх галузей життя» [468, с.45].

Як депутат польського сенату, активну роботу на Західній Волині проводила Олена Левчанівська. Філософ за освітою, у роки національно-демократичної революції 1917-1921 рр. жила і працювала в Житомирі, і разом з С. Підгірським та іншими активістами організувала «Просвіту», займалася культурно-просвітницькою та громадсько-політичною роботою, видавала газету [506, арк.40]. Із 1921 р. перебувала у Західній Волині. Проживала у Ковелі, Луцьку, працювала в «Просвіті» і «Раді соціального забезпечення». У 1922 р. була обрана у Сенат Речі Посполитої, де відстоювала інтереси волинян [507, с. 230].

Олена Левчанівська не належала до жодної партії. Вона стала членом Українського парламентського клубу, а також членом Комісії закордонних справ [508, с. 10]. Так, під час засідання сенату 28 листопада 1924 р. О. Левчанівська критично виступила проти дискримінації українців поляками [509, с. 98-99]. Сенаторка в одній з промов, зазначила, що у бюджеті міністерства праці й суспільної опіки не передбачено кошти на українські дитячі притулки та на потреби інвалідів-українців. Вона з цього приводу внесла резолюцію з проханням виділити кошти з бюджету. Сенаторка піднімала питання про жахливе становище українців в таборах інтернованих, зокрема, в Калішу. Вона просила забезпечити інтернованих вбранням та взуттям, видати їм документи, з якими вони змогли б пересуватись територією Польщі. Також О. Левчанівську обурило те, що українські притулки для дітей на Волині очолюють поляки. Так, із 20 таких закладів лише два мали українське керівництво. Проте вже одному з них, у Ковелі, староство усунуло керівника українку, а призначило там польку. Відповідно вона вимагала усунути таку несправедливість [162, с.196-202]. Такі промови на захист поневоленого народу свідчили про патріотичні переконання національної еліти та були прагненням вирішити проблеми українців парламентськими методами.

Необхідно зазначити те, що за критичні виступи українських послів влада їх карала. Наприклад, посла М. Чучмая, польський сейм ухвалив видати судові разом з послами П. Васильчуком і С. Козицьким за те, що він чесно служив своєму народові. М. Чучмая засудили на 2 роки в'язниці. Сенаторка О. Левчанівська взяла участь в його захисті [161, с.202].

Отож, саме захист інтересів українців як найбільшої національної меншини у Другій Речі Посполитій був головним у діяльності Олени Левчанівської. Відзначимо, що глибоко продумані, аргументовані промови сенаторки містили переконливий статистичний матеріал. На міжнародних конгресах вона розповідала правду про становище українців у Польщі.

Важливим для відтворення діяльності українських волинських послів є визначення їх професійної приналежності, оскільки стає зрозумілим в яких питаннях вони були компетентними. Ми зауважили, що серед депутатів переважали представники освітянської, юридичної, духовної еліти Західної Волині.

Шлях до депутатського мандата в українських послів був нелегким. Наприклад, М. Бура народився у 1896 р. в с. Великий Олекин біля м. Рівного в селянській родині. Здобув освіту, став вчителем. Воював під час Першої світової війни, був учасником української національно-визвольної революції. У 1921 р. повернувся на Західну Волинь і працював вчителем. Згодом став урядовцем в рівненському соймаку, а потім був вибраний війтом Рівненської волості. За порадою письменника А. Нивинського взяв участь у виборах до парламенту та був обраний послом до сейму від угодовців [510, с. 211].

Другі парламентські вибори були призначені на березень 1928 р. Цього разу практично всі українські партії вирішили взяти в них участь. Уже у листопаді 1927 р. утворився новий блок національних меншин, до якого ввійшли УНДО, білоруські, німецькі та єврейські політичні організації (за винятком сіоністів Східної Галичини). Значно важчим виявилось завдання об'єднати українські партії. Переговори щодо спільних дій між УНДО і УСРП в листопаді-грудні були зірвані внаслідок неприйнятних умов,

висунутих соціал-радикалами (УНДО мало вийти з блоку національних меншин і заздальгідь погодити з радикалами список своїх кандидатів) [40, с.75].

Після невдалого блокування УНДО і УСРП остання знайшла порозуміння з соціал-демократичною групою «Вперед» і пішла з нею у коаліції на вибори [511, с.86]. Не було єдності і в комуністичному таборі. Розкол в партії західноукраїнських комуністів та Сель-Робі спричинилися до того, що обидва угруповання на виборах виступали розрізнено [512, с.74].

У виборах активну участь брав й уряд Ю. Пілсудського. Крім того, вся адміністрація змушена була підтримувати кандидатури своїх міністрів та тих, кого вони рекомендували [513]. Пілсудчики утворили Безпартійний Блок в співпраці з урядом. Українські сили їм активно протидіяли, хоча були і такі, які йшли з ними на співпрацю.

Підготовка виборів йшла повним ходом, створювались виборчі комісії і т.д. [514] Крім того, указом Волинського воєводського управління було зменшено територію Кременецького повіту, Радзивіллів перейшов до Дубенського повіту, відповідно була урізана кількість голосів для кандидатів у послы від Кременецького повіту [515, арк.1]. Не дивлячись на всілякі перешкоди поляків, вибори 1928 р. відбулися із значними успіхами для українців. Найбільше українських парламентарів було в парламенті, обраному в 1928 р. [516, с.39]. Саме завдяки активній передвиборчій роботі представників української політичної еліти став можливим такий результат.

Результати голосування для партій на Західній Волині були наступними: УНДО збрала в краї всього 6,4% голосів, що свідчить про її рівень впливу на маси та її авторитет [517, арк.8], а за списком УСРП віддало голоси 9,7% українців, це порівняно значний відсоток [518, арк.8].

Чинником, що стимулював активізацію українських партій на Волині навесні-влітку 1930 р., було призначення у травні-липні додаткових виборів до сейму та сенату Польщі [519, с.17]. Результати парламентських довиборів для українців Волині були позитивні: УНДО отримало 2 посольські мандати

до сейму (послами були обрані Л. Серветник та С. Підгірський) та один до сенату (О.Черняхівський) [520, с.424]. Два соціалісти-радикали стали послами до сейму (І.Власовський і А. Нивинський) [521, с.1] і двоє – сенаторами (І. Бондарук та Є. Петриківський) [522, с.2].

Перед новообраними послами постало питання об'єднання своїх зусиль у польському парламенті. З ініціативою виступило УНДО на переговорах 17 і 24 березня 1928 р. На спільній нараді УНДО і УСРП 26 березня ц.р. запропоновано три шляхи спільної роботи: 1) утворення єдиного спільного клубу; 2) спілка двох клубів із збереженням внутрішньої автономії кожного з них та свободи дії у краї; 3) порозуміння при виборах президії сейму, сенату, голів парламентських комісій. УСРП погодилась лише на третій варіант [523, с.39]. Соціал-радикали створили свій клуб – Українську соціал-радикальну парламентську репрезентацію [523, с.41]. Її головою було обрано Л. Бачинського і секретарем Д. Ладику [524].

До речі, у сеймі 1928-1930 рр. бачимо такі українські політичні фракції: пропольську, прорадянську та самостійницьку [40, с.28]. Прикро, що українські депутати не об'єднались в єдину фракцію, щоб разом відстоювати права свого народу.

Наслідком діяльності української волинської еліти стала активна виборча позиція населення. Так, у виборах до сейму 1938 р. взяло участь у голосуванні 74,70 відсотка виборців Західної Волині, цей факт свідчить про зростання політичної свідомості серед українського населення та збільшення довіри до діяльності політичної національної еліти [525, с.906].

Цього ж року відбулися вибори до сенату, до речі, сенаторів, згідно виборчій ординації вибирають воєводські колегії виборщиків, яких обирають за освітнім цензом і враховують заслуги. Волинська воєводська колегія виборщиків вибрала у 1938 р. сенатором від Волинського воєводства: колишнього посла, інженера С. Тимошенка; інші послы були поляками [526, с. 906]. До сейму цього разу було обрано 5 послів від Волині (С. Скрипник,

М. Бура, В. Онуфрійчук, О. Огородник і В. Косідло) та 14 з Галичини [527, с. 907].

Контрольні компетенції парламенту полягали у праві обох палат (чи послів) подавати запити, інтерпеляції уряду, міністрам та іншим державним органам [499, с.197]. Українські парламентарії брали активну участь у роботі сейму, подавали численні інтерпеляції. Наприклад, із загальної їхньої кількості 961, український клуб подав 308. Так чи інакше такі протести, як апеляція, це не лише реакція на справжні чи інколи вигадані кривди. Це водночас форма впливу українських парламентаріїв на хід політичних подій, контролю адміністративних органів [254, с. 39]. Наприклад, 29 серпня українські і білоруські клуби (в тому числі і УСРП) поставили на внесення до порядку денного питання про амністію для політичних в'язнів особливо тих, хто був заарештований під час передвиборчої компанії [528]. Посол Б. Козубський неодноразово піднімав питання переслідування українських громадських інституцій [529].

Галицькі і волинські послы сейму піднімали питання «Сокальського кордону» (колишній австро-російський державний кордон). Вони зазначали, що необхідно ліквідувати штучний кордон, який розділяє той самий народ (Галичини і Волині). Проблема «Сокальського кордону» була в центрі уваги під час переговорів, які вели між собою польські урядові чиновники й українські парламентарі. Мова йшла про започаткування так званої політики нормалізації польсько-українських стосунків. Українські послы і сенатори висували як необхідну умову вимогу ліквідувати штучно створений владою «Сокальський кордон» і припинити політику регіоналізму щодо українців, які проживали в різних регіонах Речі Посполитої [263, с. 262].

Парламентська діяльність відіграла важливу роль у пропаганді ідей державної самостійності і соборності України, в протистоянні політичній асиміляції українців, у збереженні традицій багатопартійної демократії у суспільстві. Українські послы, а це здебільшого були справжні інтелектуали та патріоти, їх діяльність стала основою і визначальним чинником

національної свідомості й суспільної організованості політичних та громадсько-культурних сил Західної України. Проте їм важко приходилось працювати, адже становище в польському парламенті не було легким та не одного з них за гострі протипольські промови пізніше переслідувала польська влада, багатьом з них пізніше довелося сидіти у в'язницях.

Та і в середині парламенту важко було зорієнтуватись і знайти спільну мову з послами – поляками, крім того, ще сейм 1928-1930 рр. розпався був на багато фракцій, десь біля 20 [530, с.288], а між ними необхідно було шукати компроміс. Факт, залишається фактом, що українська еліта повного порозуміння навіть між собою не досягла.

Різні питання обговорювались під час засідання парламенту. Проте найбільше дебатів викликали релігійні проблеми. Так, 20 січня 1932 р. у бюджетній комісії сейму відбувались активні дебати при обговоренні бюджету Міністерства Віросповідань і народної освіти. Значну увагу було приділено питанням міжконфесійних відносин, зокрема, становищу православної церкви.

Наведемо стислий виклад виступу посла Є. Богуславського в якому він здивовано відзначає, що не сподівався почути від Міністра, що той працює в напрямі врегулювання правового становища православної церкви. Посол наводить приклади утисків православного населення Волині, Холмщини. Він зауважує, що уряд вперше почав говорити про права православних, що створена спеціальна Комісія по правах церкви, але вона про свою діяльність в цьому напрямі громадськість не інформує. Його виступ доповнив С. Хруцький, посол з Української фракції [531, с.78]. Він сказав, що є недостатнім та непропорційним до чисельності населення фінансування на православне віросповідання. Депутат С. Хруцький домагався, згідно Конституції, однакового становища для всіх віросповідань. Зауважимо, що наведені виступи депутатів є виваженими, оскільки, це були послы з угодовського табору і вони йшли на співпрацю з урядом з різних питань.

Проте повністю уряд не підтримували і мали власну позицію та послідовно її відстоювали.

Символічною постаттю українсько-польського зближення у 1920-30 рр. був С. Скрипник, активний громадський і політичний діяч, посол польського сейму від Західної Волині, невтомний борець за права українців та православної церкви. Парламентська діяльність С. Скрипника характеризує його як пристрасного борця за права українців в Польській державі. Він чотири рази у 1930, 1933, 1935 та 1938 роках обирався від Волині до сейму Речі Посполитої [532, с.266]. Можна зробити висновок, якою великою була довіра народу до посла С. Скрипника. У кожній промові з сеймової трибуни волинський посол порушував злободенні проблеми свого народу та православної церкви. В період масового знищення православних храмів на Холмщині у 1938 р. та насильного окатоличення населення Західної Волині Корпусом охорони прикордоння, посол С. Скрипник виголосив гостру звинувачувальну промову. Сеймові виступи С. Скрипника у справі нищення церков на Холмщині і в обороні православних українців дали польським урядовим чиновникам привід зажадати від сейму в березні 1939 р. видачі його державному судові [134, с.39].

Аналізуючи висловлювання польських державних діячів, розуміємо наскільки представникам української політичної еліти важко було знайти з ними спільну мову. Наведемо приклад, так генерал Янушайтіс, голова Окружного Управління НП Ланівці сказав таке, що «визнаю русина і борюсь з українцем. Кожний українець є кандидатом на зрадника держави. Усе українське життя організоване під знаком мобілізації. Навіть такі організації, як кооперативи, є не чим іншим, як кадри для військової мобілізації...Уся молодь налаштована заколотницьки...» [533, с. 215]. Ми свідомо навели цей уривок, щоб підкреслити в яких умовах доводилось працювати українській національній еліті та які долати перешкоди, щоб захищати інтереси свого народу.

Саме робота політичних партій та їх лідерів у польських законодавчих

органах, репрезентація волинян у парламенті Польщі, на нашу думку, є найбільш вдалою спробою політичної інтеграції. Проте не завжди співпраця у сфері політичних відносин проходила безконфліктно. Особливо у 1930-ті роки в умовах наступу реакції, коли українці, члени польського парламенту, не лише терпіли політичний тиск зі сторони властей, але й переслідувались, а деякі з них за політичну діяльність були заарештовані та ув'язнені.

Відзначимо те, що діяльність політичної національної еліти великою мірою вплинула на соціалізацію та формування суспільного світогляду волинян і сприяла поширенню серед них української національно-державницької ідеології. І, що особливо важливо, відіграла помітну роль у зближенні українців Галичини та Волині, що впродовж значного періоду часу розвивалися в різних геополітичних умовах. Саме депутати сейму та сенату прагнули цю співпрацю поширити.

Зазначимо, що основними формами пропаганди української державницької ідеології українськими послами було проведення зборів громадян, віч, розповсюдження партійних видань, відзначення славетних дат вітчизняної історії, вшанування пам'яті видатних українських діячів минулого, також виступи депутатів у пресових органах та на засіданнях парламенту.

Завдяки діяльності політичної еліти у міжвоєнний період ХХ ст. значно зросла національної свідомості українців Західної Волині. Про це свідчать результати парламентських виборів, в яких українська еліта здобувала депутатські мандати. Переважна більшість української політично активної еліти взяла участь у виборах до сейму та сенату з тією метою, щоб з парламентської трибуни відстоювати свої переконання, добиватись для земляків дотримання їх прав та свобод, а також презентувати волинян на державному рівні. Здобутий досвід роботи українських послів у представницькому органі Польщі сприяв їх перетворення у політичну еліту Волинського краю.

4.4. Українська релігійна еліта Волині як систематизуючий елемент духовних цінностей народу

Православне духовенство міжвоєнного періоду ХХ ст. у Західній Волині було численною соціальною верствою, яка займала провідне місце в національному русі та виступала за збереження православних традицій волинян і їх самоідентифікації. Відомий український історик Д. Дорошенко зазначав, що православне духовенство утворило в Україні з кінця ХVІІІ ст. окремий стан, який близько стояв до народу і був тісно зв'язаний з його долею, з його добробутом [534, с.42]. Священики підтримували народну освіту, культуру, забезпечували зв'язок між громадськими організаціями в містах і селах, чинили опір ополяченню та окатоличенню населення тощо. Одним із осередків виховання пастирів була Кременецька духовна семінарія.

ХХ ст. – складний і багато в чому суперечливий період в історії української інтелігенції. Протягом першої половини ХХ століття інтелігенція, в тому числі і духовна, була єдиним рушієм національно-визвольного руху, творцем національної ідеології, політичних партій, громадських об'єднань, збирачем і захисником національної культури на Волині. При цьому зазначимо, що окремі дослідники обережно називають духовенство інтелігенцією або і взагалі вважають його соціальною категорією, відмінною від інтелігенції. Проте автор дослідження «Місце сільського духовенства у просвітницькій та національно-культурній роботі на теренах Наддніпрянщини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» робить висновки, що священики підтримували ідеї розвитку кооперації, освіти, інші прогресивні й суспільно-корисні починання інтелігенції, а часом виступали як ініціатори цих починань [535, с.33]. Тому праця багатьох сільських священиків початку ХХ ст. може бути розцінена як інтелігентна [535, с.35].

Як свідчить один із сучасників, що духовенство «притиснуте» в своїх інтересах польськими законами про концентрацію парафій, почало ближче підходити до населення: все більше й більше українізується православна

церква на Західній Волині, священник вибивається із психології «державного чиновника» й зближається з парафіянами [476, с.395].

Традиційною конфесією більшої частини волинян було православ'я. Незважаючи на утиски, православне духовенство відстоювало національну ідею. Саме священників за їх активну громадську працю можемо назвати духовною елітою краю.

На відміну від Східної Галичини, де священники відігравали провідну роль у житті української спільноти, духовна інтелігенція Західної Волині, серед якої переважали консервативно-традиційні погляди на релігійне та суспільне життя, не завжди була єдиною у вирішенні багатьох проблем тогочасного волинського українства. У цьому проявлялися як історичні традиції релігійного життя регіону у попередні століття, так і специфіка його соціально-політичного розвитку у міжвоєнний період ХХ ст. Відзначимо й те, що частково вивільнившись з-під російської опіки, після офіційного проголошення і визнання автокефалії Польською державою 17 вересня 1925 р., українська православна церква все ж не стала суб'єктом релігійного життя, а навпаки перетворювалася на засіб польської шовіністичної політики.

На Волині, Поліссі та Холмщині діяла православна церква, яка налічувала близько двох мільйонів віруючих. У перші роки відродженої польської держави православна церква в Польщі фактично залишилася без чітких механізмів управління. Підпорядкування московському патріархатові стало умовним, бо керівники російської церкви були відсторонені попередньою більшовицькою владою від церковних справ. Серед свідомого духовенства поширюється ідея повернення церковної організації до соборно-демократичних традицій, якими жило українське православ'я до 1685 р. [536, с.16]. Становище ускладнювалося тим, що вища православна ієрархія реально тяжіла до Московського патріархату. З промосковського духовенства складалась духовна консисторія, що урядувала в Кременці (центр Волинської єпархії). Консисторія діяла в місті з 1918 до 1939 р. (у 1922 р. була перейменована у Волинську духовну консисторію) [537, арк.3].

Головне питання, що піднімалось в цей час не лише національним духовенством, але й українською громадськістю – вимога дерусифікації православної церкви. Після 1920 р. українська інтелігенція на Західній Волині «стала помалу вивітрюватися від свого атеїзму, набутого від інтелігенції російської» [331, с.406]. Лідери українського церковного руху зуміли організувати і провести 3 жовтня 1921 р. Почаївський з'їзд, рішення якого мали на меті закласти основи дальшого розвитку українського православ'я у краї. У лютому 1922 р. в Почаєві відбувся Перший собор архімандритів православного екзархату в Польщі, який оголосив себе Собором єпископів. Він ухвалив перейти в управління православною церквою на засади повної незалежності, утворити в Польщі окрему Волинську єпархію та головний її орган – Волинську духовну консисторію. Тоді ж у місцевому соборі був висвячений в єпископи Юрій Ярошевич, який незабаром став митрополитом Варшавським й усієї Польщі. За час його управління було багато зроблено щодо українізації православної церкви в Польщі: дозволено використовувати українську мову в богослужінні, читати рідною мовою Святе Письмо та виголошувати нею проповіді [71, с.36]. Ще одним кроком стала маніфестація в Почаєві у вересні 1933 р. проти русифікаторської політики вже митрополита Діонісія [86, с.55-56].

Як пише у своєму дослідженні, історик церкви І. Власовський, що саме осередком українського національно-церковного руху в православ'ї у відродженій Польщі була Західна Волинь [136, с.7]. Більшість волинських священиків та релігійних діячів підтримали автокефальний рух. Активним поборником української автокефалії виступив А. Річинський. Він належав до радикального крила прихильників українізації церкви, його гурток у Володимир-Волинському відіграв на першому етапі боротьби за українську церкву у міжвоєнний період ХХ ст. в Польщі авангардну роль [274, с.205]. До речі, завдяки його старанням у соборі м. Володимира-Волинського запровадили почергові відправи українською мовою [6, с.10]. Він підкреслює важливість функціонування української мови в культовій і позакультовій

діяльності української церкви [6, с.124]. У протистоянні між українським духовенством та промосковським виник конфлікт, продовженням якого стало відлучення А. Річинського від православної церкви. Згодом під тиском громадського руху це рішення Синод відмінив.

Для вирішення церковних та суспільних справ періодично збиралось Волинське Єпархіальне зібрання. На ньому, крім духовних осіб були присутні представники влади, депутати польського парламенту. Важливо, що духовні діячі знали проблеми мирян, піклувались про них. Так на одному із зібрань було прийнято рішення про відкриття в Кременці притулку для престарілих представників духовенства [538, с.190].

Релігійна еліта була ініціатором скликання Волинського єпархіального місійного комітету, який розглядав релігійні питання, так, під час одного із засідань, головував М. Тучемський, секретарем був професор Кобрин, присутні: А. Бриних, Г. Боришкевич, І. Власовський, професори Данилевич та Кульчинський. Вивчалась проблема про викладання Закону Божого у школах. Було обговорено значне коло питань, зокрема, мови навчання предмету, адже не всі діти розуміли церковнослов'янську [539, с.61]. Цікаво, з яких причин не виконувалось розпорядження Волинської Духовної Консисторії від 1928 р. до всіх настоятелів парафій, про те, щоб учні вивчали молитви рідною мовою [540, арк.21]. На наступному засіданні було вирішено запровадити посаду візитатора законодавчання по школах єпархії [541, с.163]. Волинський єпархіальний місійний комітет 28 березня 1938 р. на засіданні обговорював підготовку святкування величного ювілею 950-ліття охрещення князем Володимиром України-Русі. Ще важливість святкування полягала у тому, що у більшовицькому Києві, ювілею відзначати не будуть, а в Польщі православні теж зазнають переслідувань. Було вирішено головне торжество відсвяткувати у м. Володимирі-Волинському та Зимненському монастирі Святогорському, де бував святий князь Володимир [541, с.163].

Високе становище волинської духовної верстви, а відтак внутрішні механізми самозбереження зумовили породження священничих династій,

котрі стали кістяком верстви, носієм традицій, джерелом формування духовної еліти. Мирогоща – рідне село уславленої священницької родини Шумовських. Патріарх родини – Федір Миколайович Шумовський – священник із шляхетного роду і священницької родини 55 літ відслужив на благо рідної Волині і був одночасно вчителем, лікарем, громадським діячем, взірцевим батьком і вихователем як власної, так і парафіяльної сім'ї. Федір Шумовський отримав усі священницькі нагороди, в тому числі і митру, а за громадську діяльність – орден св. Анни III ступеня. Його діти, розкидані по всьому світу, зуміли вижити на чужині і зробити свій внесок у розвиток духовності, історії, культури. Кошти вкладали в книги, літописи, хроніки й вірили, що наступить пора, коли це буде потрібне українському народові [44, с.99].

Автор спогадів на початку своєї праці подає чітку характеристику священства й душпастирства: «Наше духовенство віддавало ідейно всі свої сили, знання і турботи для душпастирської праці в парафії, було освічене теологічно, виховане духовно й релігійно та несучи власний хрест своїх обов'язків, було для парафіян духовними опікунами, а то й несли для людей культурно-освітню працю, медичну поміч та правничу пораду... Одним з таких душпастирів на Волині був мій батько, о. Федір Миколайович Шумовський зі своєю нерозлучною п. маткою Марією з родини Ціховських...» [294, с.6].

Далі в тексті син оповідає про батька наступне: « о. Федір був дуже шанований народом, вибраний від нього до різних губернських установ, з'їздів та навіть був членом Державної Думи. Був наглядачем приходських шкіл Дубенського повіту» [294, с.100]. До речі, о. Федір закінчив Київську духовну академію [294, с.49]. Федір Миколайович вмів зацікавити людей своєю красномовністю. Він мав добру пам'ять, теоретичні та практичні знання життя, любив розмовляти на філософські та релігійні теми [294, с.66]. Саме завдяки старанням місцевого настоятеля о. Федора Шумовського в с. Мирогоща була збудована велика кам'яна школа [294, с.82]. Розумів Федір

Шумовський й господарські проблеми краю. Як приклад, він був ініціатором створення у селі кооперації, яка згодом так розширилась, що цілком задовольняла господарські та фінансові потреби селян [294, с.98].

Кузнею волинських церковних кадрів була духовна семінарія в Кременці, яка була заснована 1919 р. із залученням частини викладацького складу колишньої Холмської духовної семінарії [90, с.57], тому проаналізуємо роботу її викладачів та випускників як приклад діяльності духовної еліти Західної Волині. Певний час семінарія функціонувала як окрема структурна одиниця, непідвладна єпископу Діонісієві. Ректор Холмської духовної семінарії архімандрит Смарагд (Латишенков) відмовлявся підпорядковувати навчальний заклад Кременецькому єпископу. Як не парадоксально, на початку 1920 р. Холмська семінарія у Кременці отримала фінансову допомогу від уряду УНР [542, с.41]. Учнями духовної семінарії були переважно вихідці із сільської місцевості, де традиційно переважало українське населення.

Спочатку керував семінарією славнозвісний архімандрит Смарагд (С. Латишенков) [103, с.122]. Саме він здійснив підступне вбивство 8 лютого 1923 р. у Варшаві митрополита Юрія (Ярошевського), який робив все, щоб українське православ'я відійшло від впливу московського патріархату, за це і поплатився життям [89, с.132]. Митрополит Юрій був сином священника о. Антонія Ярошевського, Подільської єпархії. Закінчив Подільську духовну семінарію, а потім Київську духовну академію [136, с.19]. Вкінці 1910 р. він був призначений ректором Петербурзької духовної академії. Лише в 1921 р. переїхав до Польщі [136, с.20]. Митрополит Юрій підтримав націоналізацію православної церкви. У другу річницю його смерті українська преса писала, що «...Він розумів значення національного елемента в історії православної церкви, і в митрополичих покоях не раз відбувалися мирні, братерські обміркування потреб Церкви з представниками нашої української інтелігенції» [136, с.21].

Більшість викладачів Хомської семінарії погодилася на пропозицію викладати у Кременецькій. Семінарія з 1927 р. була прийнята на державне утримання і наділена була правами державних середніх шкіл. Тобто, кожен випускник закладу мав право вступу до будь-якого університету Польщі. Вчилася тут в середньому близько 200 учнів. Наприклад, в 1930/1931 навчальному році нараховувалось 343 вихованців [543, арк.54]. Зауважимо, що українською мовою викладались усі богословські предмети та загальноосвітні дисципліни. Більшість випускників семінарії відзначились пізніше активною участю в громадському житті та у процесі українізації православної церкви [71, с.34]. Український національно-церковний рух міжвоєнного періоду ХХ ст. на Західній Волині докладав багато зусиль, щоб надати семінарії українського характеру. Лише у 1921 р. українська мова була запроваджена в ній як предмет, а навчання далі велося російською [84, с.13]. Проте більшість учнів були з українських родин, тому вони тяжіли до свого національного коріння.

Помітною постаттю серед духовної еліти був митрополит Діонісій. Він був засновником та ректором семінарії [90, с.66]. Коротко окреслимо життєпис митрополита. Митрополит Діонісій (1876-1960) – український та польський православний церковний діяч, єпископ Кременецький, митрополит православної церкви в Польщі. Народився в 1876 р. у м. Муром Володимирської губернії в сім'ї священика. У святому хрещені отримав ім'я Костянтин. У 12 років залишився сиротою, будучи в цей час учнем духовної школи [87, с.40]. В 1897 р. пострижений в ченці і рукоположений в ієродиякони, в 1899 р. – в ієромонахи. В 1900 р. закінчив Казанську духовну академію з ступенем кандидата богослов'я і залишився професорським стипендіатом на кафедрі. В 1902 р. призначений ректором Таврійської духовної семінарії і возведений в сан архімандрита. В 1911 р. – настоятель російської посольської церкви в Римі. У 1913-1919 рр. – єпископ Кременецький, вікарій Волинської єпархії [544, с.58]. Основними напрямками своєї діяльності новопоставлений єпископ бачив у покращенні стану освіти в

школах, відродження Богоявленського братства, завершення будівництва при дзвіниці монастирі [87, с.41].

У 1922 та 1924 рр. за поданням владики Діонісія Священний синод православної церкви у Польщі налагоджує вживання української мови в церкві та школах. Так, у Кременці українська мова запроваджена в школі псаломщиків, духовній семінарії, яку відкрили його стараннями та в духовній дівочій школі. Першим у 1921 р. почав викладати в духовній семінарії у Кременці Святе Письмо українською мовою протоієрей О. Громадський (майбутній владика Олексій) [87, с.53]. Діонісій запросив викладачів з українців для праці в Кременецькій духовній семінарії. Відзначимо, що з його наказу видавались богослужбові тексти українською мовою, українські церковні газети, він хіротонізував українських єпископів Олексія, Полікарпа, Іларіона, Палладія, дав благословення на відновлення УАПЦ. З 1923 р. – митрополит православної церкви в Польщі [544, с.58]. Саме 20-25 лютого 1923 р. – у Варшаві відбулися Собор і Синод єпископів Православної Церкви в Польщі. Новим митрополитом Православної Церкви в Польщі обрано архієпископа Діонісія (Валединського). За благословенням Собор звернувся до Царгородського, а не до Московського патріарха, що було першим конкретним кроком в напрямку автокефалії. Вже 13 листопада 1924 р. Вселенським Патріархом Григорієм VII був виданий декрет на відтворення і визнання Києво-Руської Митрополії як Автокефальної Церкви і покладено відповідальність за встановлення нового собору єпископів на митрополита Варшавського Діонісія (Валединського). Згодом, вже 17 вересня 1925 р. в присутності всього єпископату Польщі в митрополичому храмі святої Марії Магдалини відбулось урочисте зачитування патріаршого томоса [545]. Зауважимо те, що проголошення «Патріаршого і Синодально-Канонічного Томоса Вселенської Царгородської Патріархії від 13 листопада 1924 р. про визнання Православної Церкви в Польщі Церквою Автокефальною» без скликання Помісного собору порушувало канонічні церковні норми й підкреслювало зацікавленість уряду обмежити вплив на ПЦП будь-яких

інших інституцій. Крім того, польський уряд знехтувавши традиціями православних підкреслив свою зацікавленість у цьому питанні [72, с.8]. Звичайно, порушення канонів і відверте втручання польської влади у церковні справи викликало неоднозначну оцінку духовної еліти та громадськості.

Відзначимо те, що за вагомий вклад в українізацію православ'я на Західній Волині кременецьке товариство «Просвіта» обрало владика Діонісія пожиттевим почесним членом [87, с. 54]. Це є доказ того, що українська духовна еліта перебувала в єдності з власним народом та відстоювала його інтереси.

Проте своєї церковної міцної лінії митрополит Діонісій не мав, а це використовував польський уряд у своїх цілях [331, с. 407]. Зокрема, митрополит старався співпрацювати з владою, на підтвердження наведемо уривок з його промови: «Присутність серед нас представників уряду ясно вказує нам, що доля Православної церкви не чужа державі, а православна людність дорога йому» [546]. Митрополит Діонісій в своїй діяльності помірковано ставився до домагань активістів українського церковного руху, хоч мусив рахуватися і з промосковськими настроями серед духовенства митрополії та польськими урядовими намірами. Значної критики діяльність Діонісія зазнавала з боку уніатів, які прагнули розширити свої позиції на Волині. Однак заслугою митрополита Діонісія було те, що він сприяв українізації церкви, створив потужну церковну організацію, зумів узгодити національно-культурні інтереси різних народів у складі однієї церкви.

Яскравим представником української духовної еліти був О. Громадський. У 1920-1923 та 1934-1939 рр. він був ректором Кременецької духовної семінарії. Він народився 1882 р. в дяківській родині на Підляшші. Закінчив Холмське духовне училище та семінарію, а також в 1908 р. – Київську духовну академію [90, с. 67].

Митрополит Олексій Громадський – відомий церковний діяч на Західній Волині. З 1920 р. протоієрей Олексій виконує обов'язки настоятеля

Кременецького Богоявленського монастиря. В 1922 р. приймає чернечий постриг, а наступного дня возведений в сан архімандрита. Третього вересня 1922 р. висвячений на єпископа з титулом Луцького [547, арк. 3]. З цієї нагоди митрополит Юрій (Ярошевський) промовив: «Як єпископ ти будеш проходити своє служіння тут, серед українського народу. Це добрий, здатний до високих ідеальних переживань народ, що особливо поетично відчуває красу Божого світу й Бога, і серед нього єпископське служіння може бути особливо корисне та спасенне... Твоє знання народної мови є могутнім засобом впливу на цей народ, бо Християнські ідеї, зодягнені в дорогі образи і форми рідної мови стають особливо зрозумілими та надихають життя» [71, с.37]. Цим настановам Олексій Громадський слідував протягом життя.

Найперше, що слід відзначити те, що Олексій Громадський, як архієрей демонстрував зразки благодійності, зокрема, він скерував гроші, зібрані духовенством із нагоди 15-річчя його єпископської хіронтії, на іменну стипендію студентам православного богословського відділу Варшавського університету [70, с.288]. Відрадно, що ця позитивна риса була притаманна українській духовній еліті.

Доречним буде зазначити, що архієпископ Олексій у 1941 р. скликав собор єпископів у Почаєві і створив Автономну православну церкву. Так постало в Україні церковне двовладдя: була Православна українська церква, очолювана митрополитом Полікарпом і церква російська, очолювана митрополитом Олексієм. У травні 1943 р. митрополит Олексій трагічно загинув на ділянці дороги Кременець-Луцьк, був похований у Кременці у Богоявленському монастирі [73, с.133].

Деякий час Кременецькою духовною семінарією керували єпископи проросійської орієнтації Антоній (Марценко) та Симон (Івановський). Більшість предметів тоді у семінарії викладались російською мовою [90, с.60-68]. Звичайно, їх керівництво та русифікаторські настрої негативно впливало на українську молодь.

У 1927 р. ректором Кременецької духовної семінарії було призначено протоієрея Петра Табінського, який мав авторитет активного борця за створення Української православної церкви. В той же час проросійські церковні кола домоглися призначення своїх кандидатів на посади інспектора та візитатора семінарії, які значно перешкоджали йому працювати [136, с.102]. Таке призначення сприяло тому, що ректор продовжив українізацію церкви через підготовку майбутніх священників.

Національні переконання П. Табінського викликали вороже ставлення з боку промосковського духовенства Західної Волині. Наприклад, під час Законовчительського з'їзду в Почаєві у 1923 р. між о. Табінським як секретарем зібрання та головою єпископом Антонієм Люблінським виник конфлікт через бажання першого надати постановам українського звучання [548, арк.19].

Відчутним ударом для семінарії стало звільнення П. Табінського з посади ректора. Окремі дослідники твердять, що він став жертвою підозр польської влади у причетності до діяльності українських націоналістичних організацій у Кременці, зокрема, організації «Юнак» (крило УВО – примітка – І. С.). На нашу думку, було використано зручний момент для усунення активного церковного діяча. Саме за виразний український курс його звільнили з посади. В цьому були зацікавлені проросійські кола Варшавської митрополії, адже посада ректора була стратегічною у вихованні національно-свідомої молоді. Приблизно через рік П. Табінський залишив Православну церкву і перейшов у юрисдикцію митрополита Андрія (Шептицького). Очевидно, що через перехід у юрисдикцію Української греко-католицької церкви на початку 30-х рр. ХХ ст. та накладеною у зв'язку із цим російськими єпископами православної автокефальної церкви в Польщі анафемою, отець Петро Табінський був незаслужено забутий православними істориками, тому маємо незначні відомості про нього.

Знову ректором став єпископ Симон (Івановський), але він був номінальним керівником, фактично уся влада зосереджувалася в руках

інспектора – С. Міляшкевича, до того директора приватної Української гімназії у Кременці [90, с. 68].

Значну роботу українська духовна еліта проводила для виховання підростаючого покоління. Слід зауважити, що формування українського світогляду в кандидатів до священства, вихованців семінарії, відбувалось не без участі викладачів-патріотів, які працювали в цьому навчальному закладі. Серед них найвідоміші – це професори М. Кобрин, В. Біднов, Л. Данилевич, Ф. Кульчинський та інші [90, с.146]. Їх невтомна праця, пов'язана з навчанням і вихованням майбутніх пастирів, не обмежувалась уроками, вони проводили чимало позаурочної роботи, пов'язаної з українізацією семінарії: перекладали і видавали українські підручники з богословських предметів, організовували культурно-освітні заходи в семінарії, поглиблювали знання учнів на заняттях гуртків та інше.

Серед представників духовної еліти виокремлювався відомий церковний та освітянський діяч професор Кременецької духовної семінарії М. Кобрин (1871-1956). Він народився 21 жовтня 1871 р. в с. Стужиця Люблінського воєводства. Виходець із багатодітної селянської родини, Михайло Петрович був найстаршим і найобдарованішим. Ще в юнацькі роки глибоко усвідомив, що Бог – «це велике слово, найбільше з усіх слів, що існують в мові людській!.. Віра в існування Бога властива людям. Люди завжди й всюди на всіх ступенях свого розвитку вірили в Бога, почитали його». Саме так писав М. Кобрин у праці «Існування Бога в світі», виданій у Кременці 1936 р. [549, с.76].

Професор Михайло Кобрин викладацьку працю в Кременецькій духовній семінарії поєднував із перекладацькою. Адаже у зв'язку з проголошенням автокефалії треба було мати богослужбні книжки українською мовою, налагодити їх видання. Це мало прискорити українізацію Православної церкви. Для цього передсоборне зібрання Православної автокефальної церкви в Польщі розробило специфічне положення про нові переклади церковно-богослужбних книг та їх видання.

На зібранні професор М. Кобрин виступив з доповіддю «Про мову Богослужіння».

В ній автор, на основі глибокого вивчення історії Православної церкви аргументовано стверджує, що запровадження живої мови народу в Богослужінні – основа пасторської діяльності, яка не порушує традицій Православної церкви. Таку ж позицію на зібранні зайняв відомий вже тоді учений-богослов професор Іван Огієнко [88, с.266].

Після виходу на пенсію у 1934 р. М. Кобрин очолював українську приватну гімназію в Кременці, яка була осередком національно-патріотичного виховання молоді. За активну громадсько-політичну роботу в боротьбі за права українців Михайла Кобрин польська влада заарештувала й ув'язнила у Березі Картузькій [89, с.131].

Зазначимо, що перша спроба українізувати семінарію в Кременці на початку 20-х років ХХ ст. не була реалізована до кінця. У цій спробі взяв участь і професор Василь Біднов. Він лише рік викладав історію релігії та церкви у Кременецькій духовній семінарії з 1920 по 1921 р. Його біографію дізнаємося з спогадів молодшого товариша Є. Саковича. В. Біднов народився у 1874 р. в м. Широке на Херсонщині. Середню освіту здобув в Одеській духовній семінарії, вищу – в Київській духовній академії, яку закінчив у 1902 р. зі званням кандидата богослов'я [3, с.237]. Його формування як громадсько-релігійного діяча розпочалось з того, що він є одним з організаторів катеринославської «Просвіти» у 1905 р. З 1910 р. В. Біднов працює викладачем у духовній семінарії Катеринослава, директор української гімназії у цьому ж місті. Найбільшою і найважливішою аналітичною працею Біднова, створеною у катеринославський період, була його книга 1908 р., захищена як магістерська дисертація, – «Православная церковь в Польше и Литве». Далі він був професором Кам'янець-Подільського університету. У Кам'янці-Подільському В. Біднов увійшов до комісії заснованої при Міністерстві сповідань з перекладу Біблії на українську мову.

У вересні 1921 р. Біднова запросили викладати історію церкви у Кременецькій духовній семінарії. Професор В. Біднов у 1921 р. був одним з організаторів з'їзду в Почаєві, який висловився за впровадження у богослужінні української мови [551, с.19].

У Кременці В. Біднов знаний як український історик церкви, вчений, професор семінарії, редактор «Православної Волині», що видавалася у Кременці в 20-х рр. ХХ ст. Основною ідеєю цього журналу було підвести світогляд духовенства під нові національно-культурні тенденції в церкві [87, с.52]. Чимало статей належать В. Біднову, він писав під псевдонімом В. Степовий [88, с.205]. За активну громадську-політичну діяльність польська влада вислала у 1922 р. В. Біднова за межі повіту [88, с.87]. Серед його документів знайдено часопис гуртка учнів четвертого класу Кременецької української гімназії, який вони йому подарували [552]. Це свідчить, що професор співпрацював з гімназистами. Перебуваючи у Варшаві В. Біднов співробітничав з Товариством ім. Петра Могили, зокрема, у 1932 р. на запрошення товариства він приїжджає до Луцька, Рівного та Кременця для проголошення прилюдних лекцій для громадськості з релігійної тематики [3, с.241].

Відзначимо, що в еміграції В. Біднов не полишав української справи, він є основоположником Українського історико-філологічного товариства в Подєбрадах, професором історії церкви в Українському вільному університеті (Прага). Він є автор багатьох наукових праць з історії України, церкви тощо. Зокрема, «Школа і освіта на Україні в XI-XVIII ст.» [553]. Як дослідник козацтва Біднов приділив багато уваги розвитку на Запорозжжі земельної власності, промислів, торгівлі, подав обширний матеріал про освіту, культуру та церковну організацію на Січі. Окрему групу робіт Василь Олексійович присвятив дослідникам Запоріжжя, а саме історикам А. Скальковському, Д. Яворницькому та іншим [554]. Серед документів архіву є рукописна стаття В. Біднова «Одна з проблем перекладу Біблії на українську мову» [555]. З 1929 р. він був залучений до викладання на

богословському факультеті при Варшавському університеті [556, с.49-50]. В. Біднов мав активну громадянську позицію. Він був членом багатьох громадських організацій, про це свідчать його членські квитки [557]. Він був дійсним членом, наприклад, Українського наукового з'їзду у Празі [557, арк.1].

Потрібно відмітити й особисті якості В. О. Біднова, як зазначає його студент Є. Сакович, що «...він з'єднував у собі пошану та увагу багатьох: для одних він був добрим знайомим та приємним співбесідником, для других – політичним однодумцем, для третіх – співпрацівником, для четвертих – добродієм, для п'ятих – керманичем та авторитетним провідником в науці. Не дивно, тому що його скромну кімнату дуже часто відвідували люди різних станів та засобів: духовенство, професори, політичні діячі, журналісти, студенти...» [3, с.280].

Ще одним представником волинської духовної еліти був професор Филімон Кульчинський. Він народився у священицькій родині в с. Любче Луцького повіту на Волині в 1891 р. [558, с.167]. Він закінчив Волинську духовну семінарію, потім Київську духовну академію з дипломом кандидата богослов'я. Педагогічну кар'єру Ф. Кульчинський розпочав у 1918 р. у Києві, потім була праця у гімназії у Кам'янці-Подільському та народних школах Волинського воєводства. З 1927 р. до 1939 р. Филімон Устинович трудився професором духовної семінарії у Кременці [559]. Він у Кременецькій духовній семінарії викладав українську мову та літературу та історію церкви [88, с.98]. Він був справжнім наставником молоді. Організовував академії на вшанування Тараса Шевченка, проводив екскурсії по краю для семінаристів [38, с.40].

Лише в еміграції у 1948 р. Филімон Кульчинський висвятився в ієреї. До смерті у 1972 р. отець Филімон трудився священиком в українських православних парафіях Канади, Бразилії та Сполучених Штатів Америки [88, с.99].

Кременецька духовна семінарія виховала багатьох представників української еліти. Варто згадати випускника Кременецької духовної семінарії Ю. Шумовського [560]. Про семінарію Ю. Шумовський згадує так: «...перший рік, коли я вступив до семінарії, то в ній панував російський дух, але коли ректором став відомий діяч, українець о. Табинський, то вона цілком українзувалась. В цьому значно допомагали такі наші професори як Ф. Кульчинський, М. Кобрин та інші, а також сам секретар Консисторії І. Власовський.

Семінаристи майже всі були свідомими українцями... Пам'ятаю, у нас тоді вже існувала таємна пластунська організація. І коли приїхав до нас на зустріч А. Річинський, то ми мали перегляд «Пласту» на так званому «Гнилому озері» в лісах м. Кременця, оскільки, польський уряд подібні націоналістичні організації не дозволяв...» [298, с.2]. Ю. Шумовський був яскравим представником духовної еліти, яка поєднувала кращі моральні якості та інтелектуальні здібності.

В березні 1932 р. Міністерство ісповідань і освіти польського уряду оголосило про реформу системи шкільної освіти в державі. Зміни торкалися і Кременецької духовної семінарії. На її місці планували створити трирічний богословський ліцей, до якого кандидати у священники вступали б після закінчення чотирирічних загальноосвітніх гімназій [104, с.118]. Однак, на нараді під головуванням митрополита Діонісія, у квітні 1933 р. за участю інспектора семінарії С. Міляшкевича та в. о. ректора Віленської семінарії прот. М. Тучемського з'явився новий проект, який передбачав створення богословського ліцею у Варшаві. У 1938-1939 шкільному році відкрився Православний богословський ліцей у Варшаві. Викладання у ліцеї здійснювалось на польській мові і лише передбачалось дві години на тиждень для рідного слова. До ліцею, після іспитів поступило 12 учнів [561, с.780]. З середини 1930-х років Волинська семінарія здійснювала лише випуски студентів, поповнення не набирали. Стан поступової ліквідації семінарії тривав до приходу радянської влади у 1939 р.

Насамперед, українська еліта, активізувавши громадськість, політичні сили, зокрема, Волинське українське об'єднання, Українську парламентську репрезентацію Волині розгорнули широку агітаційну кампанію на захист духовної школи, як важливого осередку підготовки нового покоління православних священників. Так, у листопаді 1934 р. волинські послы обговорювали питання збереження семінарії на Західній Волині з міністром ісповідань і освіти. Відповідну ухвалу прийняло й Волинське єпархіальне зібрання духовенства й мирян у 1935 р. [562, с.87].

Незважаючи на стан поступової ліквідації, семінарія продовжувала займати активну національну позицію. Свідченням цього були відзначення пам'ятних дат, пов'язаних із життям Т. Шевченка. Зокрема, панахиди по поетові правились українською мовою із виголошенням змістовних проповідей. У такій атмосфері виховувалися майбутні священники для Західної Волині.

У червні 1935 р. посол С. Тимошенко з трибуни сейму намагався ще раз привернути увагу до проблем духовної освіти на Волині. В промові він наголосив, що переведення семінарії з Кременця до Варшави стане кривдою для краю [104, с.119].

Не повною буде характеристика духовної еліти Західної Волині без згадки про Івана Власовського, секретаря Волинської Консисторії, редактора журналу «Церква і нарід» у Кременці, публіциста [89, с. 127]. Він був активним громадським діячем, богословом-науковцем, професором. І. Власовський народився 15 серпня 1883 р. на Харківщині. У 1908-1918 рр. працював у гімназіях на Полтавщині. З 1918 р. І. Власовський був директором гімназії у м. Луцьку, проте у 1924 р. звільнений польською владою з цієї посади. Іван Власовський був одним з організаторів Луцької «Просвіти», послом до польського сейму. Неодноразово за проукраїнську діяльність був ув'язнений польською владою та утримувався у таборі Береза Картузька. З 1948 р. проживав у Канаді, де і помер [563].

Знаним в краї був отець Микола Малюжинський, випускник Кременецької духовної семінарії, як пише одне з видань «Він не був вигідний для жодної з окупаційних влад. Його переслідували більшовики, репресували поляки, не залишили в спокої й німецькі окупанти. А він не був політиком, чи солдатом, чи підпільником, а просто священиком, котрий чесно виконував свій синівський обов'язок перед Богом і людьми...» [564]. Він народився у 1903 р. у с. Любар Житомирського повіту [565, с.107]. На початку 20-х рр. ХХ ст. М. Малюжинський опиняється в м. Кременці. Він стає вихованцем Кременецької духовної семінарії [84, с.12-13].

З 1927 р. був висвячений на сан священика й отримав парафію в с. Жолобки Кременецького повіту. Потім був душпастирем в с. Здовби Здолбунівського повіту та в с. Тилявка (тепер це Шумський район), де під його керівництвом було розпочато будівництво церкви. Згодом, до 1934 р. продовжував освіту у Варшаві, на теологічному факультеті. Потім був призначений благочинним у містечко Ланівці Кременецького повіту [564]. З його приходом на цю парафію культурно-освітня праця ще більше оживилась, з його ініціативи було відкрито філію Українського добродійного товариства (центр був у Кременці). До цього товариства вступили всі члени забороненої «Просвіти». Було створено театральний аматорський гурток [566, с.58]. Як бачимо з архівних документів, що М. Малюжинський постійно був під наглядом поліції, повітового староства. Наприклад, у 1935 р. до Волинського воєводського уряду в Луцьку надійшов лист від Кременецького повітового староства, в якому зазначалось, що отець Малюжинський з Ланівців, є під пильним контролем влади, його переконання мають легке «забарвлення» українського націоналізму, але в даний час він себе поводить лояльно [567, арк.4].

У 1940 р. отець Малюжинський – священик православної церкви у Холмщині, наступного року – діяч УАПЦ у Луцьку. Розстріляний німцями у рівненській в'язниці [565, с.107].

Варто зазначити про вагомий внесок отця Малюжинського у розвиток української богословської думки. Серед його віднайдених праць є курсова робота з патрології за другий курс Варшавської теології, проповіді отця, частина чорнового варіанту дипломної роботи на тему «Чи є душа у людини?», опубліковані у 1936-1937 рр. у журналі «Церква і нарід», окремі частини магістерської дисертації та програми догматичного та порівняльного богослов'я для Пастирських курсів у Луцьку [84, с.77]. Є також практичні настанови для мирян, зокрема, «Вивід молодого після шлюбу» [568, с.561]. Аналіз робіт М. Малюжинського свідчить про його глибокі пізнання в богослов'ї. Він вивчав актуальні теми, які сприяли духовній ідентифікації українців [84, с. 59].

Як про представника духовної еліти Волинського краю необхідно згадати М. Тучемського – священика, освітянина, краєзнавця, засновника історичного музею в м. Остріг. Настоятель Кременецького св. Миколаївського собору, а одночасно і член Волинської духовної консисторії [569, с.573]. М. Тучемський був керівником редакційної комісії часопису «Церква і нарід» [570, с.18]. Протоієрей М. Тучемський залишив ряд статей, наприклад, детально описав візит по парафіях Волині архієпископа Алексія у праці «По глухих закутках Волинського Полісся» [168, с.574]. Деякий час М. Тучемський у 1925 р. виконував обов'язки ректора Кременецької духовної семінарії [571, арк. 15]. В Острозі він став ініціатором створення церковно-просвітницького Братства імені князів Острозьких. В острозький період розпочалась його публіцистична діяльність. Спочатку це були короткі інформації про діяльність Братства. У 1912-13 рр. в друкарні Почаївської Лаври виходять твори священика: «Сторожевой замок князей Острожских в городе Остроге Волинской губернии, в современном нам состоянии» і «Сторожевой замок князей Острожских в городе Остроге». Михайло Андрійович не лише сам брався за історичні розвідки, але й заохочував до цієї роботи своїх колег. Розуміючи, що вивчення минулого краю, сприяє вихованню патріотизму [276, с. 88].

Відзначимо й те, що духовна еліта не лише займалась суто релігійними справами, багато її представників брали участь у політичному та громадському житті краю. Священики разом із громадським активом агітували за вибори до місцевих органів влади і парламенту Польщі, збирали віча та особисто стежили за дотриманням законності в ході голосування. Вони неодноразово репрезентували український народ у представницьких органах влади. Так, Д. Герштанський, протопресвітер, сенатор польського сейму 1922-1928 рр., він твердо стояв на позиції єдиного православ'я, тому не підтримував церковної автокефалії. Саме неприйняття українського автокефального руху зробило його чужим серед українських релігійних діячів. Це була його власна позиція і вона викликає поваги. Зауважимо й те, що прихильне ставлення отця Домініана до української культури привело його в 1920-30-х рр. до «Просвіти», він став її активним членом [38, с.63]. Отець Герштанський очолював у м. Володимирі філію Товариства ім. П. Могили [572, с.341]. З наведеного прикладу бачимо, якою багатогранною була діяльність волинської української духовної еліти.

Започаткований українською інтелігенцією та національно свідомим духовенством у 1927 р. процес українізації православної церкви в Польщі сприяв появі на Західній Волині як сильних духовних постатей, так і священнослужителів молодшої генерації місцевого походження. Серед них, крім названих вище, слід згадати волинського владика – митрополита Никанора (Абрамовича). Владика Никанор народився у 1883 р. в с. Мизів Ковельського повіту. Після закінчення Київської духовної академії в 1910 р. і прийняття священництва в м. Володимирі, працював настоятелем церков у волинських селах Білиці, Тишковичі, Сільце. Після встановлення польської влади на Західній Волині, він активно включився в роботу з українізації православної церкви, працював секретарем Волинського духовного управління. Коли 3-4 жовтня 1921 р. в Почаєві проходив Волинський єпархіальний з'їзд, то саме отець Никанор відправив у Почаївській Лаврі

вперше службу Богу рідною мовою. В грудні 1922 р. владику Діонісій підносить його до сану протоієрея і нагороджує золотим наперсним хрестом.

Діяльність о. Никанора викликає невдоволення польських властей, які, розраховуючи покласти край українському православ'ю на Волині, засилають священника до Дерманського монастиря. У роки Другої світової війни під курівництвом єпископа Полікарпа (Сікорського) єпископ Никанор бере активну участь у відновленні зруйнованого за роки радянської влади церковного життя. У вересні 1943 р. виїжджає на Захід. У 1952 р. собор єпископів УАПЦ в Парижі надав йому титул митрополита. З 23 жовтня 1953 р. він очолював українську автокефальну церкву аж до своєї смерті. Митрополиту Никанору належить цілий ряд праць з історії української церкви та України [573].

Великим авторитетом серед українців Західної Волині користувався отець Александер Огибовський. Він народився у 1872 р. в с. Кнерути Дубенського повіту. У 1894 р. закінчив Волинську духовну семінарію, а в 1897 р. – Вчительські педагогічні курси у Києві. У міжвоєнний період, він у 1922-1933 рр. був законовчителем у Луцькій гімназії А. Коленко. В 1923-1924 рр. був Луцьким благочинним. З духовних нагород мав усі, до митри включно. Підкреслимо, що о. Александер був один з небагатьох пастирів Західної Волині, що кращі свої сили, енергію, здоров'я, віддали діяльності на церковно-громадській ниві [574, с.702].

Для православних священників з бюджету держави була виділена дотація, проте жоден душпастир на Західній Волині нічого не отримав [575, с.165]. Це був прояв дійної політики польської влади, оскільки на словах пропагувалось багато, а насправді не виконувалось. Відзначимо й те, що частина волинського духовенства терпіли матеріальну скруту, про це вони висловились на зібранні в архієпископа Олексія, підкреслювали також непомірне оподаткування [576, с.183]. Зокрема, зазначали, що матеріальний стан священників відіграє вагомий роль у їх пастирській роботі: «...для самої Церкви і її суспільної та державної ролі у моральному вихованні мас не може

бути байдужим питання, хто і як буде провадити душпастирську працю посеред вірних. І, очевидно, що коли б пастир зійшов на «діди», то не сприяло б це ані його авторитетові, ані його морально-культурній праці серед громадянства, до якої покликаний. Так само не викликало б таке становище ані потреби, ані охоти вищу освіту здобувати кандидатам на священники» [576, с.188]. Проте матеріальні бажання волинського духовенства були незначні, не зважаючи на нестатки вони служили своєму народові. Так, Є. Маньковська, начальниця Волинської Віталіївської єпархіальної жіночої школи в Кременці, була віддана педагогічній праці й протягом 40 років виховала не одне покоління дітей волинського духовенства. Вона жила дуже скромно та не залишила після себе жодного майна [577, с.169]. Із зазначених прикладів можна говорити про безкорисливість українського духовенства і його сподвижницьку працю на користь громади.

Політичні питання обговорювались духовною українською елітою під час спільних зустрічей з представниками влади. Як приклад, може бути конференція з воєводою волинським. У її роботі взяли участь директор Луцької української гімназії Б. Білецький, директор Рівненської української гімназії Я. Бичківський, секретар Волинської духовної консисторії, посол І. Власовський, послы польського парламенту А. Братунь, І. Гловацький, М. Маслов, П. Певний, С. Скрипник, М. Тележинський, С. Тимошенко та інші. Питання, що обговорювались стосувались потреб українського населення Західної Волині та методів співпраці з польською владою [578, с.303]

Негативним явищем в історії Волині стали безпрецедентні ревіндикаційні акції на Волині, Холмщині та Підляшші, особливо у 1937-1939 рр. Вони були логічним продовженням урядової політики асиміляції та окатоличення. Найгучнішою стала справа ревіндикації с.Гриньки на Кременеччині за участю військових. У відповідь на таке беззаконня, 01 лютого 1938 р. посол від Волині С. Скрипник, на засіданні сейму першим вніс інтерпеляцію міністру внутрішніх справ. Посол повідомив про ситуацію

у Гриньках, М. Скрипник наголосив на продовженні примусового навернення православних українців у католицизм у Ланівецькій та Білозірській гмінах Кременецького повіту [41, с.101]. М. Скрипник підкреслив, що головну роль в акції відіграє Корпус охорони прикордоння (КОП). Він наголосив, що в с. Гриньки не допущено воїнами КОП делегатів від Православної Консисторії в Кременці священника А. Бриниха й єпархіального місіонера С. Казновецького, а також посла С. Тимошенка [579, с.155]. Зрозуміло, що така політика влади лише стимулювала українців до боротьби проти насильного окатоличення.

Зауважимо, що польська влада все таки зважала на виступи протесту української еліти, в тому числі духовної. Так, Окружний суд у Рівному розглядав справу керівника школи в с. Яблонному, Костопільського повіту, О. Якимчука, звинуваченого в тому, що у шкільних відомостях в графі «релігія» слово «православний» виправив на «греко-католик» [580, с.121]. Винного покарали ув'язненням.

Важливу роль у вихованні молоді відігравали священники. Вони були засновниками дитячих церковних брацтв. Наприклад, дитяче церковне братство діяло в с. Жуківці Кременецького повіту, його організував о. Микола Зелінський. В статуті організації відзначалось, що 1) до брацтва можуть бути прийняті діти православного віросповідання шкільного віку; 2) кожен член брацтва повинен поводитись належно і чемно, а особливо в церкві і т.д. [167, с. 547]. При брацтвах діяли бібліотеки, в яких крім дитячої літератури, були і журнали для дітей [167, с. 552]. Така організація під керівництвом настоятеля сприяла формуванню християнської моралі та національної свідомості в молоді.

Важливим етапом у розвитку українського церковного руху на Західній Волині, стараннями духовної еліти, було створення у 1931 р. Товариства прихильників православної освіти та оборони традицій православної віри ім. Петра Могили, відоме серед широкого загалу як Товариство ім. Петра Могили. Воно стало осередком згуртування православної української

інтелігенції, проголосивши головними засадами своєї діяльності відновлення соборності в житті української православної церкви і повернення до тих її традицій, які були скасовані російським царатом. Товариство для організації своєї роботи пішло на співпрацю з владою. Члени Товариства, у переважній більшості, були представниками поміркованого табору поборників за українізацію православної церкви. Його методи діяльності на перших порах задовольняли польський уряд.

Суспільство, громада ставили перед духовною особою особливі вимоги. Так, один із тогочасних дослідників В. Павлович у статті «Участь світського елемента в церковно-громадському житті» зазначає, що саме «активність, знання середовища й моменту та вміла, натхнена праця – це ті мінімальні три точки опертя, на яких може втриматися наша церковна будівля, а в ній – і самий духовний стан з його побутом і добробутом» [581, с.759]. Автор публікації підсумував, що велику роль у діяльності духовенства відіграє проповідь, тому він робить висновки, що людям набридає слухати одну і ту ж особу, тому священникам треба обмінюватись проповідями і допустити до проповідництва світських осіб [581, с.764].

Частина української еліти Західної Волині внаслідок репресивної політики влади змушені були покинути Батьківщину. Серед релігійної еліти необхідно вказати ім'я Іова Скакальського. У 1974 р. в Курітібі (Бразилія) помер архієпископ Іов Скакальський, голова Консисторії Української автокефальної православної церкви в Латинській Америці, Генеральний капелан Українського вільного козацтва. Він народився у 1914 р. в м. Кременці на Волині, навчався в Духовній православній семінарії, після закінчення якої зголосився бути послушником у Свято-Успенській Почаївській Лаврі. В 1936 р. прийняв чернечий постриг з іменем Іова та був рукоположений в сан ієродиякона, а в 1938 р. у сан ієромонаха, висвячував його архієпископ Волинський Олексій. За виступи проти польської влади був посаджений до в'язниці. Далі з приходом більшовиків на Західну Волинь –

змушений був емігрувати. Саме перебуваючи в еміграції архієпископ Іов Скакальський досяг високих духовних звань [582, с.53-54].

Волинська релігійна еліта започатковувала видання для громади збірників статей на теми з українського церковного життя, у них публікувались розвідки з української церковної історії, характеризувались певні події тощо. Так протоієрей П. Табінський висловив власне бачення анафема накладеної на І. Мазепу [583, с.5-18].

Представники духовної еліти внесли свій вагомий вклад у громадсько-політичне та освітньо-культурне життя краю, сприяли формуванню національної свідомості українців, популяризували українську мову, книжку, були захисниками православної віри. Звичайно, розуміємо, що їх діяльність обмежувалась конкретними політичними обставинами, які безпосередньо впливали на них та їхню подвижницьку працю. Українська духовна інтелігенція за маскою аполітичності зберігала свідому національну політичність і фактично стала на шлях боротьби за українську державу. Значними зусиллями православному українському духовенству вдалося дерусифікувати церкву та чинити опір окатоличенню.

Варто відзначити й той факт, що у міжвоєнний період ХХ ст. на Західній Волині зростає інтелектуальний рівень священиків. Це пов'язано з функціонуванням духовних навчальних закладів, діяльністю громадських організацій, до праці в яких залучались релігійні представники. Відзначимо, що викладачі та випускники Кременецької духовної семінарії у короткий термін створили духовну еліту краю. Завдяки православному духовенству було створено не лише мережу релігійно-освітніх закладів, але й певною мірою визначено її зміст. Церковні школи, як перша ланка початкової освіти, знаходились повністю на матеріальному утриманні Церкви та громади. Державна підтримка обмежувалася лише контролем з визначення змісту і завдань їх діяльності. Саме Кременецька духовна семінарія стала донором духовних кадрів для Західної Волині і сусідніх воєводств. Небайдужість частини українського православного духовенства до проблем збереження

національної культури помітна в семінарському середовищі, учні і викладачі якого зберігали і певною мірою відстоювали українські національні традиції. Таким чином, саме духовенство було зацікавлене в створенні шкіл для народу та докладало багато зусиль для організації їх роботи.

Відповідно, українська еліта Західної Волині закономірно знайшла себе в церковній сфері. Як бачимо, що в умовах польської державності, пануванні католицизму та пережитків русифікаторської політики, парцеляції церковних земель, однозначно, що саме волинській православній духовній еліті вдалося зберегти національну самоідентифікацію та православну віру. Родини волинських священиків виконували акумулюючу функцію, зберігаючи народну мову, звичаї та традиції. Як зазначає один з волинських священиків М. Грабовецький: «Пан-отець і пані-матка являються інтелігентними одиницями в парафії і мусять бути авторитетом і взірцем у всіх відношеннях. Справжній інтелігент боліє душею, як бачить горе і біду народу, радіє його радощам, дбає за його розвиток моральний і культурне піднесення. Працюючи на ґрунті національному, ми сполучуємо це шляхетне почуття народу з релігійним, і тоді ми є сильні...» [584, с.392].

Як зазначає дослідниця В. Ткачук, що помітну роль у пробудженні національної свідомості та збереженню православ'я відіграла інтелігенція, діяльність якої принесла свої результати. Наприклад, згідно плебісциту щодо мови богослужінь, то 572 сільські громади Волині висловилися за українську мову [107, с.95].

У своїй діяльності духовна національна еліта Волині значну увагу акцентувала на пробудженні національної свідомості народу, формуванні у нього правової і політичної культури, а також виробленні навичок громадської роботи. Не останнє місце при цьому займав ступінь поваги населення до священика, його здатність впливати на рішення громади силою власного авторитету.

Православне духовенство створювало молодіжні братства, релігійні товариства, які сприяли згуртуванню населення та активізації суспільної

діяльності громадян. Прикро, але треба відзначити, що така ділянка праці духовної еліти не була систематичною.

Відзначимо, що виступи українських послів, активного православного духовенства Волинського воєводства стримували урядову політику окатоличення українців, хоча зупинити цього не могли. Беззаперечною є заслуга української духовної еліти у тих успіхах, яких вдалося досягнути в українізації православної церкви та підвищення культурно-освітнього рівня народу. Саме ці основи національного виховання проявились у майбутній боротьбі за українську державність.

Важливих результатів у міжвоєнний період ХХ ст. досягли духовні інтелектуали у співпраці зі світськими діячами й громадськими організаціями, зокрема, «Просвітою» у розвитку волинської церковної преси та перекладі й виданні богословської літератури українською мовою, наповнення сільських бібліотек книгами тощо.

Погоджуємось, з думкою історика релігії І. Власовського, що український церковний рух в Православній в Польщі, в своєму посиленні та поширенні, залежав від декількох факторів: зріст національної свідомості самого православного населення, підтримка руху світською і церковною владою, відношення до нього духовенства, і що найголовніше – активність в ділянці церковного життя національного проводу, еліти. Саме релігійна еліта виступала систематизуючим чинником духовних цінностей волинян. У її середовищі були сконцентровані значні сили в боротьбі за українізацію церкви на Волині.

Підкреслимо, що церковним процесам у Волинському воєводстві 20-30-х рр. ХХ ст. належить важлива роль у загальноукраїнському національно-визвольному русі та у відродженні Української держави і церкви. Значення Православної церкви у національно-політичних процесах усвідомлювала частина української волинської еліти, тому розгорнула в першій половині ХХ ст. боротьбу за повернення церковній організації національних ознак.

Висновки до розділу 4

Отже, через роботу громадських організацій проявила себе національна еліта Західної Волині і це був її перший практичний досвід для подальшої діяльності. Створення національних громадських культурно-освітніх товариств і мистецьких осередків ще раз переконливо засвідчує здатність української еліти до самоорганізації у складні й відповідальні періоди історії. Культурно-освітня робота українських громадських товариств велася через подолання постійних перешкод з боку польських владних структур. Це, у свою чергу, ставало вагомим чинником консолідації, самоорганізації та формування національної свідомості української спільноти Західної Волині.

Зауважимо, що характерною для Західної Волині була спроба українсько-польського порозуміння, де, на відміну від інших регіонів, у процесі державної асиміляції українців воєвода Г. Юзевський відводив важливу роль розвитку різних форм культурно-мистецької співпраці. Було створено, паралельно до українських громадських об'єднань, широку мережу польських культурно-освітніх осередків, розраховуючи таким чином на зміцнення польсько-української взаємодії. Проте така політика не мала очікуваного результату.

Відстоювання інтересів волинян через національно-культурні організації – таким було завдання української еліти Західної Волині, з яким вона успішно справлялась, а також пройшла певну трансформацію від громадської діяльності до політичної.

Аналізуючи політичну активність українських інтелігентів, бачимо, що це були діячі глибоко обізнані з проблемами українців. Саме з цим пов'язана їх здатність до практичної політики, тобто до втілення у реальність проголошуваних ідей.

Водночас немає підстав нехтувати досягненнями політичної української еліти. Серед них – здобуття політичного досвіду, що виявився в методах парламентської боротьби, також створення політичних партій.

Політична відвага та послідовність національних діячів, здобуття ними впливу на розвиток української кооперації, громадських та культурно-освітніх українських установ. Та найбільшим здобутком треба вважати їхній внесок у розвиток політичного плюралізму в Другій Речі Посполитій.

Важливо підкреслити й те, що політична еліта українського народу не лише зберегла ідеї української революції 1917-1921 рр., але зуміла їх розвинути та донести до всіх волинян. Наслідки діяльності політичного проводу українського народу проявилися в наступні періоди нашої історії та боротьби за власну державність.

Українські парламентарі провадили різні напрямки роботи, вели активну культурно-просвітницьку, ідеологічну, громадську та інші види діяльності. Вони намагались співпрацювати з галицькою українською елітою. Досвід роботи у сеймі та сенаті українських послів із Західної Волині був одним із способів їх становлення як політиків. Крім того, парламентська праця сприяла формуванню в українських послів управлінських навиків роботи, а це вплинуло на рекрутування волинської еліти, тобто її оновлення. Значення діяльності українських волинських парламентарів полягало у піднесенні національної свідомості населення. Українські депутати намагались зупинити політику асиміляції, полонізації та окатоличення на землях Західної Волині.

У своїй діяльності духовна національна еліта Західної Волині сприяла українізації православ'я. Не останнє місце при цьому займав ступінь поваги населення до священика, його здатність впливати на рішення громади силою власного авторитету. Православне духовенство створювало молодіжні братства, релігійні товариства, які сприяли згуртуванню населення. Треба відзначити, що така ділянка праці духовної еліти не була систематичною. Важливих результатів у міжвоєнний період ХХ ст. досягли духовні інтелектуали у співпраці зі світськими діячами у розвитку волинської церковної преси, перекладі й виданні богословської літератури українською мовою, наповнення сільських бібліотек книгами тощо.

РОЗДІЛ 5

ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ НА ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ ВОЛИНЯН

Діяльність та якість еліти визначається тим, наскільки ефективними є механізми її рекрутування створені в суспільстві. Освіта відіграє домінуючу роль у вихованні еліти. Навчальні заклади є осередками відродження та збагачення інтелектуального потенціалу суспільства. Пріоритетна роль у формуванні еліти належить вчителям та викладачам. Нового імпульсу громадсько-політичним змаганням українців у міжвоєнний період ХХ ст. на Західній Волині надало влиття в національний рух нового покоління молоді – учнів старших класів вихованців українських приватних гімназій (Луцька, Рівного та Кременця).

Важливу роль у духовному житті суспільства відіграє культурна еліта народу. Мистецька еліта Волині міжвоєнного періоду була нечисельною. Вона протягом досліджуваного періоду лише формувалася як професійна група. Проте її вплив відчувається на формування національної свідомості волинян.

Чи не найбільше значення на становлення української мистецької інтелігенції в краї мали громадсько-культурницькі товариства. Гальмуючим чинником у процесі становлення творчої еліти була нерозвиненість естетичних смаків у широкого загалу волинського суспільства і, відповідно, низький попит на твори літератури і мистецтва. Незважаючи на складні умови, в краї у першій половині ХХ ст. з'явилася плеяда діячів культури і мистецтва.

Українська еліта була задіяна і в народно-господарському житті краю. Вона репрезентує національні інтереси українців в економіці, а також консолідує різні групи населення в боротьбі за свої права. Праця української інтелігенції в кооперативах переконливо засвідчує її високі організаторські

здібності. Саме практичними діями еліта прагнула захистити національні інтереси своїх земляків. Кооперативна діяльність еліти сприяла піднесенню та розвитку господарського життя волинян і створила економічне підґрунтя для національно-визвольної боротьби.

5.1. Освітянська інтелігенція Західної Волині та її роль у формуванні державницької еліти українського народу

Фундаментальну роль у вихованні майбутньої еліти відіграють освітні заклади. Головною функцією українських навчальних закладів першої половини ХХ ст. Західної Волині стала, насамперед, підготовка освічених молодих людей. Польська влада прагнула не допустити зростання національної свідомості українців і тому чинила різні перепони у розвитку освіти: закривала школи, україномовних вчителів відправляла вглиб Польщі, а на їхні посади приймала поляків. Влада здійснювала ціленаправлену колонізацію національних меншин. Проти таких дій уряду виступила українська еліта. Як підкреслює сучасник міжвоєнного періоду ХХ ст., що «Учительство, яке польськими законами про державну мову й кількісною перевагою насланих з Польщі недоуків-вчителів поляків поставлене так перед фактом боротьби національно-культурної, міцніше зв'язується з населенням» [476, с. 395].

Відзначимо те, що після Першої світової війни освіта на Волині перебувала у важкому становищі. До негативних чинників, що мали вплив на формування українського шкільництва, слід віднести значну частку неписьменного населення краю. Так, за період 1915-1918 рр. кількість безграмотних різко зросла, діти шкільного віку протягом 3-4 років залишались за порогом школи, внаслідок чого вік неграмотних дітей піднявся до 14-15 років [585, с.264]. Відповідно, це згодом відобразилось на кількості національної еліти Волинського краю.

Польський уряд здійснював реформи в освіті. Перша із них запроваджена була 9 лютого 1919 р., тоді на всіх теренах держави було запроваджено загальну обов'язкову шкільну освіту для дітей у віці від 7 до 14 років. Це мало результат, оскільки, кількість дітей, охоплених загальним навчанням, зросла з 69 % 1921 р. до 90 % у 1938/39 навчальному році. Навчання на рівні середньої школи відбувалось у 8-класних гімназіях, куди приймалися учні після четвертого класу загальної школи [116, с.127].

Наступним нововведенням було те, що 31 липня 1924 р. за ініціативи тогочасного міністра освіти та віросповідань С. Грабського було прийнято закон, згідно якого навчання рідною мовою могло здійснюватися на вимогу не менше 40 батьків дітей шкільного віку, що проживали у даній місцевості. Для того, щоб школа перейшла на польську мову навчання, достатньо було зібрати підписи лише 20 батьків [63, с.22]. З введенням в дію даного закону виникла реальна загроза перетворення українських шкіл у польські або утраквістичні. Зокрема, окружна шкільна рада, в якій головував шеф політичної адміністрації, чинила нахабно просто: наказувала громадській раді змінити українську школу на польську або утраквістичну [24, с.102]. В історії Польщі це був один з ганебних законів, спрямованих проти українців [29, с. 241]. Цей закон переслідував одну мету – дати владі на місцях правову основу для полонізації національних меншин. Також сама процедура дозволу на відкриття школи з рідною мовою викладання була навмисне так ускладнена, що практично майже виключала можливість збереження народних і загальноосвітніх середніх державних шкіл з українською мовою навчання [586, с.12]. Про це згадує М. Сивіцький таким чином: «Українські послі добилися в сеймі закону, що коли батьки принаймні 40 дітей внесуть до шкільного інспекторату декларації за навчанням української мови в школі, влада мусить таке навчання ввести. Газети почали кампанію за збирання підписів. Я виписав зі Львова декларації та й рушив од хати до хати. Душа раділа, коли вмовляння кінчалося кресленням хрестиків на місці підписів.

Село з Заболоттям начисляло 114 хат, то я досить швидко зібрав підписів більш як треба і завіз шкільному інспекторові у гміну Верба.

А через кілька днів нам усім почали давати «школу». Ото вкочували роверами на подвір'я два чи три поліцаї та й починали господаря випитувати: що чувати, пощо йому українська школа? Потім «владза» помічала нелад – сміття на подвір'ї, неприв'язаного собаку, – писала протокол, культурно прощалася і переходила до сусіда. Не пропустили жодного дядька, які піддалися моїй намові. Через кілька днів солтис доручив правопорушникам карні накази з гміни по 5, 10 і 15 злотих. Мені, як «зачинщику», вліпили найкращу порцію – 50 злотих. Усі ми відкликалися, та дарма – прийшлося заплатити. Батьки кляли «дурня з Заболоття», дехто боронив, кленучи владу...» [86, с.21]. Такою очевидною була ситуація з україномовними школами, влада нахабно здійснювала колонізацію через освіту.

В той же час, незважаючи на заборони, православні священники по школах продовжували навчати дітей молитов українською мовою, зокрема, як зазначалось в одній з публікацій: «З огляду на те, що родичі дітей моляться переважно по церковнослов'янському, бо так навчено їх молитись по російських школах та вдома, то щоб не було розходження між школою й домом при молитві, слідує обов'язково на батьківському зібранні порозумітись з родичами в справі домашньої молитви дітей, попередивши їх, щоб уважно слідили за акуратним молінням дітей удома й щоб не збивали дітей при читанні молитов з української мови на церковнослов'янську. У такий спосіб діти переноситимуть молитву на рідній мові зі школи до дому» [587, с. 407]. Саме така національна свідомість духовної еліти сприяла збереженню української мови у школах та побуті дітей, впливала на національну свідомість громади.

Вагомою перепорою для роботи школи була відсутність власного приміщення. Тому національно свідомі інтелігенція почала ініціювати будівництво шкіл. Наприклад, у с. Білосток на Луччині методом народної

толоки в 1933 р. була збудована українська школа. Ініціаторами побудови була родина Коновалюків [38, с. 46].

Ситуація з професійною освітою була не кращою. З березня 1932 р. у Польщі впроваджувалася реформа середньої освіти, ініційована міністром освіти і віровизнань Янушем Єнджеєвичем. Згідно з новою системою освіти основною загальною школою ставала семирічка. Повну середню освіту учні здобували у чотирирічних гімназіях і дворічних ліцеях. Гімназії поділялися на загальноосвітні та фахові гімназійного рівня. Згідно з реформою, фаховому шкільництву, яке вже існувало, відводилося належне місце у системі середньої освіти. У 1933 р. на Західній Волині діяло 2 державні фахові школи нижчого рівня і 14 приватних шкіл нижчого рівня. Була одна середня фахова державна школа і 5 середніх приватних фахових шкіл. Згідно з польською статистикою на теренах краю працювало 29 професійних шкіл із польською мовою навчання [588, с. 229]. Проте невеликий відсоток селянської та робітничої молоді з українських родин навчалась у середніх навчальних закладах. До речі, середня освіта означала в очах суспільства приналежність до інтелігенції.

Відзначимо, що національна еліта неодноразово піднімала питання професійної освіти. Так, депутат С. Козицький підкреслював, що для піднесення сільського господарства необхідно на належному рівні організувати агрономічну освіту, для цього слід відкрити українську агрономічну академію в Кременці на землях Білокриницької господарчої школи [589, арк.19]. Проте влада не прагнула це робити.

Набагато складнішою була проблема з вищою освітою, лише мізерний відсоток української молоді навчалась у вищих закладах. Підкреслимо, що українських вишів не було, вони були винятково польськими. Загалом Друга республіка мала 28 вищих навчальних закладів і 48 тисяч студентів [116, с.129].

Проблема збереження української державної освіти неодноразово обговорювалась й українськими парламентарями. Олена Левчанівська однією

з перших членів парламенту на державному рівні вивчала й підняла питання про становище українського шкільництва. В одній зі своїх промов вона вказувала, що за три роки польського панування 930 навчальних закладів закрито або перетворено на польськомовні. З 650 тисяч українських дітей початкову освіту здобували лише 300 тисяч, решта – відмовлялися навчатися чужою мовою [415, с.11].

Вивчивши стан освіти на Волині посол С. Козицький в одному з своїх виступів у парламенті зазначив, що «Українська школа знищена міністром Грабським, викинуте зі шкіл українське учительство, мучені в польських школах діти...треба діяти, щоб сприяти розвитку української школи. Цим питанням займались українські послы перед об'їздом шкіл Волині, при нарадах з людьми. В першу чергу школою повинні піклуватись «Просвіти», зокрема, кожне товариство повинно вивчити повіт і виробити сітку українських шкіл; зробити списки де була школа україномовна, а тепер нема; зробити реєстр звільнених вчителів» [589, арк.18].

На захист національної захисту освіти, виступили українські політичні діячі, вони проводили народні віча та шкільні плебісцити. На них збирали підписи батьків за право навчання дітей рідною мовою [590, с.59]. У Рівненському, Володимирському, Здолбунівському, Костопільському, Луцькому, Ковельському та Дубнівському повітах влітку-восени 1933 р., за даними команди державної поліції, було проведено 144 шкільні плебісцити [591, арк. 97]. Але польська влада не визнала результатів таких плебісцитів, вважаючи їх проведення незаконним. Проте це був один із способів вплинути на ситуацію в освіті й українська еліта його використовувала.

Посол С. Скрипник розробив свою програму розвитку української освіти у Західній Волині, вона передбачала збільшення кількості початкових шкіл, шкільна влада повинна забезпечити навчальні заклади підручниками для вивчення української мови, ціна яких не має бути вищою від польських; працевлаштовувати в шкільництві передусім волинян нарівні з поляками [41, с.76].

Прагненням української еліти охопити самоосвітою молодь у селах, стала ініціатива щодо організації парафіяльних бібліотек, які виступатимуть як форма виховання сільського юнацтва [592, с.228]. Саме так можна було поширити українську книгу у селах Західної Волині. Для виховання поваги до минулого своєї батьківщини та вивчення власної історії, археолог Ю. Шумовський пропонує залучати школярів та молодь для допомоги у збиранні археологічних пам'яток та етнографічних матеріалів на волинських землях [593, с.569].

Важливою проблемою було охоплення національною освітою дітей української еміграції, яких нараховувалось понад 3000. Тому духовна інтелігенція, зауважувала, що неможливо допустити до того, щоб діти, які будуть потрібні для батьківщини, втратили своє національне «я» [594, с.258].

Розбудовою національної системи освіти займались товариства «Рідна школа», Товариство імені Лесі Українки, Українське товариство вчителів середніх шкіл, «Українська школа», які були створені українською елітою і поширювали свою діяльність на все Волинське воєводство. Вирішуючи ті чи інші проблеми українського шкільництва, українські діячі постійно тримали в полі зору питання виховання учнів.

Вагому роль у розвитку освіти на Західній Волині відіграли просвітяни. На XIV загальних зборах Рівненської повітової «Просвіти», які відбулися 13-14 березня 1927 р. і в яких взяло участь 248 чоловік, одним з поставлених на обговорення питань була робота з учнями та матеріальна допомога школам. Голова Ради товариства сенатор Олександр Карпинський підкреслив, що організація в своїй діяльності переваги надає культурно-освітній праці. У прийнятому рішенні зазначалося, що члени «Просвіти» повинні більше уваги приділяти фізичному вихованню і загартуванню молоді через молодіжне об'єднання «Пласт». Було вирішено також налагодити співпрацю з верховною пластовою командою у Львові [595, арк. 191]. До речі, при «Просвіті» діяла шкільна секція [595, арк.97].

Однією із складових для формування національної еліти є дошкільне виховання. Дитячі садочки у міжвоєнний період ХХ ст. називались захоронками. Відомим організатором дошкільних навчальних закладів на Західній Волині був А. Животко. Саме у 1920 р. він перебуваючи у Кам'янці-Подільському потрапив у польський полон і був інтернований до Тарнова. Звідти приїхав до Кременця [596]. В місті він влаштовується учителем дитячого притулку, потім – співробітником воєводського земства [378, арк.39]. На той період припадає його активна співпраця з кременецькою «Просвітою». Зокрема, він отримав посвідчення члена Товариства у травні 1921 р., відразу Аркадій Животко стає ініціатором створення та головою секції дошкільного й позашкільного виховання дітей при товаристві. Він пропонує «Детальний план у справі праці по дошкільному вихованні у місті та повіті». Слід відмітити відмінні організаторські здібності А. Животка, адже його ідею підтримали провідні громадські діячі та педагоги повіту. Зокрема, М. Каратницький (Крайове товариство охорони дітей й опіки над молоддю), Л. Куницький («Українська захоронка»), К. Гриничева (Союз українок), А. Гладішевський («Українське педагогічне товариство») та І. Брик (товариство «Просвіта») [596].

Відзначимо, що А. Животко пропонував цікаві методики роботи з дітьми дошкільного віку. Він ініціював виставки дитячих виробів, організовував екскурсії для дітей, влаштовував дитячі свята у місті [378, арк.8]. Все це педагог робив для популяризації дошкільної освіти в краї.

Аркадій Животко старався надати просвітній роботі наукове підґрунтя, поставити її на такий рівень, на якому знаходилась справа дошкільної та позашкільної освіти у Західній Європі. Він намагався позбутися у цій роботі непрофесійності, випадковості та безплановості, надати їй систематичного характеру. Педагогічний хист вказував йому на шляхи, які для цієї роботи необхідно обрати. А. Животко використовував всі можливі варіанти освітньої праці, щоб її оживити, наповнити новим змістом. За задумом А. Животка «Просвіта» мала виховати громадянина з самостійницьким мисленням [597].

Аркадій Животко брав участь в урочистих заходах Товариства, різних святкуваннях, днях пам'яті відомих українців тощо. Він розробив схему як шукати кошти для розвитку дошкільної освіти (влаштування концертів, продажу лотерей). Він запропонував створити фонд «Українська дитина» [598, арк.8].

До заслуг знаного педагога належить створення дитячих клубів та гуртків. Аркадій Животко створив у Кременці дитячий клуб «Дитяче коло». Спочатку до клубу було залучено 25 дітей та згодом їх кількість зросла. При клубі функціонувала дитяча бібліотека та працював театр [599, арк.6].

У 1922 р. під час засідання товариства «Просвіта» йому була висловлена особиста подяка за проведену плідну роботу по дошкільному вихованню дітей та створенню дитячих закладів, дитячих клубів на території Кременецького повіту [600, арк.2].

Важливою гранню діяльності Аркадія Животка є видавнича справа. Він розумів, що саме книга є основним вчителем майбутньої еліти. Ним була створена редакційна колегія для видання дитячої літератури, до її складу увійшли В. Біднов, відомий вчений та В. Дорошенко, місцевий вчитель. У кременецький період він видає ряд книжок для дітей, зокрема, «Одної ночі», «Снігова баба», «Весняночка», «Сонечко», з'являється чимало його публікацій на тему виховання дітей у періодиці того часу. Стаття А. Животка «Наші найменші» пропагувала серед громадськості важливість дошкільної освіти, необхідність створення дошкільних закладів в краї. Автор звернувся з проханням до земляків надавати посильну допомогу дитячим садочкам [601, с.2-3].

У збірці дитячих забав «Весняночка» А. Животко описує десятки дитячих ігор та рекомендує як їх проводити. Він запропонував такі ігри, як «Подоряночка», «Два півники» та інші [602, с.13]. Його система дошкільного виховання потребує ще детального вивчення. Адже початкові спроби осягнення витоків дошкільного виховання на українських землях припадають на перші десятиріччя ХХ ст. вони представлені в науковому

доробку Аркадія Животка, Софії Русової, Степана Сірополка тощо [378, арк.10]. Коли А. Животко у 1923 р. переїхав до Праги, то його справу продовжив його однодумець – педагог Василь Дорошенко. Він очолив захоронку «Дитячий сад у Кременці» та продовжив розвивати дошкільне виховання на теренах краю [596].

Картина розвитку освіти на Волині буде висвітлена не в повному вигляді, якщо не згадати ім'я Якоба Гофмана, історика-краєзнавця, депутата польського сейму, автора «Путівника по Волині» [603]. З одного боку він пропагував ідеї поширення польської культури, з іншого боку ішов на співпрацю з українцями та сприяв утвердження їхньої освіти. З його ініціативи в парламенті було створено освітню групу, проект статуту якої він розробив. Її мета: вивчати проблеми освіти, науки та культури на теренах Польщі, серед завдань – будівництво нових шкіл [604, арк.2-3]. Посол Гофман був добре ознайомлений із станом шкільництва на Волині, він домагається доступності навчання в семикласній школі для бідноти. Я. Гофман, створюючи на базі Кременецького ліцею гурток по підвищенню культурного рівня села, бере безпосередню участь у написанні проекту його організації. Сам посол не приховував свого невдоволення занепадом освіти на Західній Волині. Під час засідань сейму він акцентував увагу послів на необхідності навчання селянства. Я. Гофман наполягав, щоб у школах розповідали про культуру, історію рідною мовою, прагнучи надати освіті на Волині національного забарвлення [605, с.272]. Отож, Я. Гофман був одним з виважених польських політиків, який розумів, що політика влади повинна бути справедливою, щоб не наражатись на опір національних меншин. Як бачимо, що не всі поляки йшли на конфронтацію з українцями, а навпаки шукали шляхи для співпраці, зокрема, в галузі освіти. Визнаємо, що це поодинокий факт.

Для того, щоб прослідкувати як формувалась національна еліта проаналізуємо діяльність окремих навчальних закладів м. Кременця Волинського воєводства. Кременець із давніх часів був одним із освітніх

центрів Волині. В місті діяла значна кількість навчальних закладів, які хоча й спрямовували свою освітню діяльність в залежності від правлячих кіл на Волині (з 1795 р. – Російська імперія; з 1917-1921 рр. українська влада; з 1921р. – Річ Посполита), але все ж здійснювали освіту населення, формуючи еліту краю. Розвиток освіти на Кременеччині відбувався у складних соціально-економічних, політичних умовах. Незважаючи на це в освітніх закладах Кременця формувалась інтелігенція, яка з часом проявить себе у «Просвіті», кооперативному русі, політичних партіях, парламенті та культурі. Звісно, що кожна держава намагалась використати усі важелі свого впливу на процес формування світогляду громадян у потрібному форматі.

Так, частина української еліти міжвоєнного періоду ХХ ст. здобувала освіту ще за часів Російської імперії. Кременець на початку ХХ ст. належав Волинській губернії, яка була в складі Російської імперії. Звісно, що всі органи державної влади, також система освіти, що діяли в імперії, поширювались і на Волинь. Систему народної освіти в Російській імперії на початку ХХ ст. відрізняли такі риси. По-перше, станово-класовий характер освіти. Школа формально була безстановою, але фактично кожна верства населення мала свої окремі навчальні заклади. В гімназіях, кадетських корпусах значна частина складу учнів були дворянськими дітьми. Промислові класи, дрібна і середня буржуазія створили для себе новий тип загальноосвітньої школи – комерційне училище. Для потреб духовенства діяли духовні семінарії. Діти селян, робітників та дрібних ремісників навчались переважно у початкових школах – школах грамоти, двохкласних початкових школах. По-друге, неузгодженість навчальних планів елементарних і середніх шкіл. Система загальної освіти майже не була пов'язана з професійно-технічною освітою. Університетська освіта теж була відгороджена від багатьох середніх навчальних закладів. По-третє, була обмеженість середньої і вищої освіти для жінок. По-четверте, репресивно-бюрократичний характер управління народною освітою з боку влади. По-п'яте, безправне становище вчителя. Викладачі нижчих шкіл

відособлювалися від вчителів вищих. По-шосте, великий вплив церкви на зміст й організацію навчально-виховного процесу. Також, слід взяти до уваги національні обмеження в галузі освіти та русифікаторська політика царизму.

У 1864 р. в Російській державі почалась реформа освіти. Створювати школи дозволялось державним установам і приватним особам. Згідно зі статутом середньої школи, створювались класичні чоловічі й жіночі гімназії. Навчались у них усі стани за плату. Під впливом західних стандартів зародилась і жіноча середня освіта. Були жіночі училища Міністерства народної освіти двох розрядів: першого (6 років навчання) та другого (3 роки навчання). Гімназії поділялись на заклади Міністерства народної освіти і Відомства імператриці Марії. Були також жіночі прогімназії з 4-річним терміном навчання. Жіноча гімназія С. В. Алексіної функціонувала в м. Кременці з 1904 по 1922 роки. Вона відіграла значну роль в отриманні жінками освіти й була культурно-освітницьким центром краю. Її випускниці працювали в початкових школах краю, проявляли себе в громадській роботі. Вони мали змогу навчатись далі у вищих навчальних закладах для жінок [606, с.18]. Громадські організації «Просвіта», «Союз Українок» поповнювалась і за рахунок вихованок гімназій.

Необхідно належну увагу приділити навчальним закладам, аналіз діяльності яких має важливе значення для досягнення розробленої автором тези про формування майбутньої еліти Волинського краю у закладах освіти. Гімназія С. В. Алексіної була затверджена в 1903 році [607, арк.2]. Її урочисто відкрили у 1904 р. [607, арк.1]. У 1906 р. гімназію реорганізовано в прогімназію [608, арк.9]. Гімназія спочатку була шестикласним жіночим приватним навчальним закладом першого розряду, який утримувала С. В. Алексіна. Вона закінчила Петербурзький Миколаївський Сиротинський інститут [607, арк.1].

Гімназія С. В. Алексіної підпорядковувалась безпосередньо Міністерству народної освіти Київського навчального округу. Викладання навчальних дисциплін велося згідно програм Міністерства. У гімназії

працювало 18 осіб педагогічного персоналу, членів опікунської ради – 4, лікар – 1. Ми маємо такі відомості про викладачів гімназії. Вчитель Закону Божого – священик П. Я. Голуб'ятников, закінчив Донську семінарію. Вчитель історії – статський радник Я. В. Яротцький, закінчив Київський університет Св. Володимира. Вчитель математики – надвірний радник П. В. Бліновський, закінчив Новоросійський університет. Вчитель російської мови – С. А. Шеремецінський, закінчив Київський університет Св. Володимира. Вчитель географії – М. К. Марцинковський, закінчив Новоросійський університет. Вчитель малювання – Т. О. Сазонов, закінчив Вище художнє училище при Академії Мистецтв. Вчитель німецької мови – І. О. Бюргер. Вчитель французької мови – В. А. Перетяткович, освіту отримала за кордоном. Вчитель письма – Т. Д. Тучемська, закінчила Житомирську гімназію. Вчитель співу – К. К. Дибенко, закінчив Коростишівську вчительську семінарію. Вчитель рукоділля – Г. І. Подгашинська, закінчила Київську школу крою та шиття. Вчитель підготовчого класу – В. Я. Весницька, закінчила Одеський інститут благородних дівиць. Крім того, були вихователі і класні дами. Статрадником гімназії був О. П. Весницький [607, арк.5]. Заробітна плата викладачів становила 360-480 рублів, крім посадового жалування, отримували ще кошти за особливі заслуги, нагороди [607, арк.3]. Всі вони належали до педагогічної еліти краю та мали вплив на культурно-освітнє життя.

Навчання в гімназії С. В. Алексіної було платне – 50-80 рублів на рік. Фактично, плата за навчання в усіх гімназіях становила 50, а то й 100 рублів за рік. Розцінки були продиктовані бажанням влади зберегти ці навчальні заклади лише для провідної верстви. Для порівняння, наприклад, за навчання у двокласних училищах потрібно було платити – 5-10 рублів за рік [609]. Крім плати учениць і коштів Алексіної С. В., іншого фінансування не було. Гімназія забезпечувала учениць необхідними підручниками та навчальним приладдям [607, арк.9].

Відносно форм організації навчального процесу, слід зазначити, що основною тут була класно-урочна система занять. Уроки проводились згідно розкладу [610, с. 37]. Наприклад, у підготовчому класі викладались такі предмети: Закон Божий, російська, французька та німецька мови, арифметика, історія, географія, природа, алгебра, геометрія, чистописання, малювання, рукоділля, серед обов'язкових – спів, танці, ліпка. Навчальний рік поділявся на 4 чверті, в кінці року ученицям виставлялась річна оцінка, з ряду предметів складались іспити [611, арк.1]. Слід зазначити, що деякі предмети викладались споріднено, наприклад, історія і географія. Програма курсів була насиченою. Екзаменаційні білети виготовлялись адміністрацією навчального закладу, обов'язково на кожному білеті був номер і серія [608, арк.81]. Іспит приймала комісія в складі голови, екзаменатора, асистента [612, арк.2].

Наповнюваність класів ученицями була наступною (для прикладу візьмемо 1907 р.): підготовчий – 6, перший – 17, другий – 19, третій – 20, четвертий – 31. У гімназії мали змогу здобути освіту дівчата з різних родин, різного віросповідання [607, арк.2]. Відрахування з гімназії здійснювалось з таких причин: за пропуски, погану поведінку, несплату, неуспішність та за власним бажанням [607, арк.8]. В оволодінні знаннями гімназисткам допомагала бібліотека. Вона складалася із 430 найменувань книг у 784 томах. Це були методичні посібники, підручники та книги для позакласного читання, періодичні видання [607, арк.22].

Проводилась і наукова робота викладачами й ученицями. Є відомості про участь викладачів у наукових з'їздах. Наприклад, викладачі були запрошенні 20.12.1907 р. Російським фізико-хімічним товариством Санкт-Петербурзького університету на науковий з'їзд, присвячений Д. Менделєєву [608, арк.60]. Роботи учениць були направлені на участь у конкурсі на кращий ювілейний нарис про Вітчизняну війну 1812 р., який проводило міністерство народної освіти [612, арк.104]. У 1911 р. творчі доробки

гімназисток були відіслані на участь у Міжнародному конкурсі «Рим» [613, арк.21].

Основні завдання виховної роботи гімназії: 1) розвиток релігійних і патріотичних почуттів; 2) етичний та естетичний розвиток; 3) пошана до природи; 4) ведення здорового способу життя [608, арк.125], для цього проводились заняття з гімнастики [614, арк.116], читались лекції про шкідливість алкоголю для здоров'я [608, арк.122]; 5) пошана до старовини [608, арк.125], зокрема, учениці їздили на екскурсії пам'ятними місцями Волині, та й загалом усієї Російської імперії [615, арк.12].

Упродовж навчального року проводились зустрічі з відомими людьми, літературно-музичні [613, арк.52], тематичні вечори, наприклад, відзначалось 100-річчя від дня народження М. В. Гоголя [616, арк.8], учениці відвідували вистави [608, арк.122].

Таким чином, гімназія С. В. Алексіної сприяла отриманню освіти жінками різних суспільних верств. Система організації навчання та виховання в гімназії була цілісною і мала в своєму здобутку прогресивні ідеї європейського рівня в галузі педагогіки. Проте не слід відкидати той факт, що частина вихованок виходили з гімназії зрусифікованими.

Під час української революції 1917-1921 рр. стало можливим відкриття української гімназії, згодом перейменованої в ім. І. Стешенка. Вона стала осередком патріотичного виховання молоді, тобто майбутньої державницької еліти. Тут склалися певні традиції, які варті уваги та наслідування. В травні 1918 р. в м. Кременець на зборах жителів міста прийнято рішення про відкриття гімназії нового типу. На зборах були присутні Голова уїзної земської управи Б. Козубський, член земської управи по відділу народної освіти С. Коваль [302, арк.4]. Міністерство народної освіти УНР погодилося на відкриття в Кременці 1 жовтня 1918 р. державної української гімназії [302, арк.2]. На підставі прохання Кременецької «Просвіти» Міністерство дозволило присвоїти їй ім'я одного із активних діячів УНР, міністра освіти Івана Стешенка [301, арк.38]. Необхідно підкреслити, що відкриття гімназії

стало неординарною подією у житті краю, адже у місті не було жодного середнього навчального закладу із рідною мовою навчання. В гімназії стало обов'язковим вивчення української мови та історії України [303, арк.10].

Після укладення Ризького мирного договору 1921 р. в повіті запроваджувались польські органи влади та система освіти, навчальні заклади підпорядковувались Міністерству релігійних визнань і публічної освіти. Українську гімназію було позбавлено статусу державного закладу, знято ім'я І. Стешенка. Якщо у перші роки польської влади свідоцтва учнів видавались двома мовами – польською й українською, то згодом лише польською. Однак, не зважаючи на різні утиски, перешкоди з боку влади, українська гімназія зробила чимало для національного відродження краю та виховання майбутньої еліти українського народу [301, арк.12].

На підставі розпорядження кураторії Волинського шкільного округу з 6.07.1928 р. назву гімназії змінено на «Мішана гімназія з українською мовою навчання Сергія Міляшкевича в Крем'янці». Таку назву гімназія носила до 1934 р. Вона діяла на приватні кошти. Було знято ім'я Івана Сташенка. В 1938 р. і гімназія була закрита польською владою.

За роки існування закладу гімназію закінчило кілька сот осіб. На навчання приймалися діти різних національностей: українці, росіяни, чехи, білоруси, євреї за розпорядженням кураторії Волинського Шкільного округу.

Перший випуск учнів гімназії стався 1921 р. Її закінчило 16 чоловік, в тому числі Іван Ворона, Марія Цимбалюк, Денис Шовкопляс, решта були діти єврейських родин: Сечал, Гіндіс, Вайнштейн. Це були діти євреїв – багатіїв, які давали на утримання закладу значні кошти. Загальне число учнів не завжди перевищувало 100 чоловік. А в гімназії, переважно, вчилися селянські діти, ремісників, дрібних службовців. Не зважаючи на те, що ці діти, учні гімназії переважно були із бідних родин, з документів ми дізнаємося, що вони прагнули здобути знання [301, арк.14].

Серед випускників знаходимо ім'я ще маловідомої на той час поетеси Оксани Лятуринської. Оксана на початку 1920-х років навчалася у

Кременецькій приватній українській гімназії ім. І.Стешенка [88, с.31]. Випускники Крем'янецької Української гімназії добре прислужилися на ниві письменництва, освіти, культури. Багатьох з них переслідувала і польська, і радянська окупаційні влади. Безпідставно на різні роки в'язниці і заслання були засуджені Марія Цимбалюк-Кавун, Олекса Волошин, брати Сергій та Петро Кондративи, ряд інших. Чимало колишніх гімназистів полягло у борні з німецьким фашизмом, серед них брати Ярослав і Ярополк Вітенки. Багато гімназистів вимушені були емігрувати за кордон і там поневірятися на чужині. Але незважаючи на все, це були сильні духом люди, які понад усе в житті, любили свою Україну і служили їй народу.

Слід, охарактеризувати педагогічний колектив гімназії. Більшість із них, як педагогічна інтелігенція прислужились своєму народові, виховуючи майбутню еліту. Згідно розпорядження Міністерства першим її директором був призначений Сергій Міляшкевич. Він понад 10 років був на чолі закладу. У 1930-х рр. директорами були І. Рей та Л. Концевич. На основі, знайденого в архіві штатного розпису гімназії, ми можемо назвати педагогів, які працювали тут. Вчитель історії та географії – А. Куц, вчитель української мови – С. Дяков, вчитель алгебри і фізики – В. Кавун, вчитель геометрії – В. Янович, вчитель природознавства – В. Сахно, вчитель німецької мови – Є. Білінський, вчитель французької мови – К. Міляшкевич, вчитель малювання – В. Галко, вчитель співів, відомий композитор – М. Вериківський, релігію викладав – священник Г. Боришкевич [301, арк.68]. До речі, директор приймаючи вчителів на роботу, враховував знання української мови [304, арк.4]. Оплата вчителів становила від 350 до 1600 карбованців [301, арк.71].

Вчителі гімназії були одними із засновників вчительського союзу в м. Кременці [301, арк.44]. Цей союз на своїх з'їздах піднімав питання пов'язані з навчанням і вихованням учнів [303, арк.14].

З метою пропагування національних цінностей в гімназії була створена лекційна комісія. Її члени, на прохання «Просвіти», організували курси

українознавства, які відвідували не лише учні, але й дорослі жителі міста [301, арк.58]. У вихідні дні читались лекції для громадськості з проблем політичного становища в Україні та світі в цей час [301, арк.32]. Це є приклад практичної діяльності представників національної еліти.

Гімназія співпрацювала з громадськими організаціями. Наприклад, є ствердна відповідь від 24 листопада 1918 р., на звернення директора гімназії до «Просвіти» з проханням позичити книги для учнів, зокрема «Історію України-Руси» М. Грушевського [301, арк.42]. Також, наприклад, Кременецький повітовий союз Кооперативів на Волині звернувся до директора гімназії у справі можливого заснування при навчальному закладі гімназійного кооперативу. Постало питання і читання лекцій з економіки [617, арк.10]. Таким чином, навчальний заклад не знаходився осторонь проблем громади, викладачі та учні прагнули долучитись до суспільного життя.

До гімназії приймалися діти різного соціального походження та національності. Кількість учнів в класах становила 20-27 чоловік, були й паралельні класи. Навчання було платне, але для дітей з бідних родин робились винятки. Наприклад, заява від 2 грудня 1918 р. на ім'я директора гімназії від Оксани Лятуринської (згодом відомої письменниці) про звільнення від оплати за навчання, через скрутне матеріальне становище сім'ї [618, арк.14].

Стосовно форм організації навчального процесу, то тут діяла класно-урочна система занять. Після уроків учні могли відвідувати гуртки. Учнівське навантаження становило 30 годин на тиждень [303, арк.24]. В гімназії викладались у 1-2 класах такі предмети, як українська мова, зарубіжна література, історія, алгебра, геометрія, фізика, хімія, латинська, французька і польська мови, релігія, співи [619, арк.7], у старших класах – українська, російська, німецька, французька, латинська мови, математика, фізика, хімія, природознавство, географія, історія, політична економія, законодавство, філософія, гімнастика, співи та релігія. Щодо останньої, то

її вивчали лише православні, а гімназисти іншого віросповідання звільнялись від уроку [303, арк.24]. Даний перелік свідчив, що в гімназії переважала класична гуманітарна освіта.

Одним із провідних напрямків виховання в гімназії був патріотичний. В навчальному закладі щорічно вшановували пам'ять видатних діячів України. На початку 1920-х рр. тут діяв літературний гурток «Юнацтво», до нього входив і був активним дописувачем, один з найвідоміших випускників цього закладу, визначний письменник – Улас Самчук. Гуртківці видавали рукописний гімназійний альманах з однойменною назвою [617, арк.15]. У. Самчук належить до тих визначних представників світової літератури, твори яких ще довго залишатимуться знаковою подією політичного, культурного життя. Водночас йому судилася доля вигнанця-емігранта. Він повернувся на Батьківщину лише після смерті – книгами [620, с.5]. У. Самчук народився в 1905 р. в селі Дермань на Волині у селянській родині. Навчався в церковно-парафіяльній школі в Тилявці, Дерманській вищепочатковій школі, в Українській приватній гімназії в Кременці [621, с.17]. Наведемо спогад У. Самчука про навчання в гімназії: «...наша вбога, Українська приватна гімназія з її імпозантним директором Сергієм Уліяновичем Міляшкевичем.....та школа із скромними можливостями праці була для мене величезним форумом і доброю лабораторією для вияву і розбудови мого інтелекту» [88, с.31]. Юний гімназист до глибини душі пройнявся від своїх вчителів державницькими ідеями, про це ми читаємо в романі. Підкреслюється роль гімназії, як національного закладу освіти, у вихованні майбутніх патріотів України, наприклад, «наш народ потребує вчених людей, потребує інтелігенції» [620, с.6]. За час навчання У. Самчука було тричі арештовано на підставі звинувачення у нелегальній опозиційній діяльності до влади [622, с.27].

Необхідно зазначити, що вчителі та учні старших класів гімназії, на прохання повітового староства, створили добровільну дружину для

охорони громадського порядку в місті [301, арк.25]. Це є приклад того, що педагоги і вихованці не були осторонь від життя міста та його проблем.

В гімназії 6 липня 1918 р. було створено батьківський комітет. Мета діяльності якого – це зближення сім'ї і школи для спільного виховання дітей [623, арк.1]. До складу комітету входили: батьки учнів, директор гімназії, делегат від педагогічної ради гімназії. До компетенції комітету належали: матеріальна підтримка гімназії через надання коштів для купівлі літератури, проведення концертів; також пошук найкращих форм співпраці родини з гімназією, з метою поширення моральної опіки над молоддю позашколою [623, арк.3]. Таким чином, було закладено основу для співпраці батьків з навчальним закладом. Співробітництво з батьками полягало теж у їх оцінці якостей освітнього процесу та рівня освіченості їхніх дітей, а це був показник діяльності гімназії.

Таким чином, можемо стверджувати, що українська гімназія, попри матеріальну скруту і складність політичної ситуації, відіграла вагомую роль в громадському і культурному житті Кременця. Найвищими пріоритетами її діяльності були українська ідея, захист національних інтересів і, безумовно, можливість простим українським селянським дітям здобувати освіту. Та найважливіше, це варто підкреслити, що вчителі гімназії сприяли підготовці майбутньої державницької еліти Волині.

Для порівняння, окреслимо роботу ще одного освітнього закладу, що мав на меті полонізувати молодь краю. Це була гімназія ім. Т.Чацького, відкрита в квітні 1922 р. [624]. Вона входила в структуру Кременецького ліцею. Мережа освітніх установ Польщі була поділена на 10 навчальних округів (кураторій). Існував й окремий шкільний округ – Кременецький ліцей. Він становив відокремлену адміністративну одиницю. Куратор у своїх повноваженнях прирівнювався до куратора шкільного округу і безпосередньо підпорядковувався Міністру віросповідань та народної освіти. Подібний принцип підпорядкування в освітній системі Польщі був єдиним. Указ про відкриття Кременецького ліцею з'явився 27.05.1920 р. [625, с. 4].

Декрет про шкільний обов'язок від 07.02.1919 р. проголосив обов'язковим навчання в загальній школі для дітей віком від 7 до 14 років [626]. Структура і програма навчання середніх шкіл була викладена в «Навчальній програмі середніх шкіл», опублікованій у Варшаві 1919 р. За цією програмою завдання середньої школи полягало в підготовці інтелігенції як авангарду народної культури. Це була восьмирічна школа, поділена на два щаблі – нижчі (трирічні) і вищі (п'ятирічні). Перший щабель отримав назву нижчої гімназії, другий – вищої. Існували три типи програм для учнів гімназій, за якими вони поділялись на відповідні напрями: гуманістичні з латиною (загальні), математично-природничі та класичні з латиною і грецькою мовою. Вступ до восьмирічної гімназії передбачав складання спеціального іспиту, який формально охоплював матеріал чотирьох класів загальної школи [627, с.39].

Як свідчить один з таємних документів, ті завдання, які ставились перед ліцеєм, в т.ч. і перед гімназією, а це перш за все ополчення молодого покоління, не завжди виконувались. Цитуємо: «Персонал ліцею не бере участі у колонізаторській праці й житті суто польських громадських організацій, а куратор часто паралізує їх діяльність на території Кременецького повіту...Значна частина маєтку ліцею орендується або керується непольським елементом. Це стосується працевлаштування у ліцеї» [628, с.225].

Варто згадати, найбільш знаних викладачів гімназії. Здіслав Опольський народився у 1884 р. у Львові, там же закінчив гімназію, згодом університет. Після закінчення навчання з 1915 до 1918 рр. вчителював у австрійських школах, а до 1923 р. – у польських. В ліцеї працював викладачем природознавства, багато часу присвятив дослідженням окремих територій. Досліджував геологію Почаєва та Залісців [629, арк.2].

Цікавою та неординарною особистістю був Владислав Галімський. Він народився в 1860 р. в Києві, закінчив там реальну школу, після чого вступив на навчання до Петербурзької академії мистецтв. В 1893 р. Галімський

отримав звання академіка, а наступного року починає працювати в Києві, де мав власну школу студію, яка працювала до 1917 р. В 1921 р. він переїздить на Волинь, а 1924 р. стає викладачем малювання в Кременецькому ліцеї. Спочатку він працював у гімназії Т. Чацького [630, арк.3]. Деякі картини В. Галімського і сьогодні зберігаються в Кременецькому краєзнавчому музеї.

Відзначимо той факт, що учні різних навчальних закладів Кременеччини постійно спілкувались між собою, це сприяло всебічному розвитку молодих людей. Наприклад, учні Кременецької української гімназії разом провели вечір пам'яті Ю. Словацького з ліцеїстами. Згодом спільно переглянули виставу «Безталанна», яку ставили просвітяни у театральній залі Кременецького ліцею [631, арк.11].

У навчальний план гімназії імені Т. Чацького були включені такі дисципліни, як релігія, польська і латинська мови (обов'язково), німецька чи французька мови (на вибір), історія, географія, математика (з поділом на арифметику, алгебру, геометрію, тригонометрію), фізика, хімія, природознавство, вступ до філософії, письмо, малювання, співи, трудове навчання, гімнастика, фізичне виховання, українська мова [632, арк.11].

Гімназія ім. Чацького працювала за дальтон-планом. Дальтон-план – це система організації навчально-виховної роботи в школі, заснована на принципі індивідуального навчання. Діти самостійно опрацьовували матеріал, готували письмові роботи, а до викладачів звертались лише за консультацією. Після вивчення якогось предмету учні складали іспит [632, арк.98].

Розвинутою була екскурсійна діяльність гімназії. Вона, насамперед, була спрямована на вивчення свого краю. Графік екскурсій гімназії Т. Чацького на 1937-1938 н. р. Передбачав, наприклад, поїздки за маршрутом: Кременець – Львів – Дрогобич – Борислав – Стрій – Станіслав – Ворохта – Галич. Інший маршрут – Збараж – Олесько – Броди [633, арк.54].

У червні 1934 р. В гімназії почало працювати молодіжне об'єднання під назвою «Учнівський гурток». До нього ввійшло 60 учнів гімназії,

керівництво здійснював директор гімназії К. Кочлер. Робота гуртка полягала в організації різноманітних виставок, творчих вечорів, концертів та екскурсій [627, с.109].

Журнал «Nasz Widnokrasc» був першим виданням, що побачив світ з друкарні ліцею з 1925-1936 рр. [634]. В ньому публікувались статті і про гімназію. Окремо велася хроніка Кременецького ліцею, в якій фіксувались практично всі події з життя закладу, його учнів та викладачів [627, с.129]. Ще одне видання «Życie liceum Krzemienieckiego» висвітлювало діяльність освітнього закладу [635].

Як свідчать спогади, православного священника, одного з випускників гімназії ім. Чацького о. Роміла Богданця «Маленька історична екскурсія» життя гімназиста було різноманітним, багато було зустрічей з цікавими людьми» [636]. На думку офіційних властей гімназія ім. Чацького, так як і Кременецький ліцей, мала стати активним учасником полонізації Західної Волині, але такого не сталось.

Вихованням патріотично налаштованої молоді займалась приватна гімназія в Луцьку, яка давала право для вступу в університет. Як згадує вихованка гімназії Г. Матушевська, що «гімназія була повна дітей, переважно з духовних родин і селянства, бо всі розуміли вагу виховання у рідній школі» [637, с.52].

Варто підкреслити негативні тенденції у розвитку українського шкільництва. Оскільки, польська влада розуміла, що шляхом репресій, закриттям шкіл, політикою полонізації тощо, таким чином вона перешкодить формуванню свідомої української еліти. Наприклад, одним з напрямів боротьби Корпусу охорони прикордоння з українським національним рухом стала ліквідація народних університетів у селах Михайлівка Дубенського повіту, Малинськ Костопільського повіту та Ружин Ковельського повіту, організованих Кременецьким ліцеєм, ініціаторами якої виступили командири полків КОП «Сарни» полковник Й. Платович-Плахта та «Здолбунів» полковник Й. Пецка. Вивчення української історії та літератури

у програмі курсів, розцінювалося копівцями як дуже шкідливе для держави [638, с.14]. Саме такі народні університети були чи не єдиним шансом отримати освіту селянськими дітьми Західної Волині.

Як приклад, упередженого ставлення польської влади до педагогічної української інтелігенції є наказ виданий Шкільним куратором Волині про те, щоб шкільні повітові інспектори повідомили всіх вчителів, що коли вони не будуть мати польського громадянства, то будуть усунені з своїх посад [639, с.2]. У 1938 р. було закрито Українську приватну гімназію в Кременці, усі заходи еліти щодо врятування навчального закладу не дали бажаних результатів [640, с. 816]. Подальший наступ на українську освіту з боку польських урядовців призвів до того, що в 1932-1933 навчальному році залишилося лише 4 українські школи з діючих 1 686 початкових шкіл. Для порівняння у 1924 р. на Волині функціонувало 289 українських школи [641]. Такими діями влада прагнула пришвидшити полонізацію і перешкодити рекрутуванню національної еліти за рахунок випускників шкіл.

Самі педагоги збирались для обговорення освітніх проблем та пошуків шляхів їх вирішення. Так, 18 березня 1923 р. відбувся з'їзд українських вчителів у Холмі за участю 163 освітян з Холмщини та Підляшшя, а також 69 педагоги з Волині та Полісся та 2 з Галичини. Вони піднімали питання української мови та звернулись до депутатів сейму з проблем освіти [45, с.105]. Також у Волинському воєводстві діяло Товариство будови шкіл на Волині в роботі якого брали участь українські послы С. Скрипник, П. Певний, Є. Богуславський [642].

Отже, практична цінність дослідження визначається виявленням ролі викладачів навчальних закладів у формуванні інтелігенції краю першої половини ХХ ст. та використання кращого досвіду освітніх закладів в сучасних умовах державотворення. Прослідковано участь педагогічної інтелігенції в громадсько-політичному житті Волині та формуванні державницької еліти Західної Волині.

Навчальні заклади мали значний вплив на розвиток освіти краю, формуючи освічену, високоморальну, духовно багату, працьовиту і гуманну особистість. Зазначимо, що приватні гімназії з українською мовою (державних влада не відкривала) виховали багато свідомої молоді.

В діяльності гімназії С. В. Алексіної у Кременці можемо підкреслити наступні позитивні речі. Дівчата, різного соціального походження, мали змогу навчатись. Теж варто зауважити, що забезпечувались освітні запити і національних меншин. Сама система організації навчання та виховання в гімназії була цілісною і мала в своєму здобутку прогресивні ідеї європейського рівня в галузі педагогіки. Серед них такі як: вивчення іноземних мов на початковому етапі навчання; парне викладання предметів; наявність необов'язкових предметів (праобразів сучасних факультативних занять); здійснення творчої, наукової, краєзнавчої діяльності учениць; ведення системи опіки та контролю за навчанням і поведінкою учениць (існування класних дам). Всі перелічені характеристики впливали на формування світогляду представниць національної еліти.

Надзвичайно важливим осередком у процесі становлення політичної, національної свідомості молоді відіграла українська гімназія, зокрема, у Кременці. В її діяльності варто запозичити таке: акцентування уваги виховної системи гімназії на патріотичному вихованні молоді особи; сприяння вивчення учнями значної кількості іноземних мов; активну співпрацю з різними громадськими організаціями; участь гімназистів та викладачів у підтриманні громадського порядку в місті; розвинену співпрацю гімназії з батьками тощо.

Цілком очевидно та зрозуміло, що подальше кар'єрне зростання випускників українських гімназій та їх навчання у вищих закладах забезпечувала не лише освіта. Важливою умовою було лояльне ставлення до влади, а цього чинника часто не вистачало. Оскільки українська інтелігенція проявляла свою національну свідомість та патріотизм.

Діяльність інтелігенції була суб'єктивним чинником націєтворчих процесів, відігравала роль каталізатора національно-освітніх змін у краї. Від самого початку ХХ ст. національна інтелігенція активно обстоювала право українського народу на рідномовну освіту. Період діяльності національних урядів сприяв консолідації зусиль української інтелігенції для розвитку національної системи освіти та польська окупаційна політика перешкодила цьому процесу. Національна еліта значну увагу приділяла справі захисту української освіти від полонізації, а основними формами боротьби за збереження україномовних шкіл були, крім навчальних занять і виховні заходи.

5.2. Мистецька українська еліта в процесах національного відродження краю

У наш час суспільство втратило духовні орієнтири розвитку, відсутні стали моральні цінності та сформовані ідеали, що характеризують ідентичність українського народу, відсутній баланс між національними традиціями та новаціями, тому важливим є дослідження діяльності культурної еліти в історичній ретроспективі.

Знову ж таки постає питання: кого відносити до культурної еліти? Чи варто виокремлювати власне такий тип еліти? У даному контексті важливо зазначити, що сучасні науковці почали розмежовувати поняття політичних та культурних еліт. Так, на думку, дослідника І. Кондакова, політичні та культурні еліти, «пов'язані в принципі схожими (ізоморфними) механізмами селекції, статусного споживання, престижу, не збігаються між собою і тільки інколи можуть об'єднуватися в тимчасові альянси, які є досить нестійкими та крихкими». В цілому вони являють собою соціально-сміслові та культурно-сміслові структури суспільства, які співіснують в часі та просторі [643, с.556].

При виділенні культурної еліти необхідно надати перевагу ціннісному критерію. Культурологи частіше використовують термін «еліта» до видатних діячів культури, інколи він виступає як синонім «аристократії духу».

Саме культурна еліта більш підходить до значення терміну «еліта» – це кращі, по-справжньому творчі, талановиті особистості [644, с.292]. Призначення культурної еліти не в тому, щоб опонувати владі, а в тому, щоб виховувати духовність людей, формувати ідеї, підказувати найбільш раціональні шляхи розвитку суспільства [644, с.293]. Таким чином, культурна еліта як складова еліти є самостійною.

Міжвоєнний період ХХ ст. у культурному розвитку Західної Волині мав свої особливості, вони проявились у деяких аспектах. Зокрема, волинські митці, незважаючи на політику колонізації, асиміляції та насадження польських художніх традицій, прагнули реалізувати своє право на національну ідентичність. Вагоме значення у підтримці мистецтва надавали товариства «Просвіта», «Союз українок», кооперативи та інші.

Значну роль у розвитку культурного життя Значну Волині відігравали аматорські колективи (акторські трупи і студії, хори, оркестри, майстерні, танцювальні гурти, літературні об'єднання) та мистецькі осередки. Прикро, але значна частина волинського обдарованого населення здобути відповідну фахову мистецьку освіту не змогла. В той же час Кременецький ліцей, який став ключовим у формуванні мистецьких традицій регіону, в структурі якого діяли професійні навчальні заклади художнього напрямку – мав пропольське спрямування.

У міжвоєнний період ХХ ст. на Західній Волині пропагувала національні ідеї українська мистецька еліта. Вона була нечисленною, але за кожним прізвищем, за кожною назвою художнього колективу, чи громадського товариства, чи художнього видання, картини стоїть неосяжна інтелектуальна та мистецька спадщина, яку відкриваємо для себе і яку навряд чи в змозі відновити повністю.

Необхідно відзначити той факт, що співпраця польської та української еліти найбільше проявлялась в галузі культури та особливо мистецтва. Це спільні експозиції картин, виступи тощо. Та й українська публіка відвідувала польські мистецькі заходи та була їх поціновувачем. Наприклад, у 20-30-х рр. ХХ ст. на Волині часто проходили виставки картин. Наприклад, 1934 р. виявився для кременчан надто насиченим у мистецькому плані, жителі не встигали висловити враження від продемонстрованої кращої художньої фотографії, як одна за одною відбувались малярські презентації. Зокрема, у 1934 р. в Кременці відбулася одна із найскандальніших кременецьких мистецьких виставок 1930-х рр. [92, с. 52].

Окрему сторінку в мистецьке життя Західної Волині вписали художники, музиканти, чий життєвий шлях та творча спадщина тісно пов'язані з волинським краєм. Для того, щоб сформувати цілісну характеристику мистецької української еліти Волині необхідно, на прикладі окремих осіб, показати як вони працювали, в яких умовах, якими були їхні творчі уподобання і при цьому підкреслити багатогранність їхньої діяльності. Треба підмітити той факт, що мистецька еліта проявила себе і в громадському житті краю. Наприклад, музикант і композитор М. Тележинський був активним діячем проугодовської політичної сили та депутатом польського парламенту.

Представником мистецької еліти краю був живописець Олександр Якимчук. У 1921-1923 рр. він навчався живопису в приватних майстернях Варшави. У 1928 р. продовжував художню освіту в Італії. Твори: «Копання картоплі», «Млин у с. Крутнів», «Мисливець» (1928), «Зима» (1929), «Жебраки в Почаєві» (1938), «Портрет Т. Шевченка» (олівець, 1939); серія акварельних пейзажів Волині (1940 – 1944). Його твори зберігаються в Кременецькому краєзнавчому музеї. В 1925- 1931 рр. він викладав у Почаївській художній школі [314]. Одночасно з роботою в майстерні О. Якимчук керував Почаївським аматорським театром при «Просвіті». Художник постійно був учасником мистецьких виставок у Львові, Кременці, Луцьку, Варшаві [645].

Окрім педагогічної роботи художник О. Якимчук був учасником багатьох виставок. Наприклад, у 1926 р. в Луцьку відбулась його персональна виставка. У 1928 р. разом з учнями рисувальної школи Почаївського монастиря О. Якимчук брав участь у Волинській виставці сільського господарства та промисловості «Targi Wschodnie», яка проходила у Луцьку [92, с.25].

У своєму дослідженні мистецької еліти не можемо не згадати справжнього сподвижника української національної ідеї, митця-патріота, талановитого волинського художника Ніла Хасевича – неперевершеного майстра екслібрису, чудового графіка [315, с.255]. Сьогодні уже відомо, що графічні роботи Хасевича експонувалися на виставках у Луцьку, Рівному, Празі, Берліні, Чикаго й Лос-Анджелесі. З 1931 по 1944 рр. митець брав участь у 35 виставках. За цей час виконав понад 30 ексбрисів, більшість з яких одержали високу оцінку спеціалістів. В Україні, ім'я відомого графіка було занесене кадебістами в списки «ворогів народу». Це не давало змоги говорити про нього.

«Я не можу битися зброєю, але б'юся різцем і долотом. Я, каліка, б'юся в той час, коли багато сильних і здорових людей в світі навіть не вірять, що така боротьба взагалі можлива... Я хочу, щоб світ знав, що визвольна боротьба триває, що українці б'ються», – уривок із листа, який Н. Хасевич написав за рік до своєї загибелі [646].

Ніл Антонович Хасевич народився 13 листопада 1905 р. в с. Дюксин колишнього Костопольського повіту на Волині. Батьки віддали сина до духовної школи в Житомирі. Однак лихоліття революції змусили Хасевича продовжити освіту у світській школі. В 1922 р. на Оржевському залізничному переїзді хлопець потрапив під поїзд. Загинула матір, а на долю Ніла випало тривале лікування, ампутація ноги [44, с.172]. Проте така трагедія не зламала волинського юнака і він продовжив працювати, щоб досягнути своєї мети.

У 1926 р. Хасевич поступив до школи мистецтв при Академії мистецтв у Варшаві. Під час літніх канікул молодий митець мандрував селами Рівненщини. Для опанування технікою старовинного шрифту юнак власноручно переписав Пересопницьке Євангеліє. Хасевич займається також ткацтвом і килимарством [315, с.256]. І це був прояв його багатогранного таланту. Під час навчання Ніл став членом української студентської громади, відбувалось його становлення як суспільного діяча.

Використовуючи свої організаторські здібності Ніл Хасевич береться за створення українського мистецького гуртка «Спокій». Адже разом краще презентувати свої твори. Із 341 члена цього об'єднання 14 були вихідцями із Волині («специфічний волинський Монпарнас», за висловом сучасника) [647, с.115]. Весною 1928 р. у Варшаві приходить перша виставка мистецького товариства, де Хасевич виставляє п'ять ранніх малярських робіт. Він бере також активну участь у другій-третьій виставках «Спокою». Цей гурт експонував свої роботи й у Кременці. На виставці було представлено 212 робіт. Критики наголошували на ідеологічному змісті творів, неоднозначному доборі праць, на впливі варшавського середовища та відголосках французької школи, натякали на «краківський імпресіонізм». Виражений національний характер виставки залишався поза увагою польської преси, швидше за все свідомо замовчувався. У Кременці побували роботи таких українських митців: В. Васьковського, П. Холодного, Н. Тищенко, Д. Дунаєвського, Н. Хасевича, В. Зварича, Б. Борковського, О. Маруняк [643, с.57].

У 1929 р. художник Хасевич завершує здачу іспитів за курс гімназії. Наступного року Ніл стає студентом Варшавської Академії Мистецтв. Нестача коштів для існування змушує Хасевича в 1933 р. припинити навчання в Академії Мистецтв. В рідному селі він робить перші графічні пейзажі, ілюструє «Кобзар», працює над заголовними літерами до української абетки. Молодий митець веде значну громадську роботу, вступає

до Волинського українського об'єднання, співпрацює з волинськими часописами.

У 1934 р. Ніл Хасевич на два місяці виїздить до Варшави, де завершує складання іспитів за курс Академії. Фрагмент дипломної роботи «Святий Володимир» виставляє на дев'ятій виставці «Спокою», що експонувалась в 1935 р. у Варшаві, Луцьку, Рівному, Кременці [643, с.257]. Своєю наполегливою працею він здобуває освіту та визнання.

Умілець Н. Хасевич, як зазначає автор однієї статті про талановитого майстра В. О. Сидор «Митець деревориту (Про творчість Н. Хасевича)»: «єдиний з горопашних волинян, що отримав міцну мистецьку виучку (1927-32 рр. вчився у Варшаві в Академії мистецтв; живопису – у Котаборинського, ткацтву – у Чайковського, графіці – у Скочилияса, до того пройшов науку у рівненського іконописця, хоча батьки спонукали його до духовної кар'єри). Але при тому він лишився вірним своєму краєві, до того ж не ставши (чи переставши бути!) провінціалом» [647, с.114].

Відзначимо й те, що Ніл Хасевич ілюстрував газету «Волинь», яку редагував Улас Самчук у Рівному [648, с.1011]. Ніл багато працює над дитячою літературою, зробив кілька виставок українських класиків. Проте вересень 1939 р. не дав збутися більшості творчих задумів митця [315, 257].

Необхідно згадати ім'я ще одного представника української волинської еліти В. Васьківського. Митець-графік народився у 1904 р. в Рівному. Навчався в Академії Мистецтв у Варшаві. Там, разом з іншими студентами з Волині П. Омельченком, А. Жуківим, М. Щербаком, В. Побувальцем, П. Мегиком, Н. Хасевичем, О. Шатківським, Н. Тищенком приєднався до Української студентської громади емігрантів і створили в ній секцію малярів [649, с.115]. В. Васьківський стає активним членом мистецького гурту «Спокій», безпосередньо організовує виставки колективу по містах Західної Волині, пропагуючи національне мистецтво серед земляків [649, с.116].

З 1927 р. по 1940 р. у Кременці на Західній Волині проживав видатний художник-графік та іконописець – Ростислав Глукко. Він народився в

с. Сураж Кременецького повіту у 1927 р. Його батька Олександра після закінчення Кременецького ліцею направили на посаду секретаря Суразького надлісництва [650, с.57]. Про своє життя та поневір'я, а також про дитячі та юнацькі роки у Кременці Ростислав Глукко залишив спогади «Memorabilia: Спомини» [159]. У 1930-х рр. допитливий підліток Р. Глукко мав змогу спостерігати Вік художнього зацікавлення його містом: щороку його до 70 митців, з їх числа немало й іменитих. «Немає вже, мабуть виставки, на якій би не висіли картини з мотивами цього міста», – писав один із фанатів творчих виїздів до Кременця С. Шейбал. До таких пленеристів частенько приєднувався Р. Глукко [651, с.12].

Майбутній митець формувався в національно свідомій родині, яка зазнала жорстоких репресій. Так, батько Ростислава, був неодноразово ув'язнений за свою патріотично-виховну діяльність серед української молоді, до 1939 р. в польській в'язниці, а в 1940 р. – в радянських таборах. Мама та Ростислав в 1940 р. були заслані до Казахстану [652, с.36]. Назад в Україну, на Волинь Р. Глукко повертається лише своїми картинами, адже майже решту життя проживає у Лондоні (в Кременецькому педінституті працює постійна виставка його робіт).

Значний внесок у розвиток народної хореографії зробив Василь Авраменко (1895-1981) – відомий артист, хореограф, дослідник і популяризатор українських народних танців, автор фольклорних фільмів-опер «Наталка-Полтавка», «Запорожець за Дунаєм». У юнацькі роки побував у Сибіру, Владивостоці, де працював робітником. В роки Першої світової війни закінчив школу прапорщиків, брав участь у визвольній боротьбі на стороні петлюрівців, потрапив у польські табори полонених. Саме в Каліші, він організовує першу школу українського національного танцю [653].

Деякий час В. Авраменко проживав у Галичині. У Львові він організував школу українського національного танцю. У 1922 р. В. Авраменко переїхав на Західну Волинь. Він організовує в Луцьку балетну школу, в якій вчилася біля 60 учнів. За 10 місяців перебування на Волині

В. Авраменко організував 65 балетних виступів та створив п'ять шкіл, зокрема, у Луцьку, Рівному, Кременці, Олександрії й Межиріччі. Через ці школи перейшло до 300 учнів. Далі він переїжджає на Холмщину, де також створює школу танцю [140, с.313]. Завдяки йому українські діти прилучались до мистецтва. Покинувши у 1923 р. Кременець він залишив послідовників. Наприклад, у Кременці працювала танцювальна група під керівництвом Івана Бойка [92, с.66]. В. Авраменку належить заслуга у вихованні молодшої мистецької еліти українського народу.

Улас Самчук так згадує про свою участь у колективі В. Авраменка, зокрема, «я...пожинав лаври слави на чолі танцювальної групи безсмертних Авраменкових гопаків та «запорожців» разом з моїми юними друзями...Повна заля публіки, повно захоплення, бурхливі оплески» [382, с.96].

Отже, Василь Кирилович Авраменко – помітна постать в історії українського мистецтва ХХ століття. Цей унікальний талант-самоук, який з 1925 р. перебував у вимушеній еміграції (Канада-США), прославився насамперед як балетмейстер та виконавець українського народного танцю, проте був відомий і як режисер-постановник та менеджер української кіноіндустрії за кордоном [654].

У Волинському воєводстві у 1920-30-ті рр. одне за одним з'являються мистецькі товариства аматорського та професійного спрямування, діяльність яких, по суті, відтворювала весь культурологічний спектр: хорівий спів і драматичне мистецтво, музичне виконавство, хореографію, композиторську діяльність. Головним є те, що всі варіанти творчого аматорського чи професійного самовиявлення українців походили з однієї спільної ідеї – власного національного самоствердження. Саме національна ідея не тільки зберегла для Волині її власну культуру за умов польського колоніального тиску, але й підняла мистецтво на рівень локального ренесансу, всупереч інерції провінційного статусу краю.

Поширенням українського музично-театрального мистецтва займались активісти Волинської «Просвіти» [379, с.155]. Театрально-аматорська діяльність була однією із найпопулярніших видів діяльності «Просвіти». Це зумовлено тим, мабуть, що театральне мистецтво було найбільш доступним для простого народу. Збереглись протоколи засідань театральної секції при Кременецькій «Просвіті» [655, арк.2]. Не одноразово члени гуртка звертались до керівництва товариства, щоб дістати дозвіл у старостві на постановку тієї чи іншої вистави [655, арк.10]. Польська адміністрація перешкоджала і цьому, вбачаючи в українських п'єсах загрозу своїй владі.

У свою чергу Рада «Просвіти», сприяючи розвитку театрального мистецтва, намагалась забезпечити читальні методичною літературою та творами українських письменників. Варто відзначити просвітянську еліту драматичної секції Кременецької «Просвіти», яка підготувала декілька збірок популярних п'єс та книжок з теорії драматичного мистецтва і почергово надсилала їх своїм філіям. Для значного спрощення проведення самих вистав складалися списки найвідоміших творів і подавалися до Міністерства внутрішніх справ, на затвердження з тим, щоб її можна було влаштувати без всякого дозволу староства. Але натомість нерідко пропонувалися зовсім інші п'єси, ніж у списку [63, с.78].

Таким чином, театрально-аматорська діяльність «Просвіти» відіграла велику роль у естетичному, національно-патріотичному вихованні українців. Через аматорські драматичні вистави широкий загал почав розуміти та усвідомлювати необхідність та значення всієї культурно-просвітницької праці, підтримував її морально та особистою участю.

Професійного українського театру на Волині у 1920-х рр. не було, і тому оберегом культурних надбань українців стали аматорські театральні трупи при «Просвіті» та окремі ентузіасти, які працювали на власній ініціативі, в репертуарі яких були твори вітчизняних класиків, пройняті глибоким патріотизмом. Як приклад, можемо назвати мистецьку діяльність Березовських. На Кременеччину, після 1917 р. приїздить сім'я Березовських.

Григорій Березовський, колишній актор та режисер Театру М. Садовського в Катеринославі. Він разом з дружиною у 1928-1937 рр. організували при Кременецькій «Просвіті» драматичний гурток, де ставили різні п'єси [656, с.74]. Григорій Березовський винайшов та вперше застосував багато оригінальних світлових ефектів [657, с.18]. Як бачимо, що одним із напрямів діяльності української мистецької еліти був театральний.

Зауважимо, що міжвоєнне двадцятиріччя стало для Польщі періодом розквіту театрального мистецтва. Відкривалися стаціонарні театри, засновувались громадські товариства для підтримки театральної культури, з'явилися професійні спілки акторів та директорів польських сцен, зароджувалась професійна акторська освіта. Це відбувалося незважаючи на те, що держава не надто турбувалася про культуру і мистецтво. Створене в 1918 р. відповідне міністерство було ліквідовано вже в 1922 р. Його обов'язки перейшли до департаменту мистецтва при Міністерстві релігійних віросповідань і народної освіти, а від 1931 р. – до відділу мистецтва при тому ж міністерстві.

Розвиток українського театрального мистецтва в умовах Польщі не можна назвати цілісним. Насамперед, давалися взнаки відмінності у культурному становищі українців Східної Галичини – з одного боку, та українців Західної Волині, Західного Полісся, Холмщини та Підляшшя – з іншого. Вагомим фактором у цій справі виступала політика польської влади. Через спротив галицьких українців польській владі галицькому театрові не вдавалось отримувати дотацій, тому нові колективи занепадали за кілька років після заснування. З художнього погляду галицький театр був модернішим, тяжів до європейських творчих тенденцій і репертуару.

Щодо інших зазначених українських теренів, то власний професійний український театр з'явився лише на Волині. Він органічно вписувався в політичну програму українсько-польського порозуміння воєводи Г. Юзевського і тому порівняно безперешкодно працював на Волині понад десятиліття. Водночас, орієнтуючись на селянську аудиторію, в творчому

плані він залишався морально застарілим, ставлячи український побутовий репертуар [93, с.9].

Відомим представником української мистецької еліти Західної Волині був М. Певний. У 1928 р. М. Певний очолив Український волинський театр у Луцьку. До речі, він був випускником школи С. Садовського, вихованець М. Саксаганського. Згодом театр перетворився на професійний і здобув славу за межами Луцька. Репертуар театру був зрозумілим та близьким для волинян. Навіть польські критики відзначали високий рівень виконаних вистав, сильну режисуру тощо. Під час осіннього сезону 1934 р. Український Волинський театр запропонував кременецькій публіці роботи, які їй найбільш близькі: «Вій», «Сорочинський ярмарок» М. Гоголя, «Катерину» Т. Шевченка та ін. [92, с.87].

Для координування творчої діяльності українська еліта створила Волинське українське театральне товариство, його членами були відомі громадсько-політичні діячі, такі як Є. Богуславський, В. Богацький, І. Власовський, С. Скрипник та інші. Головою управи товариства був сенатор М. Маслов [658, арк.7]. Свої засідання товариство проводило в різних містечках Волинського воєводства, цим прагнуло долучити до своєї роботи небайдужих до мистецтва громадян та створити свої філії. Так, 29 серпня 1932 р. в Острозі відбувалось зібрання аматорів театру співу та музики з цілої Здолбунівщини в залі Клубу працюючої інтелігенції. Зібрання проходило під головуванням сенатора Інокентія Гловацького з таким порядком денним: цілі і завдання Волинського українського театрального товариства та заснування в селах аматорських театральних гуртків [658, арк.2].

Серед постатей української мистецької еліти Західної Волині, що прославили свій край та зберегли його ідентичність є А. Коломиєць. Він поет, журналіст, драматург, театральний режисер, укладач підручників з мови та літератури, редактор та видавець, дослідник народної творчості, художник та майстер по виготовленню бандур. Він знав декілька мов, був добрим пасічником [659, с.146].

Народився А. Коломиєць в 1905 р. у с. Городець Сарненського повіту, згодом родина переїздить в с. Бережницю цього ж самого повіту. З середини 1920-х рр. навчався у Варшавському університеті, де закінчив теологічний факультет та інститут мистецтва [659, с. 147]. Після закінчення навчання А. Коломиєць пише п'єси, у рідному селі, куди приїжджає, займається організацією громадського життя, створює товариство «Просвіта» та драматичний гурток. З 1939 р. проживає у Дубно, після Другої світової війни емігрує до Австрії [659, с.149].

У зв'язку з розвитком аматорського театрального мистецтва волиняни змогли побачити різні вистави, збагатитись інтелектуально, дізнавшись про твори українських та світових драматургів.

Для більшості представників творчої еліти важливо було працювати в ім'я свого народу та України. Оскільки мотивами їх творчості були рідні пейзажі, твори українських письменників тощо, митці прагнули своєю творчістю возвеличити свій край в умовах, коли самотня волинська культура відверто придушувалась польською владою. Мистецьку роботу вони поєднували з громадською, а це ще одна грань, яка характеризує культурну еліту того часу.

Громадсько-політичний діяч Арсен Річинський проявив себе як вмілий музикант, композитор, оскільки, залишив збірки «Скорбна мати», «Українська відправа», «Колядки» та інші [44, с.115]. Саме боротьба за українізацію церкви знайшла відображення у його музичній творчості.

На сьогодні мало кому відоме ім'я Михайла Тележинського (1886-1939 рр.), композитора, диригента, громадсько-політичного діяча, публіциста, який у 20-30-х рр. ХХ ст. проживав у місті Володимирі-Волинському і був знаним на Волині [660]. Займаючи спершу скромну посаду псаломщика однієї з володимирських церков, М. Тележинський швидко опинився у вирі громадського і мистецького життя, коли увійшов до складу місцевої «Просвіти». У 1922 р. він організував хор «Замочок», який був одним з кращих на Західній Волині.

У тому ж 1922 р. розпочинається композиторська діяльність М. Тележинського: спочатку він створює Літургію, згодом у Станіславі у видавництві «Ліра» вийшла його «Збірка пісень і забав для дітей». У 30-ті рр. ХХ ст. з'являється ряд творів композитора: чотири десятки хорових обробок, збірник із 160 українських народних пісень, солоспів, серед яких цикл «Айстри» на слова О. Олеса, дитяча опера «Дід Мороз», «Вечірня та ранішня відправи». Музика М. Тележинського позначена благородними рисами його особистості. Її відрізняють поетичність, емоційність, глибина. Хорові обробки волинських народних пісень в окремих рисах нагадують стиль М. Леонтовича, хоча і виглядають більш скромними за формою. Дитячі пісні пронизані тонким відчуттям світосприйняття дитини і демонструють дбайливе і зворушливо обережне ставлення до оригіналу. Духовним творам композитора притаманна стримана манера висловлення та аскетична гармонічна мова, що свідчить про свідомі пошуки таких засобів виразності, які б відповідали давнім національним традиціям знаменного розспіву – традиціям «правдивої церковності й релігійного настрою» [661].

Михайло Тележинський брав активну участь у громадсько-політичному житті Волині, він був послом до польського Сейму, головою окружної управи ВУО на Ковельщині, підтримував угодовську позицію по відношенню до польської влади [563].

З 1927 р. розгортається критично-публіцистична діяльність М. Тележинського. Він цілеспрямовано вивчав історію, теорію, естетику та практику побутування українського музичного фольклору і став одним із провідних вітчизняних фахівців з цієї проблеми. На початку жовтня 1935 р. у журналі «Церква і нарід» з'явилася стаття Михайла Тележинського, присвячена ролі духовної музики у церковному житті [662, с.420-421]. Також відома публікація М. Тележинського про Кирила Стеценка, українського композитора, якого автор знав особисто, у журналі «Боян», який видавався у Дрогобичі [663, с.69-72]. Багатоплановим є дослідження М. Тележинського присвячене історії поширення та музичному оформленню колядок. Зокрема,

він підкреслює, що «...дуже багато маємо колядок... Як по змісту, так і по мелодії, власне, по музичній структурі всі вони відрізняються одна від другої, але одночасно мають у собі багато спільного й заховують у собі суто український характер народної творчості» [664, с.26]. Також автор зауважує з гордістю те, що «Своєю поетичністю та чарівною мелодійністю колядки звернули на себе увагу вчених і фахівців-музик цілого світу, які з правдивим захопленням оповідають про них. Так, наприклад чеський збирач українських народних пісень І. Ковбек у 1893 р. писав, що «українські колядки своєю старовинністю й оригінальністю перевищують усе, що досі знане з народних пісень інших слов'янських народів»...Тепер часто можна здібати мелодії українських колядок у збірниках чужих народів» [664, с.29].

Михайло Тележинський у 1932 р. разом з іншими інтелігентами Волині є співорганізатором Волинського українського театального товариства [665]. В 1936 р. М. Тележинський стає священиком Василівської церкви в м. Володимирі-Волинському [38, с.85]. Композитор був заарештований радянською владою, загинув трагічно у 1939 р. під час конвоювання до табору «при спробі втечі» [661].

Отже, міжвоєнні роки ХХ ст. на Волині стали для о. Михайла Тележинського найпродуктивнішими з огляду на здобутки на духовно-просвітницькій і громадсько-політичній ниві. Незважаючи на емігрантську долю, він зумів органічно влитися у волинське церковне й суспільне життя, стати одним із чільних політичних діячів угодовського табору краю, саме завдяки високому інтелектуальному рівню, інтелігентності, життєвому досвіду, значним організаторським здібностям, ораторському хисту. Як парафіяльний священик о. Михайло Тележинський зміг за короткий термін згуртувати громаду, сприяв духовному й національному пробудженню віруючих.

Значним успіхом не лише у Кременецькому повіті користувався учительський хор під керівництвом Івана Гіпського (1901-1978), який виконував складні концертні програми. Учительський хор був учасником

різних свят та концертів, відзначимо й те, що його виступ відбувався на рівні з польськими іменитими музикантами. Зокрема, під час святкування двадцятиліття незалежності Польщі в залі Кременецького ліцею відбулася урочиста академія і високо художніми виконавцями концертної частини були варшавські музиканти – В. Малцужинський (піаніст) і С. Яжембський (скрипач) та Кременецький учительський хор під диригенством п. Гібського [666, с.905]. Іван Гіпський був відомим музикознавцем, композитором, автором низки публікацій, збирачем народних пісень на Волині. Згодом він понад 30 років очолював Кременецьку музичну школу [92, с.79].

Зазначимо, що І. Гібський займався викладацькою справою, зокрема, викладав спів та історію українського театру на режисерсько-театральних курсах [92, с.85].

Варто згадати у контексті характеристики мистецької еліти Волині і Костянтина Місевича (1890-1943 рр.) – члена Української Центральної Ради, урядника Міністерства залізниць Української Держави, сотника армії УНР, голови Українського товариства пасічників Галичини, бандуриста, педагога, майстра бандур [667, с.4-5]. К. Місевич родом з с. Лезнів, що біля Проскурова (нині Хмельниччина), у 1920 р. він, перед більшовицькою навалою, був вимушений емігрувати в Польщу, через активну участь в Українській революції [667, с.65].

До речі, К. Місевич самостійно майстрував бандури. Його інструменти мали 10-12 басів і 18 приструнків, настроєних діатонічно.

Один із учнів К. Місевича Д. Гонта, із яким музикант вперше розпочав концертну діяльність у 1925 р., у спогадах засвідчує, що їх виступи були дуже успішними, зазвичай мали вступне слово, перерву і складались з трьох частин. У першій звучали історичні пісні, які виконувались сольо та народні, що звучали дуєтом. У другій частині в основному звучали думи і народні пісні. На завершення концерту залишали жартівливу музику [92, с.69].

Знаним музикантом, композитором, вчителем та послом до сейму у 1922 р. був С. Козицький. Він був головним ініціатором проведення місячних диригентських курсів, що їх проводило дубенське товариство «Просвіта». Також С. Козицький був активним записувачем фольклору на Волині [668].

У міжвоєнний період ХХ ст. на Кременеччині збереглося лірництво, а це в свою чергу підкреслює самобутню культуру Західної Волині. Так, у Кременецькому краєзнавчому музеї зберігається світлина сліпого лірника Франка Нагірного з с. Борщівки Кременецького повіту, йому у 1938 р. було 90 років і він грав різні мелодії. Лірники мали відношення до пісенної творчості Волині [769, с.134].

Отже, свій вклад у державотворення зробила українська мистецька еліта Західної Волині, яка знайшла своє вираження у мистецтві та розвитку культури краю. Еліта впливала на суспільно-культурні процеси західного регіону, сприяла створенню ряду організацій мистецького спрямування. Підкреслимо, що мистецька еліта пройшла шлях трансформації у міжвоєнний період ХХ ст. у неї сформувались державницькі переконання. Вони проявились в роки Другої світової війни, наприклад, Ніл Хасевич був членом УПА.

На прикладі життєпису згаданих діячів культури показали, що на Волині у міжвоєнний період ХХ ст. була мистецька еліта. В той же час, коли польська влада сприяла розвитку творчості «титульної нації», українська культурна еліта, розраховуючи лише на власні сили, розвивала національне мистецтво. Їхні твори є актуальними для сучасного творення національної культури. Їх внесок у підвищення освітнього рівня українського народу, у процес національного та культурного відродження й державотворення є вагомим. Звичайно багатьом представникам української мистецької еліти не вистачало фахової освіти, але у них був талант, який вони розвивали самостійно та були патріотичні почуття. Своєю творчістю мистецька еліта долучилася до піднесення національної свідомості волинян.

Необхідно відзначити й те, що міжвоєнний період ХХ ст. є складним для розвитку української культури, адже землі Західної Волині перебували в складі Польщі і тому на національну еліту мав вплив суспільно-політичний чинник державної політики асиміляції. Митці перебували в полі зору поліції за свою громадську діяльність. Як негативний фактор у розвитку національної культури Західної Волині виступає і політика колонізації, а ще влада перешкоджала співпраці з культурними установами Східної Галичини. Проте незважаючи на перешкоди польської адміністрації і завдяки організаторським здібностям національної еліти українська культура у Волинському воєводстві переживала піднесення та відбувалось поширення державницької ідеології серед населення краю. Підкреслимо той факт, що саме у волинських селах організатором громадського життя виступала українська мистецька еліта краю.

Слушною є думка А. Річинського, що чим більше людина є інтелектуально обдарована й розвинена, тим яскравіше виступають особливості її національної вдачі. Тому «геній завше з психологічного боку є глибоко національним». Тільки люди розумом убогі, особливо недоумки та ідіоти, позбавлені національних прикмет [44, с.115]. Цими словами автор спонукає українську громадськість до роздумів про збереження національної культури та ідентичності.

5.3. Кооперативна українська еліта як суб'єкт економічної модернізації Волинського воєводства

Українська еліта Західної Волині не знаходилась осторонь від економіко-господарських справ краю і це був ще один із напрямів її діяльності. Першими засновниками кооперативних товариств були свідомі місцеві інтелігенти та емігранти з Наддніпрянщини. Саме завдяки еліті, кооперативний рух став одним з визначальних факторів національно-господарського і суспільно-політичного життя народу. Кооперативні діячі

розуміли, що українська кооперація є одним із шляхів здобуття політичних прав для українців в умовах, коли економічні важелі в краю перебували під контролем поляків. І тому не випадково діяльність українських кооперативів в багатьох аспектах збігалася із завданнями, які вирішували українські політичні партії та освітньо-культурні товариства. Відповідно кооперація виходила далеко за межі економічного життя, вона тісно пов'язувалась із політичними ідеями побудови соціально справедливого суспільного ладу [770, с. 9].

Початки організованого кооперативного руху пов'язані з утворенням Крайового Союзу Кредитового у Галичині в 1898 р., який поширив свою діяльність на всі західноукраїнські землі [671, с. 134]. За роки Першої світової війни та національно-визвольних воєн кооперація була майже повністю знищена. Відновлення діяльності кооперативних установ розпочалося відразу після припинення бойових дій. Уже в другій половині 1920 р. відновлюють свою діяльність довоєнні низові сільські та міські кооперативи, створюються нові спілки. Отож, на початку ХХ ст. українська кооперація розпочинає розвиватись особливо активно [672, 157]. Цьому до певної міри сприяє і польський уряд з метою відбудови економіки новоприєднаних територій. Так, 29 жовтня 1920 р. на сесії польського сейму було прийнято кооперативний закон, який сприяв розвитку кооперації, гарантував основні демократичні принципи її функціонування. При міністерстві фінансів було створено державну кооперативну раду із представників національних і регіональних кооперативів. Все це створювало умови для відродження розвитку українського кооперативного руху в Польщі, перетворення його на національно-господарський рух [673, с.358].

Значного розвитку набув кооперативний рух і на Західній Волині ще за влади УНР. Організаційне керівництво кооперації південної Волині зосереджувалося в Кременці. Саме там і постало Бюро Волинської кооперації. Вже в 1921 р. воно поєднало свою діяльність з центром західноукраїнської кооперації у Львові до 1927 р. узгоджувало з ним всі

ключові питання розвитку кооперації [673, с.44]. Організуючи Кременецький повітовий союз кооперативів на Волині громадсько-політична та господарська еліти подбали, щоб при ньому діяли різні відділи. Зокрема, загальний, фінансовий, торговельно-промисловий, сільсько-господарчий, філій і агентур, розподілочний, інструкторський з підвідділами (культурно-освітнім, споживчої кооперації, книгарня, бібліотека), юридичне бюро [775, арк. 39].

Більшість національної еліти була задіяна у кооперативній праці. Серед кооперативних діячів на Західній Волині активно працювали М. Трепет, І. Романченко, Я. Грабів, А. Герасименко, Г. Буц, С. Бачинський, І. Мотренко, С. Богдан, В. Мачушенко, М. Литвицький, М. Піснячевський, С. Скрипник та ін. Вони працювали у різних кооперативних осередках Волині – Кременці, Луцьку, Острозі, Здолбунові та інших містах і селах. Організуючи кооперативне життя, вони дбали, щоб кооперативні позиції залишилися в українських руках. Майже всі названі діячі брали участь у Кооперативному з'їзді в Кременці у 1922 р. [141, с. 317]. Відомим кооперативним діячем цього часу був М. Крутяк [676, с.161].

Особливості розвитку економічного життя волинян на основі кооперації та участь у цих процесах національної еліти можна прослідкувати на основі архівних матеріалів та даних по Кременецького повіту, що був одним з найбільших у Волинському воєводстві.

Проаналізувавши статут Кременецького повітового союзу кооперативів на Західній Волині, бачимо якою різноплановою була громадсько-господарська діяльність провідних діячів краю. Так, вони повинні були збирати й оголошувати через пресу відомості, які торкаються діяльності кооперативів і їх союзів; подавати до урядових, державних і громадських інституцій прохання по всіх справах, що торкаються кооперативів; улаштовувати лекції, курси для громади; створювати каси допомоги, музеї, бібліотеки та добродійні установи; надавати кооперативам поради, інструктаж та юридичну допомогу [675, арк. 57].

Аналіз економічного становища Кременецького повіту в даний період, допомагає зрозуміти, на якому підґрунті розвивалась українська кооперація і якими зусиллями українська еліта розвивала господарство краю. У польському путівнику «Кременець» (1932 р.) знаходимо такі дані: у Кременці діяли кілька цегельень, крейдяний і тютюновий заводи, фабрики мармеладу і взуття (власники Фрішберг та Грінгбер), бровар (пивзавод) Я. Мартинека, завод тротуарних плит. Одночасно у місті функціонувало кілька дрібних підприємств, біля сотні кустарних. У 1936 р. стала до ладу ватна фабрика, на якій працювало два десятки робітників [669]. Загалом Волинське воєводство було аграрним краєм. Так, переважна більшість населення були зайняті в сільському господарстві, а це 81 %, у промисловості – лише 7,2 %, у торгівлі – 5, 7 %, в інших галузях – 6,1 % від загальної чисельності населення воєводства [676, с.104].

Українська інтелігенція розуміючи, що подолати зубожіння волинських господарств можливо лише шляхом розвитку кооперації взялась за створення мережі господарських організацій та кредитних установ. За національною приналежністю волинські кредитні кооперативи були українськими, польськими, єврейськими, німецькими, змішаними. Відзначимо, що характерною ознакою організації кооперативів було те, що вони створювалися за національною ознакою.

Зростала роль жіноцтва в економічному розвитку Західної Волині. Так, активними учасницями кооперативного руху були жіночі секції та товариства. Одна із резолюцій Українського жіночого конгресу зазначала, що українському жіноцтву слід ознайомитись з кооперативною літературою, також скликати нараду кооператорок, яка би в подальшому розбудовувала галузь тощо [273, с.353]. Прикладом жіночих кооперативів є «Союз сільських господинь» в с. Лосятин Кременецького повіту [678, арк.2] та інші.

Загалом у Волинському воєводстві наприкінці 1926 р. функціонувало 96 кооператив, які переважно обслуговували торгівлю, промисловість та сільське господарство, також діяли так звані каси Стефчика (вони

засновувались переважно польськими колоністами), які займались кредитування [679]. Всі українські установи діяли завдяки значним організаторським зусиллям еліти. До речі, перший Українбанк на Західній Волині виник у м. Ковелі, саме у липні 1924 р. в окружному суді був зареєстрований його статут, банк розпочав свою діяльність на базі реорганізованого ощадно-позичкового товариства «Самопоміч» [680, с.4].

Цікавим є той факт, що у містечках та селах Кременецького повіту Волинського воєводства існували різноманітні промисли. Є такі дані на 1931 рік: у повіті діяло 20 цегельень, 9 вапелень, 175 млинів, 13 пунктів виробництва дахів, керамічного посуду. Ці промисли в основному зосереджувались у Почаєві, Шумську, Бережцях.

Стараннями українських місцевих активістів у містечку Почаїв на Західній Волині було значно розвинуте кооперативне життя, яке в свою чергу вплинуло на культурно-освітнє. У 1922 р. зусиллям кооперативної еліти була створена перша «Українська споживча кооператива», згодом були засновані Український кооперативний банк «Українбанк», Українська кооперативна книгарня «Громада», Українська кооперативна молочарня та інші [681, с.55]. Засновниками книгарні безпосередньо були національні діячі Волині та Галичини: В. Старосольський, К. Коберський, Б. Козубський, М. Черкавський та інші. Крім продажу книжок і газет книгарня мала велику бібліотеку, якою користувалися міщани та селяни з навколишніх сіл [681, с. 59]. Зрозуміло, що це впливало на формування сільської інтелігенції.

Почаївщина, як і вся Західна Волинь славилась пасічництвом. Це не могли не використати українські кооперативні діячі. Так, було створено Пасічницьку кооперативу, яка поширила свою діяльність і на сусідні повіти. Її активісти займались не лише професійними справами, але й організували фахові курси та постачали відповідну літературу [681, с.60]. Так що українська господарська еліта намагалась охопити своїм впливом всі галузі господарства краю.

Відзначимо й те, що українські кооперативи витіснили польські та єврейські. Наприклад, овочівництво на Почаївщині перейшло до українців. Саме українські діячі створили Окружну кооперативну овочарню, яка при допомозі кредиту «Українбанку» розгорнула свою діяльність. Взимку організовувались курси садівників. Так, у 1937 р. Окружна кооперативна овочарня закупила і експортувала до Польщі 400 тон овочів та фруктів [681, с.62].

Не зважаючи на розвиток кооперативів, зайнятість міського населення Західної Волині була низькою. Так, значна частина мешканців Кременця, інших містечок не мали роботи. Кількість безробітних в умовах загальної кризи виробництва 1930-х рр. зростала. Наприклад, у січні 1933 р. у Кременці нараховувалось 484 безробітних [89, с.119].

Завдяки пропагуванню серед волинян українською елітою кооперативних ідей, зростає їх зацікавленість кооперацією. На 1 січня 1928 р. в Кременецькому повіті діяло 29 споживчих та 24 кредитових кооперативи, 1 молочарня [682]. Крім українських діяли польські й угорські кооперативи. Також, як свідчить статистика, на 1934 р. списки членів кооперативів значно зросли, майже в 2,5 разів. А це є підтвердженням того, що кооперативний рух все більше знаходить прихильників серед українського населення [683, арк.7].

Українська господарська еліта Західної Волині для вигідної взаємодії та координації зусиль поєднувала кооперативи у повітові окружні союзи. В основу такого об'єднання було покладено федералістські принципи. Кооперативи делегували союзам частину своїх повноважень, ставали їх членами, сплачували внески [673, с.358]. Також об'єднанням та координуючим осередком для роботи, пов'язаної з розбудовою української кооперації, був Ревізійний Союз Української кооперації (РСУК) [456, с.65]. Він з кінця 1931 р. нараховував у своєму складі рівно 3200 кооператив всіх ступенів і видів. Головним завданням РСУК було вироблення єдиної ідеології кооперативного руху, проведення ревізій спілок, збір статистичних

даних і, звичайно, пропагування кооперативних ідей та захист юридичних прав кооперативів. Штат РСУКу був багаточисельними, так у 1938 р. в апараті працювало понад 100 чоловік [684]. Для організаційної праці, контролю й інструктажу кооператив, які приєднувались до членства РСУК в 1927 р., був утворений соціальний «Інспекторат РСУК» у Луцьку, а з місцевих кооперативних діячів із представників РСУК було створено Головну Раду Волинської Кооперації в Луцьку, як місцевий кооперативно-організаційний центр [141, с.474].

Кооперативні діячі, крім господарської діяльності, займались і культурно-просвітницькою. Зокрема, здійснювали видання кооперативної преси, як «Господарсько-кооперативний часопис» [141, с.461]. Часопис був продовженням «...печатного органу краю товариства господарства «Сільський Господар», «Господарський часопис» та органів Краєвого Союзу Ревізійного «Економіст» і «Самопоміч». У 1921 р. «Господарсько-кооперативний часопис» виходив як місячник Комітету Організації Кооператив, при видавництві товариства «Сільський Господар». З 1922 р. стає офіційним органом союзу Українських кооператив [685, с.120]. Часопис друкував такі рубрики як «Ціна грошей і збіжжя», «Ціна товарів», «Випис до реєстру кооператив», «Оповіщення Загальних Зборів», «Оголошення», «Кооперація інших народів» та ін. Щодо завдань, які ставив перед собою часопис, то він був спрямований «...шляхом печатного слова служити справі економічного відродження нашого народу, підводячи підсумки дотеперішньої праці та розробляючи теоретичні і практичні питання щодо дальшого зміцнення, поглиблення та поширення нашої економічної сили», «поширювати і поглиблювати ідею кооперації серед усіх верств нашого народу...» [685, с.121]. Частково через пресу представники національної еліти висвітлювали стан господарського життя Волині та його проблеми. Так, у публікації «Проблеми волинського життя» зауважує Л. Биковський, що «в області кооперації констатуємо горизонтальне її поширення, головним чином, у царині споживчій та кредитовій. Сільськогосподарська плується

між ними, інші види майже не існують...» [172, с.142], далі автор публікації намічає основні цілі для кооператорів «одночасно дозволимо собі звернути увагу його керівників та українських діячів в області кооперації на Волині на необхідність ужиття цілої низки заходів технічного характеру, які значно допоможуть досягнути поставленні завдання. Не розпорошуючи уваги, вкажемо на конечну потребу видавати щороку справочник для кооперативних діячів, а особливо для інструкторів, у котрому були б подані коротко всі відомості, необхідні для біжучого кооперативно-організаційного будівництва. Окрім теоретичних розвідок про кооперацію взагалі та її різні види слід нам умістити, сучасне кооперативне законодавство, що діє на даних українських землях; нарис ідеальної організаційно-будівничої схеми кооперативних організацій...; відомості про діловодство...»[172, с.143] Це є свідченням того, що українська провідна верства намагалась піднімати та розв'язувати різні питання земляків, використовувала нечисленні організаційні сили для вирішення поставлених завдань, зокрема, і в кооперації. Крім того, практичні поради господарської еліти допомагали розвитку кооперації.

Крім «Господарсько-кооперативного часопису» кооперативні активісти видавали «Календарець українського кооператора», в якому містилися відомості, наприклад про курс валют різних країн, відомості про заочні кооперативні курси тощо [686]. Видавалась і художня література економічного спрямування [687]. Отже, кооперативна преса прагнула через друковане слово сприяти справі економічного відродження нашого народу та підносити рівень культурного і господарського життя українців.

Сільськогосподарська кооперація була дуже широкою ділянкою праці. Вона мусить опиралась на сільськогосподарський кредит; їй необхідно було перейти до налагодження сільськогосподарського виробництва; віднайти знаряддя праці; залучити до сільського господарства всі допоміжні кооперативи, які в господарській сфері мають вплив [688].

Переважаючим сільським населенням на Західній Волині були українці. В умовах відносного аграрного перенаселення українське селянство не мало можливостей у повній мірі займатися підприємницькою діяльністю. В такій ситуації в умовах зубожіння селян, посилення товарного і грошового визиску та відсутність грошової підтримки, кредитна кооперація могла розвиватися тільки за рахунок мобілізації дрібних заощаджень широких верств населення. Відповідно, загальний скрутний матеріальний стан спонукав різні групи людей у селах до організації грошової допомоги. У селах самостійно відкривались кредитні відділи при споживчих кооперативах і окремі кредитні кооперативи [689, с.85]. Українська кооперація надавала фінансову допомогу та позики. Кредитні банки надавали короткі та середньострокові кредити. Суми від позик становили близько 10 %. Документальною підставою був вексель. Складними банківськими операціями кредитні установи майже не займались. На 1938 р. в Західній Україні нараховувалось 113 Українбанків та діяло 422 райфазенки [690]. Це були досить дрібні установи, проте становили найсильнішу групу у союзній кредитній кооперації. Вони мали невеликі власні капітали, і тому їх позичкова діяльність була незначною [689, с. 85]. У період між двома світовими війнами у загальній структурі кооперації переважали сільські, господарсько-споживчі (у 1930-х рр.) та закупівельні збутові кооперативи. Ці кооперативи мали універсальний характер. Вони закуповували для села знаряддя праці, насіння, продукти споживання. Сільські кооперативи об'єднували приватні селянські господарства. Для їх створення не потребувалось ні великих коштів, ні особливих знань. Низька сума паю, нескладна процедура реєстрації, різноманітна пропаганда кооперативних ідей давали високі результати. Займались кооперативи проблемами торговельної політики селянських господарств. Координаційним центром у їх діяльності був Волинський союз комунальних і кооперативних кредитно-господарських організацій м. Луцьк, до якого надходили звіти з повітів тощо [691].

Польська влада теж відзначала, що однією з важливих форм впливу українців на економічне і політичне життя була кооперація. Тому польська адміністрація з самого початку створення кооперативів прагнула вплинути на їх діяльність та розвиток, взявши їх під свій контроль. Зокрема, дії волинського воєводи мали важкі наслідки для волинського кооперативного руху. У 1933 р. відсоток кооперативів РСУКу на Волині спав до 2,1. У вересні 1933 р. у своєму звіті про політичну ситуацію на Волині воєвода писав: «Протягом чотирьох останніх років «Просвіти» на Волині були ліквідовані, залишився РСУК, як явна ознака впливів українського націоналізму Східної Молопольщі. Це могутня, єдина легальна українська організація, зв'язана своїм керівництвом з Волинню. Це головний відрізок фронту галицької експансії на Волинь». Це означало, що ці товариства потрібно було знищити або замінити на інші, лояльні до польської влади. Відірвавши волинські кооперативи від РСУКу, польські власті зліквідували єдиний місток, що з'єднував українців Галичини з рештою етнічних земель Польщі [692, с.101]. У зв'язку з створенням кооперативу слід було подати його статут та прохання про реєстрацію до староства [693]. Часто українським діячам приходилось неодноразово звертатись з проханням реєстрації кооперативів, застосовуючи своє красномовство та впливи [694]. Крім того, польська поліція постійно слідкувала за представниками української еліти, в тому числі і тієї, що була задіяна в кооперативній праці [695].

Крім того, 1930-1935 рр. були в історії західноукраїнської та і волинської кооперації роками важких випробувань. В кінці літа 1929 р. з'явилися в країні перші загрозливі ознаки великої економічної кризи, яка охопила світ. Несподівано і сильно вона послабила купівельну спроможність волинського села, основи кооперативного членства. Зросла різниця між цінами на вироби промисловості і продукції села [141, с.362]. Звичайно, з наслідками «великої депресії» можна було боротися, якби цьому не перешкоджала польська адміністрація. Саме для зміцнення власної політики у 1933 р. з ініціативи

Г. Юзевського на Волині з'явився новий, місцевий тип кооперативів – «Гурт», який підтримував ідею польсько-української співпраці. На практиці реальних результатів «Гурту» досягти не вдалося. Завданням «Гурту» було здійснення нагляду над українськими кооперативами на території Волині. Українське населення в своїй більшості ставилось до нього з недовірою. Спосіб утворення нового кооперативного союзу суперечив елементарним засадам кооперативного руху [692, с.101]. До речі, функції головного організатора місцевих осередків «Гурту» найчастіше виконували представники місцевої державної адміністрації [696, с. 159].

Вцілому Г. Юзевському вдалося здійснити реорганізацію волинської кооперації, він відірвав волинські кооперативи від РСУКу. Замість галицької української кооперації з'явилась волинська – змішана польсько-українська кооперація. Отже, руйнування об'єднаного кооперативного руху стало наслідком одного з пунктів політичної програми Г. Юзевського. На перешкоді планам воєводи стала активна праця національної інтелігенції. Зокрема, українські послы нероз піднімали питання про перешкоди влади у діяльності товариства «Сільський господар» [697, арк.1].

Підмітимо ще одну особливість у розвитку кооперативного руху, яка полягала в тому, що до розв'язання господарських проблем долучались всі громадсько-політичні постаті краю. З початку 1920-х рр. гімназист, молодий письменник У. Самчук бере участь в українському кооперативному русі [81, с.19]. Займаючись кооперативною діяльністю українські діячі намагались порозумітись з селянами та знайти їхню підтримку. Оскільки як зазначав сучасник, що «великою хибою нашого села є те, що воно не дооцінює як слід своєї інтелігенції» [2, с.100]. І саме провід українців зуміє вирішувати нагальні проблеми свого народу.

Окремі представники національної еліти, здобували спочатку навиків та досвід для громадської роботи при кооперативних установах. Зокрема, С. Скрипник на початку 20-х рр. ХХ ст. працював у Повітовому союзі кооперативів у Кременці [41, с.52]. Отож, частково через кооперативні

організації проходив процес формування інтелігенції, що мала відношення до економічної, господарської справи українців.

Серед головних кооперативних діячів краю виділяється постать М. Крутяка, родом з Почаєва, що на Волині. В одній із публікацій читаємо про нього таке, що «З молодих років посвятився культурно-освітній і кооперативній праці, вибиваючись швидко з-поміж досвідчених кооператорів Почаєва на передове місце» [676, с.161]. Саме завдяки йому та його однодумцям Почаїв поступово перетворюється на кооперативний центр Кременеччини, а згодом Західної Волині.

Кооператор М. Крутяк, як й інші представники національної кооперативної еліти розуміли, що економіку Західної Волині можливо модернізувати за рахунок кооперації. М. Крутяк, будучи довгі роки членом дирекції Українського кооперативного банку в Почаєві, не раз ставив для обговорення справу кооперації овочарні, для цього спеціально пройшов навчання. І це було зроблено. Відповідно, кооперативна овочарня запрацювала, а це в свою чергу дало садівникам прибутки, забезпечило роботою сотні робітників, особливо стало підтримкою інтелігенції, яка була під Польщею дискредитована і як православна не приймалася на державні посади. Зауважимо й те, що М. Крутяк належав до активних членів УСРП, під час парламентських виборів агітував за список кандидатів від партії [676, с.162].

Суспільно-громадська активність чималої групи національно свідомих почаївських діячів, у якій М. Крутяк займав одне з головних місць, як і культурна та економічна діяльність, не зосереджувалась на самому Почаєві, а поширювалась за його межі. Так, Український кооперативний банк, що мав 250 тис. злотих власного капіталу, 300 тис. злотих членських заощаджень та 200 тис. злотих державної позички, охоплював і Холмщину, і волинське Полісся [676, с.163].

Як зауважує ще одну особливість кооперативної праці її діячів, польський дослідник Єжи Козакевич: «Великим козирем кооперативної освіти була безкорисливість її організаторів» [698].

Важливу роль кооперативи відігравали у культурному житті краю. Так, кооперативна еліта з метою популяризації ідей кооперації влаштувала різні свята. Кооперативні діячі намагались згуртувати навколо себе представників національної еліти Західної Волині. Наприклад, у м. Володимир-Волинську, центром, де збирався загал української інтелігенції було приміщення Народної торгівлі [699, с. 92].

Зауважимо, що ініціатива створення сільськогосподарських кооперативів виходила від сільських інтелігентів, які вбачали в них як нові можливості для кращого ведення господарства, так і своєрідний колективний захист від зазіхань держави на здобутки сільських трудівників. Селяни прагнули у кооперації знайти захист від економічних утисків з боку польської адміністрації. Атмосферу села у час створення і функціонування такого кооперативу в с. Тараканові на Рівненщині досить детально й образно відтворюють спогади Миколи Сивіцького у книзі «Записки сірого волиняка». Процитуюмо окремі фрагменти: «Під кінець 20-х років тараканівці заснували споживчу кооперативу «Селянська спілка». Українська кооперація розвивалася тоді по всій Волині. А що кооператива, підтримувана всім селом, швидко розбагатіла, то загальні збори постановили відкрити філію в Підлужі. Примістили її в Миколи Броварницького, а потім перенесли до Корнія Порадюка. Склепарем став Михайло Трофимчук...

Отож, і я внадився до тієї філії. Все там було цікаве – атмосфера, техніка продажу, оглядання товарів з українських фабрик з гарними надписами: мило «Ценросоюз», паперці «Калина», цукерки «Фортуна нова», різнобарвні кличі: «Підтримуйте рідний промисл», «Свій до свого по своє» тощо...» [86, с. 22].

Отже, велику роль у розвитку української кооперації відіграла національна інтелігенція і це було важливим проявом її суспільної активності

на ниві громадсько-економічної роботи. Вона значними зусиллями і жертвовною працею налагоджувала та розширювала кооперативну мережу, і що важливо – спонукала до праці все українське громадянство, щоб воно підтримало свій провід. Українська еліта, враховуючи зубожілий стан українського села Західної Волині, кризові процеси в розвитку промисловості тощо, вагому роль відводила розвитку національної кооперації. Не дивлячись на те, що польська влада штучно стримувала розвиток української кооперації, надаючи пільги польським кооперативам, та продовжувала розвиватися та утворювати власну розгалужену мережу кооперативних установ і при цьому залучати все більшу кількість громадян.

Незважаючи на різноманітні труднощі, кооперативний рух на чолі з українською інтелігенцією, прискорював суспільну мобілізацію та національну інтеграцію серед українців і свідчив про їхнє прагнення опікуватися власними справами. Важливим є те що, українська еліта використовувала кооперацію як консолідуючий фактор для співпраці між українцями. Особливо, це стосується щодо співпраці з галицькими кооперативними структурами.

Висновки до розділу 5

Необхідно зазначити, що велику роль у формуванні майбутньої української еліти Західної Волині відігравали освітяни. Починаючи з дошкільних закладів українська педагогічна інтелігенція виховувала підрастаюче покоління в патріотичному дусі. Національна освітянська еліта усвідомлювала своє завдання і знала, що майбутнє залежить від того, чи зуміє вона виховати молодь в дусі любові до рідного краю. Адже кваліфіковану еліту, орієнтовану на кращі гуманістичні цінності треба готувати заздалегідь. Педагогічна українська інтелігенція тримала рівень вимог до себе досить високо, не піддавалась полонізації і була впливовою на Західній Волині соціальною групою.

Освітяни створювали громадські організації, скликали вчительські з'їзди, були учасниками політичного життя краю – цим проявляючи свою громадянську позицію. В процесі дослідження ми прагнули прослідкувати процес творення інтелігенції у середніх навчальних закладах Західної Волині, яка згодом проявила себе в різних сферах суспільного життя. Аналіз освітянської діяльності викладачів гімназій дозволить застосовувати уроки минулого в сучасних умовах, задля врахування цього досвіду при вихованні теперішньої молоді. Надзвичайно важливим осередком у процесі становлення політичної, національної свідомості молоді відіграли українські приватні гімназії, що працювали у Кременці, Рівному та Луцьку. В їх діяльності варто запозичити таке: акцентування уваги виховної системи гімназії на патріотичному вихованні молодшої особи; сприяння вивчення учнями значної кількості іноземних мов; активну співпрацю з різними громадськими організаціями; участь гімназистів та викладачів у підтриманні громадського порядку в місті; розвинену співпрацю гімназії з батьками.

Визначено, що свій вклад у державотворення зробила українська еліта Західної Волині, яка знайшла своє вираження у мистецтві та розвитку культури краю. Вона впливала на суспільно-культурні процеси західного регіону, сприяла створенню багатьох організацій мистецького спрямування.

Мистецька еліта Західної Волині у міжвоєнний період ХХ ст. сформувалась. Вона не лише у своїй творчості віддзеркалювала чужі надбання, але й творила свої шедеври, які є невід'ємною частиною мистецтва України. Під час дослідження встановлено, що мистецька українська еліта пройшла трансформування на тлі складних суспільно-політичних процесів, сформувався її соціокультурний образ. Вона прагнула реалізувати своє право на національну самоідентичність. В той же час мистецька українська еліта зазнавала польського впливу, проте відзначимо, що сприйняття інших тенденцій було поступовим та обережним. Українська мистецька еліта знаходила шляхи співпраці з представниками польської культури. На прикладі життєпису митців показали, що на

Західній Волині у міжвоєнний період ХХ ст. була мистецька еліта. В той же час, коли польська влада сприяла розвитку творчості «титульної нації», українська культурна еліта, розраховуючи лише на власні сили, розвивала національне мистецтво. Їхні твори є актуальними для сучасного творення національної культури. Їх внесок у підвищення освітнього рівня українського народу є вагомим. Звичайно багатьом представникам української мистецької еліти не вистачало фахової освіти, але у них був талант, який вони розвивали та були патріотичні почуття.

Українська еліта Західної Волині активно проявила себе в кооперативному русі і це ще одна грань її діяльності, де були розкриті її організаторські здібності. Кооперативні діячі розуміли, що національна кооперація є одним із шляхів здобуття політичних прав для українців в умовах, коли економічні важелі в краю перебували під контролем поляків.

Необхідно підкреслити й те, що вагомий внесок у розвиток культури та освіти українського населення зробили кооперативні діячі Західної Волині. Адже, при кооперативах діяли бібліотеки, книгарні, проводились відзначення пам'ятних дат історії України. Все це сприяло піднесенню освітньо-культурного рівня народу та збереженню його національної свідомості та ідентичності. Заслугою національної еліти є те, що волинські кооперативи співпрацювали з різними громадськими організаціями Галичини.

Панорама українського економічного життя показує, що українська еліта розвинула кооперативний рух до таких розмірів, що на східних землях Польщі кооператори створили ніби свою господарську республіку. Селяни прагнули у кооперації знайти захист від економічних утисків польських властей, від злиднів та розорення, а також організацію товарообміну без дорогих посередників, здешевленням кредиту та здобуття практичних навиків господарювання. Волинська кооперація у міжвоєнний період ХХ ст. була не лише господарським, а й державницьким рухом. Кооперація стала школою громадського життя для її діячів, поглиблювала суспільно-економічний та національний світогляд українців, утверджував їх

національну гордість, формувала національну еліту та захищала її від винищення й ополячення. Національна еліта за допомогою кооперації намагалась наблизити своїх земляків до загальноєвропейських стандартів розвитку економіки. Приділяючи значну увагу розвитку кооперативних організацій та установ – цим сприяла піднесенню добробуту волинян та модернізації економіки краю.

РОЗДІЛ 6

УКРАЇНСЬКІ НАЦІОТВОРЧІ ІДЕЇ У ПРАЦЯХ ВОЛИНСЬКИХ ІНТЕЛІГЕНТІВ

Одним із найважливіших чинників національного розвитку є історична пам'ять народу, яка акумульована в історіографії. Саме вона виявилася найбільш потрібною і водночас придатною для пробудження і розвитку національної самосвідомості, забезпечення спадкоємності історико-культурного процесу в умовах втрати державності. В пам'ятках української історичної думки знайшли відображення різноманітні наукові, громадсько-політичні, ідейні, естетичні концепції та програми суспільного життя.

Актуальним є вивчення української суспільно-політичної думки, і зокрема, теоретичного потенціалу, напрацьованого довкола ідеї державності в українській інтелектуальній спадщині міжвоєнного періоду ХХ ст. волинськими інтелектуалами. Дедалі більший інтерес викликає у науковців та широкої громадськості творча спадщина діячів, які стояли біля витоків процесу українського національного відродження, теоретично розробляли національну ідею, сприяли своєю активною діяльністю пробудженню та визріванню національної свідомості українців. Адже сьогоденний стан української нації і держави є значною мірою логічним наслідком неосягнення, не усвідомлення свого минулого, теорії і практики історико-політичного процесу досліджуваного періоду.

Успіх нинішнього українського державотворення значною мірою залежить від того, чи зуміємо об'єктивно і критично розглянути власний історичний досвід. Зокрема, усвідомити, як формувалася і розвивалася українська державницька ідея в міжвоєнний період ХХ ст. на Західній Волині та яка роль у цьому процесі відводиться національній еліті.

Проаналізовано наукову діяльність волинської національної еліти, оскільки в літературі це зроблено лише на рівні загальних оцінок. Вказано

труднощі наукової праці та її обмеження польською владою. Показано науковий потенціал волинян в контексті їх націєтворчих прагнень.

Для розуміння джерел культурних і моральних цінностей народу важливу роль відіграють літературно-публіцистичні твори, мемуари. Важливим є те, що саме самотність українців відображали праці волинської національної еліти. Головною думкою творів була незнищенність ідей самостійної та соборної України, яка закріпилась в ментальності українського народу.

Узагальнено основні сюжети, що висвітлювала волинська преса та проаналізовано напрацювання національної еліти, яка розуміла, що через пресові органи можна формувати національну свідомість земляків та висловлювати власну позицію з суспільно важливих проблем.

6.1. Наукові розвідки українських вчених Волині та їх роль в реалізації національних інтересів

Одним із напрямів у діяльності волинських українських інтелектуалів були наукові дослідження. Важливо підкреслити, що наукову працю представники української еліти поєднували з громадсько-політичною та релігійною діяльністю. Зауважимо й те, що на території Західної Волині не було українських наукових установ, були відсутні вищі українські навчальні заклади, тому відповідної бази для наукових досліджень теж не було. Це гальмувало розвиток науки або спрямовувало її в русло лише гуманітарно-суспільних напрацювань, обминаючи природничі, технічні та інші галузі. Відмітимо те, що українські науковці співпрацювали з польськими вченими та науковими установами Другої Речі Посполитої. Так, при Кременецькому ліцеї діяв Волинський науковий інститут. Його завданням було координувати проведення наукових досліджень Волині, опрацьовувати вже зібраний матеріал. Серед основних напрямів роботи була організація краєзнавчих досліджень, видання наукових праць та проведення конференцій [700, арк.1].

Зрозуміло, що навколо Волинського наукового інституту об'єднувались польські вчені, проте дотичними до його роботи є й українські діячі.

Важливим осередком наукових досліджень стає Музей Кременецької землі імені доктора Віллібальда Бессера. Виник музей у 1937 р. і був складовою Кременецького ліцею та знаходився в одному з корпусів цього навчального закладу. Відзначимо той факт, що з перших місяців своєї роботи музей налагодив співпрацю з іншими науковими установами. Зокрема, велась постійна переписка його співробітників з колегами інших музеїв, наприклад, Львова, Варшави, Кракова також з Українським народним музеєм «Гуцульщина» ім. Йосафата Кобринського у Коломиї, Природничого музею у Гродно, Археологічного музею у Варшаві, з останнім був обмін археологічними експонатами [701, арк.9, 10, 62, 102, 104]. Серед співробітників музею були представники української еліти. Так, О. Цинкаловський, як делегат Археологічного музею у Варшаві, брав участь у розкопках, які ініціював музей. Також І. Гіпський залучався до етнографічної праці музею, зокрема, до фонографічного нотування народних пісень [701, арк.133].

Важливе місце у наукових пошуках національної волинської еліти займали краєзнавчі дослідження. Інтелектуали розуміли, що розвиток краєзнавства впливає на державотворчі процеси, на формування нового національно-свідомого покоління. Становлення і розвиток волинського краєзнавства науковці відносять до початку ХІХ ст. З того часу нагромаджено чималий масив матеріалу, який піддається аналізу та переосмисленню. Відомим краєзнавцем-дослідником був М. Теодорович. Його праці початку ХХ ст. стали основою для подальших краєзнавчих пошуків. У сфері його наукових зацікавлень була історія Волині.

Серед досліджень М.Теодоровича, слід вказати «Історію міста Кременця», «Волинь в описах міст, містечок і сіл в церковно-історичних, географічних, етнографічних, археологічних та ін. відносинах». Цікавою та важливою, як історичне джерело, для дослідників є книга «Історико-

статистичний опис церков і приходів Волинської єпархії», яка вийшла в п'яти томах. Перші три томи праці рекомендовані Вченим комітетом Міністерства народної освіти для закупівлі бібліотеками освітніх закладів Київського та Віленського навчальних округів. Праця «Місто Володимир Волинської губернії у зв'язку з історією Волинської ієрархії» присвячена 900-літтю Волинської єпархії [702]. В книзі подається історія цього древнього міста та його монастирів та храмів.

У 1904 р. вийшла друком у м. Сідлець праця М. Теодоровича «Історія міста Кременець», в якій дослідник запропонував свої погляди з історії міста Кременця Волинської губернії [703].

Микола Теодорович (1856-1930-і рр.) народився у сім'ї священника губернського міста Гродно (Білорусь). В 1879 р. закінчив Литовську духовну семінарію у Вільно. Вищу церковну освіту здобув у Санкт-Петербурзькій духовній академії [704]. Четвертого серпня 1883 р. М.Теодорович призначений викладачем Святого Письма у званні кандидата з правом на магістра у Волинську духовну семінарію в м. Кременці [705, с.3167].

В кременецький період життя М.Теодоровича припадають перші спроби створити історико-статистичний опис Волинської єпархії. Керівництво семінарії запропонувало М. Теодоровичу зайнятись складанням «Пам'ятної книги» приходів єпархії. Молодий дослідник, знайомлячись із статистичними відомостями благочинних, архівом Волинської консисторії, аналізуючи волинезнавчі сторінки в працях В. Татіщева, М. Карамзіна, М. Максимовича, зібрання документів «Архива Юго-Западной России» тощо, захопився волинським краєм і прийшов до думки скласти повний «Історико-статистичний опис Волинської єпархії». Свою працю розпочав з того, що до коротких клірових описів він почав додавати історичні тексти, документи, свідчення священників та інші записи. Таким чином, спочатку у «Волинських єпархіальних відомостях», а потім й окремими книгами з'явилися описи 1477 приходів і церков 10 волинських повітів [706, с.158].

Перший том відкривається узагальнюючими нарисами з історії Волині, її адміністративно-територіального поділу, меж, населення, ґрунтів, рельєфу, інших геолого-природничих характеристик. Кожному повіту відведено розділ, який включає розширені нариси про повітове місто, описи церков і сіл по благочинних округах. В тексті або примітках поміщено довідково-краєзнавчу інформацію та тексти документів латинською, польською мовами або в авторському перекладі. Серед них: родоводи князів Радзивіллів, Любомирських, Острозьких, Сангушків, Ружицьких, окремі унікальні документи [707, с.85-88].

Краєзнавець М. Теодорович належить до волинських краєзнавців кінця ХІХ – ХХ ст., що гуртувались в Кременці навколо Волинської духовної семінарії, Волинського історико-статистичного комітету та періодичного видання «Волинські єпархіальні відомості». Загалом його дослідження не виходили за межі тогочасної офіційної історіографії й базувалися переважно на філософії позитивізму в осмисленні подій і явищ минулого. Однак зібраний ним фактологічний і джерелознавчий матеріал не втратив своєї цінності, а перша, хоча і російськомовна, п'ятитомна фундаментальна енциклопедична праця «Волынь. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» не має аналогів в краї і сьогодні уже сама виступає потужним історико-краєзнавчим джерелом. М. Теодорович використовував у своїх дослідженнях місцевий статичний матеріал, а також відомості отримані від місцевих священиків [708, с.8]. Сам Микола Іванович через свою дослідницьку діяльність та публікації вплинув на зародження краєзнавчих досліджень Волині. Він спонукав священиків, учителів приходських шкіл до збирання документів і написання історії храмів, окремих населених пунктів. Церковно-парафіальне літописання, напрацювання якого широко використав М.Теодорович як основу досліджень, є прикладом масового краєзнавчого руху.

Працю «Історія міста Кременця» М.Теодорович розпочинає характеристикою фізично-географічного розташування Кременця [703, с.1].

Автор зазначає, що центр міста знаходиться в котловані, оточеному горами [738, с.2]. Дослідник підмічає, що від кременю, якого в околицях знаходиться велика кількість і саме місто отримало назву – Кременець [703, с.5]. Микола Теодорович в науково-популярній формі викладає історію міста. Звичайно, доповідь про місто починає з історії замку, при цьому зазначаючи, що він був споруджений вже в IX ст. [703, с.11]. Як доказ, автор наводить дані його опису, складені 21 липня 1545 р. де зазначено, що замок існував з незапам'ятних часів [703, с.12]. Розповідається в книзі і про володарів Кременецького замку і міста – рід Мокосіїв [703, с.14].

Літописна згадка про місто відноситься до 1226 р. (за даними М.Теодоровича) [703, с.15]. Із різних дат, згідно яких започатковане місто, найчастіше зустрічаються три: 1064, 1073, 1226 чи 1227 роки. Зупинимось коротко на кожній з них, щоб встановити істину. М. Теодорович наводить наступну наукову аргументацію.

Він вказує, що польські енциклопедичні словники XIX-XX ст. як першу згадку про Кременець подають саме 1064 рік. Тоді польський король Болеслав II Сміливий, йдучи на Київ, нібито оволодів містом. Однак якихось переконливих доказів про такий факт немає, як і посилань на історичні джерела. Інша дата – 1073 рік значиться в багатьох працях польських дослідників, тому є необхідність більш детального розгляду. Саме 1073 рік як перша згадка про Кременець зустрічається в польського монаха-мандрівника XVII ст. Шимона Окозького [703, с.19]. За його версією, польський король Болеслав II Сміливий 1073 р. йшов на Русь з військом на допомогу родичеві князю Ізяславові, проти якого у Києві вибухнуло повстання. Нібито тоді по дорозі польський король зайшов до Кременця, але здобути його не зміг. Тодішній володар міста і замку Дениско Мокосій добровільно уступає їх Болеславу II Сміливі. За це король дарує Мокосієві грамоту, якою підтверджує за його родом права на вічне володіння Кременцем та замком.

Вивчення тексту латиномовної книги Шимона Окозького, виданої всередині XVII ст., де йдеться про привілеї, показує, що, згідно свідчень

автора, цей документ був написаний тогочасною руською мовою, а це підозріло, оскільки польський король не міг видати грамоту руською мовою. Крім цього, Шимон Окольський говорить про події XI століття, а свою працю написав у середині XVII ст. При цьому не подає року віддання, Мокосієм Кременця польському королю Болеславу II Сміливому, відповідно довіряти Ш. Окольському немає резону [703, с.18]. Таким чином, питання про 1073 рік як рік першої писемної згадки про Кременець відпадає. Такими є міркування автора «Історії міста Кременця».

У Галицько-Волинському літописі подана дата першої згадки про Кременець – весна 1226 року. Дослідник уточнив подію, відрховуючи різницю у календарному вичисленні різних стилів, і довів, що похід угорського короля Андрія відбувся не 1226, а навесні наступного 1227 р. [738, с.15]. Читаємо в літописі: «А звідки пішов король до Теревовля і взяв Теревовль, і пішов до Тихомля і взяв Тихомль. Звідти ж прийшов до Крем'янця і бився під Крем'янцем, і багато побили й поранили» [709]. Кременецьким замком, коли угорські нападники разом із польським військом пішли походом на Галицько-Волинську землю, деякий час /1218-1227 рр./ володів тесть Данила Романовича Мстислав Удалий. Отож, єдиною достовірною датою першої згадки про Кременець треба вважати 1227 рік.

З гордістю автор зазначає, що в 1240 р. Кременець витримав облогу монголів на чолі з ханом Батиєм [703, с.15]. Саме Кременець стояв на шляху їх завойовницьких походів далі на захід. Прослідковує історію міста М.Теодорович під владою Великого князівства Литовського. В історії середньовічного Кременця помітне місце належить князеві Свидригайлові. На Кременець в кінці XV на початку XVI ст. неодноразово нападали кримські татари. Особливо спустошливими були набіги в 1497 і 1500 рр. [703, с.25]. Про це ми теж знаходимо відомості у праці М. Теодоровича. Автор повідомляє те, що четвертого квітня 1536 р. польський король Сигізмунд I Старий віддав місто Кременець і навколишню територію своїй дружині Боні, із зобов'язанням зміцнювати замок й утримувати військовий

гарнізон. Кременець належав королеві Боні протягом 20-ти років аж до її від'їзду на батьківщину в Італію в 1556 р. Бона керувала містом через старост: Станіслава Фальчевського і Фелікса Герцика, які займалися благоустроєм замку [703, с.28]. Значний масив матеріалу книги М.Теодоровича присвячений описам замку королеви Бони [703, с.30-37]. Описує автор і руйнацію замку козаками під керівництвом полковника Максима Кривоноса в 1648 р. під час національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького [703, с.44].

Автор пише про будівництво ієзуїтського колегіуму в місті в 1731-1743 рр. [703, с.51-52] та характеризує його функціонування. Історія Волинської гімназії (ліцею) заснованої Тадеушем Чацьким, прослідкована Миколою Теодоровичем від часу заснування до перенесення до Києва [703, с.61-72]. Зокрема, відкриття гімназії відбулося 10 жовтня 1805 року. Навчання в гімназії тривало 10 р. і поділялося на сім класів, з яких перші були дворічні. В них вкладались: географія, історія, математика, архітектура, ботаніка, закон Божий, моральні науки, агрикультура, садівництво, політична економія, фізика, хімія, право, мова і література – польська, російська, французька, німецька, грецька і латинська, також музика, верхова їзда і плавання [703, с. 62].

Таким чином, для вивчення історії освіти Кременця, із дослідження М.Теодоровича можна почерпнути максимум інформації. Так, наприклад, в 1836 р. в приміщення колишнього ліцею була переведена Волинська духовна семінарія [703, с. 72]. З переводом семінарії в Житомир, у цих спорудах помістилось Волинське єпархіальне жіноче училище [703, с. 74].

Зазначимо, що не оминає своєю увагою М.Теодорович і культові споруди міста, навіть такі, які до наших днів не збереглися [703, с.88-130]. Зокрема, подається опис замкової церкви св. Михайла, яка знаходилась на Замковій горі, біля лівої стіни замку. Вона була побудована на поч. XII ст. старостою замку Гаврилом Дениском – Мокосієм в пам'ять про брата

Михайла. Про церкву згадується в люстрації Кременецького замку від 1552 р. [703, с.95].

Також відзначимо й таке, що зазначена позиція автора у праці «Історія міста Кременця», відповідає тогочасним обставинам, коли писалось дослідження, вона стала основою багатьох краєзнавчих напрацювань. Зібраний М.Теодорович фактологічний і джерелознавчий матеріал не втратив своєї цінності та є потужним історико-краєзнавчим джерелом. Його твори з часу набуття Україною незалежності є найбільш затребуваними при написанні досліджень з історії волинського краю. Безумовно дослідження М.Теодоровича «Історія міста Кременця» та інші його твори справляли вагомий вплив на формування суспільної думки та сприяли вихованню патріотизму багатьох полінь. Ряд інших праць дослідника Волині ще детально не опрацьовані вченими.

Стародавній період історії Волині відображено у статтях, волинської української еліти, що присвячені археологічним дослідженням і розкопкам та пов'язаними з ними відкриттями матеріальних пам'яток. Заслуговує на увагу наукове дослідження О. Цинкаловського, який збиранню і вивченню пам'яток волинської старовини присвятив усе своє життя. Його внесок у вивчення історії краю є ґрунтовним. Олександр Цинкаловський – відомий волинський краєзнавець, археолог, історик. Народився у м. Володимир-Волинському. Початкову освіту здобув у ковельській гімназії. У 1918 р. проходив службу у військах УНР, у відділі культури, займався організацією українських шкіл на Кременеччині. До речі, на околицях Кременця, молодий вчитель і науковець обстежує залишки кременецького замку, збирає фольклор [38, с.66]. Після закінчення у 1929 р. Варшавського університету працює у Державному археологічному музеї у Варшаві, член Польського археологічного товариства, член НТШ у Львові. Виїздив з археологічними експедиціями на Волинь, Полісся, Підляшшя для дослідження історичних пам'яток та археологічних знахідок [246, с.19]. Він є автором монографії з історії міста Кременець «Крем'янець та його околиці» [710, с.19]. Серед його

книг особливої уваги заслуговує «Княжий город Володимир» [13]. В ній висвітлюється історія міста Володимира-Волинського з найдавніших часів до 1935 р. Автор показує великі знання археології та історії Волині, а цим спонукає земляків гордитися своїм краєм та вивчати його минувшину. Цікавою є інформація про володимирівських просвітян, про створення культурно-добродійної організації «Союз українок», на чолі якої стає відома громадська діячка Н. Річинська [13, с.108].

Проводячи археологічні дослідження в 1929-1939 рр., як делегат Варшавського Археологічного музею, він на основі власних досліджень розкриває давню історію княжого міста Пересопниці, що сягає у глибину тисячоліть, починаючи від доби неоліту. Стаття ілюстрована фотографіями автора історичних місць, археологічних скарбів і знахідок, Пересопницького Євангелія та картографією [14, с.16-20].

Авторитет вченого-археолога був значний, так, в Кременецькому повіті у 1936 р. відкрили на глибині 2 м старинну гробницю з людським кістяком. З Варшави викликали представника державного археологічного музею п. Цинкаловського, який визначив, що це готський гріб [711].

Цінною в історичному та пам'яткоохоронному контексті є книга О. Цинкаловського «Старовинні пам'ятки Волині», яка є багато ілюстрована [711, с.31]. Найвидатнішим досягненням О. Цинкаловського була праця «Стара Волинь і волинське Полісся». В ній подаються відомості про всі села і міста Волині [712]. Автор писав свої наукові розвідки користуючись доступними йому джерелами, іноді в згаданих книгах трапляються неточності, але це не зменшує їхньої ваги у розкритті минулого Волині. Відзначимо, що сучасні дослідники продовжують здійснювати посилання на праці О. Цинкаловського [712, с.98-108]. Сам О. Цинкаловський в одному з інтерв'ю подав такі роз'яснення про появу краєзнавчого словника, зокрема, що «думка про такий словник... виникла під час довголітньої праці на Волині і Поліссі, коли я там на протязі 15 років проводив археологічні дослідження...

Під час цієї роботи виявилось, що немає солідних відомостей про цей край не тільки з археології і етнографії, з історичної географії, топоніміки, історичної економії та інших ділянок, що в значній мірі ускладнює працю на місцях, а часом робить її майже неможливою... Карту, на якій звичайно зазначені міста і села, я доповнив назвами урочищ і вона ожила і промовила до дослідника.

На місцях, в містечках, чи селах, я використовував інформації старих селян, вчителів, священиків, лісничих, які досить докладно розповідали історію свого села, церкви, двору, окремих місцевостей, де відбувались якісь визначні події...» [713, с.100]. Відповідно, бачимо наскільки клопіткою була праця дослідника.

Таким чином, аналіз наукової практики О. Цинкаловського засвідчує про глибокі знання вченого з історії, археології Волині. Його діяльність підтверджує, що він є патріотом свого краю. Можна стверджувати, на прикладі діяльності О. Цинкаловського, що українська наукова еліта працювала на благо свого народу, примножуючи наукові здобутки та популяризуючи їх.

Важливе значення у краєзнавчих дослідженнях займає діяльність Йосипа Новицького. Й. В. Новицький – відомий громадський діяч, краєзнавець, музейник, археограф, педагог з м. Острога. Довгий час працював в Острозькому краєзнавчому музеї. Його наукова спадщина сприяла поширенню знань про місто Острог та його околиці. Статті Йосипа Новицького в основному були присвячені історії православної церкви, історичного минулого Острожчини та князів Острозьких. Значна частина статей Й. Новицького була опублікована у варшавському тижневику «Воскресное житие». Найбільше публікацій Й. Новицького виходить у 1929 р. Його стаття «Острозькі легенди (до 400-літньому ювілею князя К. К. Острозького)» є свідченням високого професіоналізму автора і глибокого розуміння ним значення такого різновиду джерел як народні легенди і перекази.

Як музейник Й. В. Новицький не міг обійти історії однієї з найдавніших музейних установ Волині – музею в с. Городок, якому присвятив працю «Історичні екскурсії». Автор популяризує роботу і роль музеїв як важливих осередків збереження історичного минулого народу [715, с.13-22]. У цьому полягає знакова діяльність національної еліти, яка прагне зберегти та не переривати історичну пам'ять свого народу.

Важливо згадати краєзнавчу працю М. Тучемського, церковно-громадського діяча. Випускник Волинської Духовної семінарії. М. А. Тучемський був рукоположений у священницький сан 1896 р. в Почаївській Лаврі. В 1902-1903 рр. М. Тучемського перевели в Остріг спостережником церковноприходських шкіл Острозького повіту. Тут він став ініціатором створення церковно-просвітницького Братства імені князів Острозьких (затверджене у 1909 р.). В острозький період розпочалась його публіцистична діяльність. Спочатку це були короткі інформації про діяльність Братства [716, с. 204].

У 1912-13 рр. в друкарні Почаївської Лаври виходять твори священника: «Сторожевой замок князей Острожских в городе Остроге Волинской губернии, в современном нам состоянии» і «Сторожевой замок князей Острожских в городе Остроге». Михайло Андрійович не лише сам брався за історичні розвідки, але й заохочував до цієї роботи своїх колег. Розуміючи, що вивчення минулого краю, сприяє вихованню патріотизму.

Супроводжуючи архієпископа Алексія М. Тучемський, відвідуючи волинські парафії детально описує їх [168, с.574-579]. Найвідоміша праця М. Тучемського «По глухих закутках Волинського Полісся», в ній описує подорож архієпископа Волинського та Кременецького по Волині [276, с.88]. Наприклад, автор подає географічний опис місцевості, зазначає чим займається населення, зокрема, парафіяни м. Нова Вижва з давніх часів займаються у більшості кушнірством [717, с.42-49]. Свої дописи автор ілюструє. Найціннішими у цих розвідках є історичні відомості про край. Описуючи с. Яревище він подає минуле парафії: «На тому місці, де тепер

стоїть церква та парохство, колись існував Яревищський Вознесенський монастир. Монастир, як свідчать документи, заснований був князем Александром Сангушко в 1444 р. Першим його настоятелем був рідний брат цього князя, інок Іоаким. Князь Сангушко наділив цей монастир великими угіддями...» [718, с.103-107]. М. Тучемський вказує відомості про кожен церкву тої чи іншої парафії. Наприклад, в с. Здомисль, церква старенька, як зазначає літопис – 1784 р., з характерною дзвіницею, що нагадує середньовічну вежу з бійницями [719, с.176-182].

Відповідно, праця дослідника М. Тучемського викликала чималий інтерес серед волинян про історично-архітектурні пам'ятники Волині, древні храми, монастирі та фортеці.

Історія краю, зокрема, його святині – Почаївської Лаври частково досліджена громадсько-політичним діячем С. Антоновичем. Для написання монографії «Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври» він залучає значну кількість джерел, різних за походженням та інформаційними можливостями. Головна проблема, яку автор піднімає у монографії [27], – це українізація церкви. Зокрема, він пише, що Лаврі треба більш наблизитися до оточення, пізнати мову й культуру українського народу, серед якого вона живе та працює й не цуратися його [720, с.50]. Сам автор, будучи вихідцем із священницької родини, надавав релігійному чиннику дуже великого значення в розвитку суспільства, у формуванні національної свідомості. Тому він зазначає, що в релігійному світогляді українського народу Почаївська Лавра впродовж років відіграє значну роль [720, с.3].

В галузі археології здійснив свої відкриття Ю. Шумовський, священник, громадський діяч, археолог, етнограф. У 1938 р. закінчив археологічний факультет Варшавського університету. У 1934-1938 рр. є делегатом з Волині Варшавського археологічного музею. Ю. Шумовський є відомий і як археолог, тому окремо зупинимось на його наукових здобутках в цій галузі досліджень. Як пише сам автор, що він «страшно був закоханий в археологію». Після отримання посвідчення делегата з Волині Варшавського

археологічного музею він став офіційно проводити розкопки, а паралельно закінчувати археологічний факультет Варшавського університету. Біля рідного села Мирогощі Ю. Шумовський знайшов багато неолітичних знарядь праці та кераміки, що належала до Трипільської культури. Це були перші його здобутки, якими зацікавились всі музеї Польщі та Український національний музей у Львові, де працювали п. Свенцицький та п. Пастернак [298, с.41]. Сам археолог у науково-популярних публікаціях так розповідає про свої знахідки: «На полях с. Мирогощі на пн. схилі гір, відкрив я в минулому році велику оселю неолітичну, яка розміщена була майже на 5 га землі. Знайдено тут кілька сот кремінних знарядь неолітичних, шліфованих і не шліфованих. Кераміка глиняних посуд, яка численно знайдена тут, свідчить, що місцева оселя впродовж віків підлягала різним культурним впливам. Цікавою пам'яткою з мирогощанської кераміки є оздоба глиняного глечика, яка являє собою голову бика, до цього ще й прикрашену в червоний колір» [721, с.310].

В 1934-35 рр. – нова знахідка молодого вченого. Він відкрив добре збережені поховання неолітичного періоду, які викликали сенсацію в археології Польщі. Був один гроб з двох скелетів чоловіка і жінки. Вони лежали валетом один до другого в скорченій позиції на правому боку. В могилі було багато начиння з орнаментом культури шнурової кераміки. Про це відкриття писали всі польські газети [722]. До Мирогощі, щоб подивитись відкриття, приїзжали професори, археологи з Вільна, Кракова, Львова, Познані та Варшави.

Згодом, неподалеку від попереднього відкриття, Ю. Шумовський розкопує давній курган та знайшов в ньому чоловічий скелет середньовіччя, а на грудях натрапив на мідний образ св. Миколая Чудотворця. Очевидно це був якийсь християнський місіонер-монах, що заблукав на Волинь у XII-XIII ст. Трохи далі на схід дослідником були знайдені поховання лужицької культури [298, с.47].

Свої археологічні знахідки Ю. Шумовський повинен був передавати в музей у Варшаві, але тут діяв патріотизм дослідника, тому він старався знайдені речі передати в історичні установи Львова, Луцька, Дубна [298, с.49].

Юрій Шумовський віднайшов рештки палеомастодонта – предка мамонтів та слонів. Це була перша знахідка кісток цієї праісторичної тварини в Україні у с. Вілігори близько Рівного [298, с.58].

Відзначимо й те, що Юрія Федоровича цікавила не лише археологія. Він збирав старовинні ікони, в основному, по церквах та монастирях, книги-стародруки десь, в основному, XVII-XVIII ст., фотографував та зарисовував старовинні церкви, костьоли, каплиці, божниці і т. д. У селах він знаходив контакти зі старожилами, саме від них записував народні перекази, пісні, легенди, загадки тощо [723].

Із зазначених фактів бачимо наскільки багатогранною була діяльність української еліти. Наукові здобутки Ю. Шумовського могли бути більшими на рідній землі, але їх перервали історичні обставини.

Арсен Річинський займався також історичним краєзнавством, відома його праця – «Старий город Волинь» [724, с.122-133]. В дослідженні розкривається історія Волинської землі, створення міста Волиня. Автор однозначно стверджує, що «... цілком ясно розкривається нам етимологія назви «Волинь». Безперечно, це чисто слов'янська назва, споріднена зі словами – пустинь, Горинь, гостинь.... «Велинь» означало спочатку горбовину, пізніше – город на горбовині чи на плоскогір'ї. Таке пояснення, як бачимо, вповні відповідає характерові місцевості, де була положена стара волинська столиця » [723, с.132].

Також як краєзнавця А. Річинського цікавлять старі українські храми, архітектуру будівництва яких він досліджує. Він записує колядки та легенди Волині. Його цікавлять стародавні документи, наприклад, договори литовського князя Ольгерда з королем польським та князем мазовецьким в 1350 р. Рівного дослідника церковної історії захоплюють елементи народної

мови в богослужінні. Він вивчає Євангеліє XV-XVI ст. на Волині, намагається віднайти витoki українського письма та розвитку національної церкви. Не залишається поза увагою дослідника і сучасна йому історія. Арсен Річинський записує ще свіжі спогади учасників національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. [38, с.89]. Як бачимо, що саме вивчення минулого свого краю сформувало світогляд Арсена Річинського, він був все життя глибоко переконаним патріотом України.

Таким чином, усі ці вищеназвані краєзнавчі розвідки поглиблювали знання про Волинь, сприяли консолідації українців, виховували патріотичні почуття в суспільстві, відповідальність за долю своєї землі. Ці праці є свідченням значного інтелектуального потенціалу національної еліти.

Брат Ю. Шумовського – Арсен Шумовський був відомим інженером, дослідником зварювання металів. Середню освіту здобув у Рівному, а вищу, спочатку у Петербурзькому технологічному інституті, а потім у Київському Політехнічному інституті. Був мобілізований до російської армії. В грудні 1917 р. перейшов на службу до війська Генерального Секретаріату в Києві. За часів гетьмана П. Скоропадського працював на залізниці та разом у Київській Політехніці. В 1920 р. був урядовцем при головному Комісарі УНР в Житомирі [296, с.135]. За порадою професора Патона, під чийм керівництвом він мав змогу працювати, А. Шумовський покинув Україну та прибув до Праги в 1921 р., а згодом переїхав до Польщі [297, с.151]. Найдовше працював на керівних посадах на державній фабриці паровозів у Хжанові в Польщі [296, с.137].

Про нього згадує у своєму творі Улас Самчук, зокрема, «Несподівано появився в Крем'янці...відомий інженер і громадський діяч Арсен Шумовський та інші...У цьому товаристві я провів цілий час до полудня. Оглядали місто...багато розмовляли » [382, с.111].

Представником сфери технічних наук був І. Фещенко-Чопівський, український вчений-металознавець, державний та громадський діяч. Він народився в м. Чуднів на Житомирщині. У Чуднові закінчив двокласну

народну школу. У 1893 р. поступив у підготовчий клас Першої Житомирської класичної гімназії. У 1907 р. закінчив хімічний факультет Київського політехнічного інституту. У 1909 р. отримав посаду старшого асистента при кафедрі металургії. Член УПСФ, у 1917 р. – член Української Центральної Ради, міністр в урядах УНР. З 1920 р. – у Польщі, тривалий час проживав на хуторі Юркове біля с. Вишнівець в Кременецькому повіті на Волині, де в 1935 р. придбав маєток у 57 гектарів орної та присадибної землі. Вчений шукав на Кременеччині обдарованих українських дітей та проплачував їхнє навчання в Ягелонському університеті у Кракові.

З 1922 р. І. Фещенко-Чопівський – старший асистент кафедри металургії та металознавства Варшавської політехніки [725, с.161]. У цьому ж році на запрошення ректора Гірничо-металургійної Академії в Кракові засновує кафедру металографії і загальної металургії та займає посаду завідувача і професора цієї кафедри. У 1927 р. захищає дисертацію на ступінь доктора наук «Про цементацию бором і берилієм заліза, нікелю і кобальту та деяких спеціальних сталей», роботу над якої розпочав у Київській політехніці; у 1931 р. – дисертацію «Бляхи парових котлів» на ступінь габілітованого доктора наук. З 1928 р. був також науковим дорадником, керівником дослідницької лабораторії металургійного заводу «Байльдон» у Катовицях. Від 1933 р. член-кореспондент польської Академії технічних наук. Був дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка, Товариств металургів і механіків Польщі, металургів Німеччини (Verein deutscher Eisenhüttenleute), American Society of Metals, англ. Iron and Steel Institute, Institute of Metals. Опублікував понад 135 наукових праць українською, російською польською, німецькою, англійською, французькою мовами, головним чином з термічної, хіміко-термічної обробки, легування сталей.

У 1945 р. він був схоплений радянськими спецслужбами в Катовіце (Польща), привезений до Києва та незаконно засуджений на 15 років ув'язнення. Помер у концтаборі Абезь (Республіка Комі) [246, с. 31].

Іван Фещенко-Чопівський залишив спогади про своє життя «Хроніка мого життя», написані стислим, строгим стилем. Перші кроки у науці вченого були успішними. Так, його теорія цементації була обговорена у книжці професора Обергоффера «Das technische Eisen», що мала великий успіх серед професійних кіл Європи [725, с.165]. В подальшому І. Фещенко-Чопівський працює над проблемою якості і властивостей заліза для виробництва котлів, а паралельно виконує докторську дисертацію. Як згадує сам вчений: «Восени 13 листопада 1927 р. відбулася моя докторська промоція. Промотором був проф. Броневський. Промоція відбулася дуже врочисто в залі Варшавської Політехніки, у присутності президента Польщі Мосціцького. На промоцію з'явилась чисельна варшавська українська колонія... » [725, с.174].

Свого часу І. Фещенко-Чопівський зазначив про своє становище як емігранта у Польщі: «Вибору для мене, властиво, не було, – або буду просуватись вперед започаткованій науковій кар'єрі, або заверну на вихідне становище безправного емігранта... Зрештою, під Польщею опинилося 7 млн українців, а українська справа стояла на мертвій точці». Уболівання за «українську справу» стало суттю всього подальшого його життя. Репрезентуючи польську технічну думку, професор завжди переживав, що не доводиться йому виступати на міжнародному фоні, як науковцю – патріоту України, і плоди його титанічної праці збирає не українська, а польська наука. Свої наукові праці підписував виключно українським «Іван».

З ініціативи І. Фещенко-Чопівського був створений для української молоді стипендійний фонд ім. Симона Петлюри, що діяв на принципах громадської позикової каси [726, с. 323]. Вчений розумів, що слід матеріально підтримувати молодих науковців, щоб вони змогли розкрити себе та досягнути результатів у наукових дослідженнях.

У 1937 р. після появи 3-го тому «Металознавства» опертого виключно на власних дослідженнях або використаних учнями під його інструктажем,

можна було вже говорити про «наукову школу» професора І. Феценка-Чопівського [727, с. 138].

Доктор І. Феценко-Чопівський неодноразово приїжджав з лекціями на Західну Волинь. Наприклад, 14 квітня 1938 р. в м. Кременець, в аудиторії Кременецького ліцею, відбулась публічна лекція професора Краківської гірничої академії доктора інженерії І. Феценко-Чопівського на тему: «Якими дорогами прямує новочасний промисел?» Відчит, що зібрав українську інтелігенцію міста, був вислуханий з глибоким інтересом [169, с.373].

Отже, завдяки таким представникам наукової еліти як І. Феценко-Чопівський українські наукові дослідження проводились та розвивались. При цьому не зважаючи на те, що умови були складними, не було своєї держави, і необхідно було шукати компроміс з польською адміністрацією, щоб отримати можливість здійснювати свої наукові пошуки.

Серед науковців Західної Волині слід згадати мовознавця Б. Кобилянського. Він, випускник Віденського університету з українського Покуття, у 1926 р. під керівництвом проф. М. Трубецького захистив дисертацію «Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття», здобувши науковий ступінь доктора філософії, спеціальність філолога-славіста і германіста.

Б. Кобилянський у 1927-1930 рр. працював викладачем іноземної мови в гімназії імені Лесі Українки в Луцьку, а згодом у 1930-1939 рр. викладачем іноземної мови в гімназії у Рівному [728]. Тут професор Б. Кобилянський підготував до друку три праці: «Гомін народнього слова» (хрестоматія), «Пісня про Ігорів похід» та «Практика тихого (мовчазного) читання» (методика опрацьована разом з професором Р. Шклярком) [729, с.200].

Вчений Броніслав Кобилянський належав до того покоління української інтелігенції, якому доля судила жити в різних державно-політичних системах: часи Австро-Угорщини, Перша світова війна, крах великої імперії, доба Визвольних змагань, сподівання на державницьке життя

віками поневоленого народу, Друга Річ Посполита, лихоліття Другої світової війни, тоталітаризм радянської системи.

У контексті характеристики наукової діяльності волинської еліти необхідно назвати В. Кархута – лікаря, доктора медицини, письменника, громадського діяча. Восени 1924 р. Василь Кархут вступає на медичний відділ Українського таємного університету у Львові. Коли поляки 1925 р. закрили цей університет, В.Кархут студіює медицину в університеті Яна II Казимира у Львові і 3 червня 1932 р. закінчує його. У 1934 р. Василь Кархут закінчив лікарську практику у Львові й переїхав до Кременця. Понад 5 років жив і трудився В. Кархут у Кременці. Тут його родина жила у помешканні Олександра Глуква. В. Кархут відкрив свій офіс, в якому вів прийом хворих. Він здобув популярність серед кременчан. Проте, мав проблеми з польською владою. Зокрема, аптекарі відмовлялись відпускати ліки за його рецептами, які були написані українською мовою. У Кременці В. Кархут написав і видав декілька книг, новел [246, с.15]. В. Кархут є автором посібника «Ліки навколо нас» [730], в якому лікарі різного профілю знайдуть необхідні відомості про найуживаніші в медичній практиці лікарські рослини: ботанічний опис, географію поширення, рекомендації щодо обробки, зберігання та застосування при різних захворювань. Матеріали він збирав протягом довгого періоду. Книга ілюстрована 152 кольоровими малюнками, які допомагають ідентифікувати ту чи іншу рослину.

Варто відмітити доробок українських волинських інтелігентів в церковно-релігійних пошуках. До таких праць віднесемо наукові розвідки доктора Саковича. Саме 7 лютого 1936 р. відбувся докторський диспут, а 9 березня у залі Університету Йосифа Пілсудського у Варшаві, проходила промоція на доктора історії кандидата богослов'я Євгена Саковича. Ступінь доктора історії призначено п. Саковичу за працю «Церква Православна в Польщі в 1788-1792 рр.». Він народився в 1889 р. в с. Ремчичах Сарненського повіту Волині [731, с. 261]. Вищезазначене є прикладом того, що волиняни добивались успіхів у науці та досягали високих наукових ступенів.

Доктор Є. Сакович є автором ряду біографічних статей, присвячених українським релігійним діячам. Одна із розвідок окреслює життєвий шлях протоієрея Стефана Симоновича, який народився в 1742 р. на Полтавщині, духовну освіту здобув у Переяславській семінарії. В 1795 р. Симоновича призначено соборним кафедральним протоієреєм в Острозі і членом консисторії. Остаток своїх днів протоієрей Симонович провів у Загаєцькому монастирі [4, с.459].

Серед опублікованих досліджень доктора Саковича слід назвати «Політика Костюшка відносно православних» [732, с.503-512] та «Історія приєднання Київської митрополії до Московського патріархату» [5, с.556-561] та інші.

Окремо проаналізуємо наукову розвідку доктора Є. Саковича «Духовна освіта в Православній церкві в Польщі в другій половині XVIII ст.» [733, с.218-226]. Автор статті окреслює загальне становище православної церкви та відзначає, що унійна церква, підтримувана державою, посилює свої позиції серед населення. На початку XVIII ст. зникає луцька єпархія і залишається лише білоруська, зменшується кількість православних священиків, парафіян і монастирів. Прикрим є й те, що діти православного духовенства і взагалі кандидати до духовного стану не мають можливості одержати потрібну духовну освіту. Є. Сакович характеризує наявні духовні православні заклади і зазначає, що для православного люду замало було таких шкіл [733, с.223].

Слід написати декілька рядків про Івана Власовського, секретаря Волинської Консисторії, редактора журналу «Церква і нарід» у Кременці [89, с. 127]. Він був активним громадським діячем, богословом-науковцем, професором. Він є автором багатотомної праці з історії релігії «Нарис історії української Православної церкви» [136]. Слушною є думка автора про те, що український народ під опікою та впливом Православної церкви творив свою національну культуру, як галузь загальної християнської культури [136, с.5].

З навчальної точки зору пізнавальною є стаття І. Власовського «Нові методи навчання і наука релігії в школі» [170, с.20-25]. Автор розкриває педагогічні системи виховання А. Каменського, Песталоцці, К. Ушинського. Окремо І. Власовський зупинився на характеристиці «Дальтон-Плану», назвав переваги цієї системи навчання. Проте наводить і недоліки, зокрема, в умовах життя сільської школи застосовувати дальтонову систему, а значить пристосовувати до того науку релігію, не є актуальним питанням [170, с.23]. Таким чином, методика навчання та виховання підростаючого покоління також були предметом розгляду української інтелігенції.

Окремі статті І. Власовського присвячені дослідженню життєпису відомих письменників, зокрема, стаття «Осип-Юрій Федькович» написана з використанням різних джерел, містить посилання автора на праці М. Грушевського, є цитування М. Драгоманова, а також наводяться поезії Федьковича, наприклад, твір «В церкві». Варто підкреслити таку думку, яку висвітлює І. Власовський у зазначеній праці: «в історії національної культури роля окремих її творців оцінюється в перспективі історичній, з погляду рівня сучасного їм життя і того значіння, яке мали вони для свого часу і ближчих поколінь. Під цим оглядом творчість Федьковича, нехай обмежена сюжетами й без широкого, як широта Шевченка, національного світогляду, мала велике значення в поступовому ході національного відродження нашого народу» [734, с.94].

Питання богослов'я, також історія релігії були предметом дослідження професора В. Біднова. Кількість наукових праць В. Біднова є значною. Зокрема, видані архівні матеріали (10 назв), праці з історії церкви (23), статті з історії України (15), монографії та біографічні нариси (26) [3, с.284]. Як бачимо, один із напрямів діяльності духовної еліти – була наукова праця. У своїй статті «Волинь в обороні Православної церкви в XVI-XVII ст.» [735, с.12-18] В. Біднов розповідає про поширення протестантизму в Польщі та в українських землях. Він підкреслює, що позитивною стороною перемоги реформації було створення шкіл, розвиток освіти. У зв'язку з цим активізує

свою діяльність орден єзуїтів. Для того, щоб запобігти цим впливам українцям, вчений підводить до думки, що слід створювати свої навчальні заклади [735, с.13]. Автор подає характеристику освіти XVI-XVII ст. Серед відомих праць В. Біднова назвемо такі, зокрема, церковно-історичного спрямування «Православна церква в Польщі і Литві» [8], «Справа розмосковлення богослуження Православної церкви» [9], «Церковна справа на Україні» [10], та його біографічні дослідження «Спомини про А. Кащенко» [11], «Спогади про М. Петрова» [12] та ін.

А. Річинський – відомий громадський та церковний діяч, лікар. А. Річинський народився 1892 р. у с. Тетильківці Кременецького повіту Волинської губернії в сім'ї дяка-псаломщика, а пізніше священника. Вчився у Кременецькій гімназії та у Житомирській духовній семінарії. Проте, священником не став, навчався на медичному факультеті Варшавського, згодом Київського університетів й отримав диплом лікаря.

Наукова спадщина А. Річинського нині ще не зібрана повністю, не систематизована, більше того – не вивчена. Багато його праць взагалі втрачено. Науковий доробок А. Річинського не врахований дослідниками у своїх розвідках. Творчі здобутки А. Річинського досить значні. Це і статті, книги, виступи [736] тощо. Коли постало питання створення в Україні незалежної помісної православної церкви, спадщина А. Річинського помітно актуалізується. До неї почали все частіше звертатися. Праця А. Річинського «Проблеми української релігійної свідомості» є об'ємною і надзвичайно багатою ідеями. У першому розділі автор прослідковує історію зародження ідей автокефалії і створення Української православної автокефальної церкви, при цьому зазначає, що український церковний рух не має нічого антиканонічного, а відновлює давні права Української церкви, знищені Московською державою [6, с.58]. А. Річинський виступає активним поборником української автокефалії. Саме на першому етапі боротьби за українську церкву у міжвоєнний період XX ст. в Польщі авангардну роль відіграв Володимир-Волинський гурток на чолі з А. Річинським [274, с.205].

Автор підкреслює важливість функціонування української мови в культовій і позакультовій діяльності української церкви [737, с.124]. До речі, завдяки його старанням у соборі м. Володимира-Волинського запровадили почергові відправи українською мовою [737, с.10].

А. Річинський у своєму творі [737, с.11], аналізуючи національну революцію 1917-1921 рр., підмітив, що «... цим разом визвольна боротьба йшла вже не тільки за розкріпачення національно-політичне та соціальне, а й за незалежність духовну» [737, с.51]. На думку автора, беззаперечною є істина, що Церква і Нація, як форми організації людства, не можуть бути ані чужі, ані тим більше протирічити собі [737, с.369].

Відповідно однією із центральних проблем головних друкованих праць А. Річинського було питання про роль національного моменту в релігійному житті, про співвідношення національного й релігійного. Розглядаючи погляди мислителя на вказану проблему, варто зазначити, що вони формувалися під впливом двох основних чинників. Перший чинник – православна релігійність А. Річинського, яка була закладена ще в дитинстві. А. Річинський завжди шанобливо ставився до релігійних традицій, неодноразово акцентуючи на цьому увагу. Проте не можна вбачати в його особі догматика-ортодокса, який буквоїдськи дотримується канонів. Другий чинник – український національний рух. Вище йшлося про те, що А. Річинський сформувався як національно свідомою особистістю і був активним учасником різноманітних українських організацій. Тому він намагався знайти оптимальний синтез між національним та релігійним [361].

Слушною є думка А. Річинського, що чим більше людина є інтелектуально обдарована й розвинена, тим яскравіше виступають особливості її національної вдачі. Тому «геній завше з психологічного боку є глибоко національним». Тільки люди розумом убогі, особливо недоумки та ідіоти, позбавлені національних прикмет [737, с.254]. Цими словами автор спонукає українську громадськість до роздумів про збереження національної ідентичності.

Митрополит Олексій Громадський – відомий церковний діяч на Західній Волині. З 1920 р. протоієрей Олексій виконує обов'язки настоятеля Кременецького Богоявленського монастиря. З квітня 1921 р. – він ректор реорганізованої Кременецької духовної семінарії. Науково-богословська спадщина владики Олексія охоплює широкий спектр питань, які були актуальними в пер. пол. ХХ ст. та становлять певний інтерес і сьогодні. Праця «До історії Православної церкви у Польщі за десятиліття перебування на її чолі блаженішого митрополита Діонісія (1923-1933 рр.)». Владика Олексій пише це дослідження, перебуваючи архієпископом Волинським та Кременецьким (1927 р.). Вболіваючи за долю православ'я у регіоні, автор характеризує тогочасне суспільство. Владика показує становище Православної церкви у Польщі. У творі проголошується ідея автокефалії православ'я у Другій Речі Посполитій [73, с.137].

Знаним в краї був отець Микола Малюжинський, випускник Кременецької духовної семінарії, як пише одне з видань «Він не був вигідний для жодної з окупаційних влад. Варто зазначити про вагомий внесок отця Малюжинського у розвиток української богословської думки. Серед його віднайдених праць є курсова робота з патрології за другий курс Варшавської теології, проповіді отця, частина чорнового варіанту дипломної роботи на тему «Чи є душа у людини?», опубліковані у 1936-1937 рр. у журналі «Церква і нарід», окремі частини магістерської дисертації та програми догматичного та порівняльного богослов'я для Пастирських курсів у Луцьку [84, с.55]. Аналіз робіт Малюжинського свідчить про його глибокі пізнання в богослов'ї. Він вивчав актуальні теми, які сприяли духовній ідентифікації українців [84, с.59].

Отже, українська еліта Західної Волині поставила завдання формувати національну свідомість та історичну пам'ять народу з метою майбутнього державотворення. Одним із засобів досягнення поставлених цілей було історичне краєзнавство. На сторінках виданих книг, статей у журналах, що видавалися у Волинському воєводстві, та Польщі загалом, чимало публікацій

було присвячено історії Волині. Це стимулювало вивчення історії рідного краю та сприяло усвідомленню необхідності єднання українців Галичини і Волині в боротьбі за національне й соціальне визволення.

Вищенаведені факти переконливо доводять, що наукова діяльність української еліти Західної Волині розвивалась, хоча була значно обмежена історичними обставинами. Підмітимо й той факт, що представники національної наукової еліти не могли стояти осторонь тих суспільних процесів і тому були активними учасниками громадсько-політичного життя, яке було невід'ємною частиною їх наукових інтересів.

Важливо відзначити те, що національна еліта Волині у наукових питаннях співпрацює з польськими науковими діячами, відповідними установами Речі Посполитої. Це показує її готовність йти на компроміс, якщо цього вимагають обставини життя і є певна користь для обох народів.

6.2. Національний дискурс у літературно-публіцистичних творах, мемуарах українських інтелігентів Західної Волині

Одним із аспектів діяльності української волинської еліти є написання літературних творів, публіцистики. Важливим джерелом для всебічного розкриття ідеологічних переконань, прагнень, сподвижницької праці українських інтелігентів є мемуарна література. Зробимо спробу проаналізувати творчі видання української еліти, щоб визначити їх значення і роль у поширенні державницьких ідей серед земляків та формуванні у них патріотичних почуттів, а також естетичних смаків.

Відзначимо й те, що значна частина населення Західної Волині у 1919-1920-х рр. була інертною до суспільного життя. В той же час політична еліта прагнула активізувати громадсько-політичну роботу населення Західної Волині. У цій нелегкій праці політикам на допомогу прийшла творча еліта. Оскільки художня література, публіцистика вплинули на активізацію українського національно-визвольного руху на волинських землях. Саме

українська книжка та періодика формувала національні переконання волинян. Як згадує один сучасник: «Книжки польські та російські відкривали мені незнані закутки світу, українські ж прищеплювали патріотизм...» [86, с.14].

Одним із відомих представників національної творчої еліти був письменник Улас Самчук. Він належить до тих визначних представників світової літератури, твори яких ще довго залишатимуться знаковою подією політичного, культурного життя. Водночас йому судилася доля вигнанця-емігранта. Він повернувся на Батьківщину лише після смерті – книгами [620, с.5]. «Улас Самчук, селянський син... духовний аристократ, був добрим господарем на гуманітарній ниві України, більше того – його «товар» був конкурентноздатним на світовому ринку ідей...» [738]. Улас Самчук – один із найвизначніших письменників ХХ ст., який залишив українцям багату літературну спадщину: добротну бібліотечку блискучих романів, оповідань, новел, мемуарів, більше сотні не менш талановитих публіцистичних і літературно-критичних праць [739, с.9].

У. Самчук народився в 1905 р. в селі Дермань на Західній Волині у селянській родині. Сім'я жила на хуторі Лебедина, що за п'ять кілометрів від Дермані. Навчався в церковнопарафіяльній школі в Тилявці, Дерманській вищепочатковій школі, Українській приватній гімназії в Кременці [740, с.187]. Детальніше зупиняйтесь на його біографії не варто, оскільки вона є відома для загалу.

Літературний дебют молодого літератора У. Самчука припадає ще на період навчання у Кременці. Коли в 1925-1926 рр. у варшавському журналі «Наша бесіда» побачили світ його ранні оповідання. Перший успіх окрилив і зумовив рішення присвятити себе літературній праці.

У автобіографічному романі «Юність Василя Шеремети» не відображено жодної вагомій історичній події, але У. Самчук на порівняно невеликому локальному матеріалі спромігся підняти низку важливих проблем, зокрема переконливі характеристики школярів української гімназії,

описи м. Кременця, визначили ідейно-мистецьку важливість роману. У 1920-1927 рр. – він учень Кременецької української гімназії. На початку 1920 рр. тут діяв літературний гурток «Юнацтво», до нього входив і був активним дописувачем – Улас Самчук. Гуртківці видавали рукописний гімназійний альманах з однойменною назвою [617, арк.15]. В ньому У. Самчук розміщає свої перші твори. Юний гімназист до глибини душі пройнявся від своїх вчителів державницькими ідеями, про це ми читаємо в його романі «Юність Василя Шеремети». Підкреслюється роль гімназії, як національного закладу освіти, у вихованні майбутніх патріотів України, наприклад, «наш народ потребує вчених людей, потребує інтелігенції» [620, с.41]. Наведемо ще такий спогад У. Самчука про навчання в гімназії: «...наша вбога, Українська приватна гімназія з її імпозантним директором Сергієм Уліяновичем Міляшкевичем... та школа із скромними можливостями праці була для мене величезним форумом і доброю лабораторією для вияву і розбудови мого інтелекту» [88, с.31]. Та найголовніше, що відзначив автор спогадів, що «Наш народ потребує вчених людей, потребує інтелігенції...» [620, с.41].

Літературне життя Кременця того часу було жвавим. Особливо у цьому відношенні діяльною була «Просвіта». Гімназист У. Самчук потоваришував з її діячами, зокрема, Б. Козубським та ін. [88, с.7]. До речі, Улас Самчук теж був членом Кременецької «Просвіти» з 30.08.1923 р. [741, с.10]. Про активну просвітянську діяльність Уласа Самчука читаємо у його творах. Зокрема, він так багато доклав зусиль для організації драмгуртка при «Просвіті» с. Тилявки [742, с. 250].

Роки навчання багато значили у долі Уласа Самчука, саме тут проявилось його прагнення стати письменником. Іноді пропускав заняття, ночами сидів за письмовим столом і писав. Шкода, що всі ці матеріали пропали під час арешту влітку 1924 р., коли він з друзями здійснював невдалий перехід польсько-радянського кордону, мріючи навчатися у Київському університеті. За це він відсидів у Кременецькій тюрмі кілька місяців та вимушено пропустив навчальний рік у гімназії [743].

Про час перебування у Кременці письменник написав таке: «Кременець був гідним місцем для мого юначого визрівання, так само, як і Дермань був щедрою колискою дитячих вражень. Ці місця сильно позначені печаттю духа давньої творчої культури і творять той клімат, в якому найкраще може розвинутих неспокійний інтелект, який чогось шукає і до чогось прагне» [744, с.245].

У цей період життя У. Самчука були написані такі твори, як «Спомини дезертира» (1928 р.) [745], «Мій шлях. Щоденник» (1928 р.) [746], також роман «Розмова з матір'ю» (1929 р.) [747] та «Щоденник» (1932 р.) [748], це все рукописи, що зберігаються у фондах архіву.

У тогочасних часописах з'являються оповідання Уласа Самчука, зокрема, «На старих стежках» [749, с.7-8]. У невеличкому творі автор переповідає свої інтимні переживання, змальовує красу волинського краю, відкриває свій багатий внутрішній світ. Зацитуємо, щоб підкреслити великий талант письменника: «Я сидів, не відриваючи своїх очей од неї, і слухав...

З кожним її словом мою душу наповнювало святе почуття до неї; хотілося стати перед нею на коліна і слухати, без кінця слухати ці слова, в яких стільки щирости, туги, любові до того, що давно безповоротно вмерло...».

Відзначимо те, що у 1934 р. товариство українських письменників ім. І.Франка присудило першу нагороду молодому волинському прозаїку Уласу Самчуку за перший том роману-хроніки «Волинь» («Куди тече річка»). Читачі й критики були одностайні у високій оцінці «Справжнього твору справжньої літератури» [750, с. 20-22]. Повість «Волинь» здобула першу нагороду на літературнім конкурсі, дістала найкращі рецензії всіх українських літературних критиків [751, с.14].

Життя південноволинського села початку ХХ ст. описав У. Самчук у своєму романі-трилогії «Волинь». Над епопеєю з життя селян він працює в 1932-1937 рр. і друкує її у видавництві І. Тиктора у Львові. Він у творі вказує на потужний український потенціал цього краю. Автор, змальовуючи образ

свого героя, зазначає: «...Матвій, як сторож роду свого, як здоровий корінь землі своєї... і післав у життя синів, дочок з твердою наукою: закон ваш – закон землі. Будьте сильні, як вона – і вічність вам забезпечена» [621, с.345]. Вустами Матвія автор звертається до співвітчизників: «Тримайтесь усі цупко чорної скиби землі...Борітесь за неї мечем, пером, плугом, гризійтеся за неї зубами...Дайте працю їй велику. Змочіть її потом і кров'ю і не забудьте заповітів Бога вашої душі» [621, с.506]. У. Самчук мріє бачити чесних українських хліборобів володарями землі, а не рабами.

Важливо відзначити й те, що польський переклад першого тому «Волині» виходить у Варшаві у видавництві «Rój». Переклад книги зробив Т. Голендер. В той же час твір У. Самчука вже вийшов на чеській, словацькій, німецькій, датській, литовській та хорватській мовах. Також підготовлені переклади фінською та шведською мовами [752, с. 658]. В той же час у польській пресі появляються схвальні відгуки книжки. Зокрема, п. Вишомірський підкреслює, що У. Самчука слід віднести до видатних реалістів [753, с.774-775]. Критик зазначає, що «Волинь» можна розглядати з різних точок зору. Можна порівнювати з «Мужиками» Реймонта, або з «Землею» Золя.

У пресі того часу з'являються схвальні відгуки на працю У. Самчука «Волинь» [754, с.362-365], це є свідченням про популярність твору. Зокрема, «в особі автора «Волині» знайшло волинське село свого співця, волинський селянин – свого тонкого портретиста, і село волинське віднині безумовно зросте на дусі, приглянувшись до себе через дзеркало Самчукової книги-хроніки. Всі бо сторінки життя волинського села зістали талановито списані в романі Самчука, всі додатні й від'ємні риси його зафіксовані й відбиті, і наче самі кажуть про себе: читай нас, пізнавай – і вчись стати інакшим, де треба; шануй себе й тримай те, як найбільший скарб...» [754, с.362].

Важливим історичним джерелом є книги спогадів Уласа Самчука «На білому коні» та «На коні вороному». Завдяки цим мемуарам ми маємо унікальну фактологічну інформацію про громадсько-політичних діячів

Волині того часу. В цих автобіографічних творах Улас Самчук показує наскільки було важко представникам української інтелігенції перебувати в умовах окупації [382, с.104]. В книзі подано описи міжвоєнного Кременця ХХ ст., розкриває суть асиміляторської політики польської влади: «Тоді ще тут була Польща в її перші роки відродження, з величезною жадобою можливо скорше знищити нас як народність...» [382, с.105.]. Ми бачимо, що автор осмислює в якій ситуації опинився український народ та прагне своїми діями, книгами, виховувати почуття патріотизму у своїх земляків.

Феномен Уласа Самчука досі загадковий, не маючи вищої освіти, але завдяки «бажанню бути письменником» та наполегливій нелегкій праці над словом він досяг вершин світової слави. Як письменника і публіциста його сформували Схід і Захід, дві традиції, дві культури [755]. Улас Самчук зробив вагомий внесок у культурний поступ волинського краю. Його твори пробуджували й активізували національну свідомість волинян, сприяли піднесенню їх культурного рівня, пропагували українську мову, популяризували національну культуру. Ми бачимо, на прикладі, діяльності Гомера ХХ ст., як українська інтелігенція сприяла відродженню духовності нації, збереження її ідентичності.

Слід згадати про О. Лятуринську, яка народилася 1902 р. на хуторі Ліс (нині село Хоми Збараського району). Початкову освіту О. Лятуринська здобула у волосному центрі Старий Олексинець, продовжила навчання в Острозі в жіночій гімназії графині Блудової.

Перший поетичний твір під назвою «В Альпах» написала у восьмирічному віці, але він не зберігся. Малювати ж почала з шести літ, створюючи портрети сестер.

У 1918 р. Оксана покидає російськомовний заклад і переходить у Крем'янецьку українську гімназію ім. Івана Стешенка. Закінчивши п'ятий клас, навчалася у шостому, але в лютому 1920 р. через сімейні обставини вимушена була покинути заклад. Навесні 1919 р. у відносно ще молодому віці, не досягши 50-ти літ, помирає мати, а коли дівчині минуло

вісімнадцять, батько, людина твердої вдачі, вирішив видати доньку заміж за багатого, але нелюбого вдівця. На знак протесту свободолюбна Оксана покинула хутір і пішки взимку подолала 50 км., опинившись у старшої сестри Антоніни, яка жила у містечку Катербург (нині Катеринівка Кременецького району) [756].

У 1924 р. Оксана Лятуринська покинула батьківський хутір, здавалось назавжди. Спочатку виїхала до Німеччини, де перебував її старший брат Іван. Згодом переїжджає до Праги. У Празі навчалася на філософському факультеті Карлового університету, відвідувала лекції з літератури, філософії, історії, мистецтва, здобувала фахову освіту у Високій мистецько-промисловій школі та Українській студії пластичного мистецтва, брала уроки малювання у відомих професорів [88, с.31-33]. Про О. Лятуринську, її творчість з гордістю пишуть земляки, оповідаючи про її життя в еміграції [757].

Громадсько-політичний діяч Р. Бжеський відомий як публіцист і письменник. В кременецький період життя Р. Бжеського виходять його поетичні твори, які сповнені віри в сили народу. У 1923 р. в журналі «Веселка» видрукувана поема «Срібносиня легенда», присвячена січовим стрільцям, вірші «Легенда Крут», «22 січня», «Тим, що полягли під Базаром» [758]. Р. Бжеський активно співпрацює із «Літературно-науковим вісником» також з «Літописом Червоної калини» [88, с.34].

Важливою гранню діяльності педагога Аркадія Животка є видавнича справа. У недовгий період його перебування на Волині, у Кременці ним була створена редакційна колегія для видання дитячої літератури, до її складу увійшли В. Біднов, відомий вчений та В. Дорошенко, місцевий вчитель. У кременецький період він видає ряд книжок для дітей, зокрема, «Одної ночі», «Снігова баба», «Весняночка», «Сонечко», з'являється чимало його публікацій на тему виховання дітей у періодиці того часу. Стаття А. Животка «Наші найменші» пропагувала серед громадськості важливість дошкільної освіти, необхідність створення дошкільних закладів в краї. Автор звернувся з

проханням до земляків надавати посильну допомогу дитячим садочкам [601, с.2-3].

У збірці дитячих забав «Весняночка» А. Животко описує десятки дитячих ігор та рекомендує як їх проводити. Він запропонував такі ігри, як «Подояночка», «Два півники» та інші [602, с.13]. Його система дошкільного виховання потребує ще детального вивчення. Адже початкові спроби досягнення витоків дошкільного виховання на українських землях припадають на перші десятиріччя ХХ ст. Вони представлені в науковому доробку Аркадія Животка, Софії Русової, Степана Сірополка тощо [378, арк. 10].

У часописах міжвоєнного періоду ХХ ст. з'являлись новели Ю. Мулика-Луцка. Він народився у 1913 р. в с. Татаринці на Волині, був випускником Кременецької української гімназії (1933 р.), потім навчався у Віленському університеті, далі у 1936-1937 рр. студіює на кафедрі української філології у Львові, однак у 1937 р. переїжджає до Варшави, де продовжує навчання в університеті. У студентські роки Ю. Мулик-Луцк пробує свої сили в галузі малої прози, зокрема, твори «Орач», «Воєвода», «Жах» та інші [601, с. 221].

Серед молодих письменників Волині зустрічаємо ім'я Г. Луцка-Мулика, зокрема, це твір «Дроворуб» [759, с.2-3]. Цей твір алегоричний та викликає різні роздуми, наприклад, про становище українського народу під владою Речі Посполитої. В одному з літературних оглядів часопису «Наш світ» зазначається, що Г. Луцк-Мулик закінчує історичну повість із життя Волині «Граф Кучальський» [769, с.15]. Єдині відомості про Григорія Луцка-Мулика і його тексти можна знайти тільки в антології Ю. Винничука «Потойбічне», проте вони дуже лаконічні. Про його оповідання «Трагічний сеанс» і «Жах» теж відсутня будь-яка інформація. До того ж, упорядник подає неконкретизовані біографічні нотатки («Народився у 1920-их роках на Волині»), загально описує періодику й час, коли публікувалися тексти Григорія Луцка-Мулика («Дописував у 1930-их

роках до «Нового Часу» та у 1940-их до дитячого часопису «Наш Світ» (Луцьк)). Так само сказано і про творчий доробок письменника: «Автор оповідань, легенд, історичної повісти «Граф Кучальський», яка залишилася в рукописі». На жаль, Ю. Винничук не вказав, до яких архівів або колекцій належить цей рукопис [761].

Висловимо припущення, що Ю. Мулик-Луцик та Г. Луцик-Мулик – це одна особа, оскільки в силу історичних обставин автор змушений видозмінити ім'я і прізвище, зазначимо, що твір «Жах» згадується в обох випадках.

Письменника С. Даушкова називали селянином-самоуком, його книжка «Було колись» вийшла друком у 1936 р. В повісті розповідається про Кременець та його околиці в період монгольської навали на край [762, с. 673]. С. Даушков почав творити маючи дев'ять років. Його вірш появився на сторінках газети «Громадський голос», далі було оповідання «Костоправ» надруковане у «Літературно-науковому віснику», яке отримало схвальні відгуки читачів. У 1932 р. у Львові побачила світ повість С. Даушкова «Опанас Тятива». Коли він побачив, що у видавництві змінили назву твору та окремі сторінки, це заставило автора видати книжку повторно власним коштом. С. Даушков був очевидцем Першої світової війни, про це прагне розповісти в «Трилогії крові». Також С. Даушков є автором великої кількості казок [763, с. 284]. В яких оповідає про минуле українського народу.

На початку ХХ ст. на Західній Волині сформувався талант О. Неприцького-Грановського він був талановитим вченим, поетом, художником, громадським діячем та патріотом України. Народився на Волині, але в силу історичних обставин опинився в еміграції. Проживши багато років за межами Батьківщини, вчений був переконаним прихильником української незалежності. Олександр Неприцький-Грановський є автором поетичних збірок, які було видано у Києві – «Пелюстки надій» (1910), «Намистечко сліз» (1911), «Акорди» (1914), та у США – «Іскри віри» (1954), «Осінні узори» (1957), «Гімни сонцю» (1958), «Сни зруйнованого замку»

(1964). Окрема поезія вченого називається «Молитва», в творі думки автора звернені до Господа з проханнями покращити долю України. Головна проблема для українців – єдність, це і підкреслює автор:

Творець землі, Всевишній Боже,
 Прийми із глибини душі хвалу!..
 Допоможи розвіять тіні
 Нікчемних прагнень влади злих людей –
 Дай славу, єдність Україні
 Й цілющий лік безсмертності ідей! [764, с.19].

Письменника хвилювало питання консолідації українців. Лише справжній патріот своєї землі так з любов'ю може згадувати свій край, як це зробив у поезії «Каплиця в Підлісцях на Волині» О. Неприцький-Грановський. При цьому він підкреслив, що це творіння Господа:

Тримає Бог красу в Своїй руці:
 Вгорі мережить віття хризоліт,
 Під ним трави зелений оксамит,
 А там – лежать Підлісці й Млинівці.
 Все на узгір'ї любо манить зір
 І та капличка, що ось тут стоїть,
 І тихо тче легенди давніх літ...[765, с.105].

Ідеї поета О. Неприцького-Грановського проникали у середовище волинян. Зокрема, про це свідчить публікація в одному із часописів, зокрема, такі слова: «нам же, волинякам, поезії О. Неприцького-Грановського були тим більш цікаві й милі, що носять на собі в певній мірі кольорит нашої регіональності...» [766, с. 649].

Важливим матеріалом для розуміння епохи в яку жила і працювала національна еліта є мемуари, написанні представниками провідної версти. Звичайно, у такому роді джерел є багато суб'єктивного. Священик Юрій Федорович залишив про родину Шумовських – його батьків, братів і сестер –

Арсена, Петра, Павла, Олександру і Анастасію, багатотомні спогади «Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священницької родини на Волині» [294].

Автор на початку своєї праці подає чітку характеристику священства й душпастирства: «Наше духовенство віддавало ідейно всі свої сили, знання і турботи для душпастирської праці в парафії, було освічене теологічно, виховане духовно й релігійно та несучи власний хрест своїх обов'язків, було для парафіян духовними опікунами, а то й несли для людей культурно-освітню працю, медичну поміч та правничу пораду... Одним з таких душпастирів на Волині був мій батько, о. Федір Миколайович Шумовський зі своєю нерозлучною п. маткою Марією з родини Ціховських...» [294, с.6].

Далі в тексті син оповідає про батька наступне: « о. Федір був дуже шанований народом, вибраний від нього до різних губернських установ, з'їздів та навіть був членом Державної Думи. Був наглядачем приходських шкіл Дубенського повіту» [294, с.100]. До речі, о. Федір закінчив Київську духовну академію [294, с.49]. Федір Миколайович вмів зацікавити людей своєю красномовністю. Він мав добру пам'ять, теоретичні та практичні знання життя, любив розмовляти на філософські та релігійні теми [294, с.66]. Саме завдяки старанням місцевого настоятеля о. Федора Шумовського в с. Мирогоща була збудована велика кам'яна школа [294, с.82].

Розумів Федір Шумовський й господарські проблеми краю. Як приклад, він був ініціатором створення у селі кооперації, яка згодом так розширилась, що цілком задовольняла господарські та фінансові потреби селян [294, с.98].

Згадуються у спогадах відомі діячі того часу, наприклад, о. Теодорович, автор знаного твору «Опис приходів Волинської єпархії», з якими спілкувались Ціховські та Шумовські та ін. Його Ю. Шумовський згадує так: «Ось увійшов з сивою бородою в шовковій атласній расі з золотим хрестом о. Теодорович...» [294, с.41].

В одному з розділів своїх мемуарів Юрій Шумовський наголошує, що було у їхньому селі багато іммігрантів з Києва та інших міст України.

Зокрема, згадує Д. Донцов, який бував у них. То були все втікачі від більшовиків. Автор змальовує жорстокість більшовицького режиму. Пише й про приїзд до Мирогощі професора Д. Дорошенка та інших.

Особливу увагу в своїй праці священник звертає на проблеми переслідування українців у Польщі. Наводить приклад про свого брата: «Петро, як медик не міг одержати відповідної посади лікаря в Польщі десь в клініці, бо був українець, та ще й православний» [294, с.285].

У спадщині Ю. Шумовського ми знаходимо й історичні відомості про наш край з давніх часів, наприклад, можемо прослідкувати історію села Мирогоща, яке згадується вперше 1545 р. в актах опису Луцького замку, в грамоті польського короля Казимира [294, с.76]. Таким чином, священник був добре обізнаний з історією Волині.

Духовна інтелігенція щиросердно уболівала за долю українського народу, прагнула прищепити йому почуття справедливості, любові до рідної землі. Автор згадує, що коли їхня хата заповнялась багатьма гостями, то всі хором співали українські думи й народні пісні. Всупереч антиукраїнській мовній політиці, ополячення, духовенство у своїй освітній та культурницькій діяльності не втрачало національного коріння. В родинному будинку села Мирогоща о. Федір і Марія влаштовували в себе прийоми місцевої знаті [294, с.102]. Проте, як зазначає сам автор «інтелігенції тоді було обмаль в селі: місцевий небагатий поміщик, вчителі сільської школи та священник» [294, с.105].

Не цуралась й родина Шумовських села. Зокрема, зустрічаємо відомості, що всі вони проводили безкоштовно уроки української мови та літератури. Також сестра Олександра і брат Арсен створили сільський аматорський театр. З ініціативи Шумовських в селі заснували першу українську бібліотеку [294, с.198]. Ці факти свідчать про прояви національної свідомості в середовищі рядового парафіяльного духовенства. Юрій Шумовський створив перше в Польщі Діточе братство [294, с.200]. Це свідчить про його активну громадську позицію. Також варто підкреслити, як

ззначає сам автор, що двері нашого дому ніколи не були зачинені не тільки для гостей, але й для сліпих, калік [294, с.7].

У спогадах автором зроблені важливі висновки, зокрема, що становище українців під владою інших держав було непростим, тому необхідно боротись за власну незалежну країну. Наприклад, цитуємо слова автора: «...і творити свою українську народну державу». Також варто всім спільно вести боротьбу, тому що людство, нація, народ можуть багато досягнути, вони здатні на подвиги за умови консолідації. Таким чином, українському духовенству були притаманні високі патріотичні почуття.

Під час Першої світової війни родина (мати з дітьми) виїхали вглиб Росії, потім деякий час жили поблизу Харкова [294, с.161]. Проте отець Федір категорично відмовився залишити на призволяще свою парафію і родинне «гніздо», оскільки відчував, що найбільше в такий час воєнного лихоліття, він потрібен своїм прихожанам [294, с.166].

Отож, спогади Ю. Шумовського є не лише джерелом вивчення історії Західної Волині, але і можливістю простежити діяльність національної еліти краю.

Про письменника В. Кархута мало хто знає на сьогоднішній час. У 1937 р. у Львівському видавництві «Батьківщина» вийшла його новела «Цупке життя». У ній автор змалював світ природи з його суворими законами життя і боротьби. Книга була конфіскована польською поліцією [88,с.164]. Повість «Полум'яний вихор» В. Кархута є автобіографічною, оповідає про життя волинського містечка Кременець, про складні та суперечливі процеси у тогочасному суспільстві. У повісті засуджується колонізаторська політика польської влади на Волині. Зокрема, автор наводить приклади утисків українців. В. Кархут про примусове окатоличення пише: «На католицьку віру народ навертають вояки КОПу. Хати розшивають, людей б'ють до крові, насилу волочать у костел вихрещуватись, замикають хати і не дозволяють кроком за поріг переступити так довго, поки не вихрестяться. У полі не дають працювати... » Автор називає села вздовж

кордону де відбувалась ревідикація, зокрема, Орішківці, Радишівка, Матвіївці, Дедеркали, Шкряботівка, Сураж, Садки та інші [173, с.74]. Підкреслює письменник про важливість розбудови кооперативів в житті українців Волині, зазначає, що у Кременці кооператив відкрив три крамниці [173, с.17]. Згадує В. Кархут і про націоналістичну організацію «Юнак», що діяла у містечку [173, с.25].

Про українську інтелігенцію В. Кархут розмірковує наступне: «Волинь – земля талановитих самородків. З браку загальної й фахової освіти нидіють вони тут у дилетантизмі – птахи з недорозвинутими крильми. От як напівграмотний письменник і видавець своїх творів Даушків, фельдшер, різьбяр по дереві й філософ Петручок, маляр-самоук і поет Гарасевич, дипломат і сільський політик Скакальський. Ким вони могли би стати у відповіднім для них середовищі?..» [173, с. 30]. Зрозуміло, що такий стан речей гнітить автора і він щиро вболіває за своїх земляків та сподівається кращої долі для них.

Аналізуючи ситуацію на Західній Волині наприкінці 30-х рр. ХХ ст. В. Кархут пророкує, що «І мимохіть насовується порівняння: у тій грі бандуристів, у тім напнятті волинського села нагадується щось дивно знайоме, вже раз в історії пережите...

Нагадується: перед бурею Хмельниччини» [173, с. 89]. Згодом, як передбачив автор це проявилось в могутньому націоналістичному русі ОУН-УПА в роки Другої світової війни, учасником якого був сам В. Кархут.

Отже, розвиток українське літератури 20-х рр. ХХ ст. на Західній Волині виявив могутній потенціал національної духовності, незбагненно потужну життєву силу, яка, не зважаючи на утиски, розкрилилась багатством художніх явищ та тематик. Специфіка національного суспільно-культурного розвитку першої половини ХХ ст. позначилася як на долі митців, так і на рецептивній свідомості сучасників.

Свій вагомий внесок у боротьбу проти ополячення, окатоличення населення краю зробила українська еліта Західної Волині. Творами, а також

громадською-політичною, культурно-освітньою роботою письменники сприяли утвердженню української національної свідомості, вселяли віру в людей у соціальне, культурно національне і релігійне визволення. Завдяки діяльності інтелігенції Західної Волині, зокрема письменників та публіцистів, населення краю не втратило почуття національної ідентичності й могло протистояти польським впливам та формувати власну культуру. Діяльність інтелігенції гуманітарних фахів є важливою складовою процесу національного відродження, тому що інтелектуали своєю просвітницькою роботою формують національну свідомість.

6.3. Ідея захисту духовних надбань народу та відображення суспільно-політичної діяльності національної еліти у публіцистиці

У міжвоєнний період ХХ ст. на Західній Волині виходила значна кількість періодичних видань. Редакторами та дописувачами яких була національна еліта. Наприклад, політично-економічний і літературний часопис «Дзвін» (виходив у Рівному, редактором був В. Петrenchенко), культурно-економічний часопис «Досвітня зоря» (виходив у Володимир-Волинському, редактор – М. Споліпак), «Зоря кращого» – часопис Кременецького повітового союзу кооперативів на Волині, у Луцьку виходило «Українське життя», присвячене суспільно-політичним справам Волині, літературний журнал «Хвиля» виходив у Кременці [767, с. 96].

Для того, щоб комплексно відобразити суспільно-політичну та релігійну діяльність української еліти проаналізуємо одне із видань за два роки. Зокрема, заслуговує на увагу видання «Церква і нарід», яке виходило друком у м. Кременець Волинського воєводства у 1935-1936 рр. (редактор – Іван Власовський).

Іван Власовський – активний громадський діяч, богослов-науковець, професор. Він був деякий час секретарем Волинської консисторії у Кременці

[768, с.126]. У виданні «Церква і нарід» містяться різноманітні публікації, наукові дослідження з різних проблем тощо. За жанровою ознакою матеріали, представлені переважно нарисами, кореспонденціями і статтями. Зміст річника поділявся на два відділи – неофіційний (слова й проповіді, апологетичні статті, церковна історія й археологія, церковно-публіцистичні статті, оповідання, вірші, політичне життя, в пресі, хроніка, некрологи, дописи) та офіційний (розпорядження єпархіальної влади, ухвали, статuti, звіти тощо). Зауважимо, що офіційна частина є важливим джерелом з історії релігії та становища православної церкви у Польщі.

Одним із напрямків діяльності волинської національної еліти був науковий. Зокрема, у часописі є ряд суто богословських праць. Це, дослідження професора Л. Данилевича [769, с.117]. Або праць з історії релігії, які неодноразово публікував професор О. Лотоцький, наприклад, «Реформа Російської церкви за Петра І» [770, с.13-20]. Також, священник М. Тарнавський у статті «Релігія» наводить цікаве тлумачення терміну «релігія», зокрема, що «це зв'язь людини з Богом. Вона має спільний етап появи з людиною. І як колись людські племена камінної доби з примітивним світоглядом на своє оточення, так і сучасна людина на високому ступені цивілізації, відчуває у внутрі свого «я» щось, що пориває її кудись у гору від землі» [771, с.64]. Автор спростовує фразу про те, що «кожна віра спасає». Він зауважував, що християнство не можна ставити поруч інших релігій, процитуємо його слова: «Хто не перебуває в науці Христа, не має Бога...» [771, с.65]. Ці роздуми представників української еліти свідчать про її інтелектуальний потенціал та прагнення здійснювати наукові пошуки.

Також, є публікації, які висвітлювали різноманітну релігійну проблематику, зокрема, стаття «Церковно-релігійні обряди і звичаї в Абісинії» [772, с.177]. Такі публікації значно розширювали світогляд читачів. Наприклад, цікавою та пізнавальною є така інформація: «Центром обрядової сторони в Абісинії являється храм з богослужіннями в ньому. Звичай ефіопського краю наказує будувати церкви не в населених пунктах, як у нас,

а поза ними, далеко до того ж від людських осель...». З огляду на такі факти, бачимо, що представники національної еліти були всесторонньо розвиненими людьми.

Важливими є публікації Є. Ю. Саковича, наприклад, спогади про В. Біднова, якого автор поважав як знаного вченого і гідного наставника [3, с.237]. Крім того, стаття містить цікаві побутові подробиці із життя В. Біднова. Для прикладу: «Свою кімнату В.О. Біднов, дійсно вщерть виповнив своїми кошами та книжками. Спочатку книжки лежали в нього й на столі, й на вікні, й на шафі, й на етажерці, й на кріслах, а то й просто на підлозі різними купками, й лише сам В. О. міг дійти ладу в цьому хаосі й знайти потрібну книжку».

У часописі містились й історичні розвідки, наприклад, згадуваного українського вченого, який захистив докторську дисертацію, Є. Ю. Саковича «Трактат Гримултовського 1886 року» між Польщею та Москвою [773, с.313]. У дослідженні, до речі, автор посилається на працю В. Біднова «Православная церковь в Польше и Литве».

Через пресу представники національної еліти прагнули виховати почуття патріотизму у волинян. Тому, окремі публікації є глибоко патріотичними, так стаття редактора часопису «Як на Україні 75 літ тому ховали Тараса Шевченка» [774, с.151] написана з великою пошаною до Кобзаря. Зокрема, у зазначеній статті подаються важливі історичні відомості про перепоховання Великого Українця. Зацитуємо: «Із Петербургу до Москви гріб з тілом Шевченка перевезено було залізницею; супроводжали останки покійного увесь час Г. Честаховський та О. Лазаревський. У Москві зі станції гріб було перевезено до церкви Тихоновської на Арбаті, де він стояв через ніч; у церкві, між другими, тілу поета поклін віддали проф. О. М. Бодяньський й академік Н. С. Тихонравов. Із Москви, як залізниці далі вже не було тоді, тіло Шевченка повезли на Україну кіньми. Особливо урочистими були проводи тіла при переїзді через місто Орел. Попереду гроба йшло духовенство співаючи «Христос Воскрес», а за гробом йшла музика

Камчатського полку піхоти, яка грала українські мотиви. У кінці процесії йшли учні Орловської гімназії зі своїми наставниками» [774, с.152]. Зрозуміло, що така публікація не лише становила інтерес для читачів, але містила і виховний момент. До речі, у журналі з релігійної проблематики автор зумів розмістити таку статтю. Це підтверджує, що І. Власовський був справжнім патріотом України.

Про літературні пошуки І. Власовського свідчать його статті «Осип-Юрій Федькович» [772, с.90-96], написана з нагоди 50-ї річниці смерті поета та «Батько нового українського письменства» [808, с.842-847], присвячена І. Котляревському.

Помітну роль у житті Західної Волині відігравало духовенство, зокрема, парафіяльні священики. У статтях тижневика йдеться про духовну еліту народу та її роль у пропагуванні української мови, підтримці національних інституцій та освіти. Зауважимо, що такі відомості важко відшукати в архівах. Зокрема, як приклад, наводимо дані про священика Наркиса Юліяновича Данилевича. Він закінчив Волинську духовну семінарію 1895 р. Був настоятелем у с. Куснищах Володимирського повіту, у Вербівці Кременецького повіту і священиком при церкві Соборній у Кременці. Був членом Волинської духовної консисторії. Він знаний як народник і свідомий українець. Мав нагороду – золотий хрест, піднесений йому управою кредитового товариства у Куснищах Володимирського повіту, восени 1914 р., його діти навчалися в українських школах [777, с.44].

Підмітимо й те, що окремі статті є підписані криптонімами і важко визначити, кому вони належать. В той же час вони є пізнавальними. Наприклад, публікація «Памяти митрополита-мученика» розповідає про діяльність митрополита Православної церкви у Польщі Юрія (Ярошевського). Автор подає оцінку його діяльності при цьому підкреслює, що «... так трагічно закінчив своє життя щирий українець, що ще на лаві студентській виявив свідомість національну і заховав у собі не абиякі можливості, як діяч на ниві церковно-національній» [778, с.135]. Також під

ініціалами розміщена стаття про історію славнозвісного села Гриньки Кременецького повіту на Волині (процеси ревіндикації, що там мали місце, були озвучені послами парламенту) [779, с.107-112]. Ця публікація є суспільною позицією автора, який справою честі вважає необхідність довести, що жодних слідів уніатів в селі нема, і доводить, що воно є православним. Наведена стаття свідчить, що національна еліта навчилася швидко реагувати на злободенні питання і через пресу їх вирішувати.

Ще одне маловідоме ім'я представника духовенства – протоієрея Мілія Рафальського, настоятеля Воскресенської церкви м. Острога знаходимо у некролозі видання. У 1936 р. він помер. М. Рафальський походив із давнього священицького роду Волинської єпархії. За свою пасторську службу упродовж 70 років був нагороджений духовними нагородами Св. Хреста. Був законовчителем ремісничої школи [780, с. 119]. Хоча інформація не є детальною, проте маємо певні відомості про цих духовних наставників, що склали релігійну еліту.

Зауважимо, що у виданні «Церква і нарід» розповідається не лише про діяльність духовної еліти. Також є інформація і про мистецьку інтелігенцію Волині. В одному з повідомлень розповідається про те, що на конкурсі польського мистецького товариства «Zacheta» у Варшаві відзначено за олійну картину «Ярмарок волинський» – українця Олександра Якимчука з Почаєва [781, с. 94]. Також, у часописі повідомляється про те, що відомий український митець-різьбяр Ємець працює над величним пам'ятником С. Петлюрі [782, с. 61]. Отож, про діяльність мистецької еліти дізнаємося з журналу. Часопис розміщував також на своїх сторінках і поетичний доробок волинської еліти [786, с. 591].

З публікацій видно, що представники інтелігенції були зацікавлені в тому, щоб зберегти для нащадків інформацію про старожитності Волині. У статтях подаються описи давніх церков Волині [784, с.157]. В окремих публікаціях містився не лише опис, але й історичні дані про культову споруду, наприклад, у Луцьку [785, с.355]. Відповідно, збереження історико-

архітектурних пам'яток – це ще один напрям діяльності національної еліти. Вона прагнула для нащадків зберегти стародавні пам'ятки, духовні святині.

Піклувалася українська еліта освітніми справами, зокрема, шукала кошти на збереження українських шкіл [786, с.48]. З інформації видання стає відомо, що в Кременці діяло Товариство приятелів української гімназії, яке згуртувало навколо себе національно свідому інтелігенцію краю та нараховувало декілька сотень членів [787, с. 500]. Також є оголошення, які є важливими для громади і стосуються культурного життя українців. Так, у Луцьку 1936 р. відчинено для громадського користування українську бібліотеку, що містилася у помешканні клубу «Рідна хата» [787, с.61] або повідомлення, що здійснено видання творів Т. Шевченка [789, с.61]. Таким чином, українська еліта у своїй діяльності приділяла значну увагу проблемам освіти та культури регіону.

Важливою подією у житті громади м. Кременця, та зрештою, Західної Волині було Волинське єпархіальне зібрання. В ньому приймала участь не лише духовна, але і політична еліта краю. З нарису бачимо яким було представництво на зібранні (всього 80 осіб). Так, Волинське єпархіальне зібрання проходило 12 і 13 лютого 1936 р. у м. Кременці. Це було річне зібрання представників духовенства і вірних Волинської єпархії. Головував владика Алексій. Присутні преосвященні єпископи – вікарії Симон і Полікарп, депутати сейму П. Певний, С. Тимошенко, С. Скрипник і М. Бура, член Передсоборової комісії професор Кобрин, представники Товариства ім. П. Могили. Під час зібрання було прочитано низку доповідей та звітів. Доповідь про стан вивчення Закону Божого у початкових і середніх школах єпархії у 1934–1935 рр. на зібранні виголосив член консисторії протоієрей А. Бриних [790, с.125]. Його ім'я дослідниця зустрічала в різних матеріалах неодноразово, а конкретні факти про його діяльність лише у річнику «Церква і нарід».

У часописі друкувалися статті й кореспонденції, у яких детально розповідалося про науково-дослідну роботу української еліти. Наприклад,

публікації про археологічні знахідки Ю. Шумовського [593, с.607]. Автор закликав докладати максимум зусиль для збереження археологічних пам'яток. Він зазначав: «аматор-археолог, священник, як і кожний інший інтелігент, що проживає навіть в далеких околицях Волині... може зробити велику прислугу науці, коли віднайшовши археологічну пам'ятку, він її опише, по можливості точніше, збере про неї всякі відомості серед населення місцевої околиці...» [593, с.608]. Завдяки статті Ю. Шумовського в пресі було звернено увагу громадськості на городища і поховання на території Волині, а також виокремлено питання про систематичне їх вивчення та збереження.

Потрібно зазначити, що важлива інформація про діяльність української еліти подавалась в окремих рубриках. Зокрема, «В пресі» здійснювався огляд публікацій тогочасної періодики в якій знаходимо дані про працю національної еліти [791, с.619]. Не менш цінною в інформативному плані є рубрика «Нагороди» з неї почерпаємо повідомлення: за яку саме діяльність було відзначено представників духовної еліти. Так, митрополит Діонісій 8 жовтня 1936 р. нагородив митрою настоятеля Мирогощської парафії Дубенського повіту, протоієрея Федора Шумовського з нагоди 50-літнього ювілею служіння православної церкви [792, с.711]. Федір Миколайович Шумовський – священник із шляхетного роду і священницької родини 55 літ відслужив на благо рідної Волині і був одночасно учителем, лікарем, громадським діячем, взірцевим батьком і вихователем як власної, так і парафіяльної сім'ї. Федір Шумовський отримав усі священницькі нагороди, у тому числі й митру, а за громадську діяльність – орден св. Анни III ступеня. Його діти, розкидані по всьому світу, зуміли вижити на чужині і зробити свій внесок у розвиток духовності, історії, культури [44, с.122].

Рубрика «Хроніка» коротко висвітлювала важливі події у житті Західної Волині та світу. Наприклад, інформація про те, що староста Є. Скржинський відвідав духовну семінарію й Українську гімназію у м. Кременці [793, с.844]. Відбувалось пропагування туризму на Волині – про

це теж є інформування у хроніці подій [794, с.845]. Звичайно, до цих подій була причетна національна еліта Західної Волині.

Відповідно, щоб не склалось враження, що українська еліта друкувалась лише у часописі «Церква і нарід», запропонуємо огляд публікацій та окремих рукописних статей національної інтелігенції.

Як патріот своєї землі, громадсько-політичний діяч Волині, публіцист Р. Бжеський у публіцистичних статтях гостро ставить питання майбутнього устрою та незалежності української держави. В рукописі статті «Національне та земельне питання» (1928 р.) Бжеський пише: «...нам все одно, який політичний і соціальний устрій матиме Україна, головне, щоб була самостійною..., про устрій ще є час думати, говорить М. Сціборський, – ...ні, не все одно! І думати про це треба вже тепер, бо потім буде запізно» [795, арк.1]. Автор вказує, що вже тепер необхідно розробити доцільну та ясну розв'язку земельної справи на користь українського населення [795, арк.2]. Відразу пояснює, що «...кров пролита в обороні своєї нації, надає право суверенно розпоряджатись тією землею. Безнастанна боротьба за досягнення і скріплення того права і творча праця на цій землі, це все для добра свого народу, своєї нації» [795, арк.6].

Роман Бжеський, у згаданій праці, підкреслює, що «Великий українець повинен без спротиву поступитись всіма своїми інтересами і навіть життям для нації, але може не робити це для якогось класу» [795, арк.27]. Та найголовніше – «щоб поліпшити життєві умови, всім та інтелігенції, треба вчитися і працювати...» [795, арк.58]. Також у Кременці він написав спогади під назвою «Згадки з минулого (1916-1921)», що друкувались у Львові в «Літературно-науковому віснику». В яких розповідає про Першу світову війну, національно-визвольні змагання українців 1917-1921 рр. [137].

Сенатор Михайло Черкавський займався активною видавничою, публіцистичною та журналістською працею. В Луцьку під його керівництвом виходили газети «Громада» (1925-1926 рр.) та «Українська Громада» (1926-1929 рр.). До речі, ще у 1917 р. в Житомирі вийшли такі його книги: «До

інтелігенції на Україні» та «Національне питання в Росії» [796]. У житомирській періодиці з'являються різні статті М. Черкавського, наприклад, докладний огляд про наявну навчальну літературу у місцевих книгарнях [797]. У своїх статтях [798, с. 268] відстоював українську мову, культуру, національну школу. У статті «Наше духовенство» піднімає важливе питання освітнього рівня православного духовенства Волині. Автор підкреслює, що православні священики повинні бути «справжнім світочем не тільки віри й моралі, але культури і знання». Цим вони спонукатимуть прагнення народу до вивчення своєї культури, освіти [715, с.199].

Статті М. Черкавського під псевдонімом М. Кс (тобто Михайло Костянтинович) часто друкувались у львівському журналі «Життя і знання», кременецькому часописі «Духовний сіяч» та інших [796].

А. Річинський не полишав активної громадської діяльності. В 1921 р. він започаткував часопис «Нова дорога» [6, с. 9]. Але активна просвітницька й організаційна робота А. Річинського була призупинена польською владою, що встановилась на Волині. Новій владі не сподобались українофільські переконання молодого лікаря і почалося його переслідування. Вперше польська влада арештувала його в 1922 р. [38, с.81]. З 1924 р. А. Річинський редагує і видає власним коштом «незалежний місячник українського церковного відродження» «На варті» [6, с.10] та «Наше братство». А. Річинський організував власне видавництво, де видав розвідки, присвячені проблемам незалежної української православної церкви. Зміст цих видань був один – висвітлення релігійної та духовної культури українського народу [38, с.81].

Варто підкреслити те, що під час виборчої кампанії до парламенту преса відігравала важливу роль. Лідери політичних сил неодноразово звертались до виборців. Звернення національної політичної еліти до українського громадянства у якому його закликали «піти лавою до виборчої урни й одностайно засвідчити свою організованість, дисциплінованість та громадянську зрілість», що дасть можливість «здобути всі свої справедливі

національні і соціальні права» [799, с.1-2] є свідченням важливості пресових органів та здатність політиків використовувати їх.

Пресовим органом Товариства ім. митрополита Петра Могили був часопис «За соборність», що виходив у Луцьку. Зрозуміло, що статті були релігійної тематики. Зокрема, у публікації І. Власовського «Церковна реформа та духовенство», автор піклується про долю православної церкви у Польщі [800]. Пізнавальною є публікація Б. Білецького, в якій автор подає біографії вихованців Київської духовної академії, що були родом з Волині. Наприклад, про О. Хойнацького в інших джерелах є мало відомостей, а в статті знайомимось з його біографією та основними працями «Західно-руська унія в її богослуженні й обрядах», «Патерик волинсько-почаївський» (2 томи) [801, с.38].

Варшавський науково-літературний місячник «Наша культура» був створений з метою всебічного і глибокого наукового висвітлення духовної та матеріальної культури українців. Цей журнал був непартійним. Головним редактором і видавцем став професор І. Огієнко. Як зазначалось у передмові, що «широкі кола сучасної української інтелігенції, особливо молодшої, не можуть похвалитись глибокими знаннями і правдивим розумінням своєї культури» [802, с.3]. Таким чином, журнал мав формувати національний світогляд читачів, всебічно їх розвивати та збагачувати знаннями з філософії, історії, літератури, мовознавства, права, археології тощо. Арсен Річинський так відгукнувся на вихід часопису: «Щиро бажаю якнайкращого поведження для заповідженої Вами «Нашої культури». Думаю тільки, що така назва дуже зобов'язує, і боюся, чи матеріальні умовини уможливллять журналові дійсно репрезентувати нашу культуру» [803, с.262].

У названому місячнику друкувались статті діячів, що залишили свій слід в історії Волині, зокрема, публікація А. Животка «Українське питання в поглядах представників російської суспільної думки ХІХ ст. » [804, с.28-38]. Автор наводить слова одного з найбільших російських письменників І. Тургенєва, що кажучи про відданість своїй нації, про національну

свідомість людини, так сформулював її щодо українців: «Якби я був українцем, я особисту байдужість до своєї народності вважав би злочином. Я б не хотів бути руським» [804, с.28]. А. Животко публікував свої різноманітні журналістські розвідки, зокрема, «Адольф Черни й українці» [805, с.296-300]. Автор окреслює погляди чеського письменника і публіциста, прихильника українського визвольного руху Адольфа Черни.

Праці з Українського соціологічного інституту у Празі неодноразово надходили до редакції «Нашої культури» від волинських емігрантів. Зокрема, статті А. Животка, його дружини, в минулому активної просвітянки, секретаря жіночої секції Кременецької «Просвіти» О. Чернової «Драматична творчість у совітській Україні» [806, с.661-664].

Друкував часопис «Наша культура» фахові статті, зокрема, з богослов'я. Так, редакція видання звернулась з проханням до Блаженнішого митрополита Діонісія як до професора богословського відділу Варшавського університету, дати наукову розвідку для журналу і він погодився надати працю «Археологія євхаристичного культу» [807, с.6-16]. Стаття друкувалась з продовженням у наступних номерах часопису, до речі, була чудово проілюстрована [808, с.159-170].

Відзначимо таке, що часопис «Наша культура» у кожному номері подавав список книжок, що виходили у цей час на західноукраїнських землях, наприклад, згадується видання волинського письменника-самоука С. Даушкова «Було колись» [809, с.721]. Відповідно, можна простежити видавничу працю національної еліти.

Представники національної еліти Західної Волині публікувались і в галицьких часописах, і навпаки. Польська влада прагнула не допустити таких взаємовпливів, старалась обмежити ввіз преси з Галичини на Волинь. Так, з цього приводу посол від УНДО С. Баран подав інтерпеляцію до Сейму, в якій підкреслив, що з грудня 1938 р. поштово-телеграфні відділи, а також поштові агентства на Волині й Холмщині перестали доправляти передплатникам українські часописи. Посол вимагав пояснень урядовців [810, с.2].

Підмітимо й той факт, що із збільшенням впливів партії, наприклад, УСРП, то тираж партійного часопису «Громадський голос» зріс із 4-тис. примірників до 10-тис., пізніше до – 20-тис. [135, с.380].

У пресі публікувалися й аналітичні статті, в яких здійснюється характеристика соціально-господарських проблем Західної Волині. Зокрема, у публікації інженера Л. Биковського піднімається важливе питання, пов'язане з місцевим самоврядуванням. Автор зазначає, що «система самоврядування на Волині та Поліссі є незавершеною. Гмінна одиниця є занадто малою та слабосилою у всіх відношеннях і тому може розглядатись, як доповнення або об'єкт повітової самоврядувальної чинності.

У магістратах українці, завдяки своїй малочисельності, не можуть мати реального впливу на хід подій...» [172, с.143]. Таким чином, представники національної еліти піднімали у пресі широкий спектр проблем своїх земляків та прагнули їх вирішувати. Варто зауважити, що у пресі публікувались розвідки, які присвячені мистецтву. Наприклад, стаття професора Б. Подільського «Кілька уваг про наше релігійне мистецтво» подає характеристику побудови багатьох храмів України [811].

Отже, українська преса дає важливий емпіричний матеріал для дослідження розвитку та діяльності тогочасної національної еліти. Про широкий кругозір української еліти свідчать її різнопланові публікації, які стосуються суспільно-політичних проблем, а також історії, богослов'я, краєзнавства, літератури, етнографії тощо. Позиція національної еліти, висловлена в періодиці, заставляла співвітчизників задуматись над власним становищем, над своїми правами та спонукала їх до певних дій. Якщо прослідкувати публікації декількох років, то можна помітити трансформацію поглядів національної еліти та визначити її світоглядні уявлення, переконання.

Часопис «Церква і нарід» – це своєрідне та багатопланове історичне джерело не лише за змістом, але й за структурою опублікованого фактичного матеріалу. На сторінках періодичного видання фіксувалась діяльність еліти

Західної Волині. Насичені різноманітною історичною, релігійною, літературною інформацією численні замітки, статті, виписки з місцевої преси відображають діяльність провідної версти українців краю. Відповідно, до матеріалів двотижневика, можна простежити той факт, що українська еліта була освіченою, мала широкий кругозір, їй притаманні були такі риси, як патріотизм, справедливість, сподвижницька праця, вболівання за долю свого народу та збереження національної ідентичності. Відзначимо й те, що духовна і світська інтелігенція висунули гасло надання православної церкві національного характеру і необхідності наближення до народу, ширшого залучення мирян до управління церковними справами, поступового вивільнення від російського та польського асиміляційних впливів.

Однак, публікаціям часопису не вистачає чіткого відображення участі української інтелігенції в національно-визвольному русі на Західній Волині міжвоєнного періоду, її праці в товариствах та організаціях. В них відсутній також аналіз динаміки процесу входження інтелігенції волинського регіону в український національний рух, що ускладнює науковий показ складових цього явища. Також складно за публікаціями прослідкувати соціальний склад української волинської еліти та її політичні переконання. Проте цю інформацію надавали партійні відання, хоча вони теж зазнавали перевірки органами влади та іноді виходили з білими полосами, після цензурних правок.

Основними формами пропаганди української державницької ідеології представниками української волинської еліти міжвоєнного періоду ХХ ст. були їхні публікації в партійних виданнях, особливо популярними були «Громадський голос», «Діло» інші. Через пресу національна еліта прагнула сформувати серед широких верств населення позитивне ставлення до відповідної політичної сили. Відзначимо, й те, що велику увагу представники політичної еліти приділяли поширенню свого впливу і в українських кооперативних і культурно-освітніх часописах, що мало полегшити їх роботу і забезпечити її ефективність серед населення для пропаганди партійної

ідеології. Підкреслимо й те, що польська цензура не пропускала до друку критичні статті, особливо що стосувались політичної проблематики.

Висновки до розділу 6

Здійснений аналіз деяких аспектів наукової діяльності національної еліти Західної Волині, дає нам підстави стверджувати, що всі їхні дослідження були спрямовані на підвищення самосвідомості українського народу. Їхні праці відіграють важливу роль у висвітленні проблем історичного, релігійного, культурного розвитку українського народу, а відповідно посідають гідне місце серед загальнонаціональних наукових надбань нашої держави. Окремі ідеї висловлені у творах волинської української еліти є актуальними і в наш час та потребують ретельного переосмислення. Наукова спадщина краєзнавців О. Цинкаловського, М. Теодоровича, М. Тучемського, Ю. Шумовського та ін. є цінним джерелом з історії Волинського краю.

Підмітимо й той факт, що представники національної наукової еліти не могли стояти осторонь тих суспільних процесів і тому були активними учасниками громадсько-політичного життя. Важливо відзначити те, що національна еліта Волині у наукових питаннях співпрацює з польськими науковими діячами, відповідними установами Речі Посполитої. Це показує її готовність йти на компроміс, якщо цього вимагають обставини життя і є певна користь для обох народів.

Спираючись на результати напрацювань накопичених у мемуарній літературі можемо відтворити життя волинської еліти міжвоєнного періоду ХХ ст. Показати її основні пріоритети у громадському житті краю та вплив на піднесення національно-визвольної боротьби українців. Зрозуміло, що і сучасникам є що почерпнути для себе, зокрема, віру у власні сили свого народу, бажання працювати та діяти в ім'я вільної Батьківщини. Мемуари

дозволяють дослідити еволюцію ідей формування й розвитку культурної еліти в історичній ретроспективі.

Українська еліта Західної Волині висвітлювала свої ідеї та творчі здобутки у періодичних виданнях. Публікації української еліти є інформативним, багато в чому унікальним джерелом для дослідження її діяльності. На статті накладає свій відбиток час, в який вони писались, а це дещо формалізує інформацію. Не меншої цінності мають і невеликі за обсягом дописи у часописах, що значною мірою можуть скоригувати наші дослідницькі висновки. Варто підкреслити те, що публікації національної еліти Західної Волині виконували інтеграційну функцію, об'єднуючи українців навколо державотворчих ідей.

ВИСНОВКИ

Сучасне українське суспільство характеризується незавершеністю соціально-економічних трансформацій, політичною невизначеністю, низьким рівнем політичної культури, незабезпеченістю існуючих політичних норм відповідною поведінкою політичної еліти, слабким впливом громадян на владу, це визначає необхідність запозичення історичного досвіду, зокрема, діяльності української еліти Західної Волині у міжвоєнний період ХХ ст.

Здійснивши комплексну, ґрунтовну та всебічну реконструкцію політико-соціальних вимірів та етнокультурних трансформацій української еліти Західної Волині упродовж міжвоєнного періоду ХХ ст. маємо можливість підбити підсумки і зробити узагальнення.

Аналіз наукової літератури з тематики дослідження сприяє з'ясуванню більш і менш освоєні дослідницькі ділянки, чіткіше уявити перспективи вивчення проблеми.

Відзначимо, що спільною рисою більшості праць вітчизняних дослідників є негативні оцінки польської державної політики, автори підкреслюють її дискримінаційний і колоніальний характер. Сферою активного наукового інтересу є міжетнічна взаємодія українського і польського народів, діяльність громадських організацій та політичних партій. Представлено у світлі нових документів імена незаслужено забутих тоталітарним режимом діячів волинського краю. Вченими створюються просопографічні портрети окремих родин, об'єднань та постатей. Незначною є зацікавленість науковцями освітніми та економічними проблемами міжвоєнного часу ХХ ст. на території Західної Волині. Потребує подальшого дослідження наукова та публіцистична спадщина української еліти міжвоєнного періоду ХХ ст. тощо. Важливо уточнити громадський потенціал українських діячів західноволинських земель. Очевидно, одним з актуальних завдань сучасної української історіографії є потреба проаналізувати регіональну еліту, в окремо взятому населеному пункті, наприклад,

воєводстві. Загалом чимало аспектів цієї комплексної проблеми залишаються маловивченими.

Джерельна база дисертаційного дослідження складається з опублікованих і неопублікованих джерел. Враховуючи стан розробки проблеми, найбільш значущими для нас є останні. Зокрема, зважаючи на їх інформативний потенціал, першочергову вагу для дослідження діяльності української еліти у Польщі мають матеріали органів влади, документи партій та Української парламентської репрезентації на Волині, а також персональні фонди громадських і політичних діячів, матеріали преси тощо. Джерельну базу складають також нечисленні мемуари сучасників досліджуваних подій та опубліковані документи за темою дисертаційного дослідження.

Проведений джерелознавчий аналіз досліджуваної проблеми підтверджує, що джерельна база роботи є доволі обширною та різноманітною. Всебічний та неупереджений підхід до всієї сукупності документів дає змогу здійснити науковий аналіз соціально-політичного виміру та етнокультурної трансформації української еліти Західної Волині міжвоєнного періоду ХХ ст.

Широка джерельна база сприяє поглибленню і висвітленню по-новому різноманітних сторін життя етнічного населення краю та української еліти в силовому полі існуючого польського режиму, який панував на волинських землях. Комплексний аналіз архівних документів дозволяє докладніше окреслити коло питань, які досі в українській історіографії розглядалися не в повному обсязі. Запровадження до наукового обігу нових джерел сприяє висвітленню трансформації волинської національної еліти.

Проаналізовано концептуальний досвід і визначено методологічні засади дослідження еліти. Це дозволяє приступити до розгляду проблеми, враховуючи теоретико-методологічні її аспекти. Також ми були свідомі того, що завдання історика не лише описати та розтлумачити події, але і «переконати» читача у своїй методологічній компетенції. Поєднання

різних методів дослідження стало важливим чинником всебічного висвітлення теми.

Завдяки біографічному методу вдалось розкрити життєписи відомих діячів Західної Волині у період між світовими війнами. За допомогою цього методу була створена колективна біографія провідної верстви Західної Волині.

Волинська інтелігенція в умовах, коли не було власної держави, почала виконувати функції притаманні еліті, зокрема, політичну. Є значні розбіжності щодо поглядів на еліту, тому у ході дослідження з метою уникнення теоретичних суперечностей подано авторське визначення терміна «еліта» виходячи з історичних реалій Західної Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. Під ним розуміємо відкриту групу, що володіє значним розумовим потенціалом, кращими морально-етичними рисами, здатна до самопожертви задля свого народу, відстоює незалежність держави, спроможна організувати громаду заради спільних завдань і цілей, має відповідати вимогам, необхідним для вирішення тих проблем, які стоять перед суспільством. Далі можна визначити ієрархію волинської еліти того часу: політична, освітянська, релігійна, економічна, культурно-творча, науково-технічна. Велика кількість різних теорій та концепцій еліти свідчить про важливість еліти в житті кожного суспільства.

Розглядаючи природу та особливості української політичної еліти Західної Волині, зроблено висновок, що вона лише формувалась і не змогла реалізувати себе, оскільки не було своєї держави і вона не мала доступу до керівництва нею. Проте вона зуміла проявити себе в роки Другої світової війни (діяльність національної течії в Русі Опору тощо). Визнаємо й той факт, що помітна пасивність у політиці значної частини населення Західної Волині створювала перешкоди у діяльності національної еліти.

Також можемо стверджувати, що генезис української національної еліти в контексті вітчизняної історії відбувався продовж тривалого періоду, протягом якого вона виділилася як окреме коло людей, сформувався її

менталітет, склалися основні принципи світогляду, ідейні переконання, готовність до самопожертви. Еліті були притаманні такі риси, як політична активність, патріотизм, національна гідність, колосальний запас соціальної енергії, багатовекторність діяльності, адже проявила себе одночасно в декількох напрямках, дійсний ентузіазм та віра в побудову незалежної України.

Особливості формування української інтелігенції Західної Волині на початку ХХ ст. визначалися соціально-політичною ситуацією, що склалася у краї внаслідок важливих історичних подій – Першої світової війни, відродження української державності (1917–1921 рр.) та розгортання національно-визвольних змагань. Проголошення ЗУНР, її діяльність, Акт Злуки – все це не могло не вплинути на формування національної еліти.

Можемо назвати два головні чинники, які спричинили та посилили процес формування національної еліти у міжвоєнний період ХХ ст. у Західній Волині. По-перше, у Волинському воєводстві переважно проживали українці, а по-друге, антиукраїнська політика польської адміністрації сприяла об'єднанню більшості українців для спільної мети – боротьби за свої громадянські права.

З'ясовано, що джерелами становлення української еліти Західної Волині були: українські родини, освітні заклади, в тому числі і духовні, громадсько-політичні, релігійні та молодіжні організації, іммігранти з Наддніпрянської інтелігенції та монастирі краю.

Доведено, що соціальне становище української еліти Західної Волині в умовах державної політики асиміляції було складним. Серед підходів до з'ясування типології української еліти Західної Волині було вибрано у дослідженні найбільш оптимальні, які ми коротко окреслили, виходячи з характеристики волинської еліти міжвоєнного періоду ХХ ст. Також здійснили спробу її певним чином класифікувати. При цьому зазначимо, що запропоновані зарубіжними та вітчизняними вченими класифікації еліт доречні для стабільних суспільств, а для перехідних суспільств ці

трактування не точні, зазначимо, що в той час Західна Волинь перебувала під владою Польщі. В таких умовах еліта не змогла повністю виконувати свої класичні функції і їх здійсненням займалось певне коло людей, які входили до елітної групи. Вона включала лідерів політичних партій та громадських організацій, парламентарів, релігійних діячів, представників науки та мистецтва. Останні взагалі не мають відношення до влади, але вони виконують інші функції, зокрема, наукова, освітянська, мистецька еліти є генератором ідей, носієм ідеалів, культурних цінностей, за допомогою яких впливають на маси та формують національну свідомість. Тому стверджуємо, що це теж представники еліти.

Запроваджуючи авторитарний режим, влада не сподівалась на активну протидію українців. Національна провідна верства в період польського панування змушена була шукати можливі варіанти включення до суспільно-політичних процесів. З ініціативи української еліти створювались громадські та політичні організації, вона організовувала боротьбу за права свого народу в залах засідання сейму та сенату, сприяла розвитку освіти, захищала україномовні навчальні заклади, підтримувала православну релігію, заохочувала земляків брати участь в кооперативному русі тощо.

Визначено основні засади державної політики Польщі щодо української еліти. Волиняни опинившись всупереч власної волі в складі Другої Речі Посполитої, вважали своє становище несправедливим. Дискримінація українців, яка була частиною політики польської влади проти однієї з найбільш представлених національних меншин, не могла не викликати спротиву українців. Цю боротьбу очолила національна еліта, яка не бажала перебувати у чужому ярмі.

Польський уряд свідомо гальмував розвиток української освіти, розуміючи, що цим зменшить зростання національної свідомості, припинить сепатистські настрої, а загалом не допустить поповнення кількості української національної еліти. Проте розвиток національної свідомості українців неможливо було зупинити переслідуваннями та арештами.

Проаналізовано особливості діяльності еліти українського народу через призму найбільших громадсько-політичних інституцій. Так, українська волинська еліта в силу історичних обставин не виконувала управлінських функцій, але вона працювала в інших сферах на позиціях державності. Праця інтелігентів у громадських організаціях була спрямована на захист інтересів свого народу.

Національна еліта Західної Волині через роботу громадських організацій проявила себе і це був її перший практичний досвід для подальшої діяльності у створенні політичних партій, у роботі польського парламенту. Заснування національних громадських культурно-освітніх товариств і мистецьких осередків ще раз переконливо засвідчує здатність української еліти до самоорганізації у складні й відповідальні періоди історії.

Ідея незалежності домінувала у політичній програмі окремих волинських партій, їхні лідери відстоювали ідеї суверенітету та ставили завдання боротьби з дискримінаційною політикою влади. З парламентської трибуни сейму та сенату українські депутати відстоювали громадянські права своїх земляків, прагнули якщо не вирішити, то хоча б відкрито заявити про існуючу проблему.

Стосовно ставлення до пануючої влади, то українська еліта поділилась на групи: радянофільська, яку активно використовували більшовики; опора на власні сили, продовження боротьби у підпіллі; визнання влади Польської держави. Частина української еліти, що згуртувалась навколо центристських політичних сил, переживала процес переоцінки цінностей та пошуку нових організаційних форм національно-визвольного руху. Поштовхом до консолідації української еліти став широкий наступ польської влади на всіх ділянках суспільного життя Західної Волині.

Аналізуючи політичну активність українських інтелігентів, бачимо, що це були діячі глибоко обізнані з проблемами українців. Саме з цим пов'язана їх здатність до практичної політики, тобто до втілення у реальність

проголошуваних ідей. Провідні українські діячі сприяли формуванню національної свідомості українців, залучали їх до політичної боротьби.

Водночас немає підстав нехтувати здобутками політичної української еліти. Серед них – здобуття політичного досвіду, що виявився в методах парламентської боротьби. Політична відвага та послідовність національних діячів, здобуття ними впливу на розвиток української кооперації, громадських та культурно-освітніх українських установ. Та найбільшим здобутком треба вважати їхній внесок у розвиток політичного плюралізму в Другій Речі Посполитій.

Як систематизуючий елемент духовних цінностей народу розглянуто релігійну еліту Західної Волині. У своїй діяльності духовна національна еліта Західної Волині значну увагу акцентувала на пробудженні національної свідомості народу, формуванні у нього політичної культури, а також виробленні навичок громадської роботи. Не останнє місце при цьому займав ступінь поваги населення до священника, його здатність впливати на рішення громади силою власного авторитету.

Православне духовенство створювало молодіжні братства, релігійні товариства, які сприяли згуртуванню населення та активізації суспільної діяльності громадян. Треба відзначити, що така ділянка праці духовної еліти не була систематичною.

Важливих результатів у міжвоєнний період ХХ ст. досягли духовні інтелектуали у співпраці зі світськими діячами й громадськими організаціями, зокрема, «Просвітою» у розвитку волинської церковної преси та перекладі й виданні богословської літератури українською мовою, наповнення сільських бібліотек книгами.

У своїй діяльності національна еліта Західної Волині сприяла українізації православ'я. Громадсько-політичні та духовні діячі українського народу були активними захисниками православного населення під час ревіндикаційних акцій на Західній Волині.

Досліджено освітянську інтелігенцію краю як ключовий феномен у підготовці кадрів та формуванні державницької еліти українців. Національна еліта усвідомлювала своє завдання і знала, що майбутнє залежить від того, чи зуміє вона виховати підрастаюче покоління в душі любові до рідного краю. Адже кваліфіковану еліту, орієнтовану на кращі гуманістичні цінності треба готувати заздалегідь. Педагогічна українська інтелігенція тримала рівень вимог до себе досить високо, не піддавалась полонізації і була впливовою на Західній Волині соціальною групою. Відповідно, освіта була одним з каналів рекрутування національної еліти українського народу. Від самого початку ХХ ст. національна інтелігенція активно обстоювала право українського народу на рідномовну освіту.

В процесі дослідження прослідковано процес творення інтелігенції у середніх навчальних закладах Західної Волині, яка згодом проявила себе в різних сферах суспільного життя. Аналіз освітянської діяльності викладачів гімназій дозволить застосовувати уроки минулого в сучасних умовах, задля врахування цього досвіду при вихованні теперішньої молоді. Надзвичайно важливим осередком у процесі становлення політичної, національної свідомості молоді відіграли українські приватні гімназії, що працювали у Кременці, Рівному та Луцьку. В їх діяльності варто запозичити таке: акцентування уваги виховної системи гімназії на патріотичному вихованні молоді особи; сприяння вивчення учнями значної кількості іноземних мов; активну співпрацю з різними громадським організаціями; участь гімназистів та викладачів у підтриманні громадського порядку в місті; розвинену співпрацю гімназії з батьками.

Свій вклад у державотворення зробила українська еліта Західної Волині, яка знайшла своє вираження у мистецтві та розвитку культури краю. Еліта впливала на суспільно-культурні процеси західного регіону, сприяла створенню ряду організацій мистецького спрямування.

На прикладі життєпису згаданих митців показали, що на Західній Волині у міжвоєнний період ХХ ст. була мистецька еліта. В той же час, коли

польська влада сприяла розвитку творчості «титульної нації», українська культурна еліта, розраховуючи лише на власні сили, розвивала національне мистецтво. Їхні праці є актуальними для сучасного творення національної культури. Їх внесок у підвищення освітнього рівня українського народу, у процес національного та культурного відродження й державотворення є вагомим. Звичайно багатьом представникам української мистецької еліти не вистачало фахової освіти, але у них був талант, який вони розвивали та були патріотичні почуття. Своєю творчістю мистецька еліта долучилася до піднесення національної свідомості волинян.

Під час дослідження встановлено, що мистецька українська еліта пройшла трансформування на тлі складних суспільно-політичних процесів. Вона прагнула реалізувати своє право на національну самоідентичність. В той же час вона зазнавала польського впливу, проте відзначимо, що сприйняття інших тенденцій було поступовим та обережним. Українська мистецька еліта знаходила шляхи співпраці з представниками польської культури.

Українська еліта Волинського воєводства активно проявила себе в кооперативному русі і це ще одна грань її діяльності, де були розкриті її організаторські здібності. Кооперативні діячі розуміли, що національна кооперація є одним із шляхів здобуття політичних прав для українців в умовах, коли економічні важелі в краю перебували під контролем поляків.

Національна еліта за допомогою кооперації намагалась наблизити своїх земляків до загальноєвропейських стандартів розвитку економіки. Приділяючи значну увагу розвитку кооперативних організацій та установ – цим сприяла піднесенню добробуту волинян та модернізації економіки краю.

Охарактеризовано та визначено провідні ідеї наукових, літературно-публіцистичних творів українських інтелігентів. Українська еліта Західної Волині поставила завдання формувати національну свідомість та історичну пам'ять народу з метою майбутнього державотворення. Одним із засобів досягнення поставлених цілей було історичне краєзнавство. На сторінках

виданих книг, статей у журналах, що видавалися у Волинському воєводстві, та Польщі загалом, чимало публікацій було присвячено історії Волині. Це стимулювало вивчення історії рідного краю та сприяло усвідомленню необхідності єднання українців Галичини і Волині в боротьбі за національне і соціальне визволення.

Вищенаведені факти переконливо доводять, що наукова діяльність української еліти Західної Волині розвивалась, хоча була значно обмежена історичними обставинами. Підмітимо й той факт, що представники національної наукової еліти не могли стояти осторонь тих суспільних процесів і тому були активними учасниками громадсько-політичного життя, яке було невід'ємною частиною їх наукових інтересів.

Важливо відзначити те, що національна еліта Західної Волині у наукових питаннях співпрацює з польськими вченими, відповідними установами Речі Посполитої, а це показує її готовність йти на компроміс, якщо цього вимагають обставини життя і є певна користь для обох народів.

Здійснений аналіз деяких аспектів наукової діяльності національної еліти Західної Волині, дає нам підстави стверджувати, що всі їхні дослідження були спрямовані на підвищення самосвідомості українського народу. Наукові праці відіграють важливу роль у висвітленні проблем історичного, релігійного, культурного розвитку українського народу, а відповідно посідають гідне місце серед загальнонаціональних наукових надбань нашої держави. Окремі ідеї висловлені у творах волинської української еліти є актуальними і в наш час та потребують ретельного переосмислення.

Свій вагомий внесок у боротьбу проти ополячення, окатоличення населення краю зробила культурна еліта Західної Волині. Творами, а також громадською-політичною, культурно-освітньою роботою письменники сприяли утвердженню української національної свідомості, вселяли віру в людей у соціальне, культурно національне і релігійне визволення. Завдяки діяльності інтелігенції Західної Волині, зокрема письменників та публіцистів,

населення краю не втратило почуття національної ідентичності й могло протистояти польським впливам та формувати власну культуру.

Про широкий кругозір української еліти свідчать її різнопланові публікації, які стосуються суспільно-політичних проблем, а також історії, богослов'я, краєзнавства, літератури, етнографії тощо. Позиція національної еліти, висловлена в періодиці, заставляла співвітчизників задуматись над власним становищем, над своїми правами та спонукала їх до певних дій. Якщо прослідкувати публікації декількох років, то можна помітити трансформацію поглядів національної еліти та визначити її світоглядні уявлення, переконання.

Публікації української еліти є інформативним, багато в чому унікальним джерелом для дослідження її діяльності. На статті накладає свій відбиток час, в який вони писались, а це дещо формалізує інформацію. Не меншої цінності мають і невеликі за обсягом дописи у часописах, що значною мірою можуть скоригувати наші дослідницькі висновки.

Завдяки проведеному дослідженню історія України значно поповнилась новими іменами та фактами. Встановлено, що значну роль у суспільно-політичному, культурному житті Волині у міжвоєнний період відігравали такі маловідомі широкому загалу представники національної еліти як Б. Козубський, М. Черкавський, М. Тележинський, О. Левчанівська, А. Річинський, М. Кобрин, А. Животко, В. Біднов, Ю. Шумовський, Б. Кобилянський, С. Даушков, І. Фещенко-Чопівський, Є. Сакович, В. Кархут, М. Крутяк, О. Якимович, І. Гіпський та інші особистості. Своєю діяльністю вони зробили посильний внесок у захист інтересів свого народу.

Доведено, що зростання національної свідомості та політичної активності українського населення, яким позначене життя Західної Волині 20-30-х років ХХ ст. в умовах польського панування, спричинене діяльністю чільних діячів.

Важливо підкреслити й те, що політична еліта українського народу не лише зберегла ідеї української революції 1917-1921 рр., але зуміла їх

розвинути та донести до всіх волинян. Наслідки діяльності політичного проводу українського народу проявилися в наступні періоди нашої історії та боротьби за власну державність. Особливо напередодні Другої світової війни революційний націоналізм ОУН охопив більшість політично активної української молоді.

Уроки історичного минулого є актуальними для сьогоденного періоду становлення і розвитку держави. Тому викладений у дисертації матеріал дає підстави висловити низку практичних рекомендацій.

По-перше, досвід двох десятиліть незалежності показав, що населення країни акумулює в собі могутню державотворчу енергію. Сучасний стан життя українського народу, вимагає вирішення важливих соціально-економічних проблем. Як приклад того, що для активізації та поступу державотворчого процесу необхідна дієва національна еліта, є ситуація на Західній Волині у міжвоєнний період ХХ ст.

По-друге, період політичного плюралізму і демократичні процеси, загострили проблему взаємовідносин моралі і політики. Важливим компонентом соціальної держави є система моральних норм та принципів, що забезпечує оптимізацію стосунків між громадянами і державою, подолання соціальних конфліктів. Досвід політичної діяльності української еліти на Західній Волині диктує необхідність порозуміння та згуртування навколо ідей української державності усіх партій та організацій національно-демократичного спрямування.

По-третє, сучасне політичне життя України представляє широку палітру політичних сил, можливо сучасні лідери партій запозичать історичний досвід суспільно-політичного життя Західної Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. та не повторять помилок волинської української еліти.

Список використаних джерел

1. Др. Блага А. Криза інтелігенції / А. Блага // Живе слово – 1939. – № 2. – С. 9.
2. Лозицький О. Творімо сільську інтелігенцію / О. Лозицький // Drogi Pracy. J. Laskosiówna. – 1937.
3. Сакович Є. Ю. Спомини про професора В. О. Біднова / Є. Ю. Сакович // Церква і нарід. – ч. 7-8. – 1936. – С. 280.
4. Сакович Є. Перший Волинський кафедральний протоієрей Стефан Симонович / Є. Сакович // Церква і нарід. – ч. 16. – 1936. – С.459.
5. Сакович Є. Історія приєднання Київської митрополії до Московського патріархату / Є. Сакович // Церква і нарід. – ч. 18. – 1936. – С.556-561.
6. Річинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості / Упоряд. А. Колодний. – К. : Світ Знань, 2000. – 456 с.
7. Річинський А. В. До щастя, слави і свободи / А. Річинський // Матеріали VIII Річинських читань до 120-річчя з дня народження Арсена Річинського. Науковий збірник / За ред. А. Колодного, П. Мазура. – Київ-Кременець, 2012 – С. 216-256.
8. Беднов В. Православная церковь в Польше и Литве / В. Беднов. – Минск «Лучи Софии», 2002. – 432 с.
9. Біднов В. Справа розмосковлення богослуження Православної церкви / В. Біднов // Релігійно-науковий вісник. – 1921. – ч.1. – С.1-12.
10. Біднов В. Церковна справа на Україні / В. Біднов. – Тарнів, 1921. – 47 с.
11. Біднов В. Спомини про А. Кащенко / В. Біднов. // Літературно-науковий вісник. – 1923. – ч.7. – С.229-237.
12. Біднов В. Спогади про М. Петрова / В. Біднов. // Літературно-науковий вісник. – 1924. – ч.11. – С. 125-137.
13. Цинкаловський О. М. Княжий город Володимир: історико-краєзнавчі нариси / О. Цинкаловський. – Друк. за виданням «Учітеся, брати мої», Львів, 1938. – Луцьк : Настир'я, 2000. – 124 с.

14. Цинкаловський О. Пересопниця / О. Цинкаловський // Наша Батьківщина. – 1937. – Ч. 1. – С. 16–20.
15. Шумовський Ю. Археологічні пам'ятки Волині та спосіб збереження їх / Ю. Шумовський // Церква і нарід. – Ч.19. – 1936. – С.607.
16. Донцов Д. Націоналізм [1926] // Д. Донцов. Твори. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів : Кальварія, 2001. – Т. 1.– С. 243–425.
17. Донцов Д. Правда прадідів великих / Д. Донцов. – Філадельфія, 1952. – 96 с.
18. Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939). – Львів : Каменяр, 1970. – 276 с.
19. Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939). - К.: Наукова думка, 1985. – 271 с.
20. Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методология исследования). – К. : Наукова думка, 1988. – 192 с.
21. Зуев Ф. Г. Советско-польские отношения накануне и в период европейского кризиса 1938 г. / Ф. Г. Зуев // Советско-польские отношения 1918-1945. – М. : Наука, 1974. – С. 207-249.
22. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921-1939) / С. Кульчицький // Україна крізь віки. У 15 томах. – 11 т. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с.
23. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. / Я. Грицак. – Видання 2. – К. : Генеза, 2000. – 359 с.
24. Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939) / І. Васюта – Львів : Каменяр, 2006. – 335 с.
25. Кондратюк К. Новітня історія України. 1914-1945 рр. Навчальний посібник / К. Кондратюк. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 262 с.

26. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
27. Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії / Л. Зашкільняк // Україна і Польща в ХХ столітті. Проблеми і перспективи взаємовідносин. Зб. наук. праць. – К. ; Краків, 2002. – С. 156-160.
28. Комар В. Спроби нормалізації польсько-українських відносин у Другій Речі Посполитій / В. Комар // Україна і Польща в ХХ столітті. Проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. – К. ; Краків, 2002. – С. 236-242.
29. Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918-1939 рр.) / М. П. Гетьманчук. – Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – 432 с.
30. Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок ХХІ ст.) / Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 2012. – 512 с.
31. Белебеха І. Українська еліта / І. Белебеха – Харків : видання журналу «Березіль», 1999. – 346 с.
32. Мінаков М. Якість влади: спроба оцінки українських еліт / М. Мінаков // Критика. – липень-серпень 2010. – С. 3-4.
33. Чишко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В. Чишко. – К. : БМТ, 1996. – 240 с.
34. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г. Касьянов – К. : Глобус, Вік; Едмонтон, 1992. – 176 с.
35. Чоповський В. Ю. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918 – 1939) / В. Ю. Чоповський – Львів : Край, 1993. – 168с.

36. Рубльов О. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-і рр. ХХ ст.) / О. Рубльов, Ю. Черченко. – К. : Наукова думка, 1994. – 349 с.
37. Кухта Б. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова – Львів : Кальварія, 1996. – 221 с.
38. Пісоцький А. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу / А. Пісоцький, Н. Войтюк – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – 176 с.
39. Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym / W. Mędrzecki – Warszawa : Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2005. – 331 s.
40. Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922-1939) / О. Зайцев // Український історичний журнал. – 1991. – №1. – С.80 – 88.
41. Смирнов А. І. Мстислав (Скрипник): Громадсько-політичний і церковний діяч, 1930-1944: Монографія. – К. : Смолоскип, 2009. – 326 с.
42. Марківська Л. Л. Українська інтелігенція Волині між двома світовими війнами: дис. ... канд.. іст. наук: 07.00.01 – історія України / Л. Л. Марківська – Луцьк, 2003.
43. Доброчинська В. Інтелігенція в культурному житті західної Волині (1921-1939) автореф. дис. ... канд.. іст. наук: 07.00.01 – історія України / В. Доброчинська. – Львів, 2006.
44. Скакальська І. Українська еліта Волині першої половини ХХ ст.: нариси життя та діяльності: Монографія / І. Скакальська – Тернопіль: Астон-Вектор, 2012. – 280 с.
45. Горний М. М. Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у ХХ ст. – автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. – всесвітня історія / М. М. Горний. – Чернівці, 2000. – 20 с.
46. Лицур Н. Матеріальне становище української міської інтелігенції у міжвоєнній Польщі (1921–1939) / Н. Лицур // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17: Українсько-польсько-

білоруське сусідство: ХХ століття / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; голова редколегії Я. Ісаєвич, упорядники М. Литвин, В. Футала. – Львів, 2008. – С.306-312.

47. Кучерепа М. М. Національна політика Польщі щодо українців напередодні Другої світової війни // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки: Історичні науки. – 2001. – № 1. – С. 27 – 34.

48. Кучерепа М. М. Міні-пацифікації на Волині 1935 року // Велика Волинь: минуле й сучасне: Матеріали Міжнар. наук. краєзнавчої конференції, жовтень 1994. – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 169 – 170.

49. Лучаківська І. Інтелігенція західних областей України у суспільно-політичному житті / І. Лучаківська. – Дрогобич: Відродження, 1999. – 122 с.

50. Комар В. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926-1939 рр.) / В. Комар // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 120 – 128.

51. Гон М.М. Особливості міжетнічної взаємодії на західноукраїнських землях у міжвоєнний період / М. М. Гон. – Рівне : Волинські обереги, 2006. – 431 с.

52. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.). – Рівне : РІС КСУ – ППФ «Ліста – М», 2003.– 480 с.

53. Візитів Ю.М. Пластовий рух на Волині в міжвоєнний період / Ю. М. Візитів. – Рівне : Волинські обереги, 2008. – 180 с.

54. Футала В. П. Суспільно-політичне життя Західної України у 1920-1930- х рр.: стан і перспективи дослідження / В. П. Футала // Український історичний журнал – № 5. – 2008. – С.195-210.

55. Футала В. Діяльність українських легальних політичних партій у міжвоєнній Польщі (1921–1939): проблеми історіографії / В. Футала // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків [„Українська

історична наука на шляху творчого поступу”]. – Луцьк : Вежа, 2007. – Т.1. – С. 171-176.

56. Кучерепа М. Український політикум Волині 1921-1939 років: спроба узагальнення / Микола Кучерепа // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; голова редколегії Я. Ісаєвич, упорядники М. Литвин, В. Футала. – Львів, 2008. – С. 239- 248.

57. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси / М. Швагуляк // Сучасність. – К., 1994. – Вип. 2. – С. 77–82.

58. Стахів М. Українські політичні партії в соціологічному наświetленні / Матвій Стахів. – Нью-Йорк ; Детройт, 1954. – 104 с.

59. Красівський О. Українські політичні партії Західної України в період становлення польської держави (1918–1923 рр.) / О. Красівський // Наукові записки / Курасівські читання. Сер. Політологія і етнологія. – 2005. – К. : ПІЕНД, 2006. – Вип. 30, кн. 2.– С. 410-420.

60. Цятко В. До питання про діяльність українських послів сейму і сенаторів від Волині в 1922–1927 роках / В. Цятко // Волинські дзвони. Науково-краєзнавчий альманах. – Рівне : Ліста, 1999. – Вип. 3. – С. 25–30.

61. Зайцев О. Українці у польському парламенті (1922–1927 роки) / О. Зайцев // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник на пошану професора Юрія Сливки; Редакційна колегія Я. Ісаєвич (Відповід. ред.), М. Ільницький, М. Кашуба. – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 343-356.

62. Цецик Я.П. Участь українських політичних партій у виборах 1922 року на Рівненщині / Я. П. Цецик // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки: Історичні науки. – Луцьк, 2004. – № 2. – С. 14 – 19.

63. Савчук Б. Волинська «Просвіта» / Б. Савчук. – Рівне : «Ліста», 1996. – 154 с.

64. Зуляк І. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919-1939) / Іван Зуляк – Тернопіль : «Воля», 2005. – 946 с.
65. Філіпович М. Б. Луцька «Просвіта». 1918-1935 рр. : монографія / М. Б. Філіпович. – Луцьк : Вежа, 2007. – 240 с.
66. Гудима А. А. Річинський та пластовий рух на Волині (20-30 рр. ХХ ст.) / А. Гудима // Матеріали VIII Міжнародних Річинських читань до 120-річчя з дня народження Арсена Річинського. Науковий збірник / За ред. А. Колодного та П. Мазура. – К.-Кременець, 1012. – С.149.
67. Дем'янюк О. Зародження пластового руху на Волині / О. Дем'янюк // Український молодіжний рух Західної України: від зародження до боротьби за українську державність : монографія. – Луцьк, 2007. – С.160-166.
68. Мазурок В. П. Самостійницький рух на Волині в 40-х – на початку 50-х рр.ХХ століття: Монографія / В. П. Мазурок, О. Є. Лисенко та ін. – Кременець : ВЦ КОГП ім. Тараса Шевченка, 2013. – 224 с.
69. Дядюк М. Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю: Монографія / М. Дядюк. – Львів : Астролябія, 2011. – 368 с.
70. Борщевич В. Г. Волинське духовенство у ХХ ст.: ідентичність, статус, еволюція: Монографія / В. Г. Борщевич – Луцьк : Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2010. – 582 с.
71. Савчук Б. За українську церкву. Національно-церковний рух на Волині у 20–30-ті роки ХХ ст. / Б. Савчук. – Івано-Франківськ, 1997. – 116 с.
72. Бистрицька Е. Українське релігійне питання в політиці Другої Речі Посполитої Польської (20-30 рр. ХХ ст.) / Е. Бистрицька // Матеріали VIII Міжнародних Річинських читань до 120-річчя з дня народження Арсена Річинського. Науковий збірник / За ред. А. Колодного та П. Мазура. – К.-Кременець, 1012. – С.6-13.
73. Протоієрей О. Мельничук Свято-Богоявленський Кременецький монастир у контексті історії Православ'я в Україні / О. Мельничук – К., 2007. – 216 с.

74. Соловей О. Г. Імміграційні процеси на Волині у міжвоєнний період (1921-1939 рр.) дис. ... канд.. іст. наук: 07.00.01 – історія України / О. Г. Соловей. – Тернопіль, 2004.
75. Раєвич Т. І. Український жіночий рух на Волині: (1921-1939 рр.): автореф. дис. ... канд.. іст. наук: 07.00.01 / Т. І. Раєвич. – Чернівці, 2006. – 20 с.
76. Пономаренко С. Є. Культурно-освітні організації Волині 1921-1939 рр.. автореферат канд. іст. наук. 07.00.01 - Історія України / Є. С. Пономаренко. – Львів, 2001.
77. Мариненко Ю. Творчість Уласа Самчука: навч.посібник / Ю. Мариненко. – Кіровоград : КДПУ, 1999. – 54 с.
78. Власенко-Бойцун А. Хроніки, романи і мемуари Уласа Самчука / А. Власенко-Бойцун // Есеї і рецензії. – Мiамі : Coral Springs, 1983. – S.26-43.
79. Лятуринська О. У. Самчук / О. Лятуринська // Зібрані твори. – Торонто, 1983. – С. 573-577.
80. Палій Д. Улас Самчук і незалежність України / Д. Палій // Освіта. – 1 березня. – 1995.
81. Жив'юк А. А. Між Сциллою політики і харибдою творчості: Громадсько-політичний портрет Уласа Самчука : Монографія / А. А. Жив'юк. – Рівне : «Ліста- М», 2004. – 184 с.
82. Манзуренко В. Героїчне життя Марії Волосевич / В. Манзуренко // Воєнна історія України. Волинь та Полісся [Текст]: зб.наук.праць за матеріалами Всеукраїнської наукової військово-історичної конф. / Національний військово-історичний музей України. – К., 2013. – С. 299-301.
83. Гудима А. Харизма Арсена Річинського / А. Гудима. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 144 с.
84. Борщевич В. Г. Отець Микола Малюжинський на тлі епохи / В. Г. Борщевич. – Луцьк : «Вежа», 2000. – 94 с.
85. Скакальська І. Громадсько-політична діяльність Семена Жука / Ірина Скакальська – Кременець: ВЦ КОГП ім. Тараса Шевченка, 2006. – 159 с.

86. Сивіцький М. Записки сірого волиняка / М. Сивіцький. – 2-е вид. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2000. – 400 с.
87. Медведєв С. Митрополит Діонісій / С. Медведєв, В. Савчук // Краєзнавчі нариси з історії Кременеччини. – Випуск 1. – Кременець, 2009. – С.55-67.
88. Чернихівський Г. Портрети пером / Г. Чернихівський. – Кременець, 2001. – 307 с.
89. Чернихівський Г. І. Кременеччина від давнини до сучасності / Г. Чернихівський. – Кременець : Папірус, 1999. – 320 с.
90. Рожко В. Духовні православні освітні заклади Волині Х – ХХ ст. : Історико-краєзнавчий нарис / В. Рожко – Луцьк : Медіа, 2002. – 368 с.
91. Скакальська І. Кременеччина у міжвоєнний період / І. Скакальська // Нескорена Кременеччина у першій половині ХХ ст. (сторінки пам'яті): Науково-документальне видання / За ред. В. Мазурка та ін. – Кременець-Тернопіль, 2009. – С.15-73.
92. Панфілова О. Г. Мистецьке життя Кременеччини 20-30-х років ХХ ст. : Монографія / О. Панфілова. – Тернопіль : Астон, 2012. – 208 с.
93. Степанюк С. М. Театральне життя Волинського воєводства: 1921–1939 рр. – автореф. канд. іст. наук. спеціальність : 07.00.01 – історія України / С. М. Степанюк. – Волинський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк, 2011. – 20 с.
94. Шиманський П.Й. Музичне життя Волині 20-30-х років ХХ століття. – автореф. канд. мист. спеціальність: 17.00.03 – Музичне мистецтво / П. Й. Шиманський. – К., 1999. – 20 с.
95. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпретації / Г. В. Касьянов // Наукові записки Вінницького держ. пед. у-ту. Серія : Історія. – Вінниця, 2004. – Вип.8. – С.3-15.
96. Литвин М. Питання українсько-польських відносин у науковій спадщині та громадській діяльності Ярослава Ісаєвича / М. Литвин // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: [зб. наук. праць / відп.

ред. М. Литвин] / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2010-2011. – Вип. 3-4. – С.134-140.

97. Гетьманчук М. Політика Польщі щодо українського шкільництва та вищої освіти у процесі реалізації умов Ризького мирного договору (1921-1939) / М. Гетьманчук // Кременецький ліцей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині ХХ ст. / Збірник наукових праць. – Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2009. – С.13-23.

98. Макарчук С. Західна Волинь у 20-х-30-х рр. ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї) / С. Макарчук // Кременецький ліцей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині ХХ ст. / Збірник наукових праць. – Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2009. – С. 53-66.

99. Бородавко В. А. Періодичні видання Волинського воєводства у міжвоєнний період (1921-1939 рр.) / В. А. Бородавко // Наук. вісн. Волин. держ. у-ту ім. Лесі Українки / Волин.держ.ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – № 3. – С.86-89.

100. Вісин І. Громадсько-освітня діяльність волинського адвоката Григорія Степури у 1920-х роках / І. Вісин // Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали І Міжнар. наук. – практ. конф. асп.і студ. / Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2007. – Т.1. – С. 20-21.

101. Колесник В. Українська інтелігенція Волині та Холмщини у боротьбі за національну школу : (20-30-ті роки ХХ ст.) / В. Колесник // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура продовж віків : зб. наук. пр. / за заг. ред. М. Кучерепа. – Луцьк, 2008. – С.336-344.

102. Соляр І. Культурно-просвітницька діяльність національно-державницьких партій Західної України у 1920-х рр. / І. Соляр // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль, 2010. – Вип.2. – С.75-79.

103. Оболончик Н. Релігійна освіта у Кременецькому повіті у 20-30-х рр. ХХ ст. / Н. Оболончик // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль, 2009. – Вип.3. – С. 121-123.
104. Милусь В. З історії Волинської духовної семінарії / В. Милусь // Волинська духовна семінарія (до 20- річчя відродження) / Збірник матеріалів науково-практичної конференції з нагоди ювілею 20-річчя відродження Волинської Духовної семінарії. – Луцьк, 2010. – С. 113-128.
105. Скакальська І. Б. Духовна інтелігенція Волині: родина Шумовських (кін. ХІХ- перша половина ХХ ст.) / І. Б. Скакальська // Матеріали ІІІ Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 12-13 листопада 2010 р.). – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – С. 216-219.
106. Скакальська І. Б. Відомі постаті Кременецької духовної семінарії 20-30-х років ХХ ст. / І. Б. Скакальська // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол.ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип.8. – С. 226-232.
107. Ткачук В. Роль національно-церковного руху православних українців Західної Волині міжвоєнного періоду (1920-1930-ті рр.) у формуванні модерної української нації / В. Ткачук // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль, 2010. – Вип.2. – С.91-99.
108. Кременецький ліцей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині ХХ ст. / Збірник наукових праць. – Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2009. – 264 с.
109. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль, 2012. – Ч.1. – 192 с.

110. Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989) / Х. Чушак. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Видавництво “ПАІС”, 2011. – 304 с.
111. Терещенко В. Західноукраїнський кооперативний рух 20-30-х рр. ХХ ст. в сучасній вітчизняній історіографії / В. Терещенко // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 9. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – С. 290-295.
112. Таньчин І. Український кооперативний рух у міжвоєнний період / І. Таньчин // Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси. – Львів : Центр Європи, 1998. – С. 289-304.
113. Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка; пер. з англ. – 2-ге вид. – К. : Ніка-Центр, 2010. – 368 с.
114. Відкритість. Суспільство. Влада. Від Нантського едикту до падіння комунізму / Автор-упорядник Е. Ле Руа Ладюрі у співпраці з Г. Буржуа. – Переклад з фр. Є. Марічева. – К. : Ніка – Центр, 2008. – 364 с.
115. Using biographical methods in social research / В. Merrill and L. West. – London, Sage, 2009. – 224 p.
116. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990 / Пер. з пол. М. Кірсенка. – К. : Вид-дід «Києво-Могилянська академія», 2007. – 239 с.
117. Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę / Timoty Snyder. – Kraków : Wydawnictwo Znak, 2008. – 340 s.
118. Ratajczyk L. Historia wojskowości / L. Ratajczyk – Warszawa, 1980 – 613 s.
119. Piotrowski C. Wojskowe i historyczne tradycje 27 Wołyńskiej dywizji piechoty Armii Krajowej / C. Piotrowski. – Warszawa, 1993. – 347 s.
120. Historia państwa i prawa Polski: Źródła /Wyboru dokonali F.Połomski i P.Jurek. – Wrocław, 1998. – 444s.

121. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1989. – 468 s.
122. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920-1939 / E. Wiszka. –Torun, 2004.
123. Chałupczak H. Mniejszości narodowe w Polsce. 1918–1995 / H. Chałupczak, T. Browarek. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodkowskiej, 1998. – 323 s.
124. Zełenko K. Stosunki polsko-ukraińskie w II Rzeczypospolitej. 1918–1939 / K. Zełenko. – Lublin : Wydawnictwo FIS, 1994. – 50 s.
125. Chojnowski A. Prezydenci i premierzy Drugiej Rzeczypospolitej / A. Chojnowski. – Wrocław : Ossolineum, 1992. – 381 s.
126. Юрчук О. А. Бохенський : реалії та перспективи польсько-українських взаємин міжвоєнного двадцятиліття / О. Юрчук // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ ст. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; голова редколегії Я. Ісаєвич, упорядники М. Литвин, В. Футала. – Львів, 2008. – С.42-55.
127. Podlaski B. (Skaradziński). Białorusini, Litwini, Ukraińcy / B. Podlaski. – Białystok : Versus, 1990. – 150 s.
128. Mędrzecki W. Liceum Krzemienieckie w życiu publicznym Drugiej Rzeczypospolitej / W. Mędrzecki // Кременецький ліцей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині ХХ ст. / Збірник наукових праць. – Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2009. – С. 135-142.
129. Sheybal-Rostek A. Kadra pedagogiczna i pracownicy liceum Krzemienieckiego w latach 1920-1939 / A.Sheybal-Rostek // Кременецький ліцей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині ХХ ст. / Збірник наукових праць. – Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2009. – С. 239-245.

130. Мисик О. Структура національних меншин в II Речі Посполитій та її законодавство і практика щодо національних меншин (1921–1939) / О. Мисик // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – 2005. – Т. 19–20. – С. 316–327.
131. Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Джозеф Ротшильд; [Пер. з англ. В. П. Канаша]. – К. : Мегатайп, 2001. – 496 с.
132. Липинський В. Листи до братів-хліборобів (Про ідею і організацію українського монархізму) / В. Липинський. – К.; Філадельфія, 1995. – 470 с.
133. Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції // І. Лисяк-Рудницький Історичні есе. В 2 т. / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – С. 361–380.
134. Семенюк А. На тему українсько-польських відносин критичні зауваження / А. Семенюк. – Міннеаполіс, Міннесота, США, 1996. – 167 с.
135. Макух І. *Na narodni sluzhbi* / І. Макух. – Detroit, 1958. – 572 с.
136. Власовський І. Нарис історії української православної церкви / І. Власовський. – Ремпринтне видання. – т.4.– ч.2. – К., 1998.– 468 с.
137. Роман Бжеський. Бібліографія друкованих праць / Укладач Н. Бжеська. – Торонто, 1988. – 46 с.
138. Млинівецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1922 рр. (Про що «історія мовчить») / Р. Млинівецький. – У 2 т. – Торонто, 1973. – т.2. – 670 с.
139. Макар В. Береза Картузька. (Спомини з 1934-1935 рр.) / В. Макар. – Торонто, 1956. – 206 с.
140. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / Наріжний С. – [Прага, 1942 р. репринтне видання]. – Львів, Кент, Остріг, 2008. – 372 с.
141. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Із праць історико-філософської секції НТШ / І. Витанович – Нью-Йорк, 1964. – 870 с.
142. Власовський І. Князь К. К. Острозький / І. Власовський. – Нью-Йорк – Бавнд Брук, 1958. – 66 с.

143. Бжеський Р. Політичні ідеї творів Миколи Куліша / Р. Бжеський. – Мюнхен : «Критична бібліотека», 1955. – 96 с.
144. Скакальська І. Б. Аркадій Животко: волинський період життя / І. Б. Скакальська // Замок – 30 серпня 2010. – № 13-16.
145. Тимошик М. С. Аркадій Животко та його роль у ствердженні українського журналістикознавства в діаспорі [Електронний варіант] / М. С. Тимошик // Електронна бібліотека Інституту журналістики. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article>
146. Животко А. П. Історія української преси / [Упоряд., авт. іст. – біогр. нарису та приміт. С. Тимошик]. – К. : Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
147. На порозі другого чверть століття // Літопис Волині. – Вінніпег, 1977-1978. – ч.12 – С.1-4.
148. Про що хочете знати? Реєстр статей // Літопис Волині. – Вінніпег, 1977-1978. – ч.12 – С.224-232.
149. Шумовський Ю. Новий скарб Волині / Ю. Шумовський // Літопис Волині. – Вінніпег, 1977-1978. – ч.12 – С.103-105.
150. Лавриченко Я. Велика Волинь між двома війнами / Я. Лавриченко // Літопис Волині. – Вінніпег, 1988. – ч.15 – С.8-32.
151. Державний архів Служби безпеки України, ф.65, спр. С-9134, т.4, арк.19 // Тарас Бульба-Боровець Документи. Статті. Листи / За заг.ред. проф. В. Сергійчука. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2011.– С.29.
152. Україна – Польща 1920 – 1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / упоряд.: Рубльова Н., Рубльов О. – К. : Дух і літера, 2012. – 624 с.
153. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. – У 2 т.– т.1. 1939-1959. – К., 1995. – 748 с.
154. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у 2-х частинах / Упорядник І. Кресіна. – ч.1. – К. : Вища шк., 1997. – 456 с.

155. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / М. Сивіцький / Пер. з пол. Є. Петренка. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – 344 с.
156. Реєнт О. П. Україна між світовими війнами (1914-1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії: Навч. посіб./ Реєнт О. П., Коляда І. А. – К. : Школа, 2004. – 544 с.
157. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / Ольга Коляструк // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 145 – 153.
158. Скакальський Мусій Спомини минулого. Кременчанина (1962-1970) / М. Скакальський. – Рукопис. – 314 с.
159. Глукко Р. Memorabilia : Спомини / Перекл. з англ. мови Марії Яців. – Львів: Афіша, 2003. – 176 с.
160. Черкавський М. Восьмилітній підрахунок зисків і страт. Промова сенатора М.Черкавського, виголошена в сенаті 2. 03. 1927 р. в загальній дискусії над державним бюджетом. – Львів: Накладом В. Целевича, 1927. – 32 с.
161. Промова посла М. Чучмая в Соймі, 8 липня 1924 р. // «Роде наш красний...» (Волинь у долях краян і людських документах). Наукове видання / Упорядник Л. К. Оляндер. – Луцьк : «Вежа», 1996. – Т. 1. – С. 202.
162. Промова сенаторки О. Левчанівської в Сенаті 28 липня 1924 р. // «Роде наш красний...» (Волинь у долях краян і людських документах). Наукове видання / Упорядник Л. К. Оляндер. – Луцьк : «Вежа», 1996. – Т. 1. – С. 196-202.
163. Порай З. Ідемо до виборів / З. Порай. – Львів : Видання УНДО, 1938. – 40 с.
164. Чого хоче УСРП ? – Львів, 1926. – 110 с.
165. Відгуки довкола вбивства Симона Петлюри // Наша бесіда. – ч.12.– 1926. – С.14.
166. Гладкий Г. Негромадські способи / Г. Гладкий // Громадський голос. – 1926. – 13 листопада.

167. Барщевський Є. Сучасний православний пастир, як вихователь дітей і молоді позашколою / Є. Барщевський // Церква і нарід. – ч. 18. – 1936. – С.547.
168. Тучемський М. На апостольській праці архірейського служення на Волині (Вражіння від візитації парафій Високопреосвященішим Архієпископом Алексієм на Волині в місяці серпні 1936 р.) / М. Тучемський // Церква і нарід. – ч. 18. – 1936. – С.574-579.
169. Відчит проф. І. Феценка-Чопівського // Церква і нарід. – ч. 8-9. – 1938. – С.373.
170. Власовський І. Нові методи навчання і наука релігії в школі / І. Власовський // Церква і нарід. – ч. 6. – 1938. – С.20-25.
171. Тележинський М. Музичні замітки. Українські колядки і щедрівки / М. Тележинський // Церква і нарід. – ч. 1-2. – 1938. – С. 26-29.
172. Биковський Л. Проблеми волинського життя / Л. Биковський // Українська нива. – ч. 70. – 1927. – С.3. / Павлюк І., Мартинюк М. Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917-1939, 1941-1944 рр. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2005. – С.142-144.
173. Кархут В. Полум'яний вихор. Повість. / В. Кархут. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – 128 с.
174. Самчук У. Юність Василя Шеремети. Роман / У. Самчук. – Рівне : Волинські обереги, 2005. – 328 с.
175. Папакін Г. В. Сучасна українська інтернет-археографія: основні форми та джерела електронних публікацій / Г. В. Папанкін // Український історичний журнал. – 2010. – № 5 – С. 153-166.
176. Полянський О. Історія України: проблеми методології та методики / О. Полянський. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2012. – 128 с.
177. Калакура Я. С. Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни / Я. С. Калакура // Українознавство. – 2001. – №1. – С. 20-31.
178. Михайльова К. Інтелектуальна еліта сучасного суспільства: особливості формування та діяльнісний потенціал. – автореферат дис...

доктора соц. наук: 22.00.01 Спеціальність: теорія та історія соціології. / К. Михайльва. – Харків, 2008. – 35 с.

179. Калініченко В. Інститут земельної громади в до колгоспному селі Наддніпрянської України (1917-1930 рр.) методологія дослідження / В. Калініченко // Матеріали IV Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 10-річчю заснування іст. ф-ту Житомирського державного університету ім. І. Франка: Зб.наук.праць. – Житомир, 2011.– С. 242-244.

180. Чирикова А. Е. Политическая элита в российских регионах, власть и политические институты. – дис. ... доктора соц. наук: 23.00.02 Спеціальність: Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии / А. Е. Чирикова. – Москва, 2003. – 36 с.

181. Яковенко Н. М. Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України [Електронний варіант] / Н. М. Яковенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2000. – Вип. XI. –

Режим доступу: <http://sites.znu.edu.ua/historySciWorks/11/yakovenko.pdf>

182. Касавин И. Г. Традиция чтения (к типологии текстов и текстовых эпох) / И. Г. Касавин // Философия науки. Методология и история конкретных наук. Учебное пособие (книга для чтения) [текст] / коллектив авторов. – М. : «Канон», 2007.

183. Березовська Т. В. Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби. – автореферат канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. В. Березовська. – Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечнікова. – Одеса, 2003.

184. Чубіна Т. Просопографія як метод історичного дослідження (на прикладі роду Потоцьких) [Електронний варіант] / Т. Чубіна. – Режим доступу:

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/NZTNPU_ist/2009_2/materialy/2009

185. Петрова М. С. Просопография как специальная историческая дисциплина. На примере авторов Поздней Античности / М. С. Петрова – СПб., 2004. – 234 с.
186. Верменич Я. В. Системологія історичної локалістики: пошук парадигмальних орієнтирів / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2011. – № 5. – С. 118-124.
187. Мельник В. Політична регіоналістика: предметне поле і теоретико-методологічні основи / В. Мельник, Л. Скочиляс [Електронний варіант] // Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії. 2002. – Вип.4. – Режим доступу:
http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Visnyk/Visnyk4/Politologija/Melnyk_Sko
188. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 175 -188.
189. Бебик В. М. Політологія: наука і навчальна дисципліна: Підручник / В. М. Бебик – К. : Каравела, 2012. – 496 с.
190. Плахтій П. Д. Основи наукознавства: Навчальний посібник / За ред. П. Д. Плахтія. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2011. – 288 с.
191. Бабійчук Г. В. Методологічний інструментарій та методи дослідження історичного краєзнавства Миколаївщини на прикладах історіографічних розвідок / Г. В. Бабійчук // Історична регіоналістика на зламі століть: актуальні питання: матеріали Міжнародної наукової конференції, 25-26 квітня 2012 року. – Луганськ, 2012. – С.13-15.
192. Мандзій Л. Методологія дослідження політичної еліти / Л. Мандзій // Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії. 2010. – Вип.2. – С. 63-70.
193. Нікітіна З. Методи наукового відкриття в українознавстві [Електронний варіант] / З. Нікітіна. – Режим доступу:
<http://ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1988>

194. Зашкільняк Л. В. Вступ до методології історії / Л. В. Зашкільняк. – Львів, 1996. – 168 с.
195. Абакумова В. І. Примат суб'єктивного у науково-пізнавальному процесі історика проти об'єктивності як принципу дослідження / В. І. Абакумова // Історична регіоналістика на зламі століть: актуальні питання: матеріали Міжнародної наукової конференції, 25-26 квітня 2012 року. – Луганськ, 2012. – С. 8-9.
196. Влялько В. А. Українська еліта: роздуми / В. А. Влялько // Національна ідея та національний інтерес України: єднання заради майбутнього/ Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – 6-8 березня. – 2009 р. – Сімферополь: Центр розвитку освіти, науки та інновацій, 2009. – С. 27-34.
197. Політологія: Навчальний посібник / Щедрова Г. П., Барановський Ф. В., Карчевська О. В., та ін. – Луганськ : Вид-во СНУІм. В. Даля, 2011. – 304 с.
198. Мінаков М. Якість влади: спроба оцінки українських еліт / М. Мінаков // Критика. – липень-серпень 2010. – С. 2-7.
199. Лісовий В. С. У багатоголоссі політичних дискусій : Статті та інтерв'ю / В. С. Лісовий. – К. : Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 239 с.
200. Ашин Г. К. Понятие «элита» и его роль в политических исследованиях / Г. К. Ашин // Философия и политические науки. – 2005. – № 7. – С. 35.
201. Скорченко Ю. О. Українська еліта: деякі проблеми розвитку [Електронний варіант] / Ю. О. Скорченко, О. А. Мезеря. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_33/Gileya33/P2_doc.pdf
202. Олещенко В. М. Методологічні підходи аналізу еволюції політичних еліт в Україні / В. М. Олещенко [Електронний варіант] // «Державне управління: удосконалення та розвиток». – Режим доступу: <http://www.dy.nauka.com.ua/index.php?operation=1&iid=318>
203. Парето В. Трактат по общей социологии / В. Парето // Антология политической мысли. – В 5-ти т. – Т. 2. – М., 1997. – С.59-78.

204. Політологія / Ф. М. Кирилюк, М. І. Обушний / За ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : Здоров'я, 2004. – 776 с.
205. Погорілий Д. Політична еліта та інтелігенція у суспільстві (ціннісні концепції політичної еліти) / Д. Погорілий // Ціннісно-смысловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського суспільства і перспективи українського націоналізму. Матеріали III міжнародної наукової конференції Івано-Франківськ, 17-18 листопада 2007 р. / Наук. ред. О. М. Сич. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – С. 508-512.
206. Щербина С. С. Генеза політичних еліт в Україні: сутність, структура, особливості: автореф....канд. соц. наук: 22.00.04 / С. С. Щербина. – Запоріжжя, 2012. – 17 с.
207. Павко А. І. Біля витоків формування політичних концепцій елітаризму: В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельс / Український історичний журнал. – № 2. – 2008. – С.92.
208. Волинець О. О. Політологія: навчальний посібник / О. О. Волинець. – Львів: Вид.нац.унів. «Львівська політехніка», 2005. – 360 с.
209. Скакальська І. Б. Формування і становлення української еліти Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. / І. Б. Скакальська // Зб.наук.праць НДІУ / За заг.ред. П. Кононенка. – Т.26. – К.: «Рада», 2009. – С.306-313.
210. Новакова Н. Роль еліти в українському державотворенні в інтерпретації В. Липинського та Д. Донцова / Н. Новакова // Суспільство: історія, методологія дослідження, практика. Матеріали всеукраїнської науково-теоретичної конференції. – Тернопіль, 2004. – С.167-164.
211. Козій І. В. Історіософські погляди Юрія Липи / І. В. Козій // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 1. – С. 60-65.
212. Пилипенко В. Є. Владна еліта у контексті суспільного розвитку / В. Є. Пилипенко, Ю. О. Привалов та ін. – К.: ПЦ «Філіант», 2008. – 158 с.
213. Журавський В. С. Політична еліта України: теорія і практика трансформації / В. С. Журавський. – К.: «Логос», 1999. – 289 с.

214. Мамедов Р. Интеллигенция как социальная общность, её жизнедеятельность и роль в современном мире: Автореф. дис. ... докт. филос. наук. – М., 1993. – 45 с.
215. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. – К. : Либідь, 1993. – 230 с.
216. Саух П. Інтелігенція: між місією і приниженням / П. Саух, Ю. Саух // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2009. – № 4. – С. 2 – 8.
217. Сурмін Ю. П. Концептуально-методологічні аспекти формування і розвитку української політичної еліти / Ю. П. Сурмін // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К., 2006. – С. 159-173.
218. Ашин Г. К. Смена элит / Г. К. Ашин // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 40-50.
219. Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства / М. Пірен // Універсум. – 2000. – № 3-4. – С. 41-44.
220. Еліта та соціальна зміна : матеріали «круглого стола» // Філософська і соціологічна думка. – 1996. – № 5-6. – С. 201-251.
221. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych spotechnych i politycznych / W. Mędrzecki – Wrocław – Krakow – Gdańsk, 1988. – 230 с.
222. Шляхтун П. П. Політологія: Підручник / П. П. Шляхтун. – К: Либідь, 2002. – 576 с.
223. Дацюк С. Центральна, регіональна та міська еліти / С. Дацюк [Електронний варіант]. – Режим доступу:
http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=399.
224. Якубовський О. Регіональна політико-адміністративна еліта : досвід та актуальні проблеми методології досліджень / О. Якубовський // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць Укр. академії державного управління при Президентіві України. Одеський філіал. – Вип. II. – Одеса : Аспропринт, 1999. – С. 15-23.

225. Пахарєв А. Політична еліта. Формальна? Справжня? /А. Пахарєв // Віче. – 1997. – № 11. – С. 3-14.
226. Тертичка В. Застосування елітної теоретичної моделі в ухваленні державно-політичних рішень / В. Тертичка // Актуальні проблеми державного управління : збірник наукових праць Укр. Академії державного управління при Президентові України. Одеський філіал. – Випуск II. – Одеса : Аспропринт, 1999. – С. 104-110.
227. Голубович І. Біографія як соціокультурний феномен: методологія аналізу в гуманітарному знанні / Інна Голубович // Філософська думка. – 2008. – № 4.– С.120-126.
228. Ісаєвич Я. Д. Біографічний словник – національний пріоритет [Текст] / Я. Д. Ісаєвич // Українська біографістика: зб. наук. праць. – К.: БТМ, 1996. – Вип.1. – С. 5-9.
229. Алексієвець М. М. Переднє слово. Українська історична біографістика у світлі сучасних викликів національно-державного будівництва / М. М. Алексієвець // Наукові записки ТНПУ ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип.2.// Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За заг.ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2008. – С.5-6.
230. Рєпина Л. «Новая историческая наука» и социальная история / Л. Рєпина – Изд. 2-е, испр. и доп. М.: ЛКИ, 2009. – 320 с.
231. Рєпина Л. Персональные тексты и «новая биографическая история»: от индивидуального опыта к социальной памяти / Л. Рєпина [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://www.ist-bessmertie.narod.ru/statrepina.htm>
232. Рєпина Л. Историческая наука на рубеже XX-XXI вв.: социальные теории и историографическая практика / Л. Рєпина – М. : Кругъ, 2011. – 560 с.
233. Кохановський В. П. Філософія и методологія науки. Учебник для высших учебных заведений. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 498 с.

234. Менжулін В. Новий історизм: елементи філософсько-біографічної прагматики / В. Менжулін // Філософська думка. – № 4.– 2008. – С.81-99.
235. Психологія : Підручник / Ю. Л. Трофімов та інші – К. : Либідь, 2000. – 456 с.
236. Менжулін В. Філософія, біографія та психоаналіз: випадок Ніцше / В. Менжулін // Філософська думка. – № 4.– 2009. – С.102-119.
237. Коновальчук В. Використання біографічного методу для дослідження проблеми творчої реалізації особистості / В. Коновальчук [Електронний варіант]. – Режим доступу:
http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vird/2012_24/Pdf/32.pdf
238. Яковенко Н. Що можна зробити з біографії / Яковенко Н. // Вступ до історії. – Київ, 2007. – С. 249-251.
239. Using biographical methods in social research / В. Merrill and L. West. – London, Sage, 2009. – 224 p.
240. Toward a biographical turn? Biography in modern historiography – modern historiography in biography / Conference at the GHI, March 25–27, 2004.
241. Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності / О.В. Даниленко, Л. В. Іваницька та ін. / За заг. ред. А. П. Коцура, В. П. Коцура. – Київ-Чернівці: Книги - ХХІ ст., 2010. – 688 с.
242. Скокова Л. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід / Л. Скокова. – К. : Інст. соціол. НАН України, 2004. – 159 с.
243. Дьюї Д. Моральні принципи в освіті / Д. Дьюї / Переклад з англ. М. Олійник. – Львів : Літопис, 2001. – 52 с.
244. Сухий О. Сучасна історична наука в Україні: візії та напрями / О. Сухий // Україна-Європа-Світ. Міжнародний зб.наук.праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 10. – Тернопіль, 2012. – С. 24-34.
245. Гончаренко М. І. Автобіографія як біографічне джерело [Текст] / М. І. Гончаренко // Укр. біографістика : зб. наук. пр. – К. : БТМ, 1999. – Вип. 2. – С. 222-223.

246. Краєзнавчий довідник. Українська еліта Кременеччини міжвоєнного періоду ХХ ст. / Автор-упорядник І. Скакальська. – Кременець: ВЦ КОГП, 2012. – 46 с.
247. Степень С. Поляки і українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу / С. Степень // Польсько-українські студії. Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, травень 1992. – К. : „Либідь”, 1993. – С. 212-217.
248. Завада І. Ризький договір і Україна / І. Завада. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2000. – 204 с.
249. Кульчицький В. Історія держави і права України / В. Кульчицький та ін. – Л.: Світ, 1996. – 296 с.
250. Ризький договір 1921 р. // Довідник з історії України (А-Я): посібник для середніх загальноосв. навч. зал. / за ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К. : Генеза, 2001. – С. 655.
251. Солдатенко В. Ф. Українська революція Історичний нарис: Монографія / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
252. Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – Житомирська область / Ред. кол.: Чорнобривцев О. С. (голова редкол.) та ін. – С.555.
253. Wojewodztwo Wołyńskie w swietle liczb i factów. – Lutsk, 1929. – 48 с.
254. Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми / А. Айненкель // Україна – Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918-1947 рр.» – Варшава, 1997. – С.36-44.
255. Cezak J. Geografia Gospodarcza / J. Cezak – Warszawa, 1997.– 226 с.
256. Парнета О. Інституалізація Польської Республіки (1918-1921) / О. Парнета // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць.Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол.ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип.8. – С.120-125.

257. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ ст. / І. Нагаєвський– К.: Укр. письменник, 1993. – 413 с.
258. Алексієвець Л. М. Польща в 1918–1926 рр.: особливості відродження національної державності, формування суспільно-політичного устрою – автореф....доктора іст. наук: 07.00.02. / Л. М. Алексієвець. – Чернівці, 2007. – 35 с.
259. Кучерепа М. Національна політика II Речі Посполитої щодо українців (1919-1939) // Україна – Польща: важкі питання. Матер. II міжнарод. семінару іст. «Українсько-польські відносини в 1918-1947 рр.» – Варшава, травень 1997. – С. 28- 37.
260. Кічий І. Українсько-польські відносини на Волині в роки Другої світової війни / І. Кічий // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної наукової практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ : Видавництво „Плай”, 1997. – 451 с.
261. Кугутяк М. Українсько-польські стосунки 20-30-х рр.: від конфронтації до «нормалізації» / М. Кугутяк // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної наукової практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ : Видавництво «Плай», 1997. – 451 с.
262. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навч. закладів / за ред. В. Танцюри. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – 488 с.
263. Крамар Ю. «Сокальський кордон» у контексті польсько-українських відносин у міжвоєнний період / Ю. Крамар // Матеріали міжнародної наукової практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ : Видавництво «Плай», 1997. – С.259-260.
264. Кучерепа М. З історії ВУО / М. Кучерепа та ін. // Волинь і Волинське зарубіжжя. – Луцьк, 1994. – С.78-86.
265. Книш З. З таємних документів польської окупації Західної України / З. Книш. – Торонто, 1983. – 388 с.
266. Освіта на Волині // Рідна школа. – 1927. – жовтень.

267. Ясінчук Л. Рідна школа. В ідеї і житті / Л. Ясінчук. – Львів, 1934. – 130 с.
268. «Польська Мацеж Школьна» на Волині // Рідна школа. – 1938. – березень.
269. Ткачук П. Політика уряду Польщі в галузі народної освіти на Волині (1919-1939) / П. Ткачук // Волинь і Волинське зарубіжжя, – Луцьк, 1994. – С. 150-154.
270. Яровий В. Історія західних та південних слов'ян у ХХ ст.: Курс лекцій / В. Яровий. – К.: Вища шк., 1996. – 416 с.
271. Ukrainian Radical party // Encyclopedia of Ukraine. Edited by D. Husar Struk. Volume V. – Toronto, 1993. – S. 424 – 425.
272. Герман О. Діяльність „Просвіти” на Поділлі між двома світовими війнами (1914-1939) / О. Герман // Тернопілля 1995. Регіональний річник. Упор. Куневич Б., Кониськів М. – Тернопіль : Збруч, 1995. – 807 с.
273. Резолюції українського жіночого конгресу // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – У 9-ти томах. – т.7. 20-ті 40-ві рр. ХХ ст. – К. : Дніпро, 2001. – С.344-353.
274. Борщевич В. Т. Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. ХХст.): Монографія / В. Борщевич. – Луцьк: Ред.-вид. відділ –"Вежа", 2000. – 254 с.
275. Стоколос М. Українізація православної церкви на Волині у 20-30-х рр. історичний досвід і сучасність / М. Стоколос // Волині і Волинське зарубіжжя. – Луцьк, 1994. – С. 86-88.
276. «Роде наш красний...» (Волинь у долях краян і людських документах). Наукове видан. / Упорядники Л. К. Оляндер, Л. В. Бублейник, М. М. Кучерепа. – Луцьк: «Вежа», 1996. – Т. 2. – С. 179.
277. Wolynskie wozewodzwo // Wielka ilustrowana encyclopedja Powszechna. – том. XVIII. V- Z. – Krakow, 1932. – С.198.
278. Шваб А. Про причини еміграції з Волині в 20-30 рр. ХХ ст. / А. Шваб // Волинь і Волинське зарубіжжя. – Луцьк, 1994. – С. 133-138.

279. Никитюк Т. Л. Чинники формування інвестиційного середовища Волинського регіону у період між двома світовими війнами (20-30-ті роки ХХ ст.) / Т. Л. Никитюк // Історія нар. госп-ва та економ. думки України. – Вип.39-40. – 2007. – С.149.
280. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з анг. Шевчука Ю. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
281. Гунчак Т. Україна: перша пол. ХХ ст.: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
282. Осадники // Довідник з історії України (А – Я): Посібник для серед. загальноосв. навч. закл./ За загальною редакцією І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К. : Генеза 2001. – 1136с. – С.540.
283. Карлін М. Економічна характеристика провідних і слабо розвинутих галузей промисловості Волинського воєводства в 1934-1937 рр. / М. Карлін // Волинь і Волинське зарубіжжя. – Луцьк, 1994. – С. 90-94.
284. Почався страйк на Крем'яччині // Сельроб. – ч. 128. – Львів, 1929.
285. Рожик М. З історії діяльності українських партій і організації в 20-30-х рр. ХХ ст. на Західній Україні / М. Рожик // Республіканець. – 1994. – №3-4.
286. Цимбалюк І. Л. Пропагування професійної освіти та знань громадськими об'єднаннями Західної Волині (1921-1939 рр.) [Електронний варіант] / І. Л. Цимбалюк // Чорноморський літопис.– 2010. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Chl/2010_2/2-22.pdf
287. Чернихівський Г. Неприцький-Грановський. Життя і творчість / Г. Чернихівський. – Тернопіль: Збруч, 1996. – 417 с.
288. «Щораз гірше! ..» (польський голос про волинські відносини) // Діло. – 1923. – 18 квітня.
289. Полянський О. Історичні силуети / Олег Полянський. – Тернопіль : Лілея, 1998. – 182 с.
290. Держархів Рівненської обл.
Ф. 160. Гофман Якуб
оп.1

- Спр.15. Стенографічні записи виступів Гофмана Якуба в сеймі 1937-1938., арк.13.
291. Кольбенко С. В. Міжнародно правові зобов'язання уряду Міжвоєнної польської держави щодо врегулювання статусу українців як національної меншини (1919-1939 рр.) / С. В. Кольбенко // Сучасне державотворення в Україні : проблеми теорії та історії: Матеріали круглого столу. – Львів, 2008. – С.130-133.
292. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych społecznych i politycznych / W. Mędrzecki – Wrocław – Kraków – Gdańsk, 1988. – 234 s.
293. Пеленський З. Між двома конечностями. Євген Коновалець та його доба / З. Пеленський. – Мюнхен, 1974. – 274 с.
294. Шумовський Ю. Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священицької родини на Волині / Юрій Шумовський. – Том 1. – США, Саванна, 1994.
295. Волынская духовная семинария, история первоначального устройства ее и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников. – Почаев, 1901. – 1023 с.
296. Шумовський Ю. Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священицької родини на Волині / Юрій Шумовський. – Том 3. – США, Саванна, 1994.
297. Українські інженери в світі // Вісті українських інженерів. – 1957. – Ч.2. – С. 151.
298. Шумовський Ю. Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священицької родини на Волині / Юрій Шумовський. – Том 2. – США, Саванна, 1994.
299. Скакальська І. Спогади Ю. Шумовського як джерело з історії діяльності духовної інтелігенції Волині першої половини ХХ ст. // «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії»: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць. – 2010. – С.247-250.
300. Войтович С. Петро Шумовський (1902-1966) / С. Войтович, Я. Бондарчук // Острозькі просвітники ХVI-ХХ ст. – Острог, 2000. – С. 203.

301. Державний архів Тернопільської області

Ф. 351 Кременецька українська гімназія. 1918-1938.

оп.1

Спр. 16. Розпорядження, оголошення Міністерства освіти, Міністерства внутрішніх справ, повітового староства, 75 арк.

302. Державний архів Тернопільської області

Ф. 351 Кременецька українська гімназія. 1918-1938.

оп.1

Спр. 2. Протоколи, смети, переписка з Міністерством освіти про відкриття української гімназії, 1918, арк. 2.

303. Державний архів Тернопільської області

Ф. 351 Кременецька українська гімназія. 1918-1938.

оп.1,

Спр. 1. Циркуляри, розпорядження Міністерства освіти, Міністерства фінансів, 89 арк.

304. Державний архів Тернопільської області

Ф. 351 Кременецька українська гімназія. 1918-1938.

оп.1

Спр. 12. Заяви вчителів про прийом на роботу в гімназію, 55 арк.

305. Скакальська І. Формування інтелігенції краю в навчальних закладах Кременеччини першої половини ХХ ст. / І. Скакальська // Кременецький ліцей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині ХХ ст. – Зб. наукових праць. – Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2009. – С.160-175.

306. Держархів Рівненської обл.

Ф.30 Рівненське повітове староство

оп.18

Спр. 484. Листування з повітовим управлінням поліції з питань діяльності української організації «Просвіта» (1922-1928).

307. Кучерепа М.М. Волинь у міжвоєнний період (1921-1939 рр.) / М. М. Кучерепа, В. Г. Дмитрук, В.І. Прокопчук – Луцьк, 1994. –128 с.
308. Держархів Рівненської обл.
Ф.265 60 виборчий округ по виборах до сейму 1938 р.
оп.1
Спр.1. Протоколи засідань дільничих виборчих комісій, арк. 3.
309. Держархів Волинської обл.
Ф. 46 Волинське воєводське управління
оп. 9
Спр. 446. Інформація коменданта державної поліції про діяльність «Просвіти», 3 арк.
310. Зародження Пласту на Волині [Електронний варіант] // Пластовий портал. – Режим доступу:
<http://www.plast.org.ua/about/history/cities/vizitivvolyn/?dest=printer>
311. Собчук В. Почаївська лавра і народна освіта / В. Собчук // Релігія і церква в історії Волині: Збірник наукових праць. – Кременець, 2007. – С.134-148.
312. Православна Волинь. – 1922. – № 5 – 7. – С. 38 – 39.
313. За соборність. Неперіодичний орган товариства ім. Петра Могили. – 1932. – ч.3.
314. Художники – уродженці Кременеччини // Регіональний інформаційний портал Тернопільщина [Електронний ресурс]. Режим доступу:
http://www.irp.te.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1138:2010
315. Кучерепа М. Ніл Хасевич – український митець і патріот / М. Кучерепа, І. Семенюк // Волинь і волинське зарубіжжя: тези міжнародної наукової конференції, Луцьк, 16-18 червня 1994 р. – С.255-259.
316. Тарас Бульба-Боровець Документи. Статті. Листи / За заг.ред. проф. В. Сергійчука К.: ПП Сергійчук М. І., 2011. – 816 с.

317. Стельникович С. В. Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис / С. В. Стельникович. – Житомир : Полісся, 2010. – 286 с.
318. Єшкілев В. Філософія еліти у демократичному суспільстві / В. Єшкілев // Альманах «Молода нація». – № 3. – 1996. – С. 50-53.
319. Яремчук С. В. Проблеми формування сучасної української політичної еліти / С. В. Яремчук // Сучасне державотворення в Україні : проблеми теорії та історії: Матеріали круглого столу. – Львів, 2008. – С.338-339.
320. Дворецька В. Г. Соціологія: Навч. посібн. – Вид. 2-ге. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.
321. Józewski H. Zamiast pamiętnika, “Zeszyty Historyczne” / H. Józewski. – Paryż, 1982. – Т.60. – 276 с.
322. Пилипенко В. Є. Владна еліта у контексті суспільного розвитку / В. Є. Пилипенко, Ю. О. Привалов. – К. : ПЦ «Філіант», 2008. – 158 с.
323. Павлюк І. Улас Самчук і преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1937-2000 років [Електронний ресурс] / І. Павлюк // Історична Волинь. – Режим доступу:
http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=1417&Item
324. Лейкина-Свирская В. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах / В. Лейкина-Свирская. – М. : Мысль, 1981. – 285 с.
325. Никитина Т. О. О понятии “гуманитарная интеллигенция”: социологический подход / Т. О. Никитина // Социологические исследования. – 1993. – № 2. – С. 33-41.
326. Шип Н. Церковно-православний рух в Україні (поч. ХХ ст.) / Н. Шип. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 66 с.
327. Степаненко Г. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок ХХ ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. / Г. Степаненко. – К., 2002. – 225 с.
328. Соціологія : Підручник / за заг. ред. проф. В. П. Андрущенка. – К., 1998. – 624 с.

329. Примуш М. В. Загальна соціологія: Навч. посібник. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с.
330. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини та Підляшшя. Новітні часи / Є. Пастернак. – Вінніпег-Торонто, 1989. – 267 с.
331. Огієнко І. Свята Почаївська лавра / Упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик / Іван Огієнко – К.: Наша культура і наука, 2004. – 428 с.
332. Виздрік В. С. Політика колонізації та «пацифікації» Польщею західноукраїнських земель / В. С. Виздрік [Електронний варіант]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/9203/1/11.pdf>
333. Паїсій Мої передшкільні роки (спогади) / Паїсій // Рожко В. Преосвященний Паїсій, єпископ Савт Бавнд Брукський. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2010. – 160 с.
334. Крамар Ю. В. Політика державної асиміляції на Волині (1928-1938 роки) – автореф....канд. іст. наук: 07.00.02. / Ю. В. Крамар. – Львів, 1998. – 22 с.
335. Нове з Волині і Галичини // Свобода. [Електронний варіант]. – Ч.110. – 1938. – Режим доступу: <http://www.svoboda-news.com/archiv/pdf/1938/Svoboda-1938-110.pdf>
336. Зміна на становищі Волинського воєводи // Церква і нарід. – ч. 8-9. – 1938. – С. 375-376.
337. Проводи воєводи Юзевського // Церква і нарід. – ч. 10. – 1938. – С. 428-430.
338. Збір пожертв на викуп будинку Української гімназії у Луцьку // Церква і нарід. – ч.7-8. –1936. – С.253.
339. Промова на пленумі Сейму посла прот. Мартина Волкова // Церква і нарід. – ч.5. –1936. – С. 186.
340. Zbihorowska-Kościa H. Stefan Czarnocki / H. Zbihorowska-Kościa // Кременецький лицей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині ХХ ст. / Збірник наукових праць. – Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2009. – С. 193-198.

341. Коляденко С. Діяльність Кременецького ліцею (1921-1939) як комплексу навчально-виховних закладів / С. Коляденко // Кременецький ліцей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині ХХ ст. / Збірник наукових праць. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2009. – 264 с.
342. Оболончик Н. Г. Кременецький ліцей в системі освіти Другої Речі Посполитої – автореф...канд. іст. наук: 07.00.01. / Н. Г. Оболончик. – Чернівці, 2007. – 20 с.
343. Zbihorowska-Kościa H. Stefan Czarnocki / H. Zbihorowska-Kościa // Кременецький ліцей у контексті розвитку освіти, науки та культури на Волині в першій третині ХХ ст. / Збірник наукових праць. – Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2009. – С. 194-197.
344. Соловей О. Кременецька тюрма як знаряддя боротьби окупаційних режимів з населенням краю / О. Соловей // «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії»: Рівненський державний гуманітарний університет. Збірник наукових праць. – Рівне, 2010. – С. 261- 264.
345. Козубський О. Збережемо пам'ять / Олег Козубський // Український вісник (Незалежний політико-просвітянський альманах). – № 8-9. – 2008-2009. – С.379-384.
346. На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі. Серія: матеріали і документи. –Ч.2. – Нью-Йорк, 1978.– С.34.
347. Центральний державний історичний архів України, м. Львів
Ф. 351. Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання
оп. 1
Спр. 75 Статистика і вирізки з газет про результати вибору до сейму і сенату 1928 р., арк.63.
348. Новий присуд // Громадський голос. – 1927. – 23 листопада.
349. Dziennik Lvovski. – 1927. – 13 lipsa.
350. Бурхливе отворення польського сейму // Громадський голос. – 1928. – 7 квітня.

351. Відгуки двогодинного арешту Л. Бачинського // Громадський голос. – 1928. – 2 червня.
352. Спогади Лавриченка Я. виходця із с. Попівці Кременецького району, жителя Парагваю. Записані Г. Чернихівським в 1990 році.
353. Життєпис д-ра Кротюка // Літопис Волині.– № 15. – 1988. – С.143-145.
354. Шубська Г. Мій батько / Галина Шубська // Діалог. – 1993. – № 6.
355. Кармелюк А. Бжеський: неспокійний ерудит /А. Кармелюк // Націоналістичний портал [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ukrnationalism.org.ua/publications/?n=1328>
356. Інтелектуальний світ української еміграції: пріоритети, пошуки, прозоріння // День. – №75-76. – 2012.
357. Чоповський М. Голгофа Західної України: Злочинна діяльність окупаційних режимів проти населення західноукраїнських земель та його боротьба за волю і незалежність (1920–1953 рр.) / М. Чоповський. – Львів, 1996. – 141 с.
358. Брестський державний обласний архів (Білорусь)
Ф.98 Табір «Берега Картузька». 1935 р.
оп.2
Спр.40. Переписка коменданта табору, арк.1-18.
359. Бутин В. Є у Кременці вулиця Козубського / В. Бутин // Свобода. – 2010. – № 83.
360. Держархів Тернопільської обл.
Ф. 348 Товариство «Просвіта»
оп.1
Спр. 25 Протоколи засідань, звіти та інші матеріали про роботу організаційної секції товариства, арк.51.
361. Кралюк П. Аристократ духу. Арсен Річинський як мислитель і громадський діяч // Сім'я і дім. – Сімейна енциклопедія. – 5 вересня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.simya.com.ua/articles/45/8106/>

362. Держархів Тернопільської обл.

Ф.2 Кременецьке повітове староство Волинського воєводства

оп.1

Спр.1154. Прохання жителів і правління гміни Колодно про зменшення нічної охорони в селі. 1937, 3 арк.

363. Місько В. В. Політика Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні (1918-1939 рр.). – автореф....канд. іст. наук: 07.00.01. / В. В. Місько. – Тернопіль, 2011. – 19 с.

364. Цецик Я. П. Діяльність українських національних партій на Волині у міжвоєнний період. – автореф....канд. іст. наук: 07.00.01. / Я. П. Цецик. – Чернівці, 2008. – 18 с.

365. Манько М.П. Громадські організації Острога і повіту в міжвоєнний період / М.П. Манько // Матеріали IV наук.-краєзн. конф. «Остріг на порозі 900-річчя». – Остріг, 1993. – С. 103-104. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=270

366. Держархів Житомирської обл.

Ф.560 Товариство «Волинська Просвіта»

оп.2

Спр. 4. Протоколи засідань товариства «Просвіта» 1911-1919 рр., арк.38-49.

367. Держархів Житомирської обл.

Ф.560 Товариство «Волинська Просвіта». 1911-1919.

оп.2

Спр. 16. «Волинська Просвіта» м. Житомир, арк.1.

368. Сладковська Т. Західноукраїнська інтелігенція як носій національної ідеї та культури у контексті діяльності Просвіт Волині / Т. Сладковська // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Просвіта» в національному житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування) / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль, 2009. – С. 53-57.

369. За волю народу // Документи і матеріали 1921 – 1939. – Львів, 1964. – 308 с.

370. Держархів Волинської обл.

Ф.390 Володимир-Волинське товариство «Просвіта» (1924-1926)

оп.1

Спр.10. Протоколи зборів товариства, 39 арк.

371. Держархів Волинської обл.

Ф.389 Ковельське повітове товариство «Просвіта»

оп.1

Спр.29. Протокол зборів представників культурно-освітніх і кооперативних організацій на Волині (1925 р.), 6 арк.

372. Держархів Тернопільської обл.

Ф. 348 Товариство «Просвіта». 1920-1936 рр.

оп. 1

Спр. 42. Протоколи зборів Кременецького товариства «Просвіта», 1925 р., арк.1.

373. Шевчук В. Щоденники Василя Словінського 1915-1922 рр. як історико-краєзнавче джерело [Електронний варіант] / В. Шевчук // Вісник Львівського університету, 2010. – Вип.5. – Режим доступу:

http://library.lnu.edu.ua/bibl/images/Vudanna_WEB_pdf/1Visnuk_NB/2010_Vupysk_V/230-242.pdf

374. Держархів Тернопільської обл.

Ф. 348 Товариство «Просвіта». Товариство «Просвіта». 1920-1936 рр.

оп. 1

Спр. 24 Журнал протоколів засідань повітового товариства «Просвіта» за 1923 р., арк.11.

375. Держархів Рівненської обл.

Ф.30 Рівненське повітове староство

оп.18

Спр.484. Переписка з повітовим управлінням державної поліції з питань діяльності української організації «Просвіта» 1922-1928 рр., арк.95.

376. Держархів Тернопільської обл.

- Ф. 348 Товариство «Просвіта». 1920-1936 рр.
оп. 1
Спр. 41. Книга протоколів товариства за 1925-30-і рр., арк.51.
377. ЦДІАЛ України
Ф. 348 Товариство «Просвіта»
оп. 1
Спр. 177 Переписка з філіями товариства, арк.146.
378. Держархів Тернопільської обл.
Ф. 348 Товариство «Просвіта». 1920-1936 рр.
оп. 1
Спр. 26 Протоколи засідань, звіти та інші матеріали про роботу організаційної секції товариства, арк.27.
379. Гаврилюк О. Діяльність «Просвіти» на Волині (1918-1932рр.) // Волинь і Волинське зарубіжжя. – Луцьк, 1994. – С. 153-155.
380. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф. Р-4465 Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб
оп.1
Спр. 38 Союз українок в еміграції в Польщі, арк.1.
381. Держархів Тернопільської обл.
Ф. 348 Товариство «Просвіта». 1920-1936 рр.
Спр.12 Звіт за роботу за січень 1921 р., арк.12.
382. Самчук У. На білому коні // Дзвін. – 1993. – №2 – 3. – С.12-136.
383. Зуляк І. Становлення і розвиток «Просвіти» в Тернопільському воєводстві у міжвоєнний період (1919-1939 рр.) / І. Зуляк // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка: Серія: історія / за заг. ред. проф. М. Алексієвця. – Вип. 1. – Тернопіль, 2002. – 186 с. – С.65 – 72
384. Держархів Тернопільської обл.
Ф. 348 Товариство «Просвіта». 1920-1936 рр.

оп. 2

Спр. 37 Кременецький союз кооператорів, арк.43.

385. ЦДІАЛ України

Ф. 348 Товариство «Просвіта».

оп. 1

Спр. 3166, арк.2.

386. Животко А. Альманах «Віра» / А. Животко // Літопис Волині. – № 15. – 1988. – С.134-135.

387. Ковба Ж. „Просвіта” – світло, знання, добро і воля українського народу / Ж. Ковба. – Дрогобич : Видавнича фірма „Відродження”, 1993. – 128 с.

388. Держархів Тернопільської обл.

Ф. 348 Товариство «Просвіта». 1920-1936 рр.

оп. 1

Спр. 27 Переписка з повітовим староством, арк.4.

389. Держархів Волинської обл.

Ф.389 Ковельське повітове товариство «Просвіта»

оп.1

Спр. 109. Відозва голови українського крайового товариства союзу над інвалідами та охорони військових могил, арк.1.

390. Алексієвець М. Роль «Просвіти» у національно-політичному житті та піднесенні національної свідомості українства Східної Галичини (1919-1939) / М. Алексієвець, М. Алексієвець, С. Бондаренко // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Просвіта» в національному житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування) / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль, 2009. – С.19-21. – С. 20.

391. Спогади Антонюк М. Г., жительки с. Білокриниця, Кременецького району, Тернопільської обл. Записані Благовірною С. 09.03.2012 р.

392. Держархів Тернопільської обл.

Ф. 2 Кременецьке повітове староство Волинського воєводства

оп. 2

- Спр. 462. Переписка товариства з повітовим староством, арк.105.
393. Держархів Тернопільської обл.
Ф. 2. Кременецьке повітове староство Волинського воєводства
оп. 2
- Спр. 481. Нагляд за громадськими національними організаціями, арк.58.
394. Держархів Волинської обл.
Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921-1939 рр.
оп. 9
- Спр. 446. Інформація коменданта державної поліції про діяльність «Просвіти», арк.3 – 6.
395. Спогади Лавриченка Я. виходця із с. Попівці Кременецького району, жителя Парагваю. Записані Г. Чернихівським в 1990 році.
396. Скакальська І. Роль «Просвіти» у поширенні культури та освіти на Кременеччині у міжвоєнний період (1919 – 1939) / І. Скакальська // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2002. – Вип. 5. – с.35 – 38.
397. Держархів Тернопільської обл.
Ф. 2 Кременецьке повітове староство Волинського воєводства.
оп. 2
- Спр. 503. Розпорядження, листування з місцевими товариствами, арк.10.
398. Найда Р. Г. Просвітницько-виховна діяльність молодіжних товариств на Волині (1919-1939 рр.) : автореферат канд.пед.наук 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Р. Г. Найда. – К., 2008.
399. Окаринський В. Товариство «Просвіта» і молодіжний рух до середини ХХ століття / Володимир Окаринський // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Просвіта» в національному житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування) / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль, 2009. – С.126-129.
400. Обарчук А. О. Межиріч Корецький: нариси історії волинського містечка / А. О. Обарчук. – Рівне : ПП ДМ, 2010. – 328 с.

401. Бо-вський В. На нові шляхи // Наша бесіда. – ч.22. – 1926 р. – С.8-9.
402. Гудима А. А. Річинський та пластовий рух на Волині (20-30 рр. ХХ ст.) / А. Гудима // Матеріали VIII Міжнародних Річинських читань до 120-річчя з дня народження Арсена Річинського. Науковий збірник / За ред. А. Колодного та П. Мазура. – К.-Кременець, 1012. – С.147-161.
403. Держархів Рівенської обл.
Ф. Ровенський повітовий союз сільської молоді (1921-1935)
оп. 1
Спр.1. Протоколи організаційних зборів гуртка сільської молоді в Костополі, 12 арк.
404. Філія Товариства ім. Лесі Українки в Кремянці // Церква і нарід. – ч. 8-9. – 1938. – С. 373.
405. Білавич Г. Товариство «Рідна школа» (1881-1939) / Г. Білавич, Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999.– 208 с.
406. Товариство ім. Петра Могили // Церква і нарід.– ч. 22. – 1936.– С.755.
407. Держархів Волинської обл.
Ф.63 Луцька управа товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православ'я ім. митрополита Петра Могили
оп.1
Спр. 13 Звіт про діяльність товариства за період з 02.04.1933 по 09.10.1936 р., 15 арк, арк.1.
408. Перші кроки діяльності Т-ва ім. Петра Могили // За соборність. – Луцьк, 1932. – № 1. – С.40
409. Загальні збори Тов. ім. Петра Могили // Церква і нарід.– ч. 20. – 1936.– С.673.
410. Після Рівненського з'їзду // На варті. Незалежний місячник українського культурного і церковного відродження / Під ред. д-ра А. Річинського. – грудень 1926. – № 19-20. – С.9-10.
411. Братство молоді // Церква і нарід. – ч. 20. – 1936.– С.672.

412. Луговий О. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи / О. Луговий. – К. : Вид. «Ярославів вал», 2007. – 270 с.
413. Резолюції Українського Жіночого Конгресу // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – У 9-ти томах. – т. 7. 20-ті - 40-ві рр. – К. : Дніпро, 2001. – С.344-345.
414. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
Ф.3963 Жіноча українська національна рада
оп.2
Спр. 2. Статут Всесвітнього Союзу українок з помітками голови ради Русової С. та звіт про його діяльність 1925-1930 рр., арк.1.
415. Левчанівська І. О. Далеке і близьке: нариси, статті / І. О. Левчанівська. – Луцьк : Надстир'я, 2000. – 216 с.
416. Товариство приятелів Української гімназії в Кременці // Церква і нарід.– ч. 23. – 1936.– С.808.
417. Кінд-Войтюк Н. Волинське товариство приятелів науки в дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства (1935-1939 рр.) / Н. Кінд-Войтюк, С. Новіков // Матеріали IV Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 10-річчю заснування іст. ф-ту Житомирського державного університету ім. І. Франка: Зб.наук.праць. – Житомир, 2011. – С.244-246.
418. Ковальчук Т. Туристичний рух на Волині у міжвоєнний період / Т. Ковальчук // Краєзнавство. – № 2. – 2012. – С. 114. [Електронний ресурс].
Режим доступу:
http://histans.com/JournALL/kraj/kraj_2012_2/17.pdf
419. Скакальська І. Громадські товариства Волинського воєводства 20-30-х років ХХ ст. у контексті національного відродження / І. Скакальська // Матеріали IV Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 10-річчю заснування іст. ф-ту Житомирського державного університету ім. І. Франка: Зб. наук. праць. – Житомир, 2011. – С.165-168.

420. Держархів Волинської обл.

Ф.46 Волинське воєводське управління. 1921-1939 рр.

оп. 9

Спр.1839. Проект створення Польсько-українського дискусійного клубу і список членів, арк.1-2.

421. Українське видавниче т-во на Волині // Церква і нарід.– ч. 24. – 1936.– С.845.

422. Держархів Волинської обл.

Ф.46 Волинське воєводське управління. 1921-1939 рр.

оп. 9

Спр. 155. Листування з Любомським староством про реєстрацію статуту Союзу інтелігентів осадників працюючих в Любомському повіті, арк.1.

423. Статут Польсько-українського товариства // *Wiuletyn polsko-ukraiński* – 1933. – №8.– S.1. // На хвилі доби: Хрестоматія польської літературної періодики 20-30-х років ХХ ст. / Упорядкув., вступ.ст. та пер.із пол. С. І. Кравченко. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин.нац.ун-ту ім. Лесі Українки, 2007.– С.23-25.

424. Вішка О. Перший делегатський з'їзд Українського центрального комітету в Польщі / О. Вішка // Альманах. – 2003. – С. 680-684.

425. Центральний держархів вищих органів влади і управління України

Ф. 3963 Жіноча українська національна рада

оп.2

спр.12 Звіт про діяльність Союзу українок емігранток в Польщі за 1936-1937 рр., арк.1, 2.

426. Пономаренко С. Є. Культурно-освітні організації Волині 1921-1939 рр.. автореферат канд. іст. наук. 07.00.01 - Історія України / С. С. Пономаренко. – Львів, 2001.

427. Цимбалюк І. Л. Аматорська діяльність громадських організацій Волині (1921-1939 рр.) / І. Л. Цимбалюк [Електронний ресурс]. Режим доступу:

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/slv/2011_11/st35.pdf

428. Нарід і партії // Українська громада. – 1928.– ч.6. // І. Павлюк, М. Мартинюк. Хрестоматія української легальної преси Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917-1939, 1941-1944 рр. – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2005.– С.66.
429. Держархів Рівненської обл.
Ф. 33 Прокуратура Ровенського окружного суду
оп. 4
Спр. 69. Нагляд Волинського воєводського управління за діяльністю політичних партій, товариств і союзів на території воєводства, 09. 02. 1934 – 29. 12. 1934 рр., арк.289.
430. Освітні потреби українського народу на часі // Новий Час. – 1937. – 13 квітня.
431. Віхи в майбутнє // Українська Нива. – 1934. – 20 вересня.
432. Держархів Рівненської обл.
Ф.265 60 виборчий округ по виборах до сейму 1938 р.
оп.1
Спр.1. Протоколи засідань дільничих виборчих комісій, арк. 3.
433. З організаційного руху // Свобода. – липень – 1928. – С.2.
434. Футала В. Діяльність українських політичних сил у міжвоєнній Польщі (1921–1939): проблеми і напрями наукових досліджень / В. Футала // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / [відп. ред. М. Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2012. – Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану О. Колянчука. – С.264-271.
435. Чернихівський Г. І. Бжеський Р. С. / Г. І. Чернихівський // Українська журналістика в іменах. Матеріали до енциклопедичного словника. Випуск 6. – Львів, 1999 – С. 22.
436. Волинське слово. – 1938. – 23 жовтня.
437. Кічий І. Українсько-польські відносини на Волині в роки Другої світової війни / І. Кічий. // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ

- ст. Матеріали міжнародної наукової практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Видавництво „Плай”, 1997. – С.34-39.
438. Кугутяк М. Українсько-польські стосунки 20-30-х рр.: від конфронтації до „нормалізації” / М. Кугутяк // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної наукової практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ : Видавництво „Плай”, 1997. – С.16-21.
439. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (ХІХ ст. – 1939 р.) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
440. Chałupczak H. Mniejszości narodowe w Polsce. 1918–1995 / H. Chałupczak, T. Browarek. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. – 323 s.
441. Комар В. Л. Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1939 рр.) : дис. ... канд. політ. н. : 07.00.02 – „Всесвітня історія” / В. М. Комар. – Івано-Франківськ, 1998. – 180 с.
442. Mich W. Obcy w polskim domu. Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych. 1918–1939 / W. Mich. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1994. – 143 s.
443. Kuczerepa M. Umowa warszawska 1920 r. – geneza, problemy, skutki // Polska i Ukraina w walce o niepodległość / Pod redakcją Tadeusza Krzastka / Mykoła Kuczerepa. – Warszawa, 2009. – S. 25–37.
444. Radomski C. Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926 / C. Radomski. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2000. – 170 s.
445. Свинчук А. Національна політика Польщі періоду санаційного режиму в Західній Україні / А. Свинчук // Науковий вісник Волинського держ. університету ім. Л.Українки: Історія. Луцьк : Вежа, 1997. – Вип. 2 – С. 17–21.
446. Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А. Слюсаренко, В. Гусев та ін. – К. : Вища шк., 2000. – 438 с.

447. Держархів Тернопільської обл.
Ф. 316 Кременецька повітова поліція.
оп. 1
Спр. 517. Діяльність партійних осередків в повіті, арк.4.
Народній З'їзд УНДО // Новий час. – 1932. – 30 березня. – Ч. 69.
448. Народній З'їзд УНДО // Новий час. – 1932. – 30 березня. – Ч. 69.
449. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навч. закладів / за ред. В. Танцюри. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – 488 с.
450. ЦДІАЛ України
Ф. 351. Українське селянсько-робітниче об'єднання. 1928 р.
оп. 1
Спр. 75. Статистика і вирізки з газет про результати вибору до сейму і сенату, арк.63.
451. Портнов А. Польська політика і українська еміграція у 1921-1939рр (огляд польської історіографії) / А. Портнов // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. – С.376-384.
452. Миць М. Я. Михайло Черкавський – політик, видавець і публіцист / М. Я. Миць // Тези доповідей та повідомлень V Волинської історико-краєзнавчої конференції 11–13 жовтня 1991 р. «Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю». – Луцьк, 1991. – С. 116-117.
453. Кравець Д. Ставлення легальних українських партій Галичини до радянської України у 1920-х рр./ Д. Кравець // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип.1. – С.118-125.
454. Держархів Волинської обл.
Ф. 46. Волинське воєводське управління. 1921-1939 рр.
оп. 9
Спр. 284. Матеріали ревізії Рівенського староства. Акти, списки, звіт, арк. 5.
455. Держархів Рівенської обл.

Ф. 33 Прокуратура Ровенського окружного суду м. Ровно

оп. 4

Спр. 84. Місячні звіти та рапорти воєводської поліції про громадсько-політичну обстановку у воєводстві. 1936-1937 рр., 289 арк.

456. Філінські М. Українці у відродженій Польщі / М. Філінські. – Львів, 1931. – 107 с.

457. Мірчук П. Нарис історії ОУН 1920-1939 / П. Мірчук – т. 1. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1988. – 640 с.

458. Наші соціалісти про себе // Діло. – 1929. – 13 січня.

459. Красівський О. УСРП / О. Красівський // Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред. Римаренко Ю. – К.: Вік, 1993. – С.122.

460. Гаврилів І. Політичні партії та організації Західної України в 20-30-х рр. ХХ ст./ І. Гаврилів // Національно-визвольна боротьба 20-30-х рр. ХХ ст. в Україні. – Київ – Львів, 1993. – С.94-99.

461. З польського Сейму. Бюджетова дебатах і польське ставлення до українського питання // Громадський голос. – 1928. – 16 червня.

462. Резолюції I повоєнного з'їзду УРП (1923) // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у 2-х частинах. Упорядник Кресіна І. – ч. 1. – К.: Вища шк., 1997. – С.22.

463. Кузьмінець О. Консолідація українських соціалістичних сил Західної України (1924 – 1926) / О. Кузьмінець, І. Орихівський // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матер. міжнар. науково-практичної конференції (21-22. 11. 1996 р.). – Івано-Франківськ: Видавництво „Плаї”, 1997. – С.168-172.

464. Держархів Волинської обл.

Ф. 1. Волинське воєводське управління державної поліції, м. Луцьк

оп. 1

Спр. 2233 Інформація повітових поліцій про з'їзд УСРП у Львові, 1929 р., 34 арк.

465. Березовський О. УНДО безнадійно шукає ґрунту / О. Березовський // Громадський голос. – 1928 – 15 квітня.
466. Програма Русько-української радикальної партії (1890р.) // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у 2-х частинах / Упорядник Кресіна І. – ч. 1. – К.: Вища шк., 1997. – С.308.
467. Держархів Тернопільської обл.,
Ф. 231. Політичні партії Кременецького повіту
оп. 1
Спр. 2063. Діяльність УСРП, арк.25.
468. Виклад програми української соціал-радикальної партії // Українська суспільно-політична думка в 20 ст. Документи і матеріали. Упорядники Т. Тумчак, Р. Сольчаник. В 3-х т. – т. 2. – К.: Сучасність, 1983. – С.228-231.
469. Учасник. Показали ще раз своє дійсне обличчя. // Громадський голос. – 1927. – 11 червня.
470. Держархів Тернопільської обл.
Ф.231 Політичні партії Кременецького повіту.
оп.1
Спр. 751. УНДО, арк.37.
471. Держархів Тернопільської обл.
Ф. 316. Кременецька повітова поліція
оп. 1
Спр. 233. Звернення до всіх осередків поліції, арк.3.
472. Держархів Тернопільської обл.
Ф. 2. Кременецьке повітове староство м. Кременець
оп. 1 (1919-1939)
спр. 247. Донесення постерунків держполіції про політичний вплив націоналістичних партій на українські кооперативи і список останніх, 1937 р., арк.10.
473. Український комітет у Крем'янці // Громадський голос. – 1927. – 8 жовтня.

474. Держархів Тернопільської обл.
Ф. 231 Політичні партії Кременецького повіту.
оп. 1
Спр. 752. Відомості про діячів політичних партій, арк. 73.
475. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Шевчука Ю. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – 740 с.
476. Мосендз Л. Західна Волинь під Польщею. Документи / Л. Мосендз // Коваль Р. Михайло Гаврилко: і стек, і шаблею: Історичний нарис. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2012. – С. 393-395.
477. Monografia OUN na Wołyniu // Держархів Рівенської обл. – № 858. – 180 с.
478. Держархів Рівенської обл.
Ф. 86 Рівенська повітова команда державної поліції
оп. 3
Спр. 1339. Список осіб, які підозрюються в приналежності до УВО і націоналістичної української організації «Пласт». 1930 р., 9 арк.
479. Кучерепа М.М. «Таємний борець» (Про долю І.В.Скоп'юка) // Роде наш красний. – Луцьк: Видавництво «Вежа», 1996. – Т. 1. – С. 302 – 308.
480. Донцов Д. Маса і провід / Дмитро Донцов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dontsov.blogspot.com/2008/05/blog-post_791.html
481. Конюхов С. Особливості формування соціально-економічної програми Організації Українських Націоналістів у 1920-1930-х роках / С. Конюхов // Український визвольний рух. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2011. – Збірник 16. – С. 141-149.
482. Гон М. Між лояльністю і угодовством: українські проурядові політичні партії Західної України (1920–1930 рр.) / Максим Гон // Polska i jej uschodni sasiedzi. Т. 6. / Pod red. A. Andrusiewicza. – Rzeszow, 2005. – S. 31–40.
483. Українцы // Sprawy Narodowościowe. – 1938. – №6. – S. 634-635.

484. Бюджет і українські домагання // Волинське Слово. – 1937. – 28 січня. – С. 1.
485. Держархів Рівненської обл.
Ф. 86 Ровенське повітове управління державної поліції. Агентура 5–ф.
оп. 4
Спр. 24. Програми й агітаційні листівки українських націоналістичних партій, розпорядження в дні виборів в сейм і сенат. 1922 р., арк.24.
486. Партач І. Поляки й українці в II Речі Посполитій. Українські партії в контексті укладу політичних стосунків 1931-1937 рр. / І. Партач // Волинь і Волинське зарубіжжя. – Луцьк, 1994. – С. 11-14.
487. Elections II Encyclopedia of Ukraine / V. Kubiyyovyc. – Yolume 1. – Toronto, 1984. – S. 807.
488. Wereszczunski A. Wiadomości o Polsce Współczesne. Ustrój i administracja państwa polkiego / A. Wereszczunski. – Lwów, 1935. – 218 s.
489. Юсупов Р. Власть и интеллигенция. Из истории Польши XX в.(1918-1980) / Р. Юсупов – Казань, 1996. – 312с.
490. Pajewski J. Narutowicz G. pierwszy prezydent Preczupospolitez / J. Pajewski, W. Lazuga. – Waszawa, 1993. – 195 s.
491. Вибори до Законодавчих Палат Речипосполитої // Церква і нарид. – 1938. – ч.21. – С. 856.
492. Polana. Territorial disputes // The Wew Encyclopedia Britanńica. – Yolume 28. – Chicago, 1993. – S. 289.
493. Виборчі округи // Громадський голос. – 1927. – 30 грудня.
494. Зашкільняк Л. Генеза і наслідки українсько-польської нормалізації (1935) / Л. Зашкільняк // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 r jego następstwa. – Toruń, 1997. – S. 435-438.
495. Лозинський М. Галичина в 1918-1920 рр. / М. Лозинський Нью-Йорк, 1970. – 228 с.
496. Wolyn // Wielka ilustriwana encyclopedia Powszechna. – tom. XVIII. V-Z. – Kraków, 19 32. – С.197.

497. Миткалик І. М. Черкавський / І. Миткалик // Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю. – Луцьк, 1991. – С. 113-118.
498. Сивіцький М. Волинські народні університети в польсько-українських взаєминах міжвоєнного періоду / М. Сивіцький // Волинь і Волинське зарубіжжя. – Луцьк, 1994. – С. 9-10.
499. Eberhardt P. Przemianu narodowosciowe na Ukrainie XX w. / P. Eberhardt. – Warszawa, 1994. – 534 s.
500. Moklar J. Ukrajinske Nacionalno-demokratyczne Objednannia (UNDO) i Ukrainśka Reprezentacja parlamentarna (URP) wobec polityki rzadwey na Lemkowszczyznicy / J. Moklar // Krakowskie Zeszyty ukrainoznawcze. tom V-VI. 1996-97 / Pod redakcyą W. Mokrego. – Kraków, 1997. – S. 379-392.
501. Українська парламентська репрезентація // Наша бесіда. – ч.1.– 1926. – С.15.
502. Сміх і жарти // Наша бесіда. – ч.1.– 1926. – С.16.
503. Держархів Волинської обл.
- Ф.60. Українська парламентська репрезентація на Волині
оп.1
Спр. 11. Статті, доповіді та виступи посла Сергія Козицького (1926-1927), арк.17.
504. Держархів Волинської обл.
- Ф.389 Ковельське повітове товариство «Просвіта»
оп.1
Спр.29. Протокол зборів представників культурно-освітніх і кооперативних організацій на Волині, 1925 р., арк.4-7.
505. Рожко В. Духовні сіячі Поліського краю / В. Рожко // І потекла сторіками ... Могили не можуть мовчати. – Вінніпег, Канада: Спадщина, 1994. – С. 246–252.
506. Держархів Житомирської обл.
- Ф.560. Т-во «Волинська Просвіта», м. Житомир
оп.2

- Спр. 4. Протоколи засідань товариства «Просвіта» 1911-1919 рр., 38 арк., арк.40.
507. Луговий О. Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи / О. Луговий. – К. : Вид. «Ярославів вал», 2007. – 270 с.
508. Левчанівська І. Далеке і близьке : нариси, статті / І. Левчанівська. – Луцьк : «Надстиря», 2000.– 216 с.
509. Левчанівська І. Сенаторка (мемуари) / І. Левчанівська. – Луцьк : «Джерело», 2004. – 183 с.
510. Боровський В. В Торонті помер волинський діяч М. Бура / В. Боровський // Літопис Волині. – № 18. – 1988. – С.211-213.
511. Mniejszosci narodowe w wyborach do Sejmu Senatu w r. 1928. – Warszawa, 1928. – 67 s.
512. Васюта І. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні (1921-1939 рр.) . – Львів: Каменяр, 1988. – 174с.
513. Польське правительство і вибори // Громадянський голос. – 1928. –14 січня.
514. Organizacja wyborów na Wołynij // Przegląd Wołyński. – 1928. – stycznia.
515. Держархів Тернопільської обл.
- Ф.231. Політичні партії Кременецького повіту
оп.1
- Спр. 34 Вирізки та матеріали з преси про партії, арк.1
516. Журнал „Земля і Воля" про проведення виборів до Сейму 1928 р. // Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і возз'єднання з радянської Україною (1921-1939). Збірник документів і матеріалів. Упоряд. Буднікова Л. – Луцьк, 1957. – 428 с.
517. Держархів Волинської обл.
- Ф.46. Волинське воєводське управління. 1921-1939 рр.
оп. 9
- Спр. 238. Загальні відомості про УНДО 1925-1938 рр., арк.8
518. Держархів Волинської обл.

Ф.46. Волинське воєводське управління

оп. 9

Спр. 409 Вибори до Сейму і Сенату 1928 р., арк.8

519. Зайцев О.Ю. Парламентська діяльність політичних партій Західної України (1922-1939): автореф. дис. ... кандидата істор. наук / О. Ю. Зайцев / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. АН України. – Львів, 1994. – 22 с.

520. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918-1929) / М. Кугутяк. – Т. 1. – К.-Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 536 с.

521. Вислід соймових виборів у Луцькій окрузі // Сила. – 1930. – 22 травня. – Ч. 21.

522. Вислід сенатських виборів на Волині // Поступ. – 1930. – 1 червня. – Ч. 14. – С.2.

523. Соляр І. УНДО: перший період діяльності (1925-1928). – Львів : Видавництво «Світ», 1995. – 72 с.

524. З УСРП Репрезентації // Громадський голос. – 1928. – 7 квітня.

525. Вибори до Сейму // Церква і нарід. – 1938. – ч.21. – С.906.

526. Волинські сенатори // Церква і нарід. – 1938. – ч.21. – С.906.

527. Українські послы в Сеймі Речипосполитої // Церква і нарід. – 1938. – ч.22. – С.907.

528. Внесення на амністію // Громадський голос. – 1928. – 7 квітня.

529. Держархів Волинської обл.

Ф. 46 Волинське воєводське управління

оп. 9а

Спр.168. Переписка посла Козубського проти переслідування діяльності «Просвіти» в Кременецькому повіті, 11 арк.

530. История Польши / Под ред. Зуева Ф.И. В 3-х т. – т.3. – М.,1958. – 607 с.

531. З друку. Бюджет віросповідань Сейму // Воскресное чтение. – № 6. – 1932. – С. 78.

532. Борщевич В. Патріарх Київський і всієї України Мстислав і Волинь // Тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції. Луцьк 16–18 червня 1994 р. „Волинь і волинське зарубіжжя”. – Луцьк, 1994. – С. 265–268.
533. Документ 44. Судовий розгляд «Волині» з народною партією // Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер. з пол. Є Петренка. – Том 1. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2005. – С.215-217.
534. Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін, 1940. – 248 с.
535. Шамара С. О. Місце сільського духовенства у просвітницькій та національно-культурній роботі на теренах Наддніпрянщини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Шамара С. О. // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». – Харків: Майдан, 2007. – Вип. 25-26. – С.32-36.
536. Борщевич В. Автономна Православна Церква на Волині / В. Борщевич – Луцьк: Ред.-вид. від. ВДУ ім. Лесі Українки, 1998. – 239 с.
537. Держархів Тернопільської обл.
Ф.148. Волинська православна духовна консисторія. 1922-1939 рр.
оп.1
Спр.5 Перейменування консисторії, арк. 3.
538. Волинське Єпархіальне зібрання представників духовенства і мирян 12 і 13 лютого 1936 р. // Церква і нарід. – ч. 6. – 1936. – С.190.
539. Волинський Єпархіальний Місійний комітет // Церква і нарід. – ч. 1-2. – 1938. – С. 61.
540. Держархів Тернопільської обл.
Ф.258. Духовний собор Почаївської лаври
оп.1.
Спр.493. Розпорядження і накази Волинської Духовної Консисторії за 1928 р., арк.21.

541. Засідання Волинського Єпархіяльного Місійного комітету // Церква і нарід. – ч. 4. – 1938. – С. 163.
542. Огієнко І. Рятування України / Іван Огієнко – Вінніпег: Видання товариства “Волинь”, 1968. – 168 с.
543. Держархів Тернопільської обл.
Ф.232 Кременецька православна духовна семінарія Волинського воєводства, оп.2
Спр. 51. Статистичні відомості про число викладачів, учнів семінарії, звіти опікунів 1-9 класі за 1930-1931 н.р., арк. 54.
544. Діонісій Валединський // Панчук І. Тернопільщина в іменах. Довідник / Ігор Панчук – Тернопіль, 2006. – С. 58.
545. Цей день в історії: 23 лютого 1923 року [Електронний варіант]. – Режим доступу:
<http://zapysy.com.ua/news/1300.html>
546. Чверть віку архиєпископської праці його Блаженства митрополита Діонісія. Промова Владика Митрополита при відкритті передсоборного зібрання 29 червня 1930 р. // Церква і нарід. – ч. 8-9. – 1938. – С. 314.
547. Держархів Тернопільської обл.
Ф.148. Волинська православна духовна консисторія
оп.1
Спр.275 Розпорядження, листування, інформація про з'їзди, арк. 3.
548. Держархів Тернопільської обл.
Ф.148. Волинська православна духовна консисторія. 1922-1939 рр.
оп.5
Спр. 278. Доповідна єпископа Люблінського Антонія (Марценка) митрополиту Варшавському і Волинському і всієї Польщі Діонісієві (Валединському) 1 серпня 1923 р., арк. 19.
549. В. Л. Із минулої історії українізації православної Церкви на Волині // Літопис Волині. – Вінніпег, Канада, 1990. – Вип. 16. – С. 76.

550. Чернихівський Г. І. Портрети пером: статті, публікації, спогади, рецензії / Г. І. Чернихівський. – Кременець – Тернопіль, 2008. – Книга 3. – 307 с.
551. Біднов Василь // Панчук І. Тернопільщина в іменах. Довідник / Ігор Панчук – Тернопіль, 2006. – С.19.
552. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
Ф. Р-4465 Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб
оп.1
спр. 400. Часопис гуртка учнів, 6 арк.
553. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
Ф. Р-4465 Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб
оп.1
Спр.398. Стаття Біднова В.
554. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
Ф. Р-4465 Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб
оп.1
Спр. 397. Стаття Біднова В.
555. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
Ф. Р-4465 Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб
оп.1
Спр. 399. Стаття Біднова В.

556. Lenczewski M., ks.dk. Studium teologii prawoslawnej na uniwersytecie warszawskim w latach 1925-1939. – Warszawa: Chrescijanska akademija teologiczna, 1992. – S.49-50.
557. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
Ф. Р-4465 Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб
оп.1
Спр. 394. Членські книжки В. Біднова 1925-1926.
558. Ю. С. Пам'яті о. протопр. Ф. Кульчинського // Літопис Волині. – № 12. – 1977-1978. – С.167-168.
559. Кульчинський Ф., Протопресвітер. Мій життєпис (у скороченні) / Архів родини Кульчинських арк.1-10 // Архів Луцько-Волинського єпархіального управління.
560. Держархів Тернопільської обл.
Ф.232. Кременецька православна духовна семінарія Волинського воєводства,
оп.1
Спр. 274. Особиста справа Ю. Шумовського, 5 арк.
561. Православний Богословський ліцей у Варшаві // Церква і нарід. – ч. 19. – 1938. – С.780.
562. Офіційний відділ // Церква і нарід. – ч. 2. –1935. – С.87.
563. Давидюк Р. Емігранти УНР у громадсько-політичному житті Волині в умовах Другої Речі Посполитої [Електронний варіант] / Р. Давидюк. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1613/52/>
564. Басюк С. Місто на вершині гори не заховається від ока / С. Басюк // Сіач.– 1993. – 15 травня.
565. Малюжинський Микола // Панчук І. Тернопільщина в іменах. Довідник / Ігор Панчук – Тернопіль, 2006. – С. 107.
566. Мельник Т. Ланівці (Спомини) / Т. Мельник // Літопис Волині. – № 15. – 1988. – С.56-60.

567. Держархів Волинської обл.

Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921-1939 рр.

оп.9

Спр. 2668. Службова справа священика Малюжинського Миколи, арк.4.

568. Малюжинський М. Вивід молодої після шлюбу / М. Малюжинський // Церква і нарід. – ч. 18. – 1936. – С.561.

569. Труженик на ниві Христовій // Церква і нарід. – ч. 18. – 1936. – С.573.

570. Свято-Покровська церква / Укладачі: А. Василюк, С. Медведєв, В. Савчук // Краєзнавчі нариси з історії Кременеччини. – Вип.2. – Тернопіль, 2011 – С.10-29.

571. Держархів Тернопільської обл.

Ф.258 Духовний собор Почаївської лаври

оп.1

Спр.4928. Журнал протоколів педагогічних зібрань правління Волинської духовної православної семінарії у м. Кременці за 1926 р., арк.15.

572. Митрофорний протоієрей о. Доміян Герштанський // Церква і нарід. – ч. 10. – 1936. – С.341.

573. Рожко В. Митрополит Никанор / В. Рожко // Молода Волинь. – 1994. – 11 березня.

574. Митроф.прот. о. Александер Огибовський // Церква і нарід. – ч. 17. – 1938. – С. 702.

575. Справи Православної церкви на форумі Сейму // Церква і нарід. – ч. 4. – 1938. – С. 165.

576. І. В. Павперизація духовенства // Церква і нарід. – ч. 5. – 1938. – С. 183.

577. Євгенія Іванівна Маньковська. Некролог // Церква і нарід. – ч. 4. – 1938. – С. 169.

578. Конференція представників українського громадянства з п.воєводою Волинським // Церква і нарід. – ч. 9. – 1936. – С.303.

579. Інтерпеляція в Сеймі Речипосполтої посла Кремянецько-Дубенської округи С. Скрипника // Церква і нарід. – ч. 4. – 1938. – С. 155.

580. За неправне «навернення» на католицизм учителем учнів // Церква і нарід. – ч. 3. – 1938. – С. 121.
581. Павлович В. Участь світського елементу в церковно-громадському житті / В. Павлович // Церква і нарід. – ч. 19. – 1938. – С. 759.
582. Кущинський А. Владика страдник / А. Кущинський // Літопис Волині. – ч.12. – 1977-1978 – С. 53-59.
583. Табінський П. Анатема за вірність Україні / П. Табінський // У лоні незєднаної православної церкви. Зб. статей на теми з українського церковного життя. – Луцьк-Ковель-Кременець, 1933. – С.5-18.
584. Грабовецький М. Наші найближчі пастирські завдання / М. Грабовецький // Церква і нарід. – ч. 12-13. – 1936. – С.392.
585. Гапєєва О. Гетьманат на Волині / О. Гапєєва, Н. Пашкетник // Воєнна історія України. Волинь та Полісся [Текст]: зб.наук.праць за матеріалами Всеукраїнської наукової військово-історичної конф., 25-26 квітня 2013 р./ Національний військово-історичний музей України. –К., 2013. – С. 264-265.
586. Соловей О. Волинь міжвоєнна: національна освіта / О. Соловей // Замок. – лютий – 2012.
587. Священ. П. Ар-к До навчання молитов по школах // Церква і нарід. – ч.10.– 1938.– С.405-408.
588. Iwanicki M. Os wiata i szkolnictwo ukrainskie w Polsce w latach 1918-1939 / M. Iwanicki. – Siedlce, 1975. – 272 s.
589. Держархів Волинської обл.
- Ф.60 Українська парламентська репрезентація на Волині
оп.1
- Спр.11. Статті, доповіді та виступи посла Сергія Козицького (1926-1927), арк.19.
590. Цецик Я.П. Участь українських політичних сил у справі захисту від полонізації української державної школи на Волині // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету

Волинського державного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2005. – Вип. 10. – С. 56 – 61.

591. Держархів Рівенської обл.

Ф. 113 Другий комісаріат державної поліції м. Ровно

оп. 1

Спр. 241. Накази повітового управління державної поліції про нагляд за діяльністю членів націоналістичних організацій (УВО, УНДО та інших) від 25. 02. 1932 до 23. 12. 1933, 132 арк., арк. 97.

592. Подільський Б. Парафіяльні бібліотеки, як засіб виховання нашого молодого покоління / Б. Подільський // Церква і нарід. – ч.7-8.– 1936.– С.228.

593. Шумовський Ю. Археологічні пам'ятки Волині та спосіб збереження їх / Ю. Шумовський // Церква і нарід. – ч.20.– 1936.– С.569.

594. Поможіть дітям української еміграції! // Церква і нарід. – ч.7-8.– 1936.– С.258.

595. Держархів Рівненської обл.

Ф.30. Рівненське повітове староство

оп.18

Спр.484. Переписка з повітовим управлінням державної поліції з питань діяльності української організації «Просвіта», арк.191.

596. Дорош Є. Кременецькі захоронки / Є. Дорош // Вільне життя. – вересень –1993.

597. Скакальська І. Б. Аркадій Животко: волинський період життя / І. Б. Скакальська // Замок – 30 серпня 2010. – № 13-16.

598. Держархів Тернопільської обл.

Ф. 348 Товариство «Просвіта». 1920-1936 рр.

оп.1

Спр. 349 Доповідь члена товариства «Просвіта» А. Животка, арк.8.

599. Держархів Тернопільської обл.

Ф. 348 Товариство «Просвіта». 1920-1936 рр.

оп.1

Спр. 350 Листування товариства, арк.6.

600. Держархів Тернопільської обл.

Ф. 348 Товариство «Просвіта». 1920-1936 рр.

оп.1

Спр. 353. Протоколи зборів членів секції дошкільного і позашкільного виховання дітей, листування з українською гімназією, арк.3.

601. Животко А. Наші найменші / А. Животко // Українське життя. – Луцьк. – 1922. – Ч.17. – С.2-3.

602. Животко А. Весняночка (Збірка дитячих забав) / Аркадій Животко. – Кременець: «Просвіта», 1922.

603. Держархів Рівенської обл.

Ф.160. Гофман Якуб.

604. Держархів Рівенської обл.

Ф.160. Гофман Якуб

оп.1

Спр. 17. Устав дискусійного клубу послів і сенаторів, проект статуту парламентської культурно-просвітницької групи послів та сенаторів, арк.2-3.

605. Бусленко В. В. Якоб Гофман – посол до Сейму / В. В. Бусленко // «Роде наш красний...» (Волинь у долях краян і людських документах). Наукове видання / Упорядники Л. К. Оляндер, Л. В. Бублейник, М. М. Кучерепа. – Луцьк: «Вежа», 1996. – Т. 2. – С. 272-273.

606. Даринский А.В. Высшие учебные заведения старого Петербурга. – СПб. : Фирма «Глагол», 2002. – 96 с.

607. Держархів Тернопільської обл.

Ф. 223. Кременецька жіноча гімназія Алексіної Київського навчального округу

оп. 1

Спр. 8. Відомості і звіти про стан Кременецької гімназії Алексіної за 1907 р., арк.2.

608. Держархів Тернопільської обл.

Ф. 223. Кременецька жіноча гімназія Алексіної Київського навчального округу

оп.1

Спр.5. Циркуляри, розпорядження Міністерства народної освіти, арк.9.

609. Кальницький М. Пропала грамота / М. Кальницький // Український діловий тижневик «Контракти». – № 28. – 2006.

610. Скакальська І. Історико-педагогічний аналіз освітніх традицій краю: Кременецька приватна жіноча гімназія С.В.Алексіної (1904-1922) / І. Скакальська // Зб. наук. праць. Серія "Історія та географія"/ Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди. – Харків: Майдан, 2007. – Вип. 25-26.– С. 36-38.

611. Держархів Тернопільської обл.

Ф. 223 Кременецька жіноча гімназія Алексіної Київського навчального округу

оп.1

Спр. 9. Відомості про успішність і поведінку учениць 1907-1908 рр., арк.1.

612. Держархів Тернопільської обл.

Ф. 223 Кременецька жіноча гімназія Алексіної Київського навчального округу

оп.1

Спр. 26 Протоколи засідань членів комісії, арк.2.

613. Держархів Тернопільської обл.

Ф. 223 Кременецька жіноча гімназія Алексіної Київського навчального округу

оп.1

Спр. 21. Циркуляри, розпорядження, листування гімназії, арк.21

614. Держархів Тернопільської обл.

Ф. 223 Кременецька жіноча гімназія Алексіної Київського навчального округу

оп.1

- Спр. 28 Протоколи засідань гімназії, арк.116.
615. Держархів Тернопільської обл.
Ф. 223 Кременецька жіноча гімназія Алексіної Київського навчального округу
оп.1
- Спр. 35 Розпорядження Міністерства народної освіти, арк.12.
616. Держархів Тернопільської обл.
Ф. 223. Кременецька жіноча гімназія Алексіної Київського навчального округу
оп.1
- Спр. 16 Звіти про роботу гімназії, арк.8.
617. Держархів Тернопільської обл.
Ф. 351 Кременецька українська гімназія.1918-1938 рр.
оп.1
- Спр. 51. Класний журнал учнів 8 кл., арк.10.
618. Держархів Тернопільської обл.
Ф. 351 Кременецька українська гімназія. 1918-1938 рр.
оп.1
- Спр. 14. Заяви учнів і батьків про звільнення від сплати за навчання, арк.14.
619. Держархів Тернопільської обл.
Ф. 351 Кременецька українська гімназія. 1918-1938 рр.
оп.1
- Спр.4. Класний журнал 1 класу. 1918-1919 н. р., 7 арк.
620. Самчук У. Юність Василя Шеремети. Роман. – Рівне : Волинські обереги, 2005. – 328 с.
621. Самчук У. Волинь: Роман: У 3 ч. – К. : "Вид."Київська правда", 2005. – 584 с.
622. Приймає Н. Просвітницька діяльність та педагогічні погляди Уласа Самчука : Монографія. – Кременець : ВЦ КОГП ім. Тараса Шевченка, 2012. – 284 с.

623. Держрхів Тернопільської обл.

Ф. 351. Кременецька українська гімназія. 1918-1938 рр.

оп.1

Спр. 11. Правила роботи батьківського комітету української гімназії, арк.1.

624. Держрхів Тернопільської обл.

Ф.228. Кременецька державна гімназія ім. Чацького

оп.1

Спр.1. Розпорядження Міністерства освіти і сповідань 1921-1922 рр., 54 арк.

625. Liceum Krzemienieckie w dobie obecnej (1920-1935). – Opracowanie zbiorowe. – Krzemieniec, 1935. – 44s.

626. Program nauki w gimnazjach państwowych z polskiem naukzania (tymczasowy). Ministerstwo wyznań religijnych i os'wiecenia publicznego / Biblioteka os'wiaty i wychowania (Tom 2) Drukarnia J. Zydzaczewskiego, Lwow. – 1932. – 389 s.

627. Оболончик Н.Г. Кременецький ліцей в системі освіти Другої Речі Посполитої – Дис.на здобут. нук. ступеня канд. іст.наук. – 07.00.01. – історія України. – Луцьк, 2006. – 198 с.

628. Документ 48 // Сивіцький М. Історія українсько-польських конфліктів / Пер. з пол.Є. Петренка. – К. : Вид.ім. Олени Теліги, 2005. – С.225.

629. Держархів Тернопільської обл.

Ф.228. Кременецька державна гімназія ім. Чацького

оп.1

Спр. 103. Справа про прийняття на роботу З. Опольського, арк. 2.

630. Держархів Тернопільської обл.

Ф.228 Кременецька державна гімназія ім. Чацького

оп.1

Спр. 100. Справа про прийняття на роботу В. Галімського, арк. 3.

631. Держархів Тернопільської обл.

Ф. 351 Кременецька українська гімназія. 1918-1939 рр.

оп.1

- Спр. 184. Книга наказів української гімназії за 1930-1931 н. р., 83 арк.
632. Держархів Тернопільської обл.
Ф.228 Кременецька державна гімназія ім. Чацького
оп.1
Спр. 21 Протоколи засідання педагогічного колективу гімназії, арк. 11.
633. Держархів Тернопільської обл.
Ф.228 Кременецька державна гімназія ім. Чацького
оп.1
Спр. 28 Інформація, звіти про роботу, листування, арк. 54.
634. «Nasz Widnokrasc» – 1925 – №1.
635. «Życie liceum Krzemienieckiego» – 1931– № 2.
636. о. Роміл Богданець Маленька історична екскурсія. Спогади. – 1989 р. –
Рукопис.
637. Матушевська Г. Спогад з Волині / Г. Матушевська // Літопис Волині. –
№ 15. – 1988. – С. 50-55.
638. Юрчук Л. В. Репресивні органи польської влади в боротьбі проти
українського національно-визвольного руху у прикордонних повітах
Волинського воєводства (1921-1939 рр.) – автореф....кандидата іст. наук:
20.02.22. – військова історія / Л. В. Юрчук – Львів, 2010. – 24 с.
639. Вісті з Волині. УльтімаТ // Рідний край. – ч.105. – 1922. – С.2.
640. Замкнення Української гімназії // Церква і нарід. – ч. 19. – 1938 –
С.816.
641. Цецик Я. П. Боротьба українського населення за збереження
національної освіти на Волині у 1930-х роках [Електронний варіант] /
Я. П. Цецик // Історична Волинь. – Режим доступу:
[tp://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=3563:-](http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=3563:-)
642. Будова шкіл на Волині // Українська нива. – ч. 15. – 1933.
643. Кондаков И.В. Традиционное и нетрадиционное в культуре России /
И.В. Кондаков – М.: Наука, 2008. – С.556.

644. Ашин Г. К. Курс элитологии / Г. К. Ашин, Е. В. Охотский. – М., 1999. – 370 с.
645. Панфілова О. Почаївська малярська школа / О. Панфілова // Замок. – № 15-19. – 2011.
646. Ксендзук Е. Ніл Хасевич – художник і воїн УПА: матеріали до бібліографії [Електронний ресурс] / Е. Ксендзук // Історична Волинь. – Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=555&Itemid=1&limit=1&limitstart=1
647. Сидор В. О. Митець деревориту (Про творчість Н. Хасевича) / В. О. Сидор // «Роде наш красний...» (Волинь у долях краян і людських документах). Наукове видан. / Упорядники Л. К. Оляндер, Л. В. Бублейник, М. М. Кучерепа. – Луцьк: «Вежа», 1996. – Т. 2. – С.114-125.
648. Бондаренко К. Хасевич Ніл / К. Бондаренко, І. Підкова // Довідник з історії України : (А-Я). – К., 2001. – С. 1011.
649. Мегик П. Вячеслав Васьківський (1904-1975). Біографічний нарис / П. Мегик // Літопис Волині. – № 12. – 1977-1978. – С.115-118.
650. Чернихівський Г. Кременець у житті та творчості Ростислава Глужка / Г. Чернихівський // Він присвятив себе мистецтву. Матеріали Міжнародної наук. конференції 2007 р. / За ред. Ломаковича А. М. – Кременець : ВЦ КОГП, 2009. – С. 55- 61.
651. Яців Р. Поверх за поверхом мистецького досвіду Ростислава Глужка /Р. Яців // Він присвятив себе мистецтву. Матеріали Міжнародної наук. конференції 2007 р. / За ред. Ломаковича А. М. – Кременець : ВЦ КОГП, 2009. – С. 11-23.
652. Турченко Ю. Памяті митця-патріота / Ю. Турченко // Він присвятив себе мистецтву. Матеріали Міжнародної наук. конференції 2007 р. / За ред. Ломаковича А. М. – Кременець : ВЦ КОГП, 2009. – С. 34-37.
653. Архів Василя Авраменка у Києві // Родовід. – 1994. – №7.

654. Косаківська Л. Василь Авраменко – Іван Кавалерідзе: «кінодуель» через океан [Електронний варіант] / Л. Косаківська // Історична Волинь. – Режим доступу:
http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=122&Itemid
655. Держархів Тернопільської обл.
 Ф. 348. Товариство «Просвіта»
 оп. 1
 Спр. 461. Протоколи засідання театральної секції, арк.2.
656. Медведєв С. Великий перелом / С. Медведєв, В. Савчук // Краєзнавчі нариси з історії Кременеччини. – Випуск 2. – Кременець, 2009. – С.71-89.
657. Березовський Григорій // Панчук І. Тернопільщина в іменах. Довідник / Ігор Панчук – Тернопіль, 2006. – С.18.
658. Держархів Волинської обл.
 Ф.200. Волинське театральне товариство
 оп.1
 Спр.1. Протоколи зібрань, списки членів, звіти (1932-1939 рр.), арк.7.
659. Тишкевич Р. Просвітницька діяльність Авеніра Коломийця на Волині / Р. Тишкевич // Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції [„Твердиня над Іквою”], присвяченої 520-річчю Дубенського замку. – м. Дубно, 2012. – С. 146-151.
660. Шиманський П. Музична культура Волині I половини ХХ ст. / П. Шиманський. – Луцьк: Вежа, 2005. – 215 с.
661. Тележинський Михайло Теодорович [Електронний варіант] // Матеріал з Вікіпедії. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>
662. Тележинський Михайло. Музичні замітки. Церковна музика / М. Тележинський // Церква і нарід. – 1935. – Ч. 14. – С. 420-421.
663. Тележинський М. Кирило Стеценко / М. Тележинський // Боян. – 1930. – № 6-7. – С. 69-72.
664. Тележинський М. Музичні замітки. Українські колядки і щедрівки / М. Тележинський // Церква і нарід. – ч. 1-2.– 1938. – С. 26-29.

665. Степанюк С. Діяльність волинського українського театру (1928-1939) [Електронний варіант] / С. Степанюк // Україна: культурна спадщина, національна спадщина, державність. – 2008. – №17. – Режим доступу: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/17/390Stepaniuk.pdf>
666. Свято двадцятиліття незалежності відродженої Польщі // Церква і нарід. – ч. 22.– 1938. – С.905.
667. Чернихівський Г. Костянтин Федорович Місевич. Біографічна довідка / Г. Чернихівський // «Кобзарська ватра». – Кременець, 2009. – С.4-5.
668. Ошуркевич О. Душа прагнула пісні / О. Ошуркевич // Волинські губернські відомості. – 2003. – № 5.
669. Галевич В. Село Великі Млинівці. Історико-краєзнавчий нарис. – Кременець : ВАТ «Папірус», 2007. – 84 с.
670. Фарелій І. Кооперативний рух і проблеми національно-культурного розвитку / І. Фарелій // Віче. –1998. – №11. – С. 9-12.
671. Зуляк І. Переслідування польською владою просвітнього руху в міжвоєнний період / І. Зуляк // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2003. – Вип. 1. – С.133 – 141.
672. Ковальчак Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г. Ковальчак. – К.: Наукова думка,1988. – 251 с.
673. Лановик Б. Економічна історія України і світу / Б.Лановик, З. Матисякевич, Р. Матейко. – К: Наукова думка, 1999. – 834 с.
674. Скакальська І. Б. Роль української еліти у розвитку кооперації на Волині першої половини ХХ ст. / І. Б. Скакальська // Актуальні проблеми соціально-економічних трансформацій у міжнародному середовищі: матеріали науково-практичної конференції, м. Тернопіль, ТКІ, 2010. – С. 43-45.
675. Держархів Волинської обл.
Ф.522 Адвокат Григорій Степура в Луцьку
оп.1

Спр.2. Матеріали Юридичного бюро при Кременецькому повітовому союзу кооперативів на Волині, арк.39.

676. Кравець С. Кооперація в Почаєві на Волині і роля в ній Матвія Кіндратовича Крутяка / С. Кравець // Літопис Волині. – № 15. – 1988. – С. 161-165.

677. Синяк С. Стан Волинського воєводства на початковому етапі державотворення Другої Речі Посполитої / С. Синяк // Український історичний збірник. – Вип.14.– 2011. – С.103-111.

678. Держархів Тернопільської обл.

Ф.2 Кременецьке повітове староство м. Кременець

оп.1

Спр.1408. Статут і періодичні відомості стосовно товариства «Союзу сільських господиень» в с. Лосятин. 1936 р., 2 арк.

679. Цимбалюк І. Л. Пропагування професійної освіти та знань громадськими об'єднаннями Західної Волині (1921-1939 рр.) [Електронний варіант] / І. Л. Цимбалюк // Чорноморський літопис.– 2010. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Chl/2010_2/2-22.pdf

680. Сорок В. В Українбанку / В. Сорок // Українська нива. – 1929. – Ч. 24-25. – 15 червня.

681. Дубилко І. Роля Почаєва в кооперативному житті Волині / І. Дубилко // Літопис Волині. – Ч.2. – 1955. – С.55-64.

682. Gerasimenko A. Samorzad a spółdzielczość / A. Gerasimenko // Zamorzad Krzemienieski. – 1928. – 15 marka.

683. Держархів Тернопільської обл.

Ф.2. Кременецьке повітове староство м. Кременець

оп. 1

Спр. 69. Реєстр, інформація даних про громадських, коперативних діячів, арк.7

684. Зріст союзних кооперативів і членів в кооперативах в 1925 – 1931 рр. // Господарсько-кооперативний часопис. – 1932. – 28 лютого.

685. Мицько В. „Господарсько-кооперативний часопис” – провісник української кооперації на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1921-1939 рр.) / В. Мицько // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. Ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2003. – Вип.1. – С.119-124.
686. Календарець українського кооператора на рік 1934. – Львів, 1934. – 84 с.
687. Туров Г. Справедливі піоніри кооперації / Г. Туров. – Львів, 1938. – 54 с.
688. Храпливий Є. Шляхи розвитку української кооперації / Є. Храпливий // Діло. – 1930. – 7 січня.
689. Шміло О. Сільськогосподарська кооперація західноукраїнського селянства у 20-30-х рр. ХХ ст. як форма підприємницької діяльності / О. Шміло // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. Алексієвця. – Вип. 1 – Тернопіль. – 2002. – С.134-138..
690. Statystyka spoldzielni w Polsce. – Warszawa, 1935 – 1938. – 200 s.
691. Держархів Волинської обл.
Ф.348 Волинський союз комунальних і кооперативних кредитно-господарських організацій м. Луцьк
оп.1
Спр. 9. Місячні звіти районного господарсько-споживчого кооперативу у Дубно. 1934 р., 34 арк.
692. Кучерепа М. Волинське українське об’єднання (1931-1939рр.): Монографія / М. Кучерепа, Р. Давидюк. – Луцьк: Надстир’я, 2001. – 420 с.
693. Держархів Тернопільської обл.
Ф.2 Кременецьке повітове староство м. Кременець
оп.1
Спр.1372. Статут і прохання про реєстрацію українського кооперативу «Вигода» в с. Вишгородок, 8 арк.
694. Держархів Тернопільської обл.

Ф.2 Кременецьке повітове староство м. Кременець

оп.1

Спр. 1406. Статут і прохання про реєстрацію товариства «Професійний союз промислових робітників» в с. Вишнівець, 13 арк.

695. Держархів Тернопільської обл.

Ф.2 Кременецьке повітове староство м. Кременець Волинського воєводства,
оп.1

Спр. 247. Донесення постерунків держполіції про політичний вплив націоналістичних партій на кооперативи і список останніх, 16 арк.

696. Вісин В. В. Реалізація кооперативних принципів у кооперативному русі Волині / В. В. Вісин // Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції «Освіта і культура Волині: історія та сучасність» – м. Луцьк, 2012. – С. 156-162.

697. Держархів Волинської обл.

Ф. 46. Волинськевоєводське управління

оп. 9

Спр. 1531. Інтерпеляції сенаторів українського клубу про перешкоди адміністративної діяльності товариства «Сільський господар» 1930 р., 8 арк.

698. Лугова Л. Спогад з Володимира Волинського в 1935-1936 рр. / Л. Лугова // Літопис Волині. – №12. – 1977-1978. – С.88-94.

699. Козакевич Є. Розвиток українського кооперативного руху в Польщі (1918-1939 рр.) [Електронний варіант] / Є. Козакевич. – Режим доступу : <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/2008-1/num/kozakevich.htm>

700. Держархів Рівенської обл.

Ф.160. Гофман Якуб (історик, краєзнавець, депутат польського Сейму. Автор «Путівника по Волині»)

оп.1

Спр. Проект устава Волинського наукового інституту при Кременецькому ліцеї (1938 р.), арк.1.

701. Фонди Кременецького краєзнавчого музею

од.зб. 39555

Спр. 4047. Кореспонденція Музею землі Кременецької ім. Віллібальда Бессера (1937-1939 рр.), арк. 9, 10, 67, 102, 104.

702. Теодорович Н. И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии / Н. И. Теодорович – Почаев: тип. Почаево-Успенской лавры, 1893. – 270 с.

703. Теодорович М.І. Історія міста Кременця / М. І. Теодорович – Сідлець, 1904. – 141 с.

704. Силюк А. Літописець волинських церков і приходів/ А. Силюк // Волинь. – 2001. – 13 листопада.

705. Теодорович Микола // Енциклопедія українознавства. – Львів, 2000. – Т.8. – С. 3167.

706. Скакальська І. Питання краєзнавства за науковим доробком Миколи Теодоровича «Історія міста Кременця» / І. Скакальська //Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк.нац.пед.ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Харків: Планета-Прінт, 2009. – Вип.35. – С.157-159.

707. Гаврилюк С. «Історико-статистичний опис церков і приходів Волинської єпархії»: історія створення / С. Гаврилюк // Збірник навч.-метод. матеріал. і наук. статей історичного ф-ту. – Випуск 5. – Луцьк, 2000. – С. 85-88.

708. Прищепа О. П. Міста Волині у др. пол. XIX – на поч. XX ст. / О. П. Прищепа. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – 287 с.

709. Галицько-Волинський літопис. Іпатіївський список. За виданням: Галицько-Волынская летопись (подг. О.П.Лихачевой) / ПЛДР: XIII век. – М., 1981. – [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: <http://litopys.org.ua/oldukr/galvollet.htm>

710. Охріменко Г. Олександр Цинкаловський та праісторія Волині / Г. Охріменко та ін. – Луцьк: Волин. обл. друкарня, 2007. – 740 с.

711. Готський гріб під Кременцем // Церква і нарід. – ч. 22. – 1936. – С. 757.

712. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся : краєзнавчий словник / О. Цинкаловський. – Вінніпег, 1986. – 356 с.
713. Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Волині в описах іншомовних видань / Г. Охріменко, Н. Кубицька та ін. // Волинська книга : історія, дослідження, колекціонування. Науковий збірник. – Випуск 1. – Острог, 2005.– С.98-108.
714. Бор К. Історико-географічний і економічний словник Волині і Волинського Полісся / К. Бор // Літопис Волині. – № 12. – 1977-1978. – С.99-103.
715. Атаманенко В. Наукова та музейницька діяльність Й. В. Новицького // Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування: Наук. зб. – Вип. 1. – Острог, 2005. – С. 13-22.
716. Скакальська І. Внесок української релігійної еліти Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. у розвиток духовного потенціалу народу / І. Скакальська // Богословський вісник: Зб. наук. праць. №1. – Чернівці : Рута, 2008.– С. 198-207.
717. Тучемський М. По глухих закутках Волинського Полісся / М. Тучемський // Церква і нарід. – ч. 1-2. – 1938. – С.42-49.
718. Тучемський М. По глухих закутках Волинського Полісся / М. Тучемський // Церква і нарід. – ч.3. – 1938. – С.103-107.
719. Тучемський М. По глухих закутках Волинського Полісся / М. Тучемський // Церква і нарід. – ч.5. – 1938. – С.176-182.
720. Антонович С. Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври / С. Антонович. – Крем'янець: Церква і нарід, 1938. –198 с.
721. Шумовський Ю. Старовинні пам'ятки Волині / Ю. Шумовський // Церква і нарід. – ч. 10. – 1936. – С.310.
722. Tereny archeologiczne w pow. Dubieńskim // Dzień dobry. – 1935.
723. Бухало Г. Професор з Мирогощі (про Юрія Шумовського) [Електронний ресурс] / Г. Бухало // Історична Волинь. – Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=1528&Itemid

724. Річинський А. Старий город Волинь / А. Річинський // Пісоцький А. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу / А. Пісоцький, Н. Войтюк – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009.– С. 122- 133.
725. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя / І. Фещенко-Чопівський // Іван Фещенко-Чопівський. Життєписно-бібліографічний нарис. Визначні діячі НТШ. – Львів, 2000. – С. 73-211.
726. Гелетій Я. Від соціаліста-федераліста до націоналіста (до 125-річчя від дня народження І. Фещенко-Чопівського) / Я. Гелетій // Український вісник. – Львів-Республіка Комі-Дубно-Луцьк, 2008-2009. – С.317-324.
727. Ярошевич Д. Спогад про І. Фещенко-Чопівського / Д. Ярошевич // Літопис Волині. – №15. – 1988. – С.136-139.
728. Сербенська О. Характерник науки [Електорнний варіант] / О. Сербенська // Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Режим доступу:
http://archive.franko.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id
729. Проф. Б. Кобилянський // Наша культура. – кн.3. – Варшава, 1935. – С.200.
730. Кархут В. Ліки навколо нас / В. Кархут. – 2-е стереотипне видання. – К.: «Здоров'я», 1975. – 447 с.
731. Призначення ступеня доктора історії // Церква і нарід. – ч. 7-8. – 1936. – С.261.
732. Сакович Є. Політика Костюшка відносно православних / Є. Сакович // Церква і нарід. – ч. 17. – 1936. – С.503-512.
733. Сакович Є. Духовна освіта в Православній церкві в Польщі в другій половині XVIII ст./ Є. Сакович // Церква і нарід. – ч. 6. – 1938. – С.218-226.
734. Власовський І. Осип-Юрій Федькович / І. Власовський // Церква і нарід. – ч. 7-8. – 1936. – С.94.
735. Біднов В. Волинь в обороні Православної церкви в XVI-XVII ст. / В. Біднов // За соборність. – Луцьк, 1932. – № 1. – С.12-18.

736. Річинський А. Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності (Доклад, виголошений на українському православно-церковному з'їзді в Луцьку, 5–6 червня 1927 року).– 1927.– 18 с.
737. Скакальська І. Громадсько-релігійна та краєзнавча діяльність Арсена Річинського / І. Скакальська // Збірник наук.праць. Серія «Історія та географія»/ Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків : Колегіум, 2012. – Вип.45. – С.197- 201.
738. Павлюк І. Улас Самчук і преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1937-2000 років [Електронний ресурс] / І. Павлюк // Історична Волинь. – Режим доступу:
http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=1417&Itemid
739. Руснак І. Живий дух Уласа Самчука / І. Руснак // Улас Самчук Кулак. Месники. Віднайдений рай. – Дрогобич: «Відродження», 2009. – 267 с.
740. Скакальська І. Діяльність української еліти на теренах Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. : С. Жук, А. Річинський та У. Самчук / І. Скакальська // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008 – Ч.2. // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За заг.ред. проф. М.М. Алексієвця. – С. 182-189.
741. Жив'юк А. Улас Самчук (спроба громадсько політичного портрета) / А. Жив'юк // Улас Самчук до 90 – річчя від дня народження письменника ювілейний збірник. – Рівне : Видавництво «Азалія», 1994. – С.56-64.
742. Легкун О. Культурне життя Волині 20-40-х років ХХ ст. у творчості Уласа Самчука / О. Легкун // Улас Самчук : художнє осмислення українсько долі в ХХ ст. Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції 11-13 травня 2005 р.– Рівне : Волинські обереги, 2005. – С.123-126.
743. Пасічник О. Крем'янець у творчій долі Уласа Самчука / О. Пасічник // Матеріали міжнарод. наук. конф. «Місто Кременець в історії освіти, науки і культури». – Кременець, 2002. – С. 206-211.

744. Чернихівський Г. Спогади Уласа Самчука – важливе джерело до біографії письменника / Г. Чернихівський // Улас Самчук : художнє осмислення українсько долі в ХХ ст. Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції 11-13 травня 2005 р.– Рівне : Волинські обереги, 2005. – С.104-110.

745. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. Р-4465 Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб

оп.1

Спр.735. Роман Самчука У. «Спомини дезертира», рукопис, 1928.

746. ЦДАВО України

Ф. Р-4465 Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб

оп.1

Спр.736. Щоденники У. Самчука, рукопис.

747. ЦДАВО України

Ф. Р-4465 Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб

оп.1

спр.737. Роман Самчука У. «Розмова з матір'ю», рукопис.

748. ЦДАВО України

Ф. Р-4465 Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб

оп.1

Спр.740. Щоденник Самчука У., рукопис, 1932 р.

749. Самчук У. На старих стежках / Улас Самчук // Наша бесіда. – ч.8. – 1926. – С.7-8.

750. Знову про Уласа Самчука // Дзвін. – 1991. – № 5. – С.20-22.

751. Про все потроху. Література // Наш світ. Ілюстрований журнал літератури, мистецтва, науки. – ч.4. – Луцьк,1935. – С.14.
752. «Волинь» Вл. Самчука – по-польськи // Церква і нарід. – ч. 15-16. – 1938. – С.658.
753. Польська преса про творчість Уласа Самчука // Церква і нарід. – ч. 19. – 1938. – С.774-775.
754. Л. К. Бібліографія // Церква і нарід. – ч. 8-9. – 1938. – С.362-365.
755. Радчик Р. В. Становлення Уласа Самчука як письменника та журналіста [Електронний ресурс] / Р. В. Радчик // Електронна бібліотека Інституту журналістики. – Режим доступу :
<http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1530>
756. Климчак М. З полиць архіву Українського Національного Музею. Колесо долі: Оксана Лятуринська (1902-1970) [Електронний ресурс] / М. Климчак. // Час і події. – Режим доступу :
<http://www.chasipodii.net/article/7829/?vsid=040067543ce11ae55eb2b2b33fa4b7d>
757. Форманюк П. Спогад про Оксану Лятуринську / П. Форманюк // Літопис Волині. – №15. – 1988. – С.185-200.
758. Адамович В. Серце промовляло до людей. // Діалог. – 1994. – 12 листопада.
759. Луцик-Мулик Г. Дроворуб / Г. Луцик-Мулик // Наш світ. Ілюстрований журнал літератури, мистецтва, науки. – ч.4. – Луцьк,1935. – С.2-3.
760. Про все потроху. Література // Наш світ. Ілюстрований журнал літератури, мистецтва, науки. – ч.3. – Луцьк,1935. – С.15.
761. Ковбаса І. Містифікатор Винничук [Електронний варіант] / І. Ковбаса. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2009/06/25/mistyfikator-vynnychuk/>
762. Цікаве явище // Церква і нарід. – ч. 20. – 1936. – С.673.
763. Даушков С. Казки старого млина / С. Даушков. – Кременець-Тернопіль, 2008. – 302 с.

764. Неприцький-Грановський О. Молитва / О. Неприцький-Грановський // Іскри віри. Поезії. – Том 5. – Нью-Йорк, Париж, Сан Паул, 1953. – С.19.
765. Неприцький-Грановський О. Каплиця в Підлісцях на Волині / О. Неприцький-Грановський // Літопис Волині. – 1955. – ч.2. – С.105.
766. Л. К. Нами забутий // Церква і нарід. – ч. 15-16. – 1938. – С.649.
767. Булка Я. З минулого Волині / Я. Булка // Літопис Волині. Вінніпег. – № 12.–1977-1978. – С. 95-95.
768. Скакальська І. Б. Роль української еліти в житті Західної Волині (за матеріалами видання «Церква і нарід 1936 р.») / І. Б. Скакальська // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип.1. – С. 125-130.
769. Данилевич Л. Великодні піснопіння в часі Пісної Тріоди / Л. Данилевич // Церква і нарід. – Ч. 4. – 1936. – С.117.
770. Лотоцький О. Реформа Російської церкви за Петра I / О. Лотоцький // Церква і нарід. – Ч. 1-2. – 1936. – С.13-20.
771. Тарнавський М. Релігія / М. Тарнавський // Церква і нарід. – Ч.3. – 1936. – С.64.
772. Світіч А. Церковно-релігійні обряди і звичаї в Абісинії / А. Світіч // Церква і нарід. – Ч. 5. – 1936. – С. 177.
773. Сакович Є. Ю. Трактат Гримултовського 1886 року / Є. Ю. Сакович // Церква і нарід. – Ч. 10. – 1936. – С.313.
774. Власовський І. Як на Україні 75 літ тому ховали Тараса Шевченка / І. Власовський // Церква і нарід. – Ч. 5. – 1936. – С.151.
775. Власовський І. Осип-Юрій Федькович / І. Власовський // Церква і нарід. – Ч. 3. – 1938. – С.90-96.
776. Власовський І. Батько нового українського письменства/ І. Власовський // Церква і нарід. – Ч. 3. – 1938. – С.842-847.
777. Митроф. прот. Наркис Юліанович Данилевич // Церква і нарід. – Ч.1-2. – 1936. – С. 44.

778. К. М. Памяти митрополита-мученика // Церква і нарід. – Ч. 3. – 1938. – С.132-135. – С.135.
779. Л. К. Село Гриньки, Кременецького пов., більш сто літ тому назад // Церква і нарід. – Ч.3. – 1938. – С. 107-112.
780. Прот. Мілій Рафальський // Церква і нарід. – Ч.4. – 1936. – С. 119.
781. Відзначення українця – митця, волиняка // Церква і нарід. – Ч.3. – 1936. – С.94.
782. Пам'ятник бл.п. С. Петлюрі // Церква і нарід. – Ч.1-2. – 1936. – С.61.
783. Тарнавський М. Казка / М. Тарнавський // Церква і нарід. – Ч.19. – 1936. – С.591.
784. Маслов Л. Дві церкви в селі Старі Кошари на Ковельщині / Л. Маслов // Церква і нарід. – Ч.5. – 1936. – С.157.
785. Дублянський А. Православні церкви в старому Луцьку / А. Дублянський // Церква і нарід. – Ч.11. – 1936. – С.355.
786. Про допомогу духовенства переведенню збірки на викуп будинку Української гімназії в Луцьку // Церква і нарід. – Ч.1-2. – 1936. – С.48.
787. Громадяни // Церква і нарід. – ч.16. – 1936. – С. 500.
788. Українська бібліотека в Луцьку // Церква і нарід. – Ч.1-2. – 1936. – С.61.
789. Видання творів Т. Шевченка // Церква і нарід. – Ч.1-2. – 1936. – С.61.
790. Волинське Єпархіальне зібрання // Церква і нарід. – Ч.4. – 1936. – С. 125.
791. В пресі // Церква і нарід. – Ч.19. – 1936. – С.619.
792. Нагороди // Церква і нарід. – Ч.21. – 1936. – С. 711.
793. Хроніка // Церква і нарід. – Ч.24. – 1936. – С.844.
794. Поширення на Волині туристики // Церква і нарід. – Ч.24. – 1936. – С.845.
795. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. Р-4465 Колекція окремих документів, матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій та осіб

оп. 1

Спр. 393. Стаття проф. Бжеського «Національне і земельне питання».

796. Матвіюк М. Сенатор з Кременеччини / Микола Матвіюк // Діалог. – 2001. – 21 липня.

797. Рудий Г. Розвиток видавничої справи за доби Центральної Ради та Української держави (за матеріалами української преси 1917-1918 рр.) [Електронний ресурс] / Г. Рудий – С.314. – Режим доступу: <http://histans.com/JournALL/sid/12/2/15.pdf>

798. Черкавський М. Віра в Бога / М. Черкавський // Духовний сіяч. – 1929. – Ч. 25. – С. 268.

799. Український народ! // Громадський голос. – 1930. – 11 жовтня. – Ч. 40 – С. 1-2.

800. Власовський І. Церковна реформа та духовенство / І. Власовський // За Соборність. – ч.2. – 1932. – С. 1-4.

801. Білецький Б. Сторінка з історії Волинської Духовної Семінарії та Київської Духовної Академії в ХІХ в. / Б. Білецький // За Соборність. – ч.1. – 1932. – С. 37-40.

802. Національна освіта й наші завдання // Наша культура. – кн.1. – Варшава, 1935. – С.3.

803. Голос українського наукового й громадського світу про потребу «Нашої культури» // Наша культура. – кн.4. – Варшава, 1935. – С.262.

804. Животко А. Українське питання в поглядах представників російської суспільної думки ХІХ ст. / А. Животко // Наша культура. – кн.1. – Варшава, 1936. – С.28-34.

805. Животко А. Адольф Черни й українці / А. Животко // Наша культура. – кн. 4. – Варшава, 1936. – С.296-300.

806. Чернова О. Драматична творчість у совітській Україні / О. Чернова// Наша культура. – кн. 10. – Варшава, 1936. – С.661-664.
807. Митрополит Діонісій Археологія євхаристичного культу / Митрополит Діонісій // Наша культура. – кн. 1. – Варшава, 1935. – С.6-16.
808. Митрополит Діонісій Археологія євхаристичного культу / Митрополит Діонісій // Наша культура. – кн. 2. – Варшава, 1935. – С.159-170.
809. Список книжок, надісланих до редакції // Наша культура. – кн. 10. – Варшава, 1936. – С.721.
810. У справі про недопоручування часописів на Волині та Холмщині. Інтерпеляція посла С. Барана // Громадський голос. – 1939. – ч. 10. – С.2.
811. Подільський Б. Кілька уваг про наше релігійне мистецтво / Б. Подільський // Церква і нарід. – ч. 15-16. – 1938.– С.600-612.
-